

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

ƏSƏRLƏRİ

DÖRD CİLDDƏ

IV CİLD

Memuarlar, məqalələr, məktublar

“ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”

BAKI-2004

Bu kitab “Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 6 cildə” (Bakı, Azərneşr, 1982–1985) nəşrləri əsasında, əlavələrlə təkmilləşdirilərək təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Tərtib edəni və
izahların müəllifi:

İsa Həbibbəyli
*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
həqiqi üzvü*

Redaktoru:

Vaqif Məmmədov

894.3613 - dc 21

AZE

Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. IV cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 472 səh.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı və böyük ictimai xadim Cəlil Məmməd-quluzadənin əsərlərinin dördüncü cildinə ədibin memuarları, məqalə və məktubları daxil edilmişdir. Cildə yazıçının 36 məqaləsi və 61 məktubu ilk dəfə oxuculara təqdim olunur.

ISBN 9952-416-20-1

© “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”, 2004

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

“Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

MEMUARLAR

XATİRATIM

Gözümü ömrümdə birinci dəfə açan kimi dünyanı qaranlıq görmüşəm. Bu qaranlıqda ilk dəfə eşitdiklərim bunlardır: “Allahü əkbər! Allahü əkbər!”*. Həmin səda qonşuluqda müəzzinin** azanıdır. Və sonralar adət eləmişdim ki, bu iki kəlmədən sonra azançımız Molla Kərim bu sözləri də deyir: “Əşhədüen lailahə illəllah”.

Və bundan sonra dəxi böyüdükcə hər gün və hər saat sağ və soldan eşitdiklərim sözlərin içində labüd gərək “Allahü əkbər” olaydı.

Hər sübh vaxtı məni şirin yuxudan oyadan atamın “Allahü əkbər” səsi olardı. Burada başa düşərdim ki, atam namaz qılır. Haman sözləri anamdan da eşidərdim. O da habelə namaz qılardı. Və bunlar hər ikisi namaz vaxtı da namazın qeyri ibarələrinin içində namazı qılıb qurtarınca, bir neçə dəfə ucadan və naqafil “Allahü əkbər” çağırardılar. Bu da həmin vaxt ittifaq düşərdi ki, evdə bir kəs olmaya və pişik gəlib başlaya südü yalamağa, ya əmcək uşağı iməkləyə-iməkləyə oda yavıq gedə. Demək, çünki namaz üstə danışmaq namazı batil eləyənlərdəndir, onunçün Allahı çağırmaqdan başqa nə pişiyə nə də uşağa bir söz demək olardı.

Atamın anama acığı tutanda “Allahü əkbər” deyərdi. Anamın da bizə acığı tutanda həmçinin “Allahü əkbər” çağırardı.

Elə yadıma gəlir ki, o zaman ağızlarda danışılan kəlmələrin üçü adi danışiq olsaydı, bir kəlmə “Allah” ləfzi idi.

- Sən allah ata, mənə bu gün üzüm al gətir.
- Oğlum, vallah, bazara dəxi üzüm gəlmir.
- Sən allah al.
- Mən allah gəlmir.
- Ay bacı, Allah atana rəhmət eləsin, o uşağı küçədən çağır gəlsin.

Bundan anlaşılan budur ki, xah mənim valideynim, xah qeyri vətəndaşlarım hər bir saat, hər dəqiqə və hər saniyə Allahın adını zikr

---

* Allahü-əkbər – Allah böyükdür

** Müəzzin – azan verən

eləməkdə idi. Allahı hər dəqiqə çağırmaqda idilər, ona yavıq olmaqda idilər. Və bu Allah məhəbbəti, yaxud allah qorxusu ondan ötrü idi ki, xah mənim valideynim, xah sair vətəndaşlarım o zaman bu əqidədə idilər ki, Allahın bir cənnəti var, bir cəhənnəmi və hər bəndəsini allah-taala istəsə cəhənnəmə də vasil elər, istəsə behiştə də daxil elər. O baxır sənin əməlinə. Əməli-salehlər cənnətə və bədəməllər cəhənnəmə daxil olacaqdır. Və sonra yaxşı yadımdadır ki, qonşu mollamız molla Əli ki, mənə və qardaşlarıma sonralar dərslər də deyirdi, hər gün bu barədə ərəb ibarəsilə belə zikr elərdi. “Fəmən yəmələ misqalə zərrətün”. Uşaqılıqda bu ibarə molla gedəndən sonra o saat yadımdan çıxardı. Ancaq böyüyüb savadımı artırandan sonra bildim ki, həmin ibarə quran ayəsidir. “Fəmən yəmələ misqalə zərrətün xeyrən yərəhu vəmin yəmələ...” və ilaxır. Və məlum şeydir ki, o vaxt Molla əlilər atamı və anamı öz moizəsində inandırmışdı ki, əməli-xeyir ibarətdir sövmü səlatdan* və əməli-şər ibarətdir orucu yeməkdən və bığlarının ucunu uzatmaqdan və müsəlman olmayan insanın yağını yeməkdən və ilaxır. Əlbəttə, oğurluq və adam öldürməyi də Molla əlilər qəbih əməl qəbiləsinə yazırdılar. Ancaq dünya məişətinə dair olan oğurluq və adam öldürmək söhbətləri molla moizəsində ya heç zikr olunmazdı, ya da müxtəsər keçərdi.

Pəs hər kəs ki, bu dünyada xeyir əməl sahibi oldu, axirətdə də onun əvəzini görəcek, həmin xeyir əməlin mükafatını öləndən sonra alacaqdır. Nədir o mükafat? Nədən ibarət olacaqdır? Və Molla əlilər atamı, anamı və qonşularımızı inandırmışdılar ki, xeyir əməl sahibləri öləndən sonra puli-siratdan keçib daxil olacaqlar cənnətə. O cənnətə ki, orada Molla Əlinin rəvayətində “tücri min təhtihəl ənhər”: oranın bağlarının altından nəhrlər cari olacaq. Və orada ləziz meyvələr bitir və orada cənnət əhalisi üçün pakizə övrətlər mühəyyadır. Və Molla Əli bunu quran ibarəsi ilə belə rəvayət edərdi: “vələhüm fiha əzvaci mütəhhirətini”; və hamısından əfzəl bu idi ki, belə-belə pak qadınların məclisində yaşamaq iman əhli üçün həmişəlik baqi-əbədi olacaqdır (“vəhüm fiha xalidun”), həmişəlik olacaq; nə azar tapacaqlar, nə mövt* onları dərk edəcək.

---

* Sövmü-səlat – oruc-namaz

** Mövt – ölüm

Pəs bu dəsgahın sahibi kimdir? Kimdir cənnəti yaradan? Kimdir cəhənnəmi yaradan?

Haman bəri-pərvərdigardır. Haman böyük Allahdır ki, ərəblər ona deyirlər: “Allahü əkbər”. Və bu haman ibarədir ki, hər cür ibadətımız və riyazətımız haman ibarə ilə başlanır.

“Allahü əkbər”.

Pəs xudavəndi-aləmə yavıq olmaq üçün ibadət lazım, elə bir ibadət lazım ki, Allah bəndəsinin bütün övqatını məşğul etsin, onu bir an da Allahı yad etməkdən qafil qoymasın. Və bu məqsədə yetirən ibadətlərin ən birincisi, ən müsaidi namazdır.

NAMAZ

O qaranlıq dünya ki, mən ilk dəfə gözümlü açıb baxmışam və qulağımı açıb eşitmişəm, haman qaranlıq dünyada mən valideynimi, qohum-əqrəbamı, qonşularımı, cəmi vətəndaşlarımı haman vaxt namaz üstə görmüşəm.

“Allahü əkbər”.

Hər dəfə dayımgilə gedəndə, o rəhmətliyi namaz qılan görmüşəm. Atam həmişə namaz üstə olardı. Anam hər gün neçə dəfə namaz qılardı (yomiiyə namazı).

Qonşuluqda sağ tərəfdən Məşədi Məhəmmədgildə və sol tərəfdən, dəmirçilər tərəfdən həmə vəqt “Allahü əkbər” sədası qulağıma çatardı. Məscid həyəti gecə və gündüz namaz qılan ilə dolu olardı. Və xülaseyi-kəlam, hər gün sübh vaxtı, zöhr vaxtı və şam vaxtı müəzzin Molla Kərimin “Allahü əkbər” nidası asimana bülənd olardı. Haman saat cəmi mömünlər əl aftaraya yeritib başlardılar dəstəmazi: “qül hüvəllahü-əhəd, allahüs-səməd...” və dəstəmazi alıb şüru edərdilər namaza. Sübh vaxtı sübh namazına, zöhr vaxtı zöhr namazına, şam vaxtı şam namazına və xiftən namazına.

Və lakin möhtərəm qare* elə güman etməsin bu on yeddi rükət pənckaneyi-yomiiyə namazını əda etmək üçün o qədər vaxt da sərf olunmaya gərək. Bu barədə üzr istəyib ərz edirəm ki, o baxar namaz

---

* Qare – oxucu

qılanın həvəsinə və şövqünə. Mümkündür vaxta qənaət etmək və müxtəsərcə həmd-sürəni qıraət edib şüru etmək rüku və süçuda və təşəhhüd və səlam. Allahın da borcunu verdin getdi, dəxi sənin başının üstə durub demir ki, yox, qələt eləmə və tələsmə.

Amma rəvayət etdiyim “qaranlıq” əsrin namaz qılanlarını bəndə indi yadıma salanda bunu təsdiq edirəm ki, indi səliqələr büsbütün dəyişilib və bunu mən indi şəhadət edirəm ki, o zamanın dindar əhli-imanlarının və o cümlədən mənim dayımın, qonşuluqda dindar və əhli-iman Molla əlilərin, Məşədi Məmmədəlinin və cəmi fazillərin və pak-damən hacıların vaxtlarının çox hissəsi namaz qılmağa sərf olunardı. Və çün mən uşaq idim və qeyri ailələrə o qədər tərəddüdüm yox idi, onunçün də dayımın namaza vaxt sərf etməyi o vaxtın qeyri mömünlərinin ibadət və riyazətinin bir nümunəsi gerek ola.

Sübh azanından dayımın dəstəməza hazırlıq dua və sənəsi başlanardı; “Allahü əkbər, Allahü əkbər, bismillahir-rəhmanir-rəhim. Qül hüvəllahü əhəd, Allahüs-səməd... Allahümmə səlli əla Mühəmmədin və ali Mühəmməd, bismillahir-rəhmanir-rəhim, la hövlə vələ quvvətə illa-billahü əliyyül əzim. Allahü əkbər”.

Mən o vədələr uşaq idim və yuxum da bu səbəbdən gerek bərk və şirin olaydı və elə indi də. Ancaq o həyəcanla ki dayım namaz qılmağa məşğul olardı, dəxi mümkün deyildi yatmaq və oyanmamaq. Əvvəla, namazını xeyli ucadan qıladı və ikinci elə bəter məxrəclə ərəb ibarələrini tələffüz edərdi və elə bir nazü-qəməzə ilə növ-növ dualar zikr edərdi ki, gün çıxandan da sonra – ki, namaz gerek tamam olub qurtara idi, – dayım şüru edərdi Quranın bir neçə surəsini axıradək tilavət eləməyə. Əvvəl başlardı böyük surələrdən, məsələn, yadımda qalan: “Vəşşəms” surəsidir. “Qiyamət” surəsidir, “Əmmə” surəsi. Və bunlardan savayı genə bir neçə surəni mərsiyəxan tək avazla xanəndə-misal oxuyub keçərdi “İnna ənzəlna” kimi kiçik surələrə və saqqalını tumarlaya-tumarlaya durardı ayağa. Dəxi indi dayım, əl-bəttə, özünü dünyada yaşayan ən xoşbəxt Allah bəndələrindən dəxi də xoşbəxt hesab edərdi. Bu haman dayımdır ki, otuz il ondan sonra Sabir onun şənində belə bir qəzəl yazdı:

Zahid ölməkdən qabaq məqsudinə çatmaq dilər,
Cənnətə uyqu ipilə bir kəmənd atmaq dilər.
Əbləhin fikrincə, cənnət bir Buxara şəhridir,
Beççə tək qılmanları bulduqca oynatmaq dilər.

Və hələ elə güman etməyin ki, dayım öz təklifini qurtardı və dua-sənadan azad oldu. Xeyr, görərdin ki, namazı bu qədər həngamə ilə qılıb qurtarandan sonra durardı ayağa və təsbeh çevirə-çevirə genə öz-özünə dodaqlarının altında vird elərdi: “Allahümmə səlli əla Mühəmmədin və ali Mühəmməd”, “lahövlə vəla qüvvətə illa billahi əliyyil-əzim, lahövlə vəla qüvvətə illa billahi əliyyil-əzim”.

Buna da diqqət eləmişəm ki, daim namazı əda edib qurtarandan sonra xoş-əhval nəzərə gələrdi. Bunun səbəbini o vədələr mən başa düşə bilməzdim, amma sonra başa düşdüm ki, namazdan sonra dayım üçün üz verən səadətin əsl mənbəyi budur ki, indi dəxi dayım özünü quranda iman əhllərinə vədə verilən nemətlərə haqlı hesab edir. O kəslərin ki, “amənu və əməlüs-səlihət”, o kəsləri ki, iman gətirib əməlləri salehdir, yəni öz vaxtında namazlarını belə eşqi-übudiyyətlə əda ediblər. “İnnə ləhüm cənnət”, onlar üçündür behiştin bağları ki, “tücri min təhtihəl-ənhar”, haman bağlar ki, orada ağacların altında həmişə arxlar axacaqdır. Və hələ bu kifayət deyildir və dayım üçün tək bircə sulu bağın vədəsi o qədər də qiymətli olmaya gərək, çünki dayımın özünün o günləri yaxşı meyvəli ağacları və sulu arxları var idi. Amma dayım üçün ən qiymətli və ən maraqlı o idi ki, bu bağlarda seyr edən qadınlar, əvvəla, pakizədirlər (“vələhüm fiha əzvaci mütəhhirət”) və saniyə, bu bağın pakizə huriləri orada həmişəlik və baqi idilər: “və hüm fiha xalidun”.

Buna biçarə dayım kəməli-ətiqadla inanırdı, əlbəttə ki, inanırdı. Yoxsa əgər inanmasa idi, güman edə bilməyəm ki, bütün ömrünün şirin sübh yuxusunu özünə və öz biçarə oğul-uşağına haram edə idi. Onunçün də Sabir burada söylədiyinin bu qisminin dayıma gərək dəxli olmaya:

Məqsədi sövmü səlatildən bu imişkən, yazıq
Həm xudanı, həm də məxluqatı aldatmaq dilər.

Burada biçarə kişi tərəfindən bunu mən sədaqətlə ərz edə bilərəm ki, dayımın sövmü səlatindən məqsədi tək bircə həmişəlik cənnətdə mütəhhirə qadınlarla həmişəlik və tükənməyən ömür keçirmək idi. Burada öz ibadət ilə dayım nə xudanı, nə də bəndəni aldatmaq fikrində yox idi.

Bu hələ sübh namazıdır. Müləhizə eləmək lazımdır ki, burada dayımın nə qədər vaxtı bu namazı əda etməyə sərf olundu. Və bunu

qeyd etmək lazımdır ki, necə ki, dayım, habelə də vətənimin qeyri dindarları.

Hələ bu sübh namazıdır, hələ bu ikicə rükət sübh namazıdır. Hələ on yeddi rükət yomiyə namazının, demək, on beş rükəti qalır.

Doğrudur, zöhr, əsr və şam ilə xiftən namazlarının nədənsə ehtiramı sübh namazı ehtiramınca deyil və bu saydığımız namazlar sübh namazı tək təmtəraq ilə əda olunurlar. Və lakin genə əda olunurlar.

Xub əgər söhbət tək bircə on yeddi rükət yomiyə namazı barəsindədir, bunu iş arasında genə qılıb qurtarmaq olar. Pəs o nədir ki, bu məqalənin yuxarisında zikr olundu ki, o qaranlıq dünya ki, mən ilk dəfə gözümü açıb baxmışam və qulağımı açıb eşitmişəm, haman qaranlıq dünyada mən valideynimi, qohum-əqrəbamı, qonşularımı və cəmi vətəndaşlarımı həməvəqt, gecə və gündüz namaz üstə görmüşəm? Söhbət əgər tək bircə yomiyə namazıdır, bu ki, cəməm on yeddi rükətdir. Sözdə xilaf yoxdur. Pəs o hansı namazlardır ki, onları il on iki ay gecə və gündüz, mənim yazıq vətəndaşlarım qılmaqdan qurtarmazdılar? Və elə ki, sonralar bir az yekəldim və Molla Əlinin məktəbində başladım həmin axirət ülum və fününundan təhsil eləməyə o, vaxt mürur ilə başladım vaqif olmağa ki, dayılarım, qonşularım və cəmi vətəndaşlarım, gecə və gündüz qıldıqları namazın birinin adı nəməzi pəncəneyi-yomiyədir.

Dəxi bu?

Nə qədər ki uşaqdım, bu işləri aqlım dərk eləməirdi, amma elə ki böyüdüm, o vədə başa düşdüm ki, dayım və atam yomiyə namazından savayı qıldıqları namazlar yomiyə namazı dərəcəsiindən vacibi namazlardır. Belə ki, uşaqlıqda, məsələ, Qurban bayramı günü məhəlləmizin fazillərini və mömünlərini namaz qılan görəndə elə güman edərdim ki, onlar məhz bikaçılıq babətindən namaz qılırlar. Amma böyüyəndən sonra kitablarda oxudum və şəriətşünaslardan öyrəndim ki, Qurban bayramı namazı sübh və ya şam namazı dərəcəsiində vacibi namazdır. Belə ki, qurban namazını əda etməmək sübh namazını əda etməmək mənziləsindəndir. Və habelə Rəməzan ayı namazı və qeyr vacibi namazlar. Məsələ, nə aqlın kəsir dünyada yazıq müsəlman ümməti üçün nə qədər namaz yazılıb?

Hərçənd şəriətmədarlar namazları iki hissəyə bölüb, bir hissəsinə vacibi və birinə sünnəti adı qoyublar, amma mən gördüklərimi bu saat

ortalığa qoysam, o vədə mülahizə buyura bilərsiniz ki, mən rəvayət etdiyim “qaranlıq”da yaşayan islam ümməti üçün, qıldıkları namazı sayıb qurtarmaq olsa, o vaxt göydəki ulduzları da sayıb qurtarmaq olar.

Rəhmətlik vətəndaşlarım cümə günləri cümə namazına durardılar, ölü öləndə meyit namazına durardılar, göy guruldayanda namaz qıldılar (ayət namazı), ay tutulanda namaz qıldılar (xüsuf namazı), gün tutulanda namaz qıldılar, qara yel əsəndə namaz qıldılar, qırmızı yel əsəndə namaz qıldılar, and içəndə namaz qıldılar, nəzi eləyəndə namaz qıldılar, icarə eləyəndə namaz qıldılar.

Və bunlar keçəndən sonra həmə vəqt bekar qalanda başlardılar namazı. A balam, dəxi bu nə namazdı? Bu da atadan qalma namazdır; atanın qəza namazlarıdır ki, övlada onları əda etmək vacibdir.

Elə bu?

Mən xilaf ərz edə bilmənəm və o şey ki, uşaqlıqda görmüşəm, indi birbəbir nağil eləyirəm. Və şayəd mən burada indi cızma-qaraladığım rəvayət gələcəkdə bir kəsə lazım ola və bu sətirləri oxumağın ona lüzumu ola və şayəd bu söhbət onlara təəccüblü görükə. Və lakin indi bu saat ki, haman uşaqlıq günləri ayın-şayın gözümün qabağındadır, mən o vaxt vətənimin cəmi mömün bəndələrini gecə və gündüz namaz üstə görərdim.

Söhbət buradadır ki, indiyədək yuxarıda saydığım namazlar ancaq vacibi namazlardır və məlumdur ki, vacibi namazlardan başqa müsəlman ümməti üçün sünnəti namazlar da təyin olunubdur. Bu da o namazlardır ki, onu qılmaq da olar, qılmamaq da olar. Yəni qılmamaq deyəndə necə qılmamaq? Əlbəttə, mümkündür qılmamaq və o da baxar insanın öz məzaqına və dindarlığının dərəcəsinə. Əgər sən istəyirsən o dünyaya iki üzü sulu gedəsən ki, heç bir yalançılığın qalmaya və ruzi-məhşərdə sual-cavab vaxtı hamıdan qabağa yeriyib dünyada tutduğun əməlin müqabilində özünə mükafat istəyəsən, onda, əlbəttə, vacibi namazlardan başqa sünnəti namazları da qılacaqsan. Zira bunların hamısının müqabilində sənə mükafat veriləcək və bunlar bihudə deyil.

Və nə qədər ki uşaq idim, bu işlərin mənasını o qədər dərk edə bilmirdim; ancaq axır vaxtlarda Molla Əlinin məktəbində Qurandan dərs alanda o yerə gəldik çatdıq ki, xudavəndi-ələm özü kitabında buyurubdur ki “fəmən yəmələ misqalə zərrətin xeyrə yərəhu və ilax...” Yəni indi sənə məlum oldu ki, vacibi namazdan başqa sünnəti

namazlar da sənə nişan verilib. Əgər onları da əda etməzsən, mükafat da almazsan, əgər əda edərsən, onun da xeyrini görərsən və ilax. Onunçün də mənim dindar vətəndaşlarım vacibi namazlarından başqa, sünneti namazlarından da dəxi boyun qaçırmazdılar.

Və yadımdadır ki, mərhum dayım, qonşumuz Məşədi Məmmədli və sol tərəfdə mömün dəmirçi qonşularımız namaz qılan zaman görərdim ki, bunlar savayı yomiyyə namazından, genə namaz qılırlar. Hey namaz qılırlar. O vədə başa düşmürdüm ki, o dəxi nə namazdır; sonralar şəriət dərslərini dərk edəndən sonra başa düşdüm ki, əvvəla, günorta namazından qabaq səkkiz rükət nafilə [namazı] qılmaq lazımdır. Əsr namazından qabaq yenə səkkiz rükət nafilə namazı qılmaq lazımdır. Sonra dörd rükət məğrib namazı qılmaq sünnettir. Gün batandan sonra ki, buna “vitə” namazı dəxi deyilir. Sonra səkkiz rükət xiftən namazından sonra genə nafilə namazıdır. Sonra genə bir rükət “nafiləyi-vitə” namazıdır. Sonra iki rükət namazı-nafiləyi-sübhdür. Və hələ bununla təklif rəf olmur. Nafilə namazlarının hələ özünə məxsus duaları da vardır ki, onları da zikr etmək və tilavət etmək yenə vacibatdandır. Belə ki, həzrət imam Məhəmməd Bağır əleyhüs-sələmdən rəvayətdir ki, necə ki, öz iki gözünü əziz tutursan, zöhr vaxtı vacibi və sünneti namazlar əda edəndən sonra onu bil ki, sənənin imamın həmişə zöhr namazı əsnasında otuz dörd dəfə qül hüvəllahü əhəd” surəsini və bir dəfə “qül ya əyyühəl kafirun” surəsini tilavət etməmiş ayağa durmazdı. Və habelə gündəlik nafilə namazlarının yanında o qədər dua və surələrin oxunmağı təyin olunub ki, onları burada bir-bir zikr etmək istəsək, gərək hədsiz mürəkkəb və kağız burada sərf edək.

Burayadək söylədiyim məlumatı mən hələ uşaqılıqda təhsil etmişdim və səkkiz-doqquz yaşa çatanadək namazların qəvaidini, məzmununu və onları əda etməyi öyrənmişdim. Və hələ məktəbə getməmiş və savad öyrənməmiş namazın cəmi ibarələrini əzbər bilirdim, çünki bu sındə namaz qılırdım. Və namazı qılmaq üçün heç savadın lüzumu yox idi. Necə ki, o vədə bu namazların cümləsini qılan mömün vətəndaşlarının çoxu savadsız idi. Və burada savadın heç lüzumu yox idi. Səbəb bu ki, namazın və duaların mətn ibarələrini əzbərləyib, mənasını bilməyə-bilməyə namaz qılırdılar; necə ki, indi və həmişə qılırlar.

Bizə namazı təlim edən evimizdə hacı dayım idi və sonra da məktəbdə müəllim Molla Əli idi. Hacı dayımın heç savadı yox idi.

Amma Molla Əli, çün Nəcəfül-Əşrəfdə təhsil tapmışdı, alim adam idi. Hacı dayım cəmi namazların, duaların və surələrin ibarəsini elə təkmil əzbərləmişdi ki, güman edə bilməzdin ki, bu kişi adını yaza bilməzdi.

Hacı dayım əlli-əlli beş yaşında bir kişi idi. Amma elə qocalmışdı ki, namazın rüku və sücudunu hıqqana-hıqqana əda edə bilirdi. Bununla bərabər o qədər mömin və o qədər namaz qılan idi ki, səhərdən-axşamədək səccadə qabağında namaz qılırdı. Və binəva mən və xaloğlum Əhməd uşaq vaxtlarımızda, yəni anlamaz vaxtlarımızda ona baxıb gülərdik, amma sonralar, bir tərəfdən dayım bizi döyə-döyə qorxutdu və bir tərəfdən də məscidlərdə vaizlərin cənnət və cəhənnəm moizələrinin təsiri altında başladıq yavaş-yavaş ağullanmağa. Və səkkiz yaşında olanda mən – necə ki, yuxarıda ərz olundu, – yomiyyə namazlarını qılmağa başlamışdım. Amma xaloğlum Əhməd şalipay çıxdı və özünü binamazlara yavıq saxladı. Onun səbəbi bu idi ki, Əhmədin yeznəsi rus dərsi oxumuşdu və o rus dərsi oxuyan binamaz (adı Mirzə Ələsgər idi), deyirdilər nə özü namaz qılırdı, nə uşaqları qoyurdu qılınsınlar.

Dayım bu barədə məni bərk saxladı. Və doğrudur, özü qıldığı cəmi namazları mənə qıldırmazdı, ancaq anama qıldırardı. Amma yomiyyə namazını məndən bərk tələb edərdi. Qalan namazları da ancaq mənə təlim etmək istərdi ki, yekəldikcə mən də onları yavaş – yavaş qılım. Və indi bu saydığım namazların cümləsini və onların cəmi ibarələrini və hətta quranın namaz vaxtında tilavət olunan cəmi surələrini mən indiyədək əzbər bilirəm. Və mənim bu elmim, əvvələn, dayımın tərbiyəsi nəticəsidir, saniyən, müdərri Molla Əlinin mənə verdiyi dərslərdən mənə hasil olubdur.

Bununla bərabər mən və Əhməd, hərçənd uşaqlıqda fanatik dərəcəsində mömin idik, dayımın dindarlığına və bizə həddən ziyadə nəzərə gələn namazpərəstliyinə gah doğrudan da uşaq kimi gülərdik və dayım namazda olanda çün danışa bilməzdi ki, namazı batil olmasın, – ancaq bir neçə dəfə “Allahü əkbər” çıxırdı və gözlərinin yanı ilə elə acıqlı baxardı ki, biz bilərdik ki, bizimkini bizə verəcəkdir. Məsələn, bir gün gəldik, gördüm dayım yenə namaz üstədir. Günortadan bir-iki saat keçmişdi. Və bildim ki, bu namaz zöhr namazı deyil, çünki zöhr namazını dayım başlayanda elə başlardı ki, müəzzin Molla Kərim (ya sonralar Molla Baxşəli) minarədən yerə düşsün.

Gözlədim, dayım namazını qurtardı. Eləcə xəta oldu ki, dayımdan bu namazın hansı namaz olduğunu soruşdum. Burada rəhmətlik, əvvələn, başladı mənə məzəmmət eləməyə ki, mən on bir yaşa çatmışam və hələ indiyədək “Cəfəri-təyyar” namazını eşitməmişəm. Və başladı mənə çox bir tənəli və acıqlı səslə vəz etməyə ki, “Cəfəri-təyyar” namazı dörd rükətdir. Və əvvəlinci rükətində iki dəfə salam zikr olunur. Fatihə surəsindən sonra “iza zül-zület” surəsi oxunur və ikinci rükətində fatihədən sonra “qül hüvəllahü əhəd” və rükudan qabaq on beş dəfə oxunur: “sübhanallah əlhəmdülillah və lailahə-illəllah və Allahü əkbər”. Və dəxi nə gərək oxuna və neçə dəfə nə oxuna... Və bu çarə qoca dayım başladı genə neçə dəfə “sübhanallah vəllahü əkbər” dualarını saymağa.

Yadımdan çıxmır ki, burada xaloğlum Əhməd başladı gülməyə. Dayım başmaq tayını götürdü atdı onun dalıyca. Başmaq tayı getdi Əhmədin əvəzində dəydi dayıcanımın alnına. Biçarə arvad əlini alnına basıb elə oradaca qaldı.

Bir qədər keçdi, dayım qəlyan istədi və bilmirəm həmin övqat-təlxlikdənmi səbəb oldu, ya qeyr bir səbəb oldu, ancaq dayım bir qədər yumşaldı və mənə yavıq çağırıb başladı nəsihətini:

– Bala, sən hələ uşaqsan. Mən demirəm ki, bu namazların hamısını sən də gərək qılasan, çünki sən hələ uşaqsan, qıla bilməzsən, hamısını qıla bilməzsən. Və dünən hacı Molla Tağı məsciddə moizə eləyəndə fərmayış buyurdu ki, uşaqlara bu namazların hamısı caiz deyil. Ancaq sənə yomiyə namazını qılmaq kifayətədi, amma bəşərtiha-bəşərtiha ki*, qəzaya qoymayasan. Yoxsa doğrusu dünən mən səndən çox incidim; çünki dünən gün qalxmışdı, sən hələ, qırışmal, şirin yuxuda idin.

Dayım qəlyanı sümürüb baxdı üzümə və bilmirəm nə fikir elədisə arvadının kefini soruşdu və mənə dedi:

– Bala, heç eyib eləməz ki, insan dünyada elmlə ola. İndi mən görürəm ki, sən hələ namazların daha pisini-yaxşısını bilmirsən, amma indidən bilməyin heç eyb gətirməz. Zira ki, o vaxt ki, özünü tanıdın, yekəldin, – bir də görəcəksən ki, sənənin boynunda böyük təkliflər var. Məsələn, bax, indi mən sənə “Cəfəri-təyyar” rəziyələhənin namazını təlim etdim. Sən elə güman eləmə ki, namazlar tək

---

* Bəşərtiha ki – bu şərtlə ki

bununla qurtardı, getdi. Onu heç kəs demir ki, dəxi yoxdur, onu bircə binamazlar deyə bilərlər. O adamlar deyə bilərlər ki, yavaş-yavaş onların qəlbi gəldikcə kəsafət bağlayır. Onlar istəmirilər ki, bunu bilələr və başa düşələr ki, bu beş günlük dünya ibarətdir Allah-taalanın göstərdiyi yol ilə getməkdən və Məhəmməd rəsulullah bizə gətirdiyi şəriəti əziz tutmaqdan. Və bu şəriətdə bizə çox-çox namazlar təyin edilərlər ki, onları biz əda etməsək, vallah, billah, taalah bizə qeyri bir nicat yolu yoxdur, yox, yox, yox. Pəs dəxi o hansı namazlardır?

– Qulağın məndədi, ya yox? Əvvələn, həzrət peyğəmbərin namazıdır ki, ibarət ola iki rükətdən: hər rükətdə bir fatihə və on-on beş dəfə “inna ənzəlna: oxuna gərək, habelə rükudə gedəndə on beş dəfə “inna ənzəlna”, habelə hər dəfə rükudan və sücuddan qalxdıqda on beş dəfə “inna ənzəlna” oxuna gərək. Bu bir. İkinci, həzrət əmirəlmöminin namazı dörd rükətdir ki, hər rükətdə bir dəfə fatihə və əlli dəfə “qül hüvəllahü əhəd” oxuna gərək. Üçüncü, həzrət Fatimeyi-Zəhra namazıdır. Bu da iki rükətdir. Burada fatihədən sonra [gərək] yüz dəfə “inna ənzəlna” və yüz dəfə “qül hüvəllahü əhəd” oxuna. İkinci rükətdə bu saydıqların gündəlik namazlardır. Dördüncü, mahimübarək Rəməzan ayının nafilə namazlarıdır ki, ibarət olsun min rükətdən ki, bunun təfsilatını inşallah Rəməzan ayı daxil olanda sənə nəğil elərəm. Sonra qulağın məndə olsun, – bu saydığım namazlardan savayı, islam ümməti üçün genə bir çox namazlar qərar verilibdir. Məsələn, nəməzi-məbəs ki, rəcəb ayının iyirmi yeddisindədir ki, ibarət ola on iki rükətdən. Sonra bösət namazı, on iki rükət mübahilə namazıdır ki, zilhiccənin iyirmi dördündə qılınır. Sonra ziyarət namazıdır, rəğayib namazıdır, şəbanın on beşinci gecəsinin namazıdır, rəcəbin on beşinci gecəsinin namazıdır, eydi-mahi-rəməzan namazıdır, qəflət namazıdır, səfər namazıdır, tövbə namazıdır, aşura namazıdır, eydi-novruz namazıdır...

Burada məni yuxu tutur.

Çün bu sətirləri oxuyan mənim möhtərəm oxucularım, şəkk yox ki, burada rəvayət olunan keyfiyyətlərə inanacaq, çünki Allah şahiddir ki, burada bir zərrə qədər xilaf yoxdur, elə də onlar görəcəklər ki, mənim haman qaranlıq əsrimin mömin müsəlmanları gecə və gündüz vaxtlarının çox hissəsini namaza həsr etmişlər. O ki qaldı mənim kimi uşaq tayfası, onların da bir paraları – necə ki, mən biçarə, – atalarının və əmilərinin təsiri altında bu namazların cümləsini də

olmasa, çox hissəsini qılmağa məcbur olurdular. Ancaq bu söhbət ilin adi on bir ayı barəsindədir.

Amma bunu mən indi də qorxa-qorxa deyirəm ki, ilimizin aylarının içində bir şərəfətli ay var ki, haman ayı indi mən yadıma salanda canıma lərzə düşür. Amma o vaxtlar mən də qeyri mömün bəndələr cərgəsində haman mübarək ayın daxil olmağını damların üstündə istiqbal edirdik. Haman şərəfətli ayın adı mahi-mübarəki-rəməzandır. Və o ay mənim üçün indi böyük bir yadigardır. Səbəb budur ki, indi mən düşünürəm ki, o mübarək ayın mənə və mənim əziz valideynimə xeyri o olubdur ki, o biçarələr və həmçinin vətənimin onlar tək binəvaları haman mübarək ayın uzun gecələrini yatmayıb səhərə kimi namaz qılıblar. O namazların adı nafiləyi-mahi-mübarəki-rəməzandır. Bu namazların qeyri vacibi və sünneti namazlara nisbətən təfəvütü budur ki, onların genə rükətinin sayı və hesabı var; amma Rəməzan ayının nafilə namazlarının haqq-hesabı yoxdur. Çünki Fazili – Dərbəndinin rəyincə, Rəməzan ayının birindən on doqquzunadək hər gecə üç yüz rükət namaz gərək qılasan. Amma müctəhid Məməqaninin risaləsində nafiləyi-mahi-mübarəki-rəməzanın qədəri birindən on doqquzunadək hər gecə həştad rükət yazılır. Ancaq nuzdəhhüm, bistü yekküm və bistü seyyüm gecələri hər gecə üç yüz rükət yazılıbdır.

Və bunu mən kəməli-sədaqətlə ərz edirəm ki, mən uşaqlıqda rəməzanın uzun gecələrini rahat yatmamışam və nə qədər ki, namazı qılmağı təlim almamışdım, dayımın və valideynimin etikafına tamaşa edirdim. Və uşaqlığımın şirin yuxusu gəlib məni basanda cəhənnəmin əqrəblərinin qorxusundan gözlərimi açardım və görərdim ki, dayım, atam, anam və qonşuluqda yaşayan yenə bir neçə mömün və mömünələr namaz qılırlar. Axşamdan-səhərə kimi namaz qılırdılar; nafilə namazını qıldılar.

Və elə ki, axırda mən də böyüyüb on iki-on üç yaşa çatdım, mən də haman Rəməzan gecələri, mömün və mömünələrlə nafilə namazlarını qılmağa şəriki oldum və şəriki olduqda, söz yox, cənnətin naz və nemətlərinə də şəriki oldum. Haman cənnətin ki, “tücri min təhtihəl-ənhar”, hələ bəlkə “əzvaci mütəhhire”. Dəxi o vaxt əzvacın da mənasını mənə dindar müdərrişlərim öyrətmişdilər.

Bu söhbətlər hələ Rəməzanın birindən on səkkizinədəkdir. O ki qaldı Rəməzanın on doqquzundan axırınadək, bu barədə də müfəssəl

söhbətimi orucluq dəsghasının rəvayətinə buraxıram ki, bundan sonra ərz olunacaqdır.

Söz buradadır ki, bu qədər əhəmiyyət ki, Rəməzanın qoqquzundan axırınadək verilir, bu qədər nafilə namazı ki, ibarət olsun gecədə üç yüz rükətdən ki, on doqquzundan axırınadək hər gecə qılır, – bunun əsl illəti buradadır ki, hər Rəməzanın həmin hissəsinin gecələrinin biri qədr gecəsidir ki, islam ümməti indiyədək haman qədr gecəsini axtarmaqdadır. Və bunu indi qeyd edirəm ki, haman gecəni bu günə kimi mömün bəndələr hələ yenə tapmayıblar.

Və lakin çün qədr gecəsinin söhbəti Rəməzan söhbətinə daxildir, bu təfsilatı gələn hissəyə buraxıram və keçirəm genə namaz fəqərəsinə.

Qurtardımı namazlar? Və indiyədək söylədiyimiz namazları əgər bir nəfər mömün bəndə qılıb qurtarmış olsa, dəxi onun üçün genə qılınmamış namaz qalıbdırımı, ya yox? Baxaq görək.

Və mən bu sətirləri indi yazanda özüm də deyirəm bəlkə dəxi qurtardı getdi? Bəlkə dəxi bu qədər namazları ki mənim mömün vətəndaşlarım və din qardaşlarım o vədə qılırmışlar, bəlkə dəxi bununla onların təklifi qurtarır? Bəlkə indi onları əməli-salehlər cərgəsinə daxil etmək olar? Bəlkə dəxi bu namazlardan başqa, Allah-taala dəxi onlardan qeyri bir namaz tələb eləmir?!

Heyhat! Sənin xalığın səni xəlq etməyibdir, məgər ondan ötrü ki, onun sirlərini dərk etməyə qadir olasan! Və illa hər bir mövcudatın bir müəyyən təklifi vardır və cəmi kainat ki, xudavəndi-ələm tərəfindən vicuda gəlibdir, bunların hərəsi bir amil dərəcəsinədədir ki, təbiətin ehkamını hər bir yaranmış öz dairəsində əmələ gətirsin. Və bu dəsghanın genə əvvəl və axır sahibi necə ki, cəmi vacibül-vücudun xalığı olan pərvərdigari-ələmdir ki, gözə görünməyən mənəbdən və idrakımız çatmayan göylərdən yer üzünə barani-rəhmət* göndərir.

Haman barani-rəhmət ki, mənim zavallı vətənimdə necə ki, Kərbəla meydanında o baranın bir qətrəsi abi-həyat mənziləsində idi, bunun illəti o idi. Mənim o vədəki vətənimin zariləri, suyun qıtlığından yay zamanları gecə və gündüz əlləri duada, barani-rəhmət gözlərdilər və şəhərin də əhalisi gecə və gündüz meyvə ağaclarını və səbziiyatı suvarmaq üçün gecə və gündüz əlləri duada Allahdan yağış

---

* Barani-rəhmət – rəhm yağışı, mərhəmət yağışı

istərdilər, yağış həftələrlə və bəlkə aylarla yağmazdı. Və təbiətin susuzluqdan bitkiləri qurudub yandırmaq xasiyyətini genə Allah-taala özü təyin edibdir. Niyə təyin edibdir, özü bilər. Və girəm ki, təbiətin bu xasiyyəti vücudilə hədsiz və hesabsız mömün bəndələrin və məsum əkinçi əhalinin məhsulətı quruyub yanacaqdır və insanlara bu quraqlıqdan qıtlıq və aclıq üz verəcəkdir və zavallı zəhmətkeşlərin zəhmətləri səmərəsiz qalacaqlar və bu aclıqdan bir çox uşaqlar ağlayacaq, – bunlar hamısı öz yerində; bunlar genə haman cənab Allahın öz işidir. Və biz bəndələrin təklifi genə dinməməkdir. Və o dəqiqə mənim zavallı vətəndaşlarımla təklifi genə dinməmək idi və necə ki, dinmirdilər.

Bari-pərvərdigara, bəs sənin onlara necə rəhmin gəlmir? Onlar ki, sənin yolunda bir gecə və gündüzün ərzində neçə yüz rükət namaz qılırlar. Onların alınlarında möhr yer eləyibdir. Onlar hətta nafilə namazlarını sənin qorxundan cabəca* edirlər. Bəs zəhi** nainsafılıqdır ki, sən onların ziraətini yandırasan və namütənahi yarış anbarlarından mömün bəndələrinə müftə yağışını müzaiqə edəsən! Niyə belə eləyirsən? Yoxsa onların həddi və hesabı olmayan dindarlıqlarına, qorxaqlılıqlarına və savadsızlıqlarına və məlumatsızlıqlarına arxayınsan? Ona arxayınsan ki, bu işlərin mahiyyətini və sirrini duymayacaqlar? Çünki onlar bilməyənlərdir!

Xudaya, ləbbeyk! Bizə yağış!

Bə yadıma salıram o günləri ki, şəhərimizin əhalisi zirü-cavan, kişi və övrət, qoca və uşaq, hətta dördayaqlılar, şəhərin kənarına axışib getməkdədir. Bir həngəmdir ki, gəlib görəsən!

Xudaya, bizə yağış!

Şəhərin bütün əhalisi şəhərin kənarında, səhradadır. Bu gün düşənbədir. Hamı orucdur. Və mən də və mən tək cəmi səkkiz yaşındakı uşaqlar da orucdur. Üç gündür ki, orucuq. Axund Molla Tağı, yəni şəhərimizin birinci vaizi və qazısı və fazili şənbə günündən xəbər veribdir ki, üç günü – şənbəni, yekşənbəni, düşənbəni cəmi mömünlər oruc tutsunlar ki, bu gün, düşənbə günü, yəni üçgünlük etikafdan sonra müsəllaya çıxsınlar. Bu gün şəhərin cəmi insanları səhraya köçməkdədir. Hamı pay-piyada, ayaqyalın və hətta dizə kimi

---

* Cabəca – yerbəyer

** Zəhi – böyük, çox

çərmənmiş... havanın şiddətli istisinin, yayın gününün təsirindən yerə ayaq basmaq mümkün deyil. Gör nə qiyamətdir ki, bütün yayı havaya nəinki rütubət, bəlkə bir parça da bulud gəlməyib. Cəmi nəbatat quruyub xəzəl olmaqdadır.

Xudaya, bizə yağış! Ləbbeyk!

Elə ki, mömün bəndələr, mollalar, səf-səf hacılar, dəstə-dəstə məşədi və kərbəlayılar səf-səf “xüzuxüşu”la “əstəğfürulla, rəbbi və ətubi iləyh” deyə-deyə səhraya cəm oldular. Qazı Axund Molla Tağı çıxdı uca bir daşın üstə, əvvəl bir xütbə oxudu və sonra üzünü camaata tutub əllərini ölçə-ölçə çox tənəli bir səslə başladı moizəsini:

– Hə! hə! Gələrsiz, gələrsiz, ağlarsız, ağlarsız, hə! Ya eyyühəl-insan! Bir vaxt var idi ki, barani-rəhmət yağanda, siz öz evlərinizdə qiymətli fərşlər üstündə əyləşib deyirdiniz, xub, biz yomiyyə namazını əda etdik, bir qeyri vacibi və sünnəti namazları cabəca etdik. Bizə təklif olunan namazların cümləsini əzaya qoymayıb yerinə yetirdik... Hə! Ya eyyühəl-insan, siz mütməin oturmuşdunuz evlərinizdə, ta demirdiniz bu nə bələdir ki, nazil olubdur ki, dağlar və daşlar da quraqlıqdan od tutub yanır. Hə! Bəs siz bilmirsiniz xudavəndi-ələm sizləri xələq edəndə iki göz verib cəll-cəlalın dəsgahına tamaşa edəsiniz və sizə əql kəramət edibdir ki, o əqlin vasitəsilə bunu dərk edəsiniz ki, xudavəndi-ələmin ehkamını yerinə yetirməyincə ondan nicat gözləmək mümkün olmaz? Hə! Barani-rəhmət! İndi sizə barani-rəhmət lüzumu görsəndi. Bəs bu barani-rəhmətin müqabilində hanı sizdən sadir olan xüzu və xüşu? Hanı tövbə və istiğfarınız və nəyə arxayınısınız? Yoxsa o beş-on rükət yomiyyə namazına arxayınısınız? Yoxsa neçə yüz rükət qeyri namazlara arxayınısınız? Yoxsa bir neçə min rükət nafilə namazlarına mütməinsiniz ki, dəxi cəmi təkliflər sizdən mürtəfə oldular? Heyhat! Necə qəflət, necə qəflət! Bəs o necə olacaq ki, bir gün ki, onun adı ruzi-məhşərdir, o vədə sizin hamınızı ərseyi-mizani tərəziyə çəkəcəklər və orada sizi məşhur edəcəklər və bu dünyada qıldığımız namazlar barəsində sizdən sual-cavab edəcəklər? O vaxt qiyamət gününün şahidləri ki, ibarət olsun ənbiya və övsiyadan, cənab həqqin hüsurunda hazır olacaqlar. O vaxt hatifdən səda gələcək: “ Hazır olsun bu məclisdə lövh vəl qələm”. Və elə ki, qələm burada adəm surətində hazır oldu, həqqi-sübhani və təalidən ona xitab olunacaq: “Ya qələm, zəmani ki, mənim vəhyim sənə ilham olundu ki, cəmi məxluqatın əməllərini öz lövhünə yaz, aya sən

yazmısanmı, ya yox?” Onda qələm cavab verəcək ki, “nəm (bəli), yazmışam”. Xudavəndi-aləm burada qələmdən şahid istəyəcək. Və qələm burada İsrafil şahid göstərəcək. Sonra xudavəndi-aləmdən xitab olunacaq ki, İsrafil hüzurə gətirsinlər. Elə ki, İsrafil hüzurə gəldi, ondan sual olunacaq ki, əya sən şahid ola bilərsənmi ki, məxluqatın nameyi-emalını qələm öz lövhünə yazmış ola? Və əgər ona şahidsən, pəs həmin nameyi-emalı sən öz yerinə yetirmisənmi, ya yox? Burada İsrafil cavab verəcək ki, “nəm (bəli), mən lövhədə yazılan nameyi-emalı yetirmişəm Cəbrayilə. Çağırın gəlsin Cəbrayili”. Elə ki, Cəbrayil də hazır olur, ona da bu sualı verəndə, o da cavab verir ki: “nəm (bəli), mən lövhədə yazılan nameyi-emalı yetirmişəm cəmi ülülözm peyğəmbərlərə ki, axırncı ibarət olsun Məhəmməd-ibni-Əbdüllahil-ərəbiyyil-qüreyşil-hərəmindən”.

Camaat burada başına döyür və ağlayır. Va müsibəta!..

Axırda xatəmül-ənbiya ortalığa tərif gətirib xəllaqül-aləmə ərz edir ki:

Xudaya, mənim ümmətim sənəin dərgahında şərmsardır. Ol səbəbə ki, onlar cəmi vacibi namazlar əda etdilər, hətta rəməzanül-mübarək ayının nuzdəhhümdən başlamış otuzuncu gününə kimi gecələr, axşamdan ta sübhədək yatmadılar. Böyük və kiçik, – hətta bu sətirləri cızma qaralayan səkkiz yaşındakı uşaqlar da, – dayılarının qorxusundan gündüzlər on səkkiz saat yay günləri susuz qalıb, gecələri də üç yüz rükət nafilə namazı qıldılar və qeyri namazların da cəmisini yerinə yetirdilər. Ancaq bu qaranlıq məmləkətdə tək bircə bədbəxtlik üz verdi ki, o da ibarət ola ondan ki, bu bədbəxtlər “tələbi-baran”* namazını unudub qılmadılar. Va müsibəta! Və məhz həmin məsiyətin nəticəsidir ki, indi sənəin də bu camaata qəzəbin tutub. Yayın bu şiddətli istisində neçə aydır ki, bu fəqirlərin ziraətini** susuz qoymusan və o muftə yağış anbarlarından bunlara yağış göndərmirsən ki, bu vilayətdə gələcəkdə qıtlıq əmələ gəlməsin və mömün bəndələrin acından ağlaşmasınlar.

Camaat uşaq kimi “vay-vay” deyib ağlayır.

Burada Axund Molla Tağı durdu namaza, üzünü qıbləyə çöndərdi. Camaat ona iqtida elədi. Axund üç dəfə bir-birinin dalıyca ucadan və

---

* Tələbi-baran – yağış tələb etmək, yağışistəmək

** Ziraət – əkin

bəlağətlə dedi: “Allahümmə səlli əla Mühəmmədin və ali Mühəmməd” və sonra başladı namazı. Haman iki rükətdən ibarət adi namaz idi. Bircə təfavütü bu idi ki, qunut vaxtı bu duanı tək oxudu: “Allahümmə ibadükə”.

Namazı qurtarandan sonra axund Molla Tağı yeridi bir az da qabağa. Ridasının* sağ ətəyini sol çiyinə atdı, ridasının sol ətəyini sağ çiyinə atdı və iki xütbə oxudu və üzünü qibləyə tutub başladı tövbə eləməyə və yüz dəfə bir-birinin dəliyə dedi: “əstəğfərullah rəbbi və ətubi ileyh”. Bunu yüz dəfə dedikdə camaat da onu təkrar edirdilər. Və ondan sonra yüz dəfə “sübhanallah” və yenə yüz dəfə “lailahəilləllah”. Və axırda üzünü camaata tərəf çöndərdi, fatihə surə-sini oxuyub və camaat da fatihə deyib hamı gözlərini silə-silə evinə dağılmağa başladı.

Bununla tələbi-bəran namazı qılındı, tamam oldu.

MEYİT BÜSATI

Məlum şeydir ki, indiyədək saydığımız ibadətlər ki, növ-növ namazdan ibarət olsun, məhz ondan ötrüdür ki, insan öləndən sonra axirətdə mizan-tərəzi qurulanda yaxşı imtahan versin və bu imtahana görə lazımı mükafat alsın ki, o da ibarət ola cənnətə daxil olmaqdan və cəhənnəmin əzabından uzaq olmaqdan.

Nə qədər ki mömin bəndə həli-həyatdadır, qiyamət gününün qeydinə o özü qalır; çünki həli-həyatdadır, muxtardır, qadirdir və mükəlləfdir. Amma elə ki mömin bəndə mövtə tərəf üz qoydu, o vədə çün ona icz üz verir, bir tərəfdən də həşr haqq-hesabını verməyə yavıqlaşmaqda olur. Onunçün də onun əqrəbası və mömin vətəndaşları onun qeydinə qalırlar, hər vəsilə ilə təlaş edirlər ki, onu axirət evinə hər bir günahdan ari və üzüağ göndərsinlər. Və çün hər bir mömin bəndənin nicatı yolunda bəri-pərvərdigara dua və sənada bulunmağın, hər bir mömin bəndənin özünə də feyzi var, onunçün də mömin bəndə məriz olub hələti-nəzə yetişən andan ta qəbr evinə tapşırılanadək və dəfndən sonra və vəfatın ərbəininədək və sonralar hər pəncşənbə

---

* Rida – çiyinə atılan yun qumaş

axşamı qəbr üstə Quran surəsi tilavət edirlər, mərhumu yad-bud eləyirlər. Mütəvəffanın əqrəbası və mömin vətəndaşları o qədər həmdü-səna, xeyir-dua [edir] və o qədər Allahı çağırmaqda olurlar ki, ağlım bavər etmir* ki, bu qədər ibadət, razi-niyazın müqabilində nə inkir-minkir mərhumu artıq bir əziyyət verə, nə də ruzi-məşhər gününün şahidləri hesab olunan övliya və övsiya mərhumu öz lütf və mərhəmətlərindən kənar tutalar. Onun üçün mənim mömin vətəndaşları birinin axır nəfəsi çıxan kimi, əvvələn, onun evi bir məscidə təşbih olardı. Mərhum özü bir imam övladı dərəcəsinə əlahiddə bir qüdsiyyət kəsb edərdi və onun ölüm xəbəri evdən eşiyə çıxan kimi damın üstündə müəzzin tərəfindən axirət mücdəsi “inna lillahi və inna ileyhi raciun” şüarı şəhərə yayılıb mömin bəndələri haman dəqiqə mərhumun mənzilinə cəlb edərdi ki, cəm olsunlar və onu elə bir təntənəli dua və sənəli axirət evinə müşayiət eləsinlər ki, mərhum Hacı Hüseynəli mərd-mərdanə puli-sirətı keçib, guldurum gurup düşsün behiştin hurilərini qucağına.

Hələ mərhum Hacı Hüseynəlinin axır nəfəsi çıxmamışdan, hələ haləti-nəzdə idi ki, yanındakı qohum-əqrəbası bunun üzünü qibleyə çöndərdilər və təşvişə düşdülər ki, Quran oxuyan gəlsin, Quran oxusun. Bir qeyri adam ələ düşmədi. Qonşuluqda divar dibində başmaq yamayan pinəçi Molla Məmiş tapıb gətirirdilər. Bu da yekə cırıq Quranı kürkünün altından çıxartdı və başladı avazla oxumağa. “Əzü billahi minəş-şeytanir-rəcim, bismillahir-rəhmanir-rəhim, yüsəbbihü lillahi ma fis-səməvati vəma fil-ərz”. Bu surəni o qədər oxudu ki, Hacı Molla Tağı da özünü yetirdi. Molla Əli gəldi, çıxdı damın üstünə. Molla Baxşəli də münacatı başladı və bu qədər əsl molların vücudilə pinəçi Molla Məmişin Quran oxumağı yaddan çıxdı.

Bununla bərabər demək olmaz ki, pinəçi Molla Məmiş az iş gördü. Xeyr, onun xidməti çox oldu, çünki öz vaxtında Molla Məmiş mərhum Hacı Hüseynəlinin qulağına yetirdi ki, ey rəhmətlik, müqəddəs Quranımızın “Fəğabün” surəsində xəbər verilibdir ki, hər bir şey dünyada gecə və gündüz, yerdə və göylərdə xudavəndi-ələmə ibadət edir. “Fəminüküm kafirün fəminüküm möminin”: kafir də ibadət edir, mömin də ibadət edir. Pəs indi sən də xəbərdar ol, ey mərhum Hacı Hüseynəli...

---

* Ağlım kəsmir

Əlbəttə, o yaranmışlar ki, onlar aləmi-zərrdən müttəli və müx-birdirlər* və ölülərin dilini bilirlər, o yaranmışlar yəqin eşidirlər ki, burada Hacı Hüseyinli pinəçi Molla Məmişin Quran ibarəsinin cavabında belə deyir:

– Ay bəndeyi-xuda, mən biçarə ki, bütün ömrümdə altı-yeddi yaşından başlamış bir gün olmayıb ki, yomiyyə namazını qəzaya qoyam, qeyri vacibi namazları əda etməyəm, nəvafili-yomiyyəni qılmıyam, Həzrət Əmirəlmöminin namazını qılmıyam, Həzrəti-Fatimənin namazını qılmıyam, Cəfəri-Təyyarı əda etməyəm, əraci namazını qılmıyam, nəməzi-istisqanı unudam, nəməzi eydi – qədirə etina etməyəm və hər ayın əvvəlinin onuncu gününün namazını qılmıyam və bunlar hamısı keçəndən sonra bütün ömrümdə bir gün də olmayıb ki, mah-mübarək Rəməzanın bir gününün orucunu batil eləyim və bir gecəsini əhya saxlamıyam və nuz dəhhümdən axırınadək mahi-rəməzanın altı yüz altmış altı rükət nafilə namazını hər gecə axşamdan səhərədək şirin yuxunu özümə haram edib cəbəca etməmiş olum. Pəs ay rəhmətliyin oğlu, pinəçi Molla Məmiş, indi dəxi sənin o cırıq və çirkli müqəddəs Quranının Fəğabün surəsi məndən nə istəyir? Bari qoyun bu dünyadan o dünyaya gedən yerdə və puli-siratdan keçən yerdə bir-iki saniyənin müddətində insancasına azad olum.

İnsanca azad olum!..

Molla Kərimin azanı şəhərin bütün camaatını yarım saatın ərzində Hacı Hüseyinlinin evinə və həyətinə topladı. Plov qazanları üçün Hacının həyətinə ocaq yeri qazılır və haman dəmdə də qəbiristanda Hacı Hüseyinlinin qəbri qazılır. Şəhərin cəmi əmmaməliləri haman saat qarğa-quzğun tək buraya cəm olubdur. Onlar bu gün plov yeyəcəklər. Şəhərin cəmi balaca uşaqları bura qarğa-quzğun tək cəm olublar. Bunlar qəbiristanda halva qaracaqlar. Şəhərin cəmi möminləri buraya cəm olub, Quranın siparələrini oxuyurlar. Bunlar da plov yeyəcəklər. Meyitə qüsl verilir, kəfən biçilir, tabuta qoyulur, meyiti aparırlar. Şəhərin xeyli camaatı cənazəni müşayiət edir; çünki üç dənə plov qazanı asılıb, hərəsi iki putluq. Məscid həyətinə cənazəni qoyurlar ortalığa və camaat namaza durur.

Bu da meyit namazıdır. Bu haman namazdır ki, bu sətirləri indi burada cızma-qara eləyən, həmin namazı ta uşaqlıqdan başlayıb, milyon dəfə onu qılmağa məcbur olubdur.

---

* Xəbərdardırlar

“Məcbur olub” deməkdə, mənim bu barədə bir neçə sözüüm var.

Meyit namazı vacibi namazlar cərgəsində sayılır. Bu namaz ilə qeyri vacibi və sünnəti namazların fərqi budur ki, meyit namazı həmişə camaatla və camaatın nəzərində qılınır. Bu namaz ondan ötrü hörmətli və əhəmiyyətli ki, mütəvvəffanın mömin vətəndaşları bu namazı qılmaqda Allah-taaladan iltimas edirlər ki, mərhumun günahlarını bağışlasın və mümkün olduqca onu cənnətin nemətlərindən uzaq tutmasın. Onunçün meyit namazını qılmaq hər bir vətəndaşın birinci vəzifəsi hesab olunur. Onunçün bəndə də minlərcə vəfat etmiş mömin bəndələrin din qardaşı, minlərcə meyit namazını qılmışam. Şövq ilə də qılmışam, məcburən də qılmışam.

Şövqlə ondan ötrü qılmışam ki, necə ki cəmi namazları, habelə meyit namazını əda etməyin növ-növ feyzi vardır ki, min dəfələrlə vaizlərin moizəsində eşitmişik.

Məcburi də ondan ötrü qılmışam ki, bu namaz, – necə ki, ərz olundu, – camaat namazıdır; camaatın nəzərində qılınan namazlardandır, hər bir hazirunə vacib olan namazlardandır. Və bir surətdə camaat içində bir ölünü yad-bud edib onun mərasimi-dəfninə gəlmisən, dəxi o vaxt ki, camaat yenicə namaza durubdur, sən tək bircə onlardan ayrılıb özünü kənardə saxlayanda möminlərin nəzərində kəm-ətiqad görükəcəksən. Onunçün də mən çox vaxt meyit namazında məcburən iştirak etmişəm; necə məndən savayı həmin sətirləri oxuyan yoldaşların əksəri mən tək xalqın nəzərində kəm-ətiqadlar cərgəsinə düşməməkdən ötrü meyit namazı qılanların cərgəsində durub özlərini namaz qılanlara oxşadıblar ki, mömin bəndələr içində onun ehtiramı azalmasın. Ta o dərəcəyə kimi ki, indiki ərsdə də camaatımızın işıqlanmışları və belə-belə çərən-pərənin mənasını dərk edənlər – oxumuşlarımız, ədiblərimiz və sair qanacaqlılarımız yenə məscid həyətlərində meyit namazı qılanların cərgəsində durmaqdan özlərini xilas edə bilmirlər.

Mən ki, – qeyriləri [ilə] işim yoxdur, – ancaq meyit namazını altı-yeddi yaşımdan başlamış, ta indiyədək o qədər mömin müsəlman bəndələrinin cənəzəsini pak və münəzzəh etmək qəsdilə qeyri əhli-iman din qardaşlarımin cərgəsində qılmışam ki, dəxi bu namazın ibarəsini əzbər bilirim:

“Allahü əkbər... Əşhədü-ən lailahə-illəllah, vəhdəhüla şərike ləhü, allahümmə səlli əla Mühəmmədin və ali Mühəmməd və barik əla Mühəmməd... Allahü əkbər...”.

Sən hesab edirsən ki, namazı qılıb qurtarandan sonra cənazəni götürüb aparırlar qəbiristanına, orada mərhum Hüseynəlini dəfn edirlər və qayıdıb gedirlər hərə öz kəsbkarına. Əlbəttə, sən səhv edirsən; çünki əgər sən dediyin kimi olsa idi, onda nə mərhum Hacı Hüseynəlini o cür ehtiramla məhşər gününün şahidləri imtahandan çıxarıb cənnətin qəbzini ona əla mükafatla verəcək idilər, nə mərhumun diri vətəndaşları bu dünyada o qədər feyziyab olacaq idilər, nə qədər ki, mərhum Hacı Hüseynəlinin dəfn olunmağı sayəsində feyziyab oldular; savayı ondan ki, yaxşıca çay, qəhvə, plov və genə çay və genə plov...

Mərhum Hacıni dəfn etmək üçün şəhərin, yalan olmasa, yarısı onun evinə cəm olmuşdu. Həqiqət halda, qəbiristanına aparmayınca mərhumun nəşini yumağa və qəbrini qazmağa dörd nəfər hambal lazımdır. Və intəhası iki-üç saat vaxt kifayətdir. Bunun əvəzində şəhərin əqəllən* dörd yüz nəfəri, dörd gün Hacı Hüseynəlinin ruhsuz bədənini qəbrə qoymağa və axirət evinə göndərməyə və axirətdə də cənnətin qapısından iltica və iltimas etməyə məşğul oldular. Bu dörd günün ərzində mərhumun həyətinin ağacları, torpaqları və daşları da Allahı çağıрмаqda iştirak edirdilər və dörd günün ərzində mənim əhli-iman vətəndaşlarımla gözlərindən axıdılan göz yaşlarını tərəziyə qoyub çəkmək mümkün olsaydı, görəsən, neçə xalvar edərdi?!

Kim idi ağlayanlar? Elə güman etməyin ki, Hacıni əqrəbası idi. Ağlayanlar Hacıni təziyəsinə cəm olan dörd yüz nəfər mömin Allah bəndələri idi. Kimə onlar ağlayırdılar? Kərbəla meydanında iki ərəb sərkərdələrinin bir-birilə dava edib basılan və ölümlərinə (Atalar sözü: iki dava eləyənin biri basar, biri basılır. Bunlara ağlayanın da xəlbiri divardan asılır).

Xülaseyi-kəlam, məqsəd Hacı Hüseynəlinin matəm büsatına tul və təfsil vermək deyil. O qədər də bunun oxuculara dilxoşluğu olmaya gərək. Məqsəd bunu ərz etməkdir ki, Allah-taala bizə təyin edən və peyğəmbəri xatəmi-ənbiya** və onun vəli-vəsiləri* və imam və müctəhidləri bizə xəbər verən namazların içində ən vacib və ən mühüm və ən hörmətli və izzətli meyit namazını mən ta yeddi yaşımdan bu vaxtadək o qədər qılmışam ki, onun haqq-hesabı yoxdur; necə ki,

---

* Əqəllən – azı

** Peyğəmbərlərin sonuncusu

*** Yaxın dost və qəyyum

yəqin edirəm ki, məndən savayı mənim cəmi vətəndaşlarım və din qardaşlarım bu namazı mən tək haqq-hesabsız qılıblar. Hal-hazırkı söyləsək, həmin meyit namazını mənim vətəndaşlarım – istər bazar əsnafı, istər maarif dostları – genə camaatın nəzərində özlərini bu namazı məscid həyətində qılanlar cərgəsinə daxil edirlər ki, avam camaatın nəzərində hörmətlərinə rəxnə toxunmasın.

ŞADLIQ NAMAZI

– Pəs ey mömin bəndə, sən elə xəyal eləmə ki, məhz-matəm günündə gərək Allahı yada salasan, məhz ölü öləndə və yas quranda gərək xudavəndi-ələmi yad-bud eləyəsən. Pəs məgər sən bilmirsənmi ki, insan hər qədəm qoyduqca, hər nəfəs aldıqca pərvərdigari-ələmi özünə yavıq tuta gərək? Necə ki, şair əleyhürrəhmə deyibdir: “Hər nəfəsi ki firu mirəvəd, mümiddi həyat əst ki, çün bərmiayəd müfərrih zat”. Pəs zatə fərəh verən nədir? Odur ki, sən bu gün fərəh günündür, sən bu gün təəhhül qərar verirsən. Bu gün sən şadlıq günündür. Bu gün sən özünə ərus* gətirirsən, sən bu gün eys-ışrət-dəsən, pəs lazım deyilmi ki, bunu dərk eləyəsən ki, hər günün, hər saatın və hər halın bir sahibi var ki, ibarət olsun o gözə görünməyən yektadan ki, bizə matəmi də göndərən odur, şadlığı da ətə edən odur; necə ki, hədisi-hüsndə həzrəti-Sadiq əleyhüssəlamdan nəql olunubdur ki, zifaf gecəsi iki rükət namaz və iki həmdullah əda edə gərək və namazdan sonra bu duanı oxuya: “Allahümmə üriddi ən təzəv-vücə fəqədir vəli minənnisai”.

Bu yuxarıda nağıl elədiyim sözlər haman sözlərdir ki, dayı – oğlumun toyunda zifaf gecəsi, – yəni o gecə ki, dayım mərsiyəxan Hacı Molla Vəlini çağıraraq mərsiyə oxuyurdu – Hacı Molla Vəli mərsiyədən qabaq yuxarıdakı moizəni camaata eləyirdi. Və elə ki gəlin gəldi və camaat dağıldı, qaldı qohum-qardaş, dayım evlənən oğlunu çağırırdı, köhnə bayazı aldı əlinə və oğluna başladı haman zifaf namazını təlim və məşq eləməyə. Niyət filan və filan: təkbirətül-əhram, Allahü əkbər, sonra qiyam, rüku, qiraət, sücud öz yerində. Bir rükət, iki rükət

---

* Gəlin

və sonra bu duanı oxumaq lazımdır: “Allahümmə üridü ən təzəvvəcə fəqədir minənnisai... ilaxır”.

Və elə ki, qalan adamlar da dağıldı, qaldı bir-iki yengə və bir neçə yavıq qohumlarımız, evlənən dayı oğlum dəstəmaz aldı, müvafiqi-qaidə haman namazı qıldı, duanı oxudu və durdu ayağa, təsbeh çevirə-çevirə və ağzında dua və sənəm vird edə-edə getdi təzə ərusinin yanına.

Dəxi onda mən yəqin elədim ki, dayım oğlunun və ərusinin mabeynində həmişə ülfət əmələ gələcək və bunların övladı səlamət və saleh olacaqdır. Və bu nikah hər babətdən dayımın nəslinə xoş iqbal bəxş edəcəkdir.

Amma iki ay bundan sonra biçərə dayım oğlu ruh azarına giriftar oldu. Və səbəbsiz yerə başladı təzə övrətini döyməyə. Az çəkmədi ki, dəliliyi şiddət elədi və axırda öldü getdi.

Xülaseyi-kəlam.

O qaranlıq dünya ki, mən birinci dəfə gözümü açıb baxmışam və qulağımı açıb eşitmişəm, haman qaranlıq dünyada mən günün hər bir saatında, dəqiqəsində və saniyəsində ata və anamı, dayımı, qohum-əqrəbamı, qonşularımı və cəmi mömin vətəndaşlarımı namaz qılan görmüşəm: “Allahü əkbər!”.

Bu saydığım Allah bəndələri namaz qılmağa iki babətdən giriftar idilər: məhəbbətdən və qorxudan.

Məhəbbət namazın sahibi pərvərdigari-ələmə idi ki, bu mömin bəndələri inandırmışdı ki, təyin olunan namazları vaxtlı-vaxtında əda edənə axirətdə veriləcək cənnətlər; haman cənnətlər ki, “tücri min təhtihəl-ənhar xalidinə fiha”; nələr? Övrətlər və uşaqlar. Və hər növ ləziz meyvələr və şirin sular.

Qorxuları nədən idi? Qorxuları ondan idi ki, imam Museyi-Kazim buyurarmış ki, yetmiş peyğəmbəri qətlə yetirənin min dənə məshəfi* yandırmanın və həftad** dəfə zina eləyənin günahı o kəsin günahından azdır ki, təyin olunan vacibi namazların birini qəzaya qoyandan sonra vaxtını keçirib əda etməyə.

Və hər gün məsciddə əsnayi-moizədə Axund Molla Tağı deyərdi ki: “Həqq-taala cəlli-cəlala buyurur ki, duzəxdə*** bir ilan var ki,

---

* Quran

** Yetmiş

*** Cəhənnəmdə

uzunluğu altmış fərsəxdir. Və o ilanın ağzına bir möhr vurulub ki, bir nəfər binamaz oraya gəlməyincə ağzını açmasın”.

Qorxuları ondan idi ki, namazların cümləsini cabəca etməyib Allah-taala yanında şərmsar olalar. Bu surətdə ki, namaz sahibi öz müqəddəs kitabında açıqca əmr edibdir ki, “tətəcəfa cünubihim ənilməzaci”; yəni onların, möminlərin qabırğaları isti rəxti-xabdan* gecənin bir vaxtı şirin yuxudan ayılıb qalxacaqlar ki, namazlarını əda etsinlər, Allah-taalaya ibadət etsinlər.

Pəs sən necə namazını keçirə biləcəksən? Və nə cürətin var keçirəsən?

Onunçün də hər növ ilə olmuş olsaydı, mənəm haman vətəndaşlarımız və dindəşlarımız labüd gərək namazlarını əda edər idilər. Əgər səhhət halında idilər, ayaq üstə gərək əda edər idilər; əgər bimar idilər, gərək oturdular yerdə namaz qıla idilər.

Və burada mənəm yadımdadır ki, rəhmətlik dayım bir gün elə naxoş oldu ki, yerinin içində uzandığı yerdə istədi durub otura və zöhr namazını əda edər, durub otura bilmədi və oğlunu göndərdi Axund Molla Tağıdan məsələ eləsin ki, aya, onun təklifi nədir ki, otura da bilmir namazını qılsın?

Axund Molla Tağıdan bir belə müxtəsər cavab gəldi ki, bir surətdə ki otura bilmir, caizdir ki, uzandığı yerdə “namazını qılsın”.

Dayımın oğlu bu cavabı gətirəndə dayım uzanmışdı döşəyin üstündə və Axund Molla Tağının belə cavabını oğlundan eşidəndən sonra bir o tərəfə çöndü, bir bu tərəfə çöndü və oğluna dedi ki, saata baxsın, görsün saat neçədir. Günortadan iki saat yarım keçirdi. Və oğlu dayıma belə də dedi. Dayım güclə akoşqaya tərəf baxdı. Mən gördüm ki, günün nə vaxt olmağını təhqiq eləmək istəyir. Sonra genə bir o tərəfə-bu tərəfə vurnuxdu. Bir stəkan su istədi ki, içsin. Suyu verdilər. Suyu içəndən sonra bir salavat çevirdi və oğluna həzin səslə dedi:

– Oğlum, qorxuram günorta namazını qəzaya** qoyam, çünki yatdığım yerdə də deyəsən namazımı qılmağa taqətim yoxdur. Dur get, Hacı Molla Tağıdan mənəm bu əhvalımı məsələ elətdir.

Dayım oğlu durdu, getdi və övrəti Tükəzban, yəni mənəm dayıcanım gəldi çökdü dayımın yanında və kefini soruşdu və dayıma

---

* Yorğan-döşəkdən

** Vaxtında icra edilməyən, sonradan icra edilən oruc və ya namaz

turşulu aş təklif elədi. Dayım bilmirəm nə dedi və dayıcanım yorğanı örtüdü dayımın üstünə və durdu, getdi. Ondan sonra yadımdadır ki, dayım övrəti Tükəzbanı çağırırdı. Mən elə bildim ki, su istəyir, ya aşdan-yeməlidən bir şey istəyir. Amma bunlar deyilmiş. Tükəzban dayımın yanına yavıqlaşanda dayım övrətinə ancaq bunu dedi ki:

– Ay qız, deyəsən, namaz qıla bilməyəcəyəm.

Hələ məzəli dayım oğlumun Hacı Molla Tağıdan qayıtmağı və Hacı Molla Tağının cavabını dayıma yetirməyi və dayımın yatdığı yerdə namaz qılmağıdır ki, bunun tul təfsilini mən yadımdan çıxara bilməzdim; çünki yaddan çıxarmaq heç mümkün deyil.

Dayıoğlum gəldi, salam verdi və diz üstə çöküdü atasının yanında üz etdi:

– Ata, Hacı Molla Tağı buyurur ki, bir surətdə ki atan o qədər zəifdir və yatdığı yerdə də namazını qıla bilmir, onda sahibi-şəri-şərif bizə bu barədə müəyyən bir yol göstəribdir ki, o yol ilə əlbəttə, biz də gedək. Axund Hacı Molla Tağı mənim öz yanımda Seyid Məhəmməd Bağır Rəşti müctəhidin “Sual və cavab” kitabını açdı oxudu və hətta bir özgə müctəhiy din də risaləsini açdı və baxdı, mənə belə bəyan elədi ki, hər bir məriz, bir surətdə onun yatdığı yerdə də namaz eləməyə təqəti olmasa, labüddür ki, başı ilə işarə eləyə-eləyə namazını qılsın. Əgər başı ilə işarə eləməyə aciz olsa, o vaxt gözlərilə işarə eləyə-eləyə namazını qılsın gərək. Və əgər gözü ilə işarə eləməyə imkan olmasa, o vaxt namazın ibarələrini kifayətdir ki, xatirinə gətirə və beləliklə namazı öz könlündə gərək qıla.

Dayıoğlum bu sözləri deyəndən sonra yazıq qoca dayım arxası üstə çöndü və gözlərini akoşqaya tərəf axıtdı və həzin səslə soruşdu:

– Günün nə vaxtıdır? – Oğlu dedi ki:

– Gün əyilibdir.

Dayım burada öz-özünə bir-iki dəfə “Allahü əkbər” dedi və başladı öz-özünə dodaqlarını tərpətməyə. Dayıcanım qorxa-qorxa istədi ərinin yanına gələ, amma dayım acıqlı səslə “Allahü əkbər” deyib arvadı geri qayıtdı. Burada məlum oldu ki, kişi Hacı Molla Tağının təliminə müvafiq öz könlündə namaz qılır.

Burada bunu lazım bilirəm deyəm ki, mən o vaxtlar ancaq altı-yeddi yaşında ola bilərdim. Xalaoğlum Əhməd də mən yaşda idi. Biz hər ikimiz dayıoğlumun Hacı Molla Tağı tərəfindən gətirdiyi cavabları və dayımın namaz qılmağını görürdük. Dayım dodaqlarını tərpədə-

tərpədə və gözlərini axıda-axıda namaz qılanda mən diqqətlə oturub bu işlərdən təlim alırdım; çünki mənim atam da və anam da dayım kimi dindar idilər və mənə bərk-bərk Allaha, məscidə və ibadətə yavıq saxlardılar, onunçün də mən dayımın öz uzandığı yerində, göz-qaşla namaz qılmağına ehtiramla tamaşa eləyirdim. Amma xalaoğlum Əhməd dayımın namaz qılmağına istədi gülsün və dayımın və dayı-oğlumun qorxusundan burada özünü saxladı. Bir qədər sonra həyəətə çıxanda başladı dayımın namaz qılmağına lağ eləməyə. Mən genə dinmirdim; çünki bilmirdim mən də gülüm, ya Əhmədə acıqlanım. Amma elə ki, bicəngə xalaoğlum yıxıldı dayımı yamsılamağa və dayım kimi dodaqlarını tərpətməyə və gözlərini axıtmağa və hərdən bir həzin səslə “Allahü əkbər” deməyə, burada, doğrusu, mən də gülməyə başladım. Və sonra evimizə gedəndə anama Əhmədin cüvəllağılığını başladım nağıl eləməyə. Anam çox hirsələndi və Əhməddən xalama (Əhmədin anasına) şikayət elədi. Sonra bildim ki, Zəhra xalam oğlu Əhmədi belə qələtin üstündə bərk döyüb.

O vədə Əhmədin döyülməyini mən, yeddi yaşında cəhənnəmdən qorxan bir uşaq təsdiq eləyirdim. Ancaq çox sonralar həmin işləri yada salanda başa düşdüm ki, Əhməd, dayımın o cür namaz qılmağını iztehzə etməkdə çox və çox da haqlı imiş.

Elə güman etmək lazım gəlmir ki, yuxarıda rəvayət olunan əhvalat nüdrətən* ittifaq düşən bir işdir. Namazı belə səxtliklə əda etmək nə Hacı Tağının öz ixtirasıdır, nə də dayımın fəvqələdə dinpərəstliyidir. O kəs ki, o vədələr məscidlərdə Hacı Molla Tağı, Molla Əli, Molla Kərim və bunlar kimi hədd-hesabsız vaizlər tərəfindən binamazlar və namaza ehməllik göstərənlər barəsində moizələr eşidirdi, labüddür ki, o adam mənə dayım kimi dindar və cəhənnəm əzabından qorxan bir müsəlman olurdu. Və haman rəvayət etdiyim əsrin möminlərinin bir nümunəsi mənə haman rəhmətlik dayımdır ki, onun barəsində mən burada danışırım.

Mənə yadımdadır ki, o vədələr məscid moizələrinin əksəri namaz barəsində olardı. Namazı öz vaxtında əda edənlərə huri və qılman vədə verəndə vaizlər binamazları və namaza kəmətinə olanları hər cür qorxu ilə qorxudurdular. Hətta bizim məktəbimizdə Molla Bağırın bizə verdiyi dərslərin biri bundan ibarət idi. Molla Bağır bir gün bizdən sual etdi:

---

* Çox az, nadir halda

– O necə əzabdır ki, həqq-taala binamazları mübtəla edəcəkdir?

Yadımda deyil ki, biz nə cavab verdik. Amma axund Molla Bağır bizə çox hirsəlndi. Dəftərimizə belə yazdırdı, dedi, yazın:

– O şey ki həqq-taala tərək-səlatları, yəni binamazları mübtəla edəcəkdir, onlar on beşdir: onların altısı bu dünyanın cəzası, üçünü ölənə yavıq çəkəcəkdir üçünü qəbir evində çəkəcəkdir və üçünü qiyamətdə çəkəcəkdir. Diriliyində çəkdiyi altı cəzanın biri budur ki, binamazın üzündə nuri-Məhəmmədi olmuyacaqdır; ikinci, ömrü gödək olacaq; üçüncüsü onun malı artmayacaqdır; dördüncü, Allah-taala onun xeyratını qəbul etməyəcək. Xülasə, qəbir evində qiyamətədək əzab çəkəcək. Və onların hamısından pisi budur ki, duzəxdə bir əqrəb var ki, onun başı yeddinci göyə gedib çatır. Və onun ağzı Məğribdən Məşriqə kimidir. Qiyamət günü haman əqrəb duzəxdən çıxıb bir şey axtaracaq. Ondan soruşacaqlar ki, nə axtarırsan? Əqrəb cavab verəcək ki, beş sinif adam var ki, mən onları axtarıram. Onların birincisi binamazlardır.

Bunu lazımdır nəzərə almaq ki, bu moizələrin məzmununu müdərris Molla Bağır öz xəyalından düzəltmirdi; üləma və füzələların və müctəhidlərin kitablarından və risalələrindən əxz edirdi; necə ki, cəmi məscidlərdə söylənən moizələr, habelə məşhur islam “üləma”sının təvsirlərindən və risalələrindən əxz olunmuşdu.

O vədə vaizlərin dilində söylənən üləmanın içində ən məşhuru Ağa Məhəmməd Bağır Məclisi müctəhidi-İsfəhani idi. Bunun adı məscidlərdə moizə əsnasında xeyli ehtiram ilə söylənərdi. Sonra şəriətdən söylənən moizələr çox vaxt Mirzə Əbülqasım Fazilin “Mürşidil-əvam” kitabına isnad verilərdi. Bunlardan da artıq mömin camaatımız içində şöhrət qazanmış şəriət kitabı Şeyx Bahəddinin “Camei-Abbas” kitabı idi ki, bu kitabdən o vaxt məktəblərdə bizlərə dərs də verilərdi. Genə haman yuxarıda adı zikr olunan müctəhid Məclisinin “Bist bab” və Seyid Məhəmmədbağır Rəştinin “Sual və cavab” kitabları dad-bidad eləyirdilər. Hər bir vaiz ki, əsnayi-moizədə toyuq səsi eşitməmiş, yəni xariqüladə (“damdan düşmə”) bir hədis söyləsə idi, bu kitabların nüfuzu ilə dediyi sözü bərkidib dəmir-daş eləyəcəkdi. O moizələrdən bir nümunə:

– Hə, ey Allahın bədbəxt bəndələri! Siz bu sözləri səhl sayırsınız. Amma qulaq verin, görün, həmin “Şərhi-etiqaad” kitabında kitab sahibi nə yazır? Yazır ki, bir gün olar ki, qiyam-qiyamət olar və cümlə namaz

qılanlar məhşər ayağına dəvət olunurlar, orada hazır olurlar. Qiyamət gününün sahibi və rəsuli-xuda və onun vəli-vəsisisi və Cəbrail və İsrail və Mikail namaz qılanları oraya çağırır onları imtahana çəkərlər və qıldıqları namazın adlarını onlardan sual edərlər... Hə, bilirəm, sən o vədə qabağa yeriyib deyəcəksən: “Nəm*, mən cəmi namazlarımı öz vaxtında əda etmişəm. Hə, di söylə görüm. Bəli, sadalayacaqsan: namazi-yomiyyə, namazi-cümə, namazi-eydi-rəməzan, namazi-meyit, namazi-sogənd, namazi-əhd, namazi-nəzr, namazi-icarə, namazi-ayat, yəni zəlzələ namazı, qara yel namazı, qırmızı yel namazı, xüsuf və küsuf namazı, namazi-eydi-qurban, namazi-zifaf, namazi-Cəfəri-Fəyyar, namazi-filan, filan və filan. Bilirəm, bunların hamısını sayacaqsan. Amma vay o kəsin halına ki, qiyamət gününün şahidləri görələr ki, siz dalnıza alıb gətirdiyiniz namaz yüklərinin içində “namazi-nafileyi-nuzdəhhüm mahi-mübarəki-rəməzan” yoxdur! Haman namaz ki, altı yüz qırx dörd rükətdən ibarətdir. Hə! qılmamışsınız? Bu namazı niyə qılmamışsınız? O səbəbə ki, o gecəni yatmışsınız, rahat rəxti-xab içində yatmışsınız, yuxuda olmusunuz istəməmişsiniz, özünüzi şirin yuxudan bidar eləyəsiniz, istəməmişsiniz, isti yerinizi soyudasınız. Amma heyhat! Nə böyük qəflət! Məgər siz bunu bilmirsiniz ki, Həqqi-sübhan və taala öz məshəfi-şərifində buyurubdur ki, “tətəcafa cünubihim ənilməzəcil”; yəni ey Məhəmməd, xəbər ver öz ümmətinə ki, gecənin yarısı olan zaman onların qabırğaları isti rəxtədən qalxsınlar və Allah-taalanın dərgahına üz çevirib ibadətə məşğul olsunlar.

GECƏ NAMAZLARI

Gecə namazları içində ən məşhuru və ən möhtərəmi və ən çox rükətli mahi-mübarəki-rəməzanın nafile namazlarıdır ki, bu barədə gələn səhifələrdə Rəməzan ayının ibadəti dairəsində söhbət olunacaqdır.

Amma mahi-rəməzanın nafile namazlarından başqa, mənim vətənimin dindar müsəlmanlarını gecələr şirin yuxuya həsrət qoyan namazların biri də haman namazdır ki, hər kəs onu əda etsə, həzrət

---

* Bəli

rəsulu yuxuda görə bilər. Bu namazı mənim yanımda gecələr dayım, ata-anam və qonşularım o qədər qıldılar ki, uşaq vaxtı Molla Bağırın məktəbinə dərs oxumağa gedəndə, Molla Bağır bu barədə məni imtahana çəkərdi və mən bu namazın təfsilatını ona dərs vaxtı cavab verəndə, Molla Bağır mənə belə xeyir-dua edərdi:

– Xoşa sənin valideyninin halına ki, səni bu sində pak olan şəriətin ehkamına vəqif edirlər və səni bu sindən ibadətə və razi-niyazə mötəd edirlər! Xoşa sən də halına!.. Hə, bala, de görüm, peyğəmbəri yuxuda görməyin şəraitini nədən ibarətdir?

Əvvəl mən yoldaşlarımdan həya edib istərdim cavabı müxtəsərcə qurtaram və qısaca deyərdim:

– Dörd rükət namazdan.

– Yox, yox! Bu olmadı. Sözü açıq söylə ki, yoldaşların görsünlər ki, sən necə qoçaqsan.

Və axund Molla Bağır məni məcbur edərdi ki, cavabı müfəssəl edim.

Mən də başlardım müfəssəl rəvayəti və atamdan və dayımdan və qohumlarımdan min dəfə eşitmişdim ki, həzrəti-imami-Cəfər əleyhissələmdən mənquldur ki*, hər kəs istəyə həzrəti-rəsuli-xudanı yuxuda görə, xiftə namazından sonra gərək qüsl eləyə və dörd rükət namaz qıla. Bu şərtlə ki, hər həmdən sonra yüz mərtəbə “ayətəlkürsü” oxuya və namazdan sonra min dəfə salavat göndərə Məhəmmədə və ali-Məhəmmədə. Və yüz mərtəbə “sühənallah, vəlhəmdülillah və lailahə-illəllah vallahü-əkbər” oxuya və lahövlə vəla qüvətə illa billahi əliyyül-əzim...” və yüz dəfə məşallah və genə min dəfə nə oxuya və genə yüz dəfə, genə neçə dəfə və ilax...

Əgər həmin namazı və bundan savayı də şam namazını, xiftə namazını və xüsusən mahi-mübarəki-rəməzanın gecələr qılınan nafilə namazlarını nəzərə alsaq, onda mənim bu sözümə heç şəkk eləmək olmaz ki, mən rəvayət etdiyim həmin əsrin dindar müsəlmanlarını həmişə gecələr namaz qılan görmüşəm. Xoşbəxt Allah bəndələrin gecələri sübhədək gah qədr gecəsini axtararlardı, ya da Məhəmməd peyğəmbəri yuxuda görmək istərlərdi. O yerə də gəldikdə ki, aya, görərdilərmə peyğəmbəri, ya tapardılarmı qədr gecəsini, – bu barədə gələn səhifələrdə də danışacağıq.

---

* Nağıl olunur ki

Və o sözlərlə ki, mən namaz söhbətlərini başlamışam, o sözlərlə də namaz söhbətlərini burada tamam edirəm:

“O qaranlıq dünya ki, mən birinci dəfə gözümlü açıb baxmışam və qulağımı açıb eşitmişəm, haman qaranlıq dünyada mən valideynimi, qohum-əqrəbamı, qonşularımı və cəmi vətəndaşlarımı həmə vaxt gecə və gündüz namaz üstə görmüşəm. Allahü əkbər, Allahü əkbər”... Gündüz “Allahü əkbər”, gecə “Allahü əkbər”.

İndi burada bir sual arız ola bilər: aya, onlar pəs nə vaxt kəsbi-karə məşğul ola bilirdilər?

Nədən ibarət idi o vaxt mənim vətəndaşlarımla kəsbi-karı, məşğələsi? Bəndənin cəmi söhbətləri o vaxtın məhz şəhər əhlinin söhbətidir. Və rəvayət olunan əhvalat məhz şəhər dairəsindədir. Və yadımda qalan budur ki, gündüzlər hacı, məşədi və kərbəlayılar dükənlərində diz üstə, əli təsbəhli, tərəzinin dalında oturub müştəri gələndə ona çəki çəkirlər və mal satırlar, arşın ölçürlər və parça satırlar. Elə ki, müştəri rədd olur, təsbəhi götürüb Allahı çağırır-çağırır təsbəh çevirirlər; ta o vaxtadək ki, müəzzin minarədən azan çağıracaq: “Allahü əkbər”. Haman müqəddəs tacir, haman təkbiri təkrar edəcək: “Allahü əkbər” və duracaq ayağa, ya dükənin qapılarını bağlayacaq, gedəcək məscidə namaz qılmağa, ya namazını haman oturduğu yerdə dükəndə əda edəcək. Əgər azanı eşidən vaxt dükənin qabağında müştəri vardır, bizim müqəddəs tacirimiz məhz “Allahü əkbər” deməyə iktifa edib*, müştəriyə məşğul olacaq ki, bunu yola salandan sonra namaza şüru etsin.

Azan–namaz dəsgahında ən möhtərəm və iman əhlinin hər gün və hər saat ən dərin qəlbinə daxil olan bir mücdədir. Azan – qəlbiqaraları dirildən bir sədadır. Azan cəmaəti–müslimani namaza dəvət edən təkbir və şəhadət kəlmələridir: “Allahü əkbər, Allahü əkbər, əşhədü ənna lailahə-illəllah... Əşhədü...”.

Azan demək, azan çağırmaq – namaz qılmağa bərabər savab bir ibadətdir. Azanın feyzi bəlkə dəxi də artıqdır. Zira azan ilə müəzzin min–min cəmaəti–müslimini namaza dəvət edir. Azanı ucadan və sövltlə çağırırlar. Onunçün də rəsmidir ki, müəzzin, səsi xoş şəxslərdən olur. Azanı çağırmaq hər bir mömin bəndə üçün savabdır. Onunçün də namazın vaxtı çatan kimi sübh vaxtı, zöhr vaxtı, şam vaxtı minarələrin

---

* Kifayətlənib

və hətta damların üstündə müəzzin əllərini qulaqlarına qoyub, üzlərini asimana, Allah tərəfinə tutub azan çağırırlar. Azanı eşidən tək, cəmi müsəlmanlar həmin dəqiqə hərəkətə gəlirlər: “lailahə illəllah, Mühəmmədun rəsulillah, Əliyyən vəliyüllah, həqqən-həqqə”.

Azanı eşidən müsəlman bəndəsi elə bir şövqə gəlir ki, özü də özünü həmin müəzzinə iqtida etmək, özünü ona oxşatmaq arzusunda olur. Ələlxüsus, o kəslər ki, onların tilavət etmək, yəni ibarəni oxumağa onların səsləri vardır; çünki savabından başqa burada xalqın nəzərində özünü göstərmək də vardır, bəlkə, lovğalanmaq məsələsi də vardır.

Günorta (nisfün-nahar) olan kimi minarələrin və damların üstündə müəzzinlər səs-səsə verirlər. Azan verənlərin çoxu ən dindar məhəllələrdə olardı. Hətta bazar içində, çarsulardan da azan səsi gələrdi; çünki hər bir məkanda hər bir mömin Allah bəndəsi tərəfindən azanı tilavət etmək, həmə vaxt savabdır. Onunçün bu bərədə İran məmləkətində, yəni Allah-taalanı yada salmaqda birincilik qazanmış mömin iranlılar içində necə ki nəql edirlər və necə ki bəndə özü şahid olubdur, – müəzzinin “Allahü əkbər” sədasını eşidən tək hər yerdə, – xah evlərdə və xah küçə və bazarda, – hər bir müsəlman haman getdiyi yerdə dayanıb, bəlkə, hərəkət edə-edə azan çağırır.

Buradan azanın cəmaəti-müslimin içində ehtiramı bərəsində bir haşiyə çıxmağı lazım görürəm.

Tarixi-isəvinin min doqquz yüz iyirminci ilində, Təbriz şəhərində olduğum zaman orada bazar içində çarsuda mən özüm görmüşəm ki, bir nəfər müştəri papaqçı dükəninin qabağında durub papaq alır. Papaqçı taxçadan papaqları bir-bir götürür və müştəriyə nişan verir. Günorta zamanıdır. Bu heyndə minarədən azan səsi gəlir. Papaqçı ələlfövr* oturduğu yerdən durur ayaqa, üzünü dükəninin içərisində qibləyə tərəf çevirir, sağ əlini sağ qulağına və sol əlini sol qulağına qalxızır və uca səslə başlayır azanı: “Allahü əkbər”. Müştəri də “Allahü əkbər” deyib oturur yerə və dükənçinin əzanını qurtarmağına müntəzir olur, ta ki, dükənçi azanı axıra yetirir və “lailahə illəllah” deyib təsbehi cibindən çıxarır və saqqalını tumarlaya-tumarlaya öz ticarətinə şüru edir.

---

* Dərhal, o dəqiqə

Mən Təbrizdən savayı İrənin qeyri şəhərlərində olmamışam. Amma elə ki danışrlar, hələ dünyanın indiki əsrində İsfahanda, Şirazda və sair böyük şəhərlərdə, nisfün-nahar zamanı – ki, günorta olur və zöhr namazının vaxtı gəlib çatır, – minarələrdən müəzzinlər azanı çağırən kimi küçə və bazarda əhali, hər bir kəs oturduğu yerdə, ya küçə ilə getdiyi yerdə uca səslə azan deyir. Haman min doqquz yüz iyirminci ildə ki, mən Təbriz şəhərində var idim, – Mirzə Məhəmmədəli Natiq nam mənim tanışım təzəcə Şiraz şəhərindən Təbrizə gəlmişdi. Əsnayi-söhbətdə Mirzə Məhəmmədəli Natiq Şirazın mömin müsəlmanlarının dindarlığından belə rəvayət edirdi: Mirzə Məhəmmədəli Natiq söyləyirdi ki:

– Bir gün mən Şiraz şəhərinin bazarında nəyəsə məşğul idim. Günorta vaxtları idi və çün bu şəhərdə olduğum birinci dəfə idi və buraların adətinə aşına deyildim, burada bazarda olduğum zaman birdən bir mərəkəyə düşdüm və həтта xeyli qorxdum da: burada əvvəl qabaq uzaqdan azan səsi eşitdim və haman anda bazar əhli hər bir kəs fərdən-fərd* dükanda oturduğu yerdə qalxdı ayağa və başladı azan deməyə. Beləliklə, bazarda bir səs-küy qopdu ki, mən xeyli təəccüb elədim. Söz yox, burada belə camaat azana adət etmiş və mən göürdüm ki, məndən savayı bir kəs yoxdur ki, bu iş təəccüb edə; yəni doğrusu, təəccüb etməyə vaxtları ola bilməzdi; səbəb bu ki, hamı azan deyirdi.

Hamısından məzəli budur ki, mənim gözümün qabağında bir hambal, dalında bir yekə və ağır tay, iki qat əyilib başı aşağı azan çığıra-çığıra gedirdi. Azanı deyib qurtarandan sonra camaat, söz yox, başladı namaza hazırlaşmağa. Kimi öz dükanında və kimi başladı dükanını çəkib bağlamağa ki, gedib məscid namazını əda eləsin.

Şiraz müsəlmanlarının belə hirs ilə** namaza hazırlaşmağı, demək olar ki, indi gözümüzün qabağında hazırda müşahidə olunur. Mənim də uşaqlıq əsrimin qaranlıq günləri bundan əlli il qabaq idi. Şirazın müsəlmanlarının dindarlığından bir-iki sətir rəvayətin bir böyük mənası var. Mənası budur ki, əlli il bundan qabaqkı müsəlmanlıq dəliliyilə əsri-hazırımızda haman Şiraz, ya qeyri bir islam camaatının dəliliyində heç fərq yoxdur.

---

* Bir-bir

** Ehtirasla, həvəslə

Hər nə təfavüt görməli olsaq, genə bundan sonra görməli olacağıq. Və hər nə ümid varsa, bundan sonra olacaqdır. Əvvəl və axır ümidimiz genə sosializm inqilabıdır. Əvvəl və axır ümid onadır ki, həmin sosializm bayrağı altında və sosializm şüarı təhtində islama sitayiş edən millətlər (və habelə qeyri dinlərə sitayiş edən millətlər) dünya elmlərini təhsil edib və cəmi din və dinçilərin mövhumat və xurafatından agah olub birdən-birə azandan da əl çəkələr, müəzzindən də əl çəkələr və namazların cümləsini – vacibi namazları da, sünnəti namazları da, ağ yel və qara yel namazlarını da və cəmi nafilə namazlarını da – bir çuvala doldurub Araz və Kür daşan zamanı suya axıdalar, qoysun getsin işinə. Bununlamı qurtarır namaz büsəti?

Pəs namazın müqəddəmatı? Pəs vüzu (dəstəmaz) məsələsi? Pəs mütəhhirat məsələləri? Qüsl və təyəmmüm təfsilatı?!

O kəs ki Camei-Abbas kitabında dərc olunan həmin şəriət ehkamından xəbərdar deyil, o kəs bu yazılan mətləbi layiqincə başa düşməyəcək. Bunu o kəs başa düşə bilər ki, əlli il bundan qabaq “Came” kitabını mən biçərə tək mədrəsədə gündüzlər təhsil edəndən sonra axşamlar valideyni və qohum-əqrəbası tərəfindən həyata tətbiq etmək məcburiyyətində olubdur.

Tək bircə dəstəmazın (ərəbcə vüzuun) macərası “Şahnamə”dən tul və təfsillidir... Hər kəs Mirzə Əbdül Qasım müctəhidin “Murşidil-əvam” kitabından xəbərdardır, o, bircə o bilər ki, namazın müqəddəmatına iman sahibi müsəlmanlar nə qədər vaxt sərf edə idilər görək (necə ki, indi də edirlər).

Qüsl, təyəmmüm, adabi-təharətxana, nəcasatın qismləri, mütəhərratın qismləri, dəstəmazın adabı...

Ağlınıza nə gəlir, asandırmı, məsələ, dəstəmaz almaq? Əgər sən desən asandır, mən səndən sual edərəm ki, əlləri nə cür yumaq lazımdır? Yəni mirfəq məsələsini (dirsek məsələsini) sən bilirsən, ya yox? Yoxsa bunu səhl sayırsan? heç eşitmişəm ki, bu barədə neçə-neçə məclislərdə, məhfillərdə, üləma və füzəla mabeynində qurtarmayan mübahisə və bəlkə münaqişələr üz veribdir? Asanmı sanırsan dirsek məsələsini?

Əgər yadıma gələn bir əhvalatı burada söyləsəm, ola bilər ki, sən gülünc hesab edəsən. Amma bunu lazımdır bilmək ki, o vədə mömin vətəndaşlarımın ibadət və riyazəti həmin sən gülünc saydığın məşğələlərdən ibarət idi.

Bir gün gedirdim məktəbə dərsə. Şəhərimizin Zaviyə məscidinin qabağında bir neçə şəxs əyləşmişdilər; ikisinin ismi-şərifləri yadımdadır: Hacı Nəcəf və Hacı İmamqulu. Qalan iki-üç nəfər də mənim məhəllə əhllərim idi; amma adları yadımda qalmayıbdır.

Hacı İmamqulunun sol əli dirsəyə kimi çirməkli idi. Hacınin qıllı qara əli bu saat yadımdadır. Qalan möminlər Hacı İmamqulunun başına doluşub dirsəyinə baxırdılar. Mən də yavıq getdim. Məlum oldu ki, burada vüzu məsələsini həll edirlər ki, aya, barmaqları dirsəyin harasından qoyub yumaq lazımdır və əlin neçə barmağını dirsəyin üstə qoymaq lazımdır? Və Hacı İmamqulu sağ əlinin, bilmirəm, neçə barmağını qoymuşdu sol əlinin dirsəyinin üstə və özü də başını əymişdi diqqətlə öz dirsəyinə tamaşa edirdi. Möminlərin biri deyirdi:

– Yox, yox! Hacı Ağa, səhvin var, Ağayi-Cəbəli belə fərmayış etməyibdir. Gərək barmaqlarını belə qoyasan.

Bu sözləri deyəndən sonra həmin mömin, çün Hacı İmamqulu onun təklifinə əməl eləmədi, öz sol əlini çirmədi və sağ əlini dirsəyinin üstə qoyub dedi:

– Bax, belə lazımdır.

İndi də tamaşa edən möminlər bunun başına doluşdular və bunun dəstəmaz təliminə qulaq asdılar. Möminlərin bir-ikisi “bəli, belədir” deyirdi; amma o biriləri razı olmurdu.

Çün dərsimin vaxtı keçirdi, mən getdim məktəbə. Gunortadan iki, ya üç saat keçmiş qayıtdım və gördüm ki, həmin möminlər, yəni Hacı Nəcəf, Hacı İmamqulu və qalanları haman Zaviyə məscidinin səkisində, haman yerdə oturublar. Yenə yavıq getdim və indi də gördüm ki, Hacı Nəcəf dəstəmaz məşqi eləyir; yəni sağ əlini çirməyib, sol əlini qoyub dirsəyinə və dəstəmaz alan kimi dirsəyini sığallayır. Qeyri möminlərin yenə kimisi deyir: “Bəli, bəli, belədir”, amma qalanı deyir: “Xeyr, Ağa Bağır Məclisi belə fərmayış etmir”.

Yadımdadır ki, mən məktəbə getməyimlə qayıdıb indi bura gəlməyim arasında olardı laəqəllən* beş saat. Yəni tamam bu beş saatın ərzində mənim haman müqəddəs vətəndaşlarım burda əyləşib məhz bu məsələnin həllinə məşğul idilər ki, aya, dəstəmaz alan zaman sol əlin barmaqları sağ əlin dirsəyinin harasını yusun gərək. Və bu barmaqları beləmi tutmaq lazımdır, ya ələmi tutmaq icab edir?

---

* Təxminən

O vaxt mömin din qardaşlarını həmin dini məşğələlərinə bir oturma beş saat sərf edən görəndə və qeyri ibadət və riyazətlərinə genə çox-çox saatlar sərf edən görəndə, dəxi bir məsələyə diqqət verə bilmirdim ki, pəs onlar əmri-məişətləri üçün ruzi qazanmağa hansı vaxtlarını və günün və ya gecənin hansı vaxtını sərf edirlər.

Amma o vədənin işlərini indi, əlli il sonra yada salanda bu saat heç başa düşə bilmirəm ki, gecə-gündüzün iyirmi dörd saatını da cənnətin açarını axtaran mənim vətəndaşlarım o vaxtlar çörəyi haradan və nə vaxt qazanırdılar. İftar vaxtı o müsəmma plovları, yanındakı xuruşlar və həlviyyatı ilə haradan və nə zaman təhsil edirdilər?

Pəs o vədənin mömin hacı və məşədilərinin şəriətbazlıqlarının şahidlərinin biri də mən idim və məndən savayı, söz yox, cəmi mən tək məktəb şagirdləri və küçə uşaqları idi. Və hərçənd mən on üç yaşında bu müqəddəs torpaqdan qopub qeyri millətlər üçün təhsil üçün göndərildim, amma on [üç] yaşa kimi orada ata və anamın vətənidə, məscidlərdə və minbərlərdə, mədrəsələrdə və məclislərdə şəriət-mədarlardan və fazillərdən aldığım tərbiyə ona kifayət idi ki, on üç sində mən bəzi sirlərdən agah olam. Və elə ki, mən on üç sində buradan qopub getdim, getdim qeyri bir məmləkətə və bir ildən sonra yay tətili zamanı qayıdıb müvəqqəti olaraq vətənimə qayıtdım, o vədə on dörd yaşındakı yoldaşlarımın çoxunu təəhhül edən* gördüm. Və heç də burada təəccüb yeri yoxdur; o səbəbə ki, məni və mənim sindaşlarımı yeddi-səkkiz yaşından başlamış – məscidlərdə vaizlər, məktəblərdə əmmaməli müdərrişlər və evlərimizdə mömin dayılarımız cidd-cəhdlə şəriətin cəmi məhrəmani ehkamına vaqif ediblər.

Məktəbdə aldığımız dərslərdən biz səkkiz-doqquz yaşında təhərətəxanaya daxil olub oranın emalını, heyz və nifas məsələlərini və hətta mücamiat qanunlarını əzbərləmişdik. Və mən ki on üç yaşında bu müqəddəs torpaqdan çıxdım getdim, onunçün də həmin “ülum və fünunu” bir növ unudtum və ola bilər ki, müsəlmançılıqdan da bir qədər uzaq düşdüm. Və məndən sonra vətənimdə qalan mənim sindaşlarım bir neçə il ondan sonra hərəsi on beş-on altı yaşında, bəlkə bir parası da ətəbati-aliyat ziyarətinə müşərref olmuş və bəhər-hal, hərəsi bir əhli-əyal sahibi, mömin, saqqallı və uca papaqlı bir mömin Əli şii idi. Bunların ən zəkavətliləri, fitrətən pak qəlbliləri, dua və

---

* Evlənən

sənaya mailləri və Əli dostları [idi] bunlardan da haman tələbə dəstələri təşkil olunurdu ki, Bağdad və Nəcəf-əşrəf darülfünunlarına müşərrəf olub, bir neçə ildən sonra fiqh və üsul və qeyri şəriət elmlərini ikmali-təhsil edib, vətənə qayırdılar ki, balaca uşaqlara yeddi-səkkiz yaşından beytülxələ əhkamını və heyz və nifas məsailini və şəriətə mücamiat əhkamını əsnayi-vəzədə təlim etsinlər.

SÖVM – ORUCLUQ

Küfr, nasəza danışmaq hərgiz heç bir kəs üçün rəva deyil, amma mən bir yanda orucluq söhbəti düşəndə, çox mail oluram ki, küfr və nasəza danışam... Səbəb budur ki, orucluq söhbəti düşəndə mənim yadıma uşaqlığımın qara günləri düşür. Haman günlər ki, mən yay fəslində üzü üstə zirzəminin rütubətli, amma sərin yataqlarına üzü quylu sərilib və dilimi ağzımdan bir qarış da çıxarıb axşam azanını gözləyirəm. Gözləyirəm ki, müəzzin “Allahü əkbər” sədası ilə camaata su içməyə və çörək yeməyə izin versin.

Bir yanda rəməzan söhbəti düşəndə mənim uşaqlıq günlərim yadıma gəlir. Haman günlərim ki, yeddi-səkkiz yaşında valideynim mənə oruc tutdurardılar.

Mən yeddi-səkkiz yaşında olan vaxtlar Rəməzan ayı yay fəslinə düşərdi. Yay günləri on səkkiz saat olardı. Mənim vətənim isti yerdir, arandır və yay vaxtı mənim vətənimin xanları və əyanları yaylaqlara gedərdilər. Şəhərdə qalardı şəhərin əsnafı və füqə-rayi-kasibəsi. Və məlumdur ki, əsnaf və kəsəbə əhli-çün həmişə ruhanilərin itaətində olublar, – bu cəhətdən ibadətə də mail olublar.

Mən necə ki, bir kasıb ailənin uşağı, demək, uşaqlıqdan gözümü açıb ata və anamı din və şəriət içində görmüşəm, din və şəriətə qulluq edən görmüşəm, dinə və şəriətə qul görmüşəm...

Və xülasəyi-kəlam, uşaqlıqda, əlli il bundan əqdəm, yeddi-səkkiz sındə olduğum vaxt, rəməzanal-mübarək ayının on səkkiz saatdan ibarət olan günlərini oruc tutmuşam və məndən savayı şəhərimizin mən sındə olan uşaqlarının çoxunu özüm kimi oruc tutan görmüşəm.

Nədir bunun mənası? Yəni necə oruc tutmuşam? Bunun mənası budur ki, mən biçarə, yeddi-səkkiz yaşında bir uşaq, yay zamanı, sübh

açılmamış, azandan da qabaq, obaşdanlıq (sühür) minacatı verilən kimi yuxudan ayılıb yerimdən durmuşam və az-çox çörekdən, axşamdan qalmış pişmişdən xahi-nəxahi, könülsüz və iştahasız yemişəm və müəzzin sübh azanını çağırən kimi durmuşam ayağa, iki rükət sübh namazını qılıb yatmışam, ta günortaya bir saat qalanadək, Günorta azanı deyilib, genə dəstəmaz və nanaza məşğul olmuşam.

Bunu da tamam elədim. Sonra dəxi nə eləyim? Yavaş-yavaş aclıq və susuzluq mənə kar eləyir. Nə eləmək? Bıkarlıqdan götürmüşəm Qurani, bir qədər ondan oxumuşam, ta yorulanadək. Bundan da doydum və yoruldum. Dəxi nə eləyim? Hava çox isti, dodaqlarım susuzluqdan quruyubdur. Amma çarə yoxdur. Orucu yemək heç fikrimə də gələ bilməz. Hələ saat dördüdür; hələ axşama dörd saat qalır. Xahi-nəxahi gərək dözəsən və səbr edəsən. Durub gedirsən məscidə ki, vaxt bir az da keçsin. Orada Axund Molla Tağı moizə eləyir, rəməzanül-mübarək ayının şərəfətindən danışır: sövmün şəraitindən və qəvaidindən danışır, mahi-mübarəkin əmalından danışır və axırda moizəsini belə tamam edir:

– Həzrət imam Cəfər Sadiqdən mənquldur ki, mahi-mübarəki-rəməzanda hər namazdan sonra bu duanı oxumaq fərzdür: “Ya Əliyyü ya Əzim, ya Gəfurü ya rəhim, əntə rəbbiyyül-əzim... Əlləzi...”.

O minbərdən dedikcə camaat da onun dalıyca təkrar edir.

Məsciddən çıxıb gəlirəm evə. Gün hələ batmayıbdır. Hava o qədər istidir ki, nəfəs almaq mümkün deyil. Dodaqlarım yanır, boğazım quruyur. Hamamın qabağına “qırna”dan su axır. Suçular tuluğ dallarında, oradan su doldurub aparırlar. Duru bulaq suyu dəmir lülədən şırıltı ilə axıb tökülür daşların üstünə. Amma heç kəsin cürəti yoxdur haman sudan içsin; çünki indi mahi-mübarəki-rəməzandır. İndi dodaqlar gərək quruya; onunçün ki, mahi-mübarəki-rəməzandır. İndi susuzluqdan boğazlar gərək quruya; səbəb bu ki, indi mahi-mübarəki-rəməzandır. İndi mən tək yeddi yaşında müsəlman uşaqları gərək səhərdən-axşamadək “ləbbeyk” deyib susuzluqdan od tutub yana; o cəhətə ki, indi mahi-mübarəki-rəməzandır.

Nəyə, nə səbəbə? Və kimə lazımdır sənin bu susuzluğun?

O vədə heç kəsə bu sualı vermək olmazdı. O vədələr heç bir müsəlman bəndənin fikrinə gələ bilməzdi ki, yeddi yaşında bir uşağın on yeddi saat ac və susuz qalmağı, bəlkə, heç bir kəsə lazım deyil; o səbəbə gələ bilməzdi ki, yeddi yaşında uşağa oruc tutmağı vacib edən

şəriət özüdür, necə ki, bu barədə Ağayi Məclisinin “Bist bab” və qeyri müctəhidlərin risalələrində və hətta məktəblərdə dərs kitabı hesab olunan “Camei-Abbas”ı – Şeyx Bəhaəddində müəyyən olunubdur. Dəxi burada qeyri bir şəkk və şübhə yeri ola bilməzdi. Ancaq yadımda qalan budur ki, uşaqların böyükləri ilə təfəvütü bu idi ki, uşaqlara məhz Rəməzan ayının orucunu tutdurardılar və neçə-neçə vacibi və sünnəti namazlardan biz uşaqlar azad idik.

O ki qaldı böyüklər, mən indi bu saat gözlərimi yumub yenə diqqəti-tam ilə huş-guşumu verirəm keçmiş günlərə, xəyalıma gətirirəm mənim uşaqlıq əsrimin cəmaəti-müsliminini və yenə artıq diqqət və huş-guşla qulaq verirəm keçmiş günlərə. Və hər bir kişi və övrəti, qohum və qardaşı, hacı, kərbəlayıları, – hələ mollaları demirəm, – mən o camaatın hamısını il uzunluq tutan yadıma salıram, orucağız yadıma salıram.

Bunun səbəbi bu idi ki, otuz gün rəməzani-mübarək ayından başqa o vaxtın mömin müsəlmanları şəriətdə təyin olunan nəinki vacibi ruzələri, bəlkə sünnəti oruc günlərini də oruc tuturdular.

Məlumdur ki, şəri-şərif mucibincə səkkiz ədəd vacibi ruzə təyin olunubdur və hədsiz sünnəti ruzə yazılıbdır. Hədsiz deyəndə həqiqətdə sünnəti oruc o qədərdir ki, Bəhaəddin Amili öz “Camei-Abbas” kitabında sünnəti oruc günlərindən söhbət açıb yazır ki, bu qism oruc o qədər çoxdur ki, onların adı “Camei-Abbas” kitabına sığışmadı. Bununla bərabər şəriətmədari-mərhum və Məhəmməd dininin qanunlarının ravii-möhtərəmi öz kitabında haman sünnəti orucun iyirmi qismini təfəsilən sadalayır. Amma kitab sahibi fazil Bəhaəddin Amili ancaq bircə şeyi unudubdur və elə bir qələt edibdir ki, burada bir böyük məzhəkə törəyir. Söhbət burasındadır ki, “Camei-Abbas” kitabında rəvayət olunan vacibi oruc günlərinin üstünə sünnəti oruc günlərini qoysaq və ilin müddətini üç yüz altmış altı hesab etsək, o vədə baxıb görərsən ki, “Camei-Abbas”ın oruculuq günləri üç yüz altmış altıdan da bəlkə artıq oldu.

Elə müxtəsercə belə hesab edək: başı daşlı mömin islam ümməti otuz gün orucunu tutan zaman gedirdi məscidə və vaizlərdən orada eşidirdi ki, otuz gündən başqa müsəlman ümməti üçün dəxi də vacibi və sünnəti oruc yazılıbmış. Vacibi oruc: 30 gün rəməzani-mübarək, bunların qəzası, meyitin icarə ruzəsi, atadan qalma qəza orucu, nəzir və and orucu, kəffarə orucu, etikaf orucu, dümahə orucu.

Bunlar vacibi oruclardır.

Qaldı sünnəti oruclar, mövlud orucu, məbəş orucu, eydi-qədr orucu, hər ayın üç günü orucu, ərəfə orucu, mübahilə orucu, təsəddük orucu, otuz gun şəban ayının orucu, dəhvəl-ərz orucu, hər ayın əvvəlinin orucu, aşura orucu, və hər cümə günlərinin orucu, mahi-zilhicənin səkkizinci gününün orucu, eydi-rəməzandan sonra altı gün şəvval ayının orucu, filan, fnlan...

Necə ki, “Camei-Abbas” kitabı o orucları sayıb axıra çıxma bilmir, biz də “Camei-Abbas” yazdığı orucların üçdən bir hissəsini burada ancaq saydıq ki, oxuculara artıq dərd-sər olmasın.

Burada zikr olunan orucluq günlərini mənim mömin vətəndaşlarım cümləsi oruc tuturdular. Əlbəttə, o vədə bu camaatın oruc olmayan günləri də olurdu; bu da o günlər olurdu ki, haman gün oruc tutmaq batildir; necə ki, eydi-mahi rəməzan günü, eydi-qurban günü və bir neçə belə-belə günlərdir ki, o gün müsəlman ümməti oruc tutsa, o oruc nəinki qəbul olunmaz, bəlkə, belə orucun kərəhəti də vardır.

Mənim o qaranlıq vətənimdə hələ Rəməzan ayından qabaq, hələ Rəməzan ayı daxil olmamış, mömin vətəndaşlarım bütün şaban ayını oruc tutardılar; o vədə mənim əhli-iman vətəndaşlarımın sövmü-sələta həvəsləri gör nə mərtəbədə idi ki, şəbanül-müəzzəm ayını oruc tutmaq ilə, rəməzanəl-mübarəki tamam bir ay qabaq istiqbal edərdilər. Bütün şaban ayı dayımı oruc tutan yadıma salıram. Atam, anam, bibi və xalam, qohum-əqrəbam, qonşularım və rast gəldiyim şəhər əhli şaban ayından oruc tutmağa başladılar. Hətta dayım məni və xala oğlum Əhmədi də oruc tutmağa dəvət edərdi. Mən, yadımdadır, bir neçə gün tutdum, amma Əhməd tutmadı. Sonra dayımın mənə rəhmi gəldi, ya nədənsə, artıq təkid eləmədi. Amma atam şaban ayının bəzi günlərini oruc tutmazdı və onunçün də mənə bir söz deməzdi. Bununla bərabər, şaban ayının ruzəsinin feyzi barəsində məscidlərdə vaizlər tərəfindən ciddi təbliğat aparılırdı. Və heç bir gün olmazdı ki, dayım, ya atam məsciddən evə gələndə bizə və qeyri oruc tutmayanlara məzəmmət eləməsin.

Bir gün dayım, Axund Molla Tağının moizəsindən evə təzəcə gəlib anama və biz uşaqlara xəbər verdi ki, biz doğrudan da, erməniyik, müsəlman deyilik. Və başladı nağıl eləməyə ki, bu gün Axund Molla Tağı deyirdi ki, şaban ayında oruc tutmayanlar sirat körpüsündən keçəndə məlum deyil ki, o körpü titrəyəcək, titrəməyəcək. Və

şayəd xudavəndi-rəhimin o bəndəyə rəhmi gələ və şayəd rəhmi gəlməyə, səbəb budur ki, xudavəndi-ərrəhmanir-rəhim haman gün sənə deyəcək ki, necə insafın qəbul etdi ki, şəbanül-müəzzəm ayını sən oruc tutmaqdan özünü kənarında saxladın. Bir surətdə ki, bu ay, doğrudur, ruzə saxlamaq üçün vacib təyin olunmayıbdır və lakin bu imtahandır ki, xudavəndi-təbarək və taala öz mömin bəndələrini imtahana çəkmək istəyir. Onların zöhd və təqvasını mizana vurmaq istəyir. Vay, vay! Dəxi ermənindən sizin fərqliniz nədir?

Bir gün dayım – şaban ayının bilmirəm neçəsi idi, – gəldi bizə, dəstəmaz aldı və namazını qıldı və salamdan sonra başladı öz-özünə istiğfar etməyə: “əstəğfürullah və əsəlhüt-tövbə”... Bir neçə dəfə bu duanı oxuyandan sonra, çevirdiyi təsbehinin bir yerində barmağını saxladı və anamı çağırdı və dedi:

– Bu gün Hacı Molla Tağı məsciddə moizə eləyir və deyirdi ki, “Müftahi-cinan” kitabında yazılıbdır ki, hər kəs şaban ayında yetmiş dəfə istiğfar duasını oxuya, nə qədər günah eləmiş olsa, cəhənnəm odu onu yandırmayacaq.

Və bunu deyəndən sonra gözlərini yumdu, üzünü göyə tərəf tutdu və başladı deməyə: “əstəğfürullah və əsəlhüt-tövbə, əstəğfürullah və əsəlhüt-tövbə”... Dayım bu duanı oxuduqca anam da onun dalyca deyirdi.

Bunlar bu duanı on-on beş dəfə ancaq oxumuşdu. Dayım birdən gözlərini açdı və anamdan soruşdu:

– Ay qız, bu gün orucsanmı?

Anam utana-utana qardaşına cavab verdi və üzr istədi ki, oruc deyil və orucu tutmamağına bilmirəm nə səbəb gətirdi. Onu da ərz eləyim ki, anam bəlkə dayımdan da pəhrizkar idi. Bə əgər o gün oruc deyilmiş, yəqin ki, bir şəri üzrü var imiş ki, o üzrü də indi dayımın yanında gətirdi. Buna baxmayaraq, qoca və hirsli dayım haman oturduğu yerdən durdu ayağa, bir söz demədi, təsbehini qoydu cibinə və dinməz-söyləməz acıqlı çıxdı qoydu getdi.

Şabanın on beşinci gecəsi – ki, farsca nimeyi-şəban adlandırırlar, mömin bəndələr üçün bir qiyamət gecəsi idi. Mənim yadıma gəlmir ki, yeddi yaşından başlamış, ta on üç yaşadək nimeyi-şəban gecəsini ta axşamdan səhərədək şirin yuxu yuxulamış olam.

Nimeyi-şəban gecələri evlər bir məscidə təşbih olardı. Ələlxüsus bizim evimiz; ələlxüsus dayım bizim evimizdə olan gecələr. Nimeyi-

şəban... Necə ki, o vədlər, habelə indiki əsrdə də, cəmaəti-müsliminin on əziz ayı rəməzanül-mübarəkdən sonra şaban ayıdır; çünki həzrəti-rəsuli-xuda özü buyurubdur ki, Rəməzan ayı Allahın ayıdır, amma şaban ayı mənim ayımdır. Onunçün də bu mübarək ayın yarısı, – əzbəs ki, Rəməzanın yavıqlaşmağına dəlalət edir, – şaban ayının bir qiymətli günüdür; onunçün də bu gecə etikaf gecəsidir, onunçün də füzəlanın rəyincə bu gecəni axşamdan sübhədək ibadət və riyazətlə keçirmək, hədd-hesabsız namaz və dualarla keçirmək lazım gəlirdi.

Nimeyi-şəbanın bir gecəsi yaxşı yadıma gəlir. Dayım da bizdə idi, qonşu Axund Molla Kərim müəzzin də bizdə idi. Şam və xiftən namazlarını qılıb qurtardılar. Və Molla Kərim bir kitab açdı və oradan xəbər verdi ki, həzrət Əmirəl-möminin buyurubdur ki, hər kəs nimeyi-şəban gecəsi yüz rükət namaz qıla və hər rükətdə min dəfə “qülhüvallahü əhəd” zikir eliyə, qiyamət günündə yüz mələikə təyin olunacaq ki, o bəndəyə məhşərdə köməkçi olsunlar. Və möminlər başladılar namazı və bizim evimizin bütün böyükkləri və kiçikkləri başladılar namaz qılmağa. Mən özüm bilmirəm neçə rükət qılmışdım ki, elə oradaca yuxu məni tutur və oradaca paltarlı uzanıb yatıram. Amma yerə yığılanda mübarək möhür, o müqəddəs ətəbatın mübarək torpaq parçası qalmışdı altımda, onunçün də dayım məni acıqlı-acıqlı və söyə-söyə oyatdı və anama dedi:

– Bu erməni oğlu ermənini buradan apar, gözümdən itilib getsin! Özü də cəhənnəm olsun, ibadəti də cəhənnəm olsun!

Amma məndən sonra möminlər sübhə kimi oturmuşdular. O qədər dua və səna oxumuşdular ki, gözlərinə bir zərrə qədər yuxu gəlməmişdi. Və yazıq anam gündüz bizə bişmiş bişirəndə ocağın üstündə iki-üç dəfə kefli adam kimi yığıldı, az qaldı odun içinə düşsün. Və bununla belə yenə orucağız, “ya Allah, ya Əli” dilindən düşmürdü. Amma elə ki, şaban ayı axıra yetişmək istədi, axır üç günü bütün şəhər yenə oruc tutmağa mollalar tərəfindən dəvət olundular. Və bu barədə Axund Molla Tağı minbərdən demişdi ki, hər kəs şəbani-müəzzəm ayının axır üç gününü oruc tuta, Allah-taala onu hər ayinə şeytanir-rəcimin şərindən nigah saxlayacaqdır. Və elə ki şaban ayı axırına çatmağa yavıqlaşardı, bütün şəhərə vəlvələ düşərdi ki, aya şabanın axırı hansı gündür və rəməzanın əvvəli hansı gündür və rəməzanül-mübarək hilalı, yəni təzə ay nə vaxt və hansı gün görsənəcəkdir.

Şaban ayının iyirmi doqquzunda bazarın çox hissəsi bağlı olardı, cəməti-müslimin məscidlərdə. Məsələ bu barədədir ki, aya, bu gün hilali-rəməzan, təzə mübarək ay görükəcək, ya yox? Aya, bu gün şabanın axırındır, ya sabah axırındır? Şaban bu il kəmyekdir, yəni iyirmi doqquz gündür, ya otuz gündür?

Bu məsələ mühüm məsələlərdən biridir. Əgər bu gün bilsək ki, şabanın axırındır, bu gün axşam hilali güdərək və harada olmuş olsa, qararıq bulutların da arasından bir tövr quyruğunu görürük və gördükdə də rəyətini-hilali-rəməzanül-mübarəkin şəraitini əmələ gətiririk.

Nədir bunun şəraiti?

Birinci – rəməzanül-mübarək ayını birinci dəfə görə gərək haman dəm salavat çevirə-çevirə gözlərini yuma və hər nə vaxt açsa, gərək birinci məqamda gözü şəmşirə sataşa.

Məlumdur ki, cəməti-müslimin arasında hər dəfə təzə ayı görə gərək bir müəyyən şeyə baxa. Və bu da on iki ayın hər biri üçün müxtəlif şeylərdir; məsələn, məhərrəm ayını təzə görə gərək qızıla baxa, səfər ayını görə aynaya baxa, rəbiül-əvvəl ayını görə suya baxa, o biri rəbii görə qoyuna baxa... və axıradək hər ay üçün bir şeyə baxmaq müəyyən olunubdur.

Rəməzanül-mübarəkin hilalını görməyin böyük fəziləti var. İmam Cəfəri-Sadiqdən bu barədə rəvayət olunubdur ki, hər kəs Rəməzan ayının hilalını şabanın axır axşamı görə və bu duanı axıradək oxuya “Rəbbi və rəbbük-əllahü rəbbül-ələmin...”, haman şəxs tamam bir ilin müddətində zalimlərin zülmündən, sahlələrin sehrindən və cinnü və ünsün şərrindən sübhanə və taalanın pənah və hifzində mühafizət olunacaqdır.

Həqiqətdə bir böyük xoşbəxtlikdir, əgər bir uca damın üstünə çıxıb təzə aya baxmaqla və bir neçə kəlmə dua oxumaqla sən zalimlərin zülmündən eymən olacaqsan. Ta bundan yaxşı şey nə ola bilər? Xalq, xalqların zülmünün qabağını almaq üçün dəstə tutub mübarizəyə çıxırlar, zalim hakimlərin üzünə biədəblik edib ağ olurlar, hiyləgər ruhanilərin fəsad torlarını yırtıb, o tordan çıxmaq üçün zəhmət çəkib dünya elmlərini təhsil eləyirlər, övladını məktəblərə göndərib fənni və ictimai biliklərə sahib olurlar, zalimlərin zülmündən xilas olmaq üçün çox-çox fədakarlıqları özlərinə rəva görürlər, amma sən bunların cümləsinin əvəzində təsbehi al əlinə, çıx damın üstünə və hilali-rəməzanül-mübarəki görməyə cidd-cəhd elə və elə ki gördün, dəxi sahlələrin sehrindən bilmərrə xilas olacaqsan.

Bir bunu bilmək mümkün olmurdu ki, aya, bilki şəbanül-müəzzəm ayı neçə gündür, kəmyekdir, ya tamamdır? İyirmi doqquz gündür, ya otuz gündür? Rəməzanın gürresi sabahdır, ya birigündür? Bunu haradan bilmək olar? Təqvimdən. Kimin təqvimindən? Əlbəttə, Yevropa təqvimlərində elmi-nücumdan əxz olunmuş məlumatda həmişə ayın və günün hərəkətinin əhvalı xəbər verilir və Yevropa təqvimləri deyə bilərlər ki, şaban ayı, ya qeyri bir ayın əvvəli hansı gündür və axırı hansı gündür. Amma o müqəddəs əsrlərdə Yevropa təqvimlərinin cəmaəti-müslimin içində hörməti yox idi. Bu səbəbə ki, o təqvimləri yazanlar və çapa verənlər binamaz xaçpərəst millətləri idi. Və aşkardır, o təqvimlər mənim mömin həmvətənlərimin əqidə-sincə itdən də murdardırlar. Tək bircə pak təqvim Hacı Nəcmüddövlənin Tehrandan gələn təqvimi idi ki, oradan mənim müqəddəs vətəndaşlarım hər bir məlumat əxz edə bilərdilər, savayı ayın əvvəli hansı günə düşməyindən və axırı hansı günə qurtarmağından. Möhtərəm Hacı Nəcmüddövlənin təqvimi – ki, hazırda Tehranda yenə nəşr olunmaqdadır – zənn edirəm, möhtərəm qarelərin nəzərinə çatmamış ola. Hər kəs möhtərəm hacının təqvimindən xəbərdardır və onun məzmunu ilə aşınadır, ondan xahişim budur ki, burada bir neçə söz ki mən o təqvimin barəsində danışmaq istəyirəm, bu bir neçə sətirləri buraxıb oxumasın. Məlum olan mətalibi də dübarə oxumağın mənası yoxdur.

Hacı Nəcmüddövlənin müqəddəs təqvimi o vədələr hər bir mömin Allah bəndəsi yanında onun yomiyyə ibadəti üçün bir rəhnüma* idi. Bir bu ki, dindar vətəndaşlarım saat xoşlanmamış heç bir qədəm qoymazdılar. Və bir ilin müddətində hansı ayda, hansı gündə, hansı bir saatın əhvalı haman təqvimdə dərk olunardı. Başlamış o yerdən ki, bu üzümüzə gələn ildə və hansı ayda nələr vüqə gələcək, orada yazılırdı. Padşahlar dava edəcək, ya etməyəcək; bahalıq, ya ucuzluq olacaq; qışda hava nə dərəcəyə qalxacaq; misri azarlar şiddətmi edəcək; ay və gün nə vaxt tutulacaq; zəlzələnin olmağı möhtəməldirmi**, ya yox; insanlar dinəmi yavıq gələcəklər, ya gümrah*** olacaqlar. Sonra səfər ayının hansı günləri hansı ibadət üçün müsaidirlər; səfərə çıxmaq hansı gün məsləhətdir; toy eləmək hansı günün hansı saatında xoşdur;

* Yol göstərən

** Ehtimal olunurmu?

*** Burada: yolsuz, azğın

hamama getmək və hətta tənvir etmək hansı bir saatda rəvadır; bu gün həcəmət almaq caizdir, bu ayın nəhs günləri hansıdır, həna qoymaq üçün hansı saat xoşdur.

Burada bir haşiyə çıxmaq lazım gəlir.

Şəhərimizdə Hacı Səməd xan bir gün ziyarəti-imam Rza qəsd eləmişdi. Çün xan həzrətləri qeyri xanlardan müstəsna olaraq xeyli, dindar və əhli-təqva idi, onunçün də qəsd etdiyi bu qiymətli səfərini labüd görək bir xoş saata müvafiq tuta idi və bu bərədə də, təbii, ruhanilərə müraciət etdi. Hacı Molla Tağı Quranla istixarə etmişdi və xanın şəhərdən hərəkət gününü rəbiüssaninin on yeddisinə təklif etmişdi. Amma nədənsə Hacı Nəcmüddövlənin təqvimində rəbiüssaninin on yeddisi əzm-ziyaret üçün yox, ticarət qəsdı üçün xoş yazılmışdı. Və yadımdadır ki, bu səbəbdən xan həzrətləri bir neçə həftə təxirə düşdü. Sonra Hacı Molla Əlinin istixarəsi mocibincə xanın səfəri rəbiüssaninin səlx gününə təyin olundu. Amma burada yenə bir maneə ortalığa gəldi; çünki Hacı Nəcmüddövlənin təqvimində yazılmışdı ki, bu il rəbiüssaninin səlxı yoxdur, yəni bu ay otuz gün yox, iyirmi doqquz gündür. Rəbiüssaninin iyirmi doqquzu əyyami-səkkiz ulduzun, yadımda deyil, hansı gününə düşürdü və məlumdur ki, əyyami-səkkiz ulduz günləri səfərə çıxmaq üçün nəhs hesab olunurlar. Sonra Hacı Səmədxan yenə qeyri mollaya müraciət elədi. Ondan sonra yenə bir qeyrisindən məsləhət istədi.

Axirül-əmr Hacı Molla Tağı, Hacı Səməd xanın səfərini cəmədiyəl-əvvəlın ayının altıncı gününə təyin eləmişdi. Amma məlum oldu ki, haman gün cümə gününə düşür.

Amma məlumdur ki, həzrəti imam Rza cümə günlərini səfərə çıxmağı rəva görməz imiş, o səbəbə ki, cümə gününün namazına mane olur.

Beləliklə, Hacı xanın səfəri genə yubandı. Hacı Nəcmüddövlənin təqviminə genə pənah apardılar. Orada yazılmışdı ki, cəmədiyəl-əvvəl ayının dördü, beşi, on üçü, on altısı, iyirmisi, iyirmi dördü, iyirmi beşi və iyirmi altısı səfərə çıxmağın kərahəti var. Hacı Molla Əli də xana sifariş eləmişdi ki, ayın səkkizinci və iyirmi üçüncü günü səfər eləmək məsləhət deyil. Hacı Kərim də xana ərz eləmişdi ki, məbadə ay əqrəbdə olanda səfərə çıxax.

Bıçarə Hacı Səməd xan axırda təsmim eləmişdi ki, cəmədiyəl-əvvəl ayının on səkkizində şəhərdən çıxsın. Amma burada yenə böyük

maneçilik üz verdi. Çünki haman gün düşənbə gününə düşürdü və məlumdur ki, düşənbə günü həzrəti-rəsulun vəfat günü olduğu üçün, səfərə çıxmaq o gün heç bir vəchlə caiz deyil. Sonra bədbəxt Hacı Səməd xan, yadımda deyil, ayın iyirmi birindəmi, ya iyirmi ikisində Rəvan şəhərinə tərəf yola düşdü. Və yadımdadır ki, haman gün bütün şəhər xanın müşayiətinə çıxmışdı. Amma...

İki gün ondan sonra dedilər ki, Hacı Səməd xan yoldan qayıdıb gəlir. Məlum oldu ki, xan fayton ilə Xok qəryəsindən ötüb Qıvraq adlı kəndə daxil olur və fayton kəndin ortasından keçən vaxt bir kəndli arvadı damın üstündə paltar sərdiyi yerdə asqırır. Xan faytonu saxlayır və arvada tərəf üzünü tutub deyir:

– Görüm sizin toxumunuz yer üzündən kəsilsin!

Xan haman yerdən faytonu geri qaytarır. Və şəhərə xəbər düşdü ki, yolda səbir gəlib və Hacı Səməd xan ziyarətə getdiyi yoldan qayıdıbdır. Və sonralar küçə uşaqlarının dilində əzbər oldu: “Səbir gəldi, xan qayıtdı”.

Bu vaxtadək çox az ittifaq düşübdür ki, cəmaəti-müslimin içində qəməri ayların hansı neçə gündür, 29-mu ya 30-mu, bəlli olsun və behər hal qabaqca bilinsin. Onunçün də şabanla rəməzanın sərhədini müəyyən etmək mənim yadıma gəlir ki, mümkün olmazdı. Və onun üçün də mənim biçarə vətəndaşlarım rəməzanül-mübarəkin hilalını axtarıb tapmaq yolunda çox-çox zəhmətlərə düşərdilər, çox-çox ruhani və cismani əziyyət çəkərdilər. Mən özüm ta yeddi yaşından başlamış, böyüklərimlə bərabər, damların üstündə Rəməzan ayını axşam vaxtları, saatlarla axtarıb tapmamışıq: ya hava bulud olub və təzə ay buludlar içində gizlənib ki, mömin müsəlman ümmətinin imanının dərəcəsinə mizana vursun, yaxud haman gün şabanın səlxı, ya, bəistilahi-türk axırı deyilmiş.

Rəməzanın hilalı axtarılan günlər axşam zamanı, damların, minarələrin və qeyri bu kimi uca yerlərin üstü mömin müsəlmanlarla dolu olardı. Və camaat gözlərini Məğribə, gün batan tərəfə tikib, təzə ayın quyruğunu axtarardılar. Və tapmayanda kor-peşman pəcmürdə-hal yenib gedərdilər evlərinə. Əgər təzə ay asanlıqla görüxsə idi, müsəlmanlar salavat çevirə-çevirə təsbeh əllərində bir növ bəşarətlə evlərinə gedərdilər. Nə böyük səadət! Sabah rəməzanül-mübarəkdir, sabah haman aydır ki, mələklər ərşlərə düzülüb tamaşa edəcəklər ki, aya islam ümməti bu mübarək ayı nə surətdə başa çıxardacaq, onların

ibadəti nədən ibarət olacaq? Tamaşa edəcəklər müqəddəs islam üm-mətinin qeyrətinə, Allaha çağırmağına, gecələr yatmayıb ehya saxlamağına və qədr gecəsini cidd-cəhdlə axtarmağına.

Hansı qədr gecəsini? Burada, vaizlər demişkən, mətləb bir az tuldur.

İslam müfəssirlərinin və müctəhidlərinin təbirincə rəməzanül-mübarək ayının otuz gecəsinin biri qədr gecəsidir. Cəmi əimmənin rəvayətindən də belə anlaşılır ki, ilin üç yüz altmış altı gecəsinin biri qədr gecəsidir. Ancaq o gecə hansı gecədir? Məlum deyil və demək olar ki, o gecəni rəsulu-xudadan sonra, bəlkə tapan olmayıbdır. Hər bir kəs o gecəni tapa bilsə və haman gecəni yatmayıb müəyyən ibadəti əda edə bilsə o şəxs əbədəl-abad özü də bağışlanır və onun cəmi qohum-əqrəbası və abavü əcdadı və cəmi günahlardan məğfirət tapıb* əbədəl-abad xudavəndi-ələmin şəfaətinə nail olurlar.

Pəs hansıdır o gecə? Bu barədə tək bircə işarə var ki, o gecə rəməzanül-mubarəkin gecələrinin biridir?

Pəs hansı gecəsidir? Bir rəvayət də bundadır ki, qədr gecəsi rəməzanül-mübarək ayının on doqquzuncu gecəsi ilə otuzuncu gecəsinin arasındadır.

Bu, on iki gecənin biridir.

Pəs deyəsən, mətləbə yavıqlaşmışıq. Nə çətin şeydir qədr gecəsini tapmaq? Bir surətdə ki, o şərəfətli gecə rəməzanın on doqquzundan axırının ərzindədir, dəxi burada nə qəm ola bilər? Mən, bərayi-ehiyat, bu on iki gecəni elə bir əziz tutaram ki, bu gecələri ta axşamdan-sübhədək elə bir candil ilə etikafa əyləşərəm ki, bu on iki gecəni özümü Allah yolunda fəda edərəm və qədr gecəsi üçün cəmi təfsir sahibləri, cəmi şəriətmədarlar – Ağa Bağır məclisilər, Molla Əhməd ərdəbililər, Həsən cilanilər, Bəhaəddin Məhəmməd cəbəlilər və sair minlərcə şəriətmədarlar – təyin etdiyi dua və sənaları əda edərəm; ta ki, beləliklə, qədr gecəsini tapmış olaram.

Və elə də mənim uşaqlıq əsrimdə mənim vətəndaşlarım elərdi. Və yadımdadır ki, Rəməzanın on doqquzuncu gecəsindən ta axırınadək, mən, yeddi yaşında uşaq üçün gecə yuxusu haram olardı.

Onu ərz edim ki, mənim rəhmətlik dayım xeyli savadlı idi. Bir vaxt Təbrizdə ticarətlə məşğul olan zaman orada mollalarla o qədər oturub-

---

* Məğfirət tapmaq – əfv edilmək, günahların bağışlanması

durmuşdu ki, özü bir balaca molla dərəcəsinde idi və Quranı oxuyub mənə eləməyi yadımdadır. Və bu on iki gecənin oyaq qalması ilə işim yoxdur; gecəni səhərə kimi yatmaq da olar, yatmamaq da olar. Ancaq bircə şey məni o vədə, doğrudan da, o qədər tənqə gətirərdi ki, mən cənnətə və cəhənnəmə bərk etiqad eləyən ola-ola və Allahın qəzəbindən qorxan ola-ola yenə Rəməzanın əhya gecələrini, dayımın zərbindən o qədər tənqə gələrdim ki, çox vaxt ağlardım və ağlaya-ağlaya bunu da bilərdim ki, günaha batıram.

Dayımın ibadət üçün səxtliyi, onun riyazətinin qəlizliyi hələ o vədələr nəinki tək bircə məni, hətta çox mömin olan anamı da tənqə tutardı. Və hərçənd anam Allahın qorxusundan cıncırını çıxartmazdı, amma gündüz zəhməti və orucluq acılığı bu yandan, gecə ibadəti bir yandan, özü də bir gecə yox, on iki gecə yazıq arvadı əldən salardı və oturduğu yerdə çox vaxt qəşş elərdi və yığılardı.

Burada haşiyə çıxmaq babətindən ərz etməyi lazım görürəm ki, insanın canı, doğrudan da, bərk olarmış. Anam hifz-sihhənin həmin rəvayət etdiyim şəraitə vücudilə genə əlli-əlli beş ilə kimi dünyada yaşaya bildi. Buradan mülahizə eləmək olar ki, biçarə arvadın gör nə dərəcədə canı bərk imiş.

Hələ də qeyriləri...

Naxçıvan və İrəvan vətəmindən Tiflisə köçməyin ittifaqı oldu.

Tarixi-miladının min doqquz yüz üçüncü ilinin dekabr ayında, İrəvanda övrətım şiddətli azara mübtəla olmuşdu; o dərəcədə ki, oranın təbibləri övrəti Tiflisə aparmağı lazım gördülər. Qış bərk soyuq idi. Küçələri arşından qalın qar elə tutmuşdu ki, tərəddüd eləmək mümkün deyil idi. Və ilin belə bir namünasib fəslinə baxmayaraq, təbiblərin əmrinə görə azarlımı Tiflisə gətirməyə məcbur olduq. Olduq deməkdə mən yəznəm Məhəmmədqulu bəyi nəzərə alıram. Məhəmmədqulu bəy Naxçıvan bəyzadələrindən və mənim haman azarlı övrətimin qardaşı idi və bacısını nəhayət istərdi; onunçün də onunla o da Tiflisə gəlmək istədi. Daha doğrusu azarlımı Tiflisə gətirən bəlkə qabaqca o idi; çünki o, Tiflisi və Tiflisin həkimlərini məndən də yaxşı tanıyırdı və hər barədə bacarığı məndən artıq idi və yol məxaricini və müalicə məsələsini də öz öhdəsinə götürmüşdü.

Dekabrın axır günlərində azarlımı gətirdik və o vaxtda təzə tikilmiş İrəvan dəmir yolu ilə Tiflisə tərəf yola düşdük.

Övrətimin əhvalı xarab idi. Onun sağlamlığına mənim gümanım çox az idi. Yeznəm də xeyli qəmgin görsənirdi və elə yadıma gəlir ki, İrəvanda ta o vədə Aleksandropol adlanan şəhərə kimi bircə söz də danışmadı. Azarlı da öz yerində uzanmışdı və bir söz danışmırdı. Yemək və içmək də istəmirdi.

Aleksandropoldan Tiflisə tərəf yola düşdüyümüz səhər vaxtı idi. Yeznəmin kefi bir qədər açılmışdı; buna da səbəb o oldu ki, bacısı da başladı az-az danışmağa. Oxşuyurdu ki, azarlığın əhvalı nədənsə yaxşılaşmışdır.

Burada Məhəmmədqulu bəy bir qədər oyüzdən-buyüzdən söhbət edəndən sonra, mənim kefi soruşdu və bunu da soruşdu ki, təzə yazı-pozudan yanında bir şey varmı? Mən dedim ki, bir şey yoxdur; amma burada yalan dedim. Bir ay bundan qabaq təzə yazdığım “Poçt qutusu” hekayəmin əl yazısı qoltuq cibimdə idi.

Dedim bir şeyim yoxdur. Ondan ötrü belə dedim ki, mən əsərlərini həvəslə ona-buna göstərən yazıçıları dost tutmam, bəlkə, iyrenərəm. Və Allah şahiddir ki, mənim üçün ondan ağır bir təklif yoxdur ki, özün yazdığın bir yazını öz əlinlə çıxardasan və onun-bunun qabağına tutub nişan verəsən. Məni tanıyanların heç birisinin yadına gəlməz ki, mən asanlıqla öz əsərimi çıxardam bir kəsə göstərəm, ya bir kəsə oxuyam.

Onunçün də yeznəmə “yox” cavabını verdim. Amma gördüm ki, mənim bu cavabımdan sonra yazıq kişi başını saldı aşağı və genə qəm-qüssəyə getdi; çünki bacısı da gözlərini yumub dəxi dınmırdı və digər tərəfdən də qatarların qaranlıq lağımlara girib çıxmağı da yeznəmin və azarlığın övqət-təlxliyini dəxi də artırırdı. Onunçün də, doğrusu, yeznəmə yazdığım gəldi və bu səbəbdən qoltuq cibimdən dəftərçəni çıxartdım və uzatdım yeznəmə tərəf. O da deyəsən yuxuda idi və yuxudan ayılan kimi, guya, xahi-nəxahi, əlini uzatdı və dəftərçəni aldı və könülsüz, yavaşca açdı və istəyirdi oxusun, vaqon girdi qaranlıq lağıma.

Xülasə... Bir vaxt, yadımdadır, gördüm ki, Məhəmmədqulu bəy öz-özünə gülür. Baxdım ki, “Poçt qutusu”nu oxuyur. Burada mən gördüm ki, bu hekayəciyim qaynımın xoşuna gəlir və gülə-gülə mənə dedi: – Sən bu hekayəni çox yaxşı yazmışsan. Bu sözləri deyəndən sonra genə oxumağında və oxuya-oxuya gülməyində davam edirdi. Və qatar qaranlıq lağımlara girəndə qaynımın acığı da tuturdu ki, qaranlıq onun oxumağına mane olur.

Mən burada “Poçt qutusu”nun barəsində bu bir neçə sözü ondan ötrü yazıram ki, mənim bu hekayəçiyim söz yox, öz-özlüyündə elə də bir böyük əsər deyil ki, bu qədər tul və təfsilə layiq ola; ancaq burada mən “Poçt qutusu”nu ondan ötrü oxucuların nəzərinə gətirirəm ki, mənim bu hekayəm mənim ədəbi həyatımda bir əhəmiyyətli rol oynayıbdır. Bu da odur ki, bəlkə, bu hekayənin səbəbindən mən həmin bu müsafirətimdə Tiflisə azarlını apardıqda dəxi İrəvana qayıdıb gəlmədim və Tiflisdə qalıb sonra da həmişəlik tiflisli oldum. Bu da bu minvalla üz verdi.

Bir gün yol gedəndən sonra sabahısı günü varid olduq Tiflisə və düşdük İrəvan meydanının qabağında, məşhur Qafqaz mehmanxanasına. Haman gün də azarlını apardıq və qoyduq Mixaylovski müalicəxanasına ki, orada ona müalicə olunsun. Və ikimiz dəmən və yeznəm – müalicəxanadan çıxdıq şəhərə və nahar eləmək fikrinə düşdük, və üz qoyduq o vədə Tiflisdə birincilik qazanmış məşhur yemək evinə. Burada camaatın içində möhtərəm Məhəmməd ağa Şahtaxlı əyləşmişdi, çörək yeməkdə idi. Bə bizi uzaqdan görən kimi durdu ayağa və bizi xoş-beş ilə apardı oturdu yanında və bizim üçün də yemək sifariş verdi. Başladıq nahar eləməyə. Söhbət azarlıdan keçdi mətbuata və ədəbiyyata. Burada yeznəm cibindən “Poçt qutusu”nun dəftərini çıxartdı verdi Məhəmməd ağaya.

Genə deyirəm ki, belə işlər mənim məzaqımdan kənardır; necə ki, məni yavıq tanıyanlar bilirlər ki, nə deyirəm. Öz yazdığım yazını nə bir kəsə oxumaq istərəm, nə də ələlxüsus məclislərdə öz yazımı əl-əl göstərməyə razı olaram. Amma yeznəmin meyli və məramının qabağında heç vaxt etiraz etmək istəməzdim. Xüsusən bu günlərdə ki, bacısının babətindən onsuz o biçərə diltəng idi.

Məhəmməd ağa “Poçt qutusu”nu oxuya-oxuya elə bir qışqırıqla gülməyə başladı ki, burada qeyri çörək yeyənlərin diqqətini cəlb elədi. Mən yavıqdakı hovuzda üzən rəngarəng balıqlara tamaşa eləyirdim. Və yaxşı yadımdadır ki, Məhəmməd ağa güldükcə balıqlar suyun içində elə atılıb düşürdülər ki, deyəsən, o Allahın balaca heyvanlarının da Novruzəlinin avam və sadəliyinə gülməyi tutur.

Amma Allah şahiddir ki, mənim əhvalım heç yaxşı deyildi. Burada Məhəmməd ağa kitabçanı oxudu qurtardı, biz də naharı qurtardıq. Hamımız durduq və Məhəmməd ağa mənə təklif elədi ki, mən həmişəlik qalım Tiflisdə, dəxi İrəvana qayıtmayım və Tiflisdə qaldıqda, onun “Şərqi-Rus” qəzetində hekayənəvis, felyetonçu olum.

Hərçənd mən bir müəyyən söz demədim, çünki övrətimin dərdi məni elə almışdı ki, nə gələcəkdən və nə gedəcəkdən xəbərim var idi və nə İrəvanda qalmaq fikrində idim, nə də Tiflisdə qalmaq istəyirdim. Məhəmməd ağa öz dediyində elə bərk durmuşdu ki, küçəyə çıxandan sonra bir də gördüm ki, faytondayam. Getdik düşdüyümüz “Qafqaz” mehmanxanasına. Orada yeznəm yığışdı ki, vağzala gedib oradan gecə ilə İrəvana yollansın. Məni də və mənim əşyayı Məhəmməd ağa qoydu faytona və hamam gün də apardı mənzilinə ki, “Şərqi-Rus”un idarəsi orada idi. Haman küçənin adı o vaxt Peskovski küçə idi, indi bilmirəm, təzə nə ad qoyublar.

“Şərqi-Rus” naşiri və baş mühərriri Məhəmməd ağa Şahtaxlı Naxçıvan şəhərinin yavıqlığında Araz kənarında məşhur bir qəsəbədəndir. Məşhur onunladır ki, bu qəsəbə bir çox sahib-mənsəb və ziyalıların vətəni olubdur. Məşhur xanəndə və bütün Qafqaz müsəlmanları içində mərsiyəxanlıqda birincilik qazanmış Hacı Molla Abdulla da bu qəsəbənin övladındandır. Haman Hacı Molla Abdulladır ki, hali-həyatda olan indiki ən şöhrətli qələm sahiblərimizdən birisinin atasıdır.

Məhəmməd ağanı mən cavan vaxtımda bir dəfə də Naxçıvanda görmüşdüm. Min səkkiz yüz doxsan dördüdəmi-beşdəmi, bilmədim, Məhəmməd ağa nədən ötrü Naxçıvana gəlmişdi. Mənim o vaxt yazmış olduğum “Məhəmməd Həsən əmi”nin hekayəsi yoldaşlarımla içində danışığa düşmüşdü. Və Məhəmməd ağa təkid etdi və mən hekayəni apardım qoydum onun qabağına. O da başdan bir neçə vərəq oxudu və bəyəndi. Hətta bunu qeyd eləmək istəyirəm ki, haman hekayənin birinci səhifəsi rus hərfləri ilə yazılmışdı. O vədə şərqsünas və misyonerlərdən qazanlı Radlov Azərbaycan üçün bir yeni əlifba təklif eləyirdi. Bu ibarət idi rus hərflərindən. Ancaq rus hərfləri içində olmayan bir neçə sövt üçün yeni bir neçə hərflər icad etmişdi. Bu hürufatın nümunəsi o vaxtlar Qafqaz maarif idarəsi tərəfindən nəşr olunan “Qafqazı öyrənmə materialları” məcmuəsində hərdən bir çap olunardı. Mən, çün o vaxtlar cavan və rus siyasətindən bixəbər, haman Radlovun türklər üçün yeni əlifbasını təsdiq etdim. Və hətta məndən savayı Naxçıvanda bir neçə türk maarifçiləri də təsdiq edirdilər. Onların içində ən düşünə döyən Mirzə Məhəmmədqulu, o vaxt qəza naçalnikinin dilmançı idi. Haman mənim hekayəm “Məhəmməd Həsən əmi”nin birinci səhifəsi Radlovun rus hərfləri ilə yazılmış[dır].

Altı-yeddi il bundan qabaq (sənə min doqquz yüz iyirmi birdə) qeyri hekayələrimlə, Bakıda Maarif Komissarlığına pişnəhad etmişəm ki, orada çap olunsun. Sonra bilmədim necə oldu və harada qaldı.

Bunu buraya yazmaqdan mən onu qeyd etmək istəyirəm ki, ərəb hürufatına nifrət və yeni bir asan hürufata həvəs məndə hələ o vaxtlardan var idi. Sonra da – necə ki məlumdur, – mən həmişə yeni türk əlifbasını arzu eləyən və köhnə hürufatın ziddinə gedənlərdən oldum.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı çoxdanın adamıdır. İndi möhtərəm ədibimiz Bakıda yaşayır və Şura hökumətindən təqaüd (pensiya) alır. Qoca yazığımız Şahtaxtının əyanındandır. Amma özü cavanlıqdan özünü təhsilə verdi və Şərq dillərini təhsil etməklə bərabər, Avropa lisanlarını da öyrəndi və xeyli vaxt Avropada da qaldı. Eşitdiyimə görə həvəsi və məşğələsi həməvəqt yazıçılıq olubdur və necə ki Avropada, oranın qəzetlərində, habelə Rusiyada rus qəzetlərində həmişə iştirakı olubdur. Az vaxtda türkcə qəzet nəşr etmək zəmini qəbul etdi və illər uzununu bu yolda çalışdı və xeyli zəhmətlərdən sonra “Şərqi-Rus”u çıxartmağa nail oldu.

Məlumdur ki, o vaxtlar müstəbid Rusiya hökumətinin mənəm-mənəm bir dövründə ki, rus tayfasından savayı türk kimi kiçik bir millətə etina olunmurdu, türk dilində bir müstəqil cəridə intişarına yol vermək Peterburq hökumətindən heç gözləmək olmazdı. Xüsusən ki, İran və Osmanlı ilə həmsərhəd olan Qafqaz müsəlmanlarının maari-finin qüvvətlənməyinə ruslar heç bir vaxt yol vermək istəməzdilər. Bununla bərabər, Məhəmməd ağa qəzetinin icazəsini aldı və nə tövr aldı, bu mənə məlum deyil. Ancaq mənə, Məhəmməd ağanın vətəninin övladına, bu məlumdur ki, o vaxtlar ədibimiz qəzet məşqinə düşəndə, mən eşitdim ki, Məhəmməd ağa atadan qalma mülkünün öz hissəsini satıb on səkkiz min manata və bu pulu alıb gedib Tiflisdə qəzeq nəşr etsin.

Mən Tiflisdə Məhəmməd ağanın qəzetinin idarəsinə daxil olanda bildim ki, Naxçıvanda danışılan bu söhbət əsl həqiqətdir. Və o vaxt mən görürdüm ki, bu on səkkiz min manat qəzet üçün xüsusi bir mətbəə sazlamağa sərf olunur. Və bir az vaxtda mətbəə də düzəldi və “Şərqi-Rus” qəzeti – ki, qeyri mətbəələrdə çap olunurdu, – dəxi öz məxsusi mətbəəsində çap olunmağa başladı.

Mən “Şərqi-Rus” idarəsinə daxil olan günlərdə də (təzə 1904-cü ilin ibtidası) qəzetdə “Poçt qutusu” hekayəm çap olundu.

Qəzetin baş mühərriri və müdiri Məhəmməd ağa özü idi. Mən idarəyə daxil olan zaman, onun idarədə əyləşən qələm şərikləri Ömər Faiq Nemanzadə və Səməd ağa Qayıbov idi. Ömər Faiq barəsində söhbət bundan sonra olacaqdır. Səməd ağa Qayıbov Qori darülmüəllimini bitirmişlərdən və indi Bakıda otuz üçüncü şura məktəbinin müəllimlərindəndir. Mən idarəyə daxil olandan sonra qəzetdə məqalələr və felyetonlar yazmağa məşğul oldum.

“Şərqi-Rus” qəzetinin məsləkinə gəldikdə onu deyə bilərəm ki, məlum bir şeydir ki, o əsrdə və o şəraitində heç bir kəsin cürəti ola bilməzdi ki, qələmi ilə azad olsun və əsrin hökumətinin istibdadı ilə mübarizə aparsın; yaxud ehtiyatla da olmuş olsa, hökumət ilə oppozisiyada* ola bilsin. Və təbiidir ki, bir belə azadi-tələb cəridyə heç bir vəchlə icazə də almaq mümkün olmazdı. Onunçün xah Məhəmməd ağanın, xah onun biz tək qələm köməkçilərinin məsləki və ideyası məhz müsəlman camaatını maarif və mədəniyyətə təklif və tərgib etməkdən başqa bir şey ola bilməzdi. Hətta dini mövhumat barəsində söz danışmaq belə mümkün deyil idi. Hətta yadımdadır ki, müsəlman arvadlarına savadın və təhsilin lüzumu barəsində Məhəmməd ağa tərəfindən qəzetdə yazılmış bir məqalədə “qadın azadlığı” kimi iki kəlmənin üstə müsəlmanlar arasında böyük danışiq törədi. O ki qaldı siyasi məsələlər, bu barədə dilim lal olsun: haman əsrin sansorunun tələbatı o qədər səxt** idi ki, siyasət nədir ki, siyasətin qorxusundan “s” hərfini yazmağa cürət etməzdik.

Qəzet qabaq vaxtda, mən idarəyə daxil olan zaman həftədə üç dəfə çıxırdı və sansor qorxusu elə ağır idi ki, həftədə bu üç nömrəni də ancaq sansordan çıxarda bilirdik. Çox vaxt sansordan izn hasil etməyə üçün oraya mən özüm gedərdim. O vaxt sansor idarəsində türk şöbəsində türklərdə bir kəs yoxdu. Ancaq iki nəfər şəxs idi: biri erməni Kişmişov, o biri genə erməni Qaraxanov idi. Bununla bərabər, çün hər ikisi türkcə az savadlı idi və qəzetin materialını gərək hüccəliyə-hüccəliyə başdan-axıradək oxuyub məzmunundan xəbərdəri gecələrdə ola idilər ki, çap olunmasına izn də verə idilər, bu da bir neçə saat çəkərdi. Nə qədər ki qəzet həftədə üç dəfə çıxırdı, hələ bir tövr yola verirdik, elə ki axır vaxtlarda qəzet gündəlik oldu, onda

---

* Oppozisiya – müxalifət.

** Səxt – ağır, bərk.

yuxu yuxulamaq bizə haram olardı. Ancaq gecənin yarısındanək qəzetin sansorda oxumağı çəkərdi və ancaq gecə saat ikiyədək maşında qəzetin çap olunması başlanırdı.

“Şərqi-Rus” qəzeti barəsində xah o vaxtlar, xah son vaxtlarda Qafqaz müsəlmanları içində bəzi vaxt bir belə şeyiələr qulağa çatardı ki, guya qəzetin sahibi Məhəmməd ağa həmin bu orqanı ilə Rusiya hökumətinin Şərq siyasətinə qulluq edir. Bu söhbətlərin cümləsini mən əracif və əsilsiz, sübutsuz hesab edirəm. Belə bir danışıqlara səbəb qəzetin adı idi. “Şərqi-Rus” deyəndə, əlbəttə, hər bir kəs buradan bir mətləb çıxarmağa haqlı ola bilər və qəzetin ruspərəstliyini zənn edə bilər. Və ola bilər ki, Peterburq hökuməti bu qəzetin nəşrinə icazə verəndə də bunun adını da mənzur tutubdur. Və lakin biz, o vədə qəzetdə iştirak edənlər qəzetin Şərqdə Rusiyanın nüfuzuna qüvvət verməyini görmədik və gahdan bir Qafqaz canişininin “ələhəzrət” ibarəsi ilə yad etməyini də o vaxtlar adı bir iş hesab edirdik.

“Şərqi-Rus” qəzetinin söhbətini mən burada ondan ötrü açdım ki, bu söhbətlərin “Molla Nəsrəddin” tarixinə çox yavıq rəbti var; çünki yoldaşım Faiq Nəmanzadəni mən birinci dəfə “Şərqi-Rus” qəzeti idarəsində gördüm və burada da onunla üns tutdum. Bu babətdən “Şərqi-Rus” qəzeti mənim üçün iki babətdən xoş, qiymətli yadigar olur:

Birinci tərəfi budur ki, möhtərəm ədibimiz Məhəmməd ağa Şahtaxlı məni öz qəzetinin idarəsinə cəlb etməklə, məni qəzet dünyasına daxil etdi.

İkinci tərəfi odur ki, bu qəzetin idarəsində mən elə bir yoldaşa rast gəldim ki, onun varlığı ilə, onun yoldaşlığı ilə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini bina etdim. Daha doğrusu, onunla bərabər, onunla birlikdə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini bina etdik. Elə bir məcmuəni ki, onun birinci nömrəsi nəşr olunan gündən mənim adım bir az vaxtın müddətində nəinki tək bircə Qafqaz müsəlmanlarının, bəlkə yavıq Şərqdə cəmi türk tayfalarının içində şöhrət tapdı.

“Şərqi-Rus” qəzeti, çün Qafqazda o vaxtadək bircə dənə cəridə idi, bu səbəbdən də hörməti və şöhrəti az deyildi. Rus-yapon davası başlanandan sonra tirajı bir neçə minə qalxdı. Amma axırda durduğu yerdə öz əcəli ilə vəfat etdi. Və həmin bu məsələ o qədər maraqlıdır ki, bu barədə burada bir neçə kəlmə dəxi yaddaş etməyi lazım görürəm.

Dünyada “hikmətə” inanan adam olsa idim, mən deyə bilərdim ki, “Şərqi-Rus” qəzetinin yox olmağında bir “hikmət” var. Məlum şeydir, cəridənin dalı kəsilməyinə ya onun maliyyəsinin zəifliyi, ya da hökumətin qərarı, yaxud nadir vaxtlarda cəridənin sahibinin özünün fəvriyyəti ola bilər. “Şərqi-Rus”un bağlanmağında bu üç maneələrin heç biri üz vermədi. Qəzetin həmişəlik yatmağı bu qərar ilə əmələ gəldi:

Necə ki ərz olundu, Qafqazda müsəlmanlar içində türkçə qəzet tək bir “Şərqi-Rus” idi. Bu da ki məlumdur, Tiflisdə bina olunmuşdu və orada da çıxmaqda idi. Bakı şəhəri, o milyonlu və mədəni Bakı şəhəri öz qəhrəman yazıçıları ilə, öz Əhmədbəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, Haşımbəy Vəzirov, Məmmədəmin Rəsulzadə, doktor Qarabəy Qarabəyov, şair Müznib, Hacı İbrahim Qasimov, Cəfər Bünyadzadə və qeyri bunlar kimi əhli-qələmləri ilə uzaqdan Tiflisə baxıb onun gündəlik* “Şərqi-Rus” qəzetinə həsrət aparırdılar. Bəs necə olsun? Belə məlum olur ki, o vaxtlar türk qəzetinə izn hasil etmək bəhəral çox çətin bir məsələ imiş. İndi belə güman etmək olar ki, o vaxt Bakının birinci jurnalistlərindən Əhmədbəy Ağayev və Əlibəy Hüseynzadəyə ya qəzet icazəsi Peterburqdan verilmədi, yaxud bunlar Peterburqun siyasətini nəzərə alıb oradan bu icazəni istəmədilər, onunçün də bunlar belə məşqə düşdülər: mərkəzdən ki təzə bir türk cəridəsinə izn almaq ümidi yoxdur, səlah buradadır ki, hal-hazırda “Şərqi-Rus” qəzetinə bir növ əl uzatmaq və şəriklikmi sifətilə, ya qeyri bir vəchlə oraya daxil olmaq və qəzeti də Bakıya köçürmək.

Axırül-əmr, Məhəmməd ağa Bakıdan Əhmədbəy Ağayevin “Şərqi-Rus” qəzetinə yoldaşlıq sifətilə daxil olmağını qəbul etdi. Və niyə qəbul etdi və nə mülahizə ilə qəbul etdi, bunu mən o vədə bilmədim. Ancaq Əhmədbəyin qəzetə daxil olmağına Qafqaz hökuməti izn verə bilmədi; onunçün də bu izni hasil etmək məqsədlə Məhəmməd ağa Peterburqa getməyə məcbur oldu və oradan icazəni də aldı. Və sənə min doqquz yüz beşinci ilin yanvar ayında qəzetin təzə il üçün abunəsi hər yandan şirin gəldiyi bir vaxtda Məhəmməd ağa qəzeti yatırdı və başladı Bakıya köçməyə hazırlaşmağa. Yanvardan fevraladək ancaq idarənin əşyasının qutulara dolmağı çəkdi və qutulara da dolub hazır olandan sonra haman yerdə qaldı ki, qaldı.

---

* “Şərqi-Rus” axır vaxtlarda hər gün nəşr olunurdu (*Müəllif*)

Yuxarıda söylədiyim hikmət bu idi ki, nə “Şərqi-Rus” qəzeti Bakıya köçdü və nə Məhəmməd ağa Bakıya getdi. Axırda yüzlərcə abunə sahiblərinin abunə pulları sahiblərinə geri göndərildi və onlara bildirildi ki, “Şərqi-Rus” qəzeti müvəqqəti olaraq dayanıbdır. Həmin müvəqqəti dayanmaq, axırda əbədi oldu.

Bu növ ilə “Şərqi-Rus” qəzeti öldü və Məhəmməd ağa da elə yadıma gəlir ki, Tiflisdən çıxıb getmək fikrinə düşdü. Elə yadıma gəlir ki, Bakıya getmək istəyirdi. Amma qəzet dayanandan sonra qəzetin o vaxta görə mükəmməl mətbəəsi də qaldı bیکar və mətbəəçiləri də işsiz qaldılar, necə ki, idarənin xidmətçiləri həmçinin işsiz qaldılar.

Bunu nəzərə almaq lazımdır ki, Məhəmməd ağanın idarəsinin fəal qələm köməkçiləri Ömər Faiq idi və mən idim (o vaxt Səməd ağa Qayıbov idarədən çıxıb getmişdi). Digər tərəfdən də “Şərqi-Rus” qəzetinin iki min manata yavıq borcu var idi. Amma söz buradadır ki, Məhəmməd ağa Şahtaxlı yenə bir qədər pula möhtac idi və digər tərəfdən də bizim də pulumuz yox idi. Onunçün biz mətbəəni ələ gətirmək, gələcəkdə ondan istifadə etmək niyyətilə biz başladığımız elə bir üçüncü yoldaş axtarmağa ki, o bir qədər pula malik olsun. Və tapdıq da. Bu üçüncü yoldaş naxçıvanlı möhtərəm Məşədi Ələsgər Bağirov oldu ki, o vədə də, indi də Tiflisdə ticarət əhlidir. Həmin yoldaş Məhəmməd ağaya bir qədər pul verməyi boynuna çəkdi və verdi də. Və həmin vaxtda ki, sənə min doqquz yüz beşinci ilin yaz fəslinə təsadüf eləyir, biz, yəni mən, Ömər Faiq və Məşədi Ələsgər bir tərəfdən və Məhəmməd ağa o biri tərəfdən, notarius vasitəsilə razılaşdıq ki, mətbəə qalsın bizim ixtiyarımızda, bu şərtlə ki, qəzetin və mətbəənin iki min manat borcunu biz öhdəmizə götürək.

Və mətbəəni bu şərtlə təhvilə götürəndən sonra onu haman “Peskovki” küçəsində qonşuluqda qeyri bir münasib evə köçürtdük və mətbəənin rəsmi surətdə “Qeyrət” mətbəəsi adı ilə adlandırılıb başladıq onu müvafiq-qayda işlətməyə.

Və lakin mətbəəçilik o vaxtlar asan bir iş deyil imiş. Xüsusən bizim üçün ki, bu yolda heç birimizin heç bir təcrübəmiz yox idi. Və bu səbəbdən mətbəəni sazılmaq yolunda çox-çox səhvlər edirdik və bu səhvlər də bizə çox zərər verirdi. Odur ki, mətbəəni Peskovki küçədən qonşuluqda olan Krasnovodski küçəsinə köçürməyə məcbur olduq. Təzə köçdüyümüz ev ikimərtəbəli böyük bir bina idi. Alt mərtəbədə geniş otaqlarda mətbəəni yerləşdirdik. Üst mərtəbədə mən

özümə mənzil qərar verdim. Eyni zamanda da üst mərtəbədə bir müxtəsər Leyli məktəbi əmələ gətirmişdik. Burada on beş-iyirmi şagirdə kimi cəm edib, bunları məktəblərə daxil olmağa hazırlayırdıq. Haman məktəbin də, – necə ki, “Qeyrət” mətbəəsinin də, – həmçinin rəsmi müdiri hökumət tərəfindən təkcə mən özüm idim. Buna da səbəb bu idi: həmin müəssisələri təsis etmək icazəsini o əsrin hökuməti bəlkə ancaq mənə verərdi və Ömər Faiqə verməzdi; bu cəhətə ki, mən hökumət, darülmüəlliminini bitirmiş bir cavan idim, amma Ömər Faiq Türkiyədə təhsil tapmış bir cavan idi və zənn edirəm ki, mətləb burada aşkar olur.

Xah mətbəə işlərimiz və xah məktəb işlərimiz bizə xeyli zərər verirdi. Çünki nə mənim və nə yoldaşım Faiqin maddi qüvvəmiz var idi, onunçün məxaricin və zərərin cümləsini üçüncü yoldaşımız Məşədi Ələsgər çəkirdi. Həmin Məşədi yoldaşımı hədsiz təşəkkürlərlə yad edirəm və deyirəm ki, bu yoldaşımız məşədi məsləkliylə bərabər, o qədər ki maarifə və maarif yolunda xərc qoymağa həvəsi var idi, az bir qeyri məşədidə də belə həvəs ola bilər. Və hər hal, bizim “Qeyrət” mətbəəsinin möhkəmləşməyi yolunda da və pansionumuzun davamı yolunda da onun xeyli xərci çıxdı və bunlar hamısı onun üçün nəticədə zərərdən başqa bir özgə şey olmadı.

Mətbəəyə həmi kənardan sifarişlər qəbul edirdik, həmi öz əsərlərimizdən çap edirdik. Mən “Poçt qutusu”nu kitabça surətində çap etdirdim. Ömər Faiq “Qeyrət” adlı əsərini çapa verdi və bunlardan əlavə yomiyyə teleqrafları çap edib, əlahiddə vərəqələr surətində dağıdırdıq.

Bu vaxtlar rus-yapon davası axıra yetişdi. Amerikanın Port-smut şəhərində rus və yapon hökumətləri mabeynində sülh əhdnaməsi bağlanırdı və az qalırdı ki, əhalinin qulağı müharibənin top və tüfəng söhbətlərindən və tökülən minlərcə qanların müsibətindən xilas olsun. Bu heyndə erməni-müsəlman davası başlandı. Dünya yenə bir-birinə dəydi və ələlxüsus ki, biz. Çünki mətbəəmiz, məktəbimiz və mənzilimiz erməni məhəlləsində idi, xeyli rahatsızlıq çəkdik. Qabaqlarda, – nə qədər ki erməni-müsəlman toqquşması Qafqazın qeyri şəhərlərində idi, – ümid edirdik ki, bəlkə, Tiflisə sirayət etməyə. Elə ki Tiflisdə hökumət tərəfindən məxsus şeytanlar və provokatorlar bu misli olmayan səfahəti və bədbəxtliyi Tiflisə də gətirdilər, bizim halımız çox yaman oldu. Bir tövr şagirdləri və əhli-əyalımızı köçürtdük

qeyri bir məhəlləyə və evimizdən çıxıb qaçdıq. Və lakin ermənilər tərəfindən mətbəəmiz zəbt olundu və olundu da, sabahısı azad olundu. İntəhasız təşəkkürlə yad edirəm haman iki nəfər erməni cavanlarını ki, erməni məhəlləsində bizə mühafiz oldular və mətbəəmizin özümüzdə qaytarılması barəsində qərardad etdilər. Kim idilər onlar və hansı firqəyə qulluq edirdilər? – Bizə məlum olmadı.

Çün məqsəd burada erməni-müsəlman davasından rəvayət etmək deyil, onunçün bu söhbəti burada qoyub keçirəm əsl mətləbə. Ancaq bir nöqtə barəsində ikicə sətir də burada əlavə etmək istəyirəm:

Erməni-müsəlman ədavəti, bu iki qonşunun tarixində qara səhifələrdir və qanlı bir yadigarıdır. Və keçmişdə hər nə olubsa keçib gedibdir, ən səmimi qəlb ilə və etiqadi-tam ilə deyirəm ki, daha o qara günlər bizim məmləkətdə həmişəlik bir qəmli yadigar olar və ancaq yadigar olacaqdır. Və o bədbəxtliyi yaradan, ona ruh verən hökumət əbədi puç olan kimi, bu iki qonşunun və iki qardaşın dəliliyi də həmişə puç olub gedibdir. Ancaq məni nigaran edən nöqtə bu olur ki, erməni-müsəlman münaqişəsindən söhbət açdıqda mən erməniləri türk mətbəəsinə hücum edən və mətbəə sahiblərini öz mənzilindən qaçırtıb, erməni sərkərdələrinə mütətəci olan qələmə verdim. Və əhyana buradan ona işarə olmaya ki, erməni milləti hər bir nöqtədə hücum edənlər imiş və türklər ancaq ermənilərin hücumunu müdafiə edənlər imiş.

Bu qədər var ki, bu yazı-pozular özü bir tarixdir və burada rəvayət olunan macərələr də, əlbəttə, tarixdir. Və çün burada qeyd olunan sözlər gələcəkdə müvərrixlər üçün, bəlkə də, xeyli lüzumlu bir material ola bilər, nə eyb edər ki, bəndeyi-həqir burada da bir mühüm məsələyə öz cavabımı səbt edəm. Aya, bu iki millətin bu ədavətdə banisi hansı idi və müdafiəçi hansı idi və müqəssir hansı idi, məzlum hansı idi? Biz bu suala xah camaat içində və xah mətbuat vasitəsilə öz vaxtında yeri düşəndə lazımı cavab vermişik. Və hətta “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin birinci nömrəsində də bu ən mühüm və ən birinci məsələ barəsində öz nöqtəyi-nəzərimizi elan etməyi lazım gördük. Məcmuəmizi yadda saxlayanlar və birinci nüsxəsini qeyb etməyib yadigar üçün saxlayanlar bilirlər ki, birinci nömrəsinin bir səhifəsində, sənə min doqquz yüz altıncı ildə aprel ayının altısında erməni-müsəlman davasının qızğın vaxtlarında biz bir belə şəkil çəkmişik: bir müsəlman kəndlisi öz inəyini bir rus soldatına təklif edir və əvəzində onun tufəngini istəyir. Buradaca bir erməni kişisi yenə

haman tufəngli soldata bir paçka əskinas pul təklif edir və onun tufəngini istəyir. Bu şəkil özü erməni-müsəlman davasında, bu il tayfanın bu davaya hazırlaşmaq həvəsini bərabər mizanda göstərir.

Və xah o vaxtlar, xah ondan sonra, illər uzununu bu iki qonşunun bir-birinə olan ədavətini və onların bir-birilə vuruşmağını tədqiq etdikdə bunu gördük ki, əgər burada bir qəbahət varsa, o qəbahətə bu iki millət müsəvi surətdə şərikdir. Və əgər bunların birisi bigunah və məz-lumdursa, o biri də habelə günahsızdır. Pəs niyə bunlar, qabaqlarda, əsrlər uzununu bir-birilə qardaşçasına dolanan iki qonşu birdən-birə yırtıcı heyvan olub, bir-birinin canına daraşdılar? Hər bir kəs ki, o vaxt rus-yapon davasının nəticəsində zəif düşən çar hökumətinin vəziyyətinə və politikasına vəqif idi, o vaxt görə bilərdi ki, erməni-müsəlman ədavəti Peterburq siyasətinə xeyli əlverişli bir məsələ oldu; çünki Qafqazın bu iki güclü millətləri öz içəri dərdlərinə mübtəla olanda, əlbəttə, dəxi Rusiya hökumətinin politikasına qarışmağa vaxt tapa bilməzdi. Və sonralar erməni-müsəlman davasının tarixini oxuyanlar və yıxılmış Nikolay arxivini qurdalayıb oradan gizli və sirli materiallar tapanlar elə bir sənədlərə rast gəldilər ki, o sənədlər aşkar bir dəlillərlə sübuta yetirdi ki, erməniləri müsəlmanların, müsəlmanları ermənilərin üstünə küşkülən tək bircə Rusiya hökuməti idi. Onunçün də bu iki qonşunun ən sədaqətli insan-dost və tərbiyəli ünsürləri, nə qədər bu ədavəti söndürməkdə təlaş etdilsə, arada hökmfərma olan gizli şeytənət və provokasiyanın bərekətindən bu zəhirmar ədavət uzun illər müddətində davam etdi və minlərcə günahsız zəhmətkeşlərin müsibətinə səbəb bir nəgəhan bəla oldu.

Sənə min doqquz yüz beşinci ilin müddətində biz ancaq mətbəədə xüsusi sifarişlər qəbul etməyə və bir az müddət də teleqrafları çap edib paylamağa məşğul olduq. Zəmanə gəldikcə qarışırdı. Bir tərəfdən erməni-müsəlman davası bizi camaat işinə qarışmağa və iki millətin ədavətini söndürmək yolunda əlləşməyə məşğul edirdi, bir tərəfdən də Rusiya hökumətinin yapon müharibəsindən zəif düşdüyünü fürsət sayıb əzilmiş millətlər baş qaldırmağa başlamışdılar və hərə öz tələbatını ortalığa qoyub hökumətə ariz olmuşdu.

Bir qədər vaxt ruznaməyə sahib olmağa ümidimiz gəlmirdi; çünki keçmişdə minlərcə zəhmətə düşər olub, bağlanan türk cəridələrini nəzərə alıb bu barədə tamamən naümid idik. Bilirdik ki, türk mətbuatını gözləri götürməyən sansorlar, Qaraxanov və kişmişovlar hələ

ölməyiblər. Və nə qədər ki onlar ölməyiblər və sensorluqda vardılar, ruznaməyə izn ala bilsək də, bir şey yazmağa bilməyəcəyik. İzn almaq da çox çətin bir əmr idi. Bunu gördük ki, Hacı Zeynalabdin kimi o əsrin pəhləvanı “Həyat” qəzetinə izn hasil etmək üçün Peterburqa, padşah yanına Bakıdan xüsusi adam göndərməyə məcbur oldu. Və bunu da gördük ki, icazə alsaq da, “Şərqi-Rus” kimi ya ruhaniləri təməllük* etməyə məcbur olacağıq ki qəzetimizə paxod mollaları abunə olsunlar, ya da “Məzhər” qəzetinin sahibi Kamal Əfəndi kimi gərək canişin həzrətlərinə birinci nömrəmizdə qəsidə oxuyaq ki, hökumət yanında hörmətimiz olsun.

Bircə bunu bacara bilmirdik. Onunçün bir övqat teleqrafları çap etməklə, gələcəkdə təzə bir qəzavü-qədərə müntəzir olduq.

Qəzavü-qədər də çox uzaqda deyil idi. Gün-gündən millətlər qımıladaşır və özləri üçün hökumətdən növ-növ azadlıq tələb edirdi. Hökumət də nə verə bilirdi, nə verməyə bilirdi. Onunçün də Rusiyada idarələr ümumi tətilə başladılar. Yollar bağlandı, tərəddüdlər kəsildi və Rusiya hökuməti 17 oktyabr manifesti ilə əhaliyə tamam azadlıq bəxş etdi. Həmin bu manifest əhalini bir növ sakit etdi.

Və çün məlumdur ki, həmin bu zamanda Qafqaz türklərinin mətbuatı ölü, bəlkə yox bir halda idi, onunçün biz tək öz dərdlərini qələmlə meydana qoymağa həris olan yazıçılar – xah bizim millətdən, xah qonşu millətlərdən, – hökumətdən qəzet icazəsi istəməyə başladılar. Biz türklərdən bu icazəni istəyən Bakıdan Əhmədbəy Ağayev idi, Tiflisdən belə icazə istəyən Məhəmmədbəy Vəkilov, Rəşidbəy İsmayılov idi və yenə bir Nuxa əhli idi ki, adı gərək Mustafayev ola; Batumidən Məhəmmədbəy Sancaqbəyzadə idi və Tiflisdən də mən idim.

Amma üç yüz illik Romanov hökumətinin istibdadı hələ polad kimi bərk idi. Elə bərk idi ki, dünyanın çalxanmağa hazırlanan belə bir əsrində genə qəzetə icazə vermək üçün o qədər istixarə elədi ki, bu istixarə axırda bəd gəldi. Çünki doğrudur, Bakıda Əlibəy Hüseynzadəyə və Əhmədbəy Ağayevə “Həyat” qəzetini nəşr etməyə icazə verildi, amma mənim və saydığım istidaçıların* ərizələrinə hökumət tərəfindən bir xəbər çıxmadi.

---

* Yaltaqlıq

** Xahiş edənlərin

Mən həmin min doqquz yüz beşinci ildə icazəni istədiyim qəzetin adını “Novruz” qoymuşdum və ümidim bu idi ki, bir surətdə ki xalqa azadlıq verilibdir və bir surətdə ki təzə bir zamanə ortalığa gəlir, bəlkə bizim üçün də, həqiqətdə, təzə bir gün yazılıbdır. Və bəlkə də, hökumət insafa gəlib bu qəzeti bizə şəfaət eləməklə, bizim də “novruz”umuzun yavıqlaşmağına səbəb oldu.

Bunu da demək istəyirəm ki, hərçənd qəzet çıxarmağa hökumətdən izn istəmişdim, ancaq bir tərəfdən bu icazəni ələ gətirməyə ümidim çox az idi; necə ki, elə də oldu.

Doğrudur, Bakıda həyat qəzeti min doqquz yüz beşinci ilin yay fəslində intişara başladı, amma bu qəzetin icazəsi Qafqaz hökuməti tərəfindən yox, ancaq Peterburqdan verildi. Həmin vaxt ki, Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkovun Qafqaza təzə təyin olunmağını eşidib, Hacı Zeynalabdin bir baş Peterburqa Vorontsovun yanına məxsusi adamlarla ərizə göndərmişdi. Onunçün, necə ki yadıma gəlir, “Həyat” qəzetinə canişin Vorontsov-Daşkov sənə min doqquz yüz beşdə, hələ Tiflisə gəlməmiş icazə vermişdi.

Digər tərəfdən həyatın birinci nömrələrini oxuyanda elə yadımdadır ki, mən çox da artıq təəssüf eləmədim, qeyriləri bir belə ruznaməyə sahib olurlar, mən ola bilmirəm. Burada mən qəzet sahibləri Əlibəyi və Əhmədbəyin yazıçılıqda çox məhərrətli olmaqlarını təsdiq edə-edə onların qəzetlərini o yerdə xoşlamadım ki, birinci nömrənin baş məqaləsində möhtərəm qələm sahibləri çox da islamdan və müsəlmançılıqdan dəm vururdular və elə bilirəm ki, səhv eləməyəm əgər desəm ki, adi bir islam mübəllesi* kimi və şəriət vaizi kimi müsəlman qardaşları islam dinində dəxi də sabit-qədəm və bərqərar olmağa dəvət edirdilər.

Mən onu bilirəm ki, o vədələr milli intibah dövrü idi və o vədənin əhli-qələmləri və jurnalistləri “millət, millət” deməyə bir növ haqlı idilər (Söz yox, deməyə də bilərdilər). Ancaq islam tayfalarının uzun əsrlər müddətində fəlakət və cəhalətdən qurtarmamaqlarına, tək bircə islam dinini bəis hesab edən bir dinsiz üçün o vaxt həyatın moizələri əlbəttə, genə xoş gələ bilməzdi. O səbəbə xoş gələ bilməzdi ki, qəzetdə bu xətti-hərəkəti tutub getməyə möhtərəm yazıçılarımızı o vaxt vadar edən bilmirdim nə idi. Bə əgər heç bir şey deyil idi, məxsus

---

* Din təbliğatçısı

avam camaatı qəzetə rağib eləmək idi. Mən o vədə burada da qəzet sahiblərini haqlı bilmirdim. Və bu barədə məsləkcə hətta “Şərqi-Rus” və “Həyat” qəzetlərini bir-birinə şərik təbir edirdim. “Şərqi-Rus” qəzeti də tiracın artmağı mülahizəsi ilə ruhanilərlə əlaqəyə girişməyi özünə rəva gördü.

Ax, necə arzu edirdim ki, mən də sahibi-ixtiyar olub, ürəyimin dərdlərini meydana qoyub intişar edə bilim.

Və qələm götürdüm, ərzi-hal yazıb Tiflis qubernatoruna verdim və “Novruz” qəzetini nəşr etməyə icazə istədim. Bilmirdim, veriləcəkmi bu icazə, ya yox. Və lakin ürəyimin dərdi çox idi.

Və Tiflisin Şeytanbazarında rast gəldiyim islam aləmi hər gün və hər saat məni yazmağa vadar edirdi. Material o qədər idi ki, şairlər deyən kimi:

Yaza-yaza dərdimi aləmdə kağız qoymadım,
Axırı bir guşeyi-divara yazdım dərdimi.

Axırda mən də götürdüm, bir hekayə yazdım. Yazdım ki, bir bədbəxt müsəlman zəhmətkeşi – ki, onun adı Usta Zeynaldır, – o qədər dini cəhalətə cumubdur ki, bu cəhalətin bərəkətindən həmişə zəhmətdədir. Görürdüm ki, mollalar bu biçərə Usta Zeynalı başa salıblar ki, dünyada bir təmiz var, bir də murdar. Təmiz odur ki, bitli-sirkəli də olmuş olsa, ancaq etiqadca müsəlman olsun, Əli şüəsi olsun və murdar odur ki, çox pakizə və təmiz də olmuş olsa və bu dəqiqə təmiz bir hamamdan da çıxmış olsa, bir surətdə ki o müsəlman deyil, ermənidir, rus və gürcüdür, o adam murdardır.

Mən də kağız tapa bilməyib divarın səhifələrini qənimət bilirdim ki, orada Usta Zeynalın bədbəxtliyini təsvir edirəm. Və haman min doqquz yüz beşinci ilin yay fəslində “Usta Zeynal” hekayəsini yazdım.

Yazmaq istəyirdim! Çox istəyirdim yazmaq! Amma bilmirdim, niyə yazım və kimdən ötrü yazım?! Çünki ümidvar deyildim ki, yazdıqlarımı çap eləməyə və intişara qoymağa hökumət izn verəcək. Və görürdüm ki, necə ki qəzet icazəsini almaq mümkün deyil, habelə də əl yazısını da kitab surətində birdəfəlik çap eləməyə sensor idarəsi mane olur. Və çarə nədir? Yazırdım ki, görək nə vaxt bu yazıları çapa vermək mümkün olacaq.

Kim idi sensorlar? Elə bədbəxtliyin bir böyüyü də bu idi ki, bizim o vaxtın mətbuatının bir düşməni hökumət qanun və qəraradları ola-ola, o biri düşmənləri də Kışmışov kimi sensorlar idi.

Bir vaxt Tiflis sensor komitəsinin həmin iki nəfər sensorları – ki, ikisi də erməni idilər, – Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Tiflisski listok” adlı bir qəzetdə türk mətbuatının ziddinə bir böyük kampaniya açmışdılar. Bu qəzet sahibi də Xaçaturov adlı bir erməni idi. Qəzet hərçənd rus dilində nəşr olunurdu, amma onun ikicə məsləki var idi: biri öz cibinə qulluq eləmək idi; digəri də erməni millətinin mənafeyini müdafiə etmək idi.

Və insafla danışsaq, qəzetin sahibi bu iki məqsədin ikisinə də cəndildən qulluq edirdi. Qəzet gündəlik idi və rəsmi “Qafqaz” qəzetindən sonra şöhrətdə ikinci qəzet idi. Amma şəhər içində o qədər böyük tiraja sahib olmuşdu ki, qəzetin iki axırıncı səhifələri kiçik və böyük elanlarla dolu olardı. Və bu elanlardan qəzet sahibi o qədər pul qazandı ki, Tiflisin mərkəzində ali bir binanı satın aldı. Və qəzetin mətbəəsini, idarə və kantorasını və öz mənzilini orada yerləşdirdi. Necə ki, birinci məqsədi belə bir müvəffəqiyyətlə ələ gəlmişdi, erməni millətinin yolunda da cəndildən işləməkdə idi və erməni-müsəlman ədavəti ortalığa düşəndən sonra qəzet bu yolda çox həvəslə meydan sulamağa başladı.

Yuxarıda adları zikr olunan Kişmişov və Qaraxanov sensorlar “Tiflisski listok” qəzetində türk mətbuatı əleyhinə həmişə kampaniya aparırdılar. Və həmişə Rusiya hökumətinin nəzərinə bunu yetirmək istəyirdilər ki, Qafqazda cəmi türk ədib və jurnalistləri “panislamistdirlər” və türk jurnalistləri Qafqaz camaatını islam bayrağının altına çəkmək istəyirlər və bu ittihadı-islam bayrağının da osmanlı sultanının əlində olmasını arzu edirlər və buna da çalışırlar.

Xah “Tiflisski listok” qəzetinin bu kimi yazıçılarının məqalələrinin və xah qeyri bir yol ilə bu yolda təlaş edənlərin cidd-cəhdinin nəticəsi o oldu ki, axırda Bakıda “Həyat” qəzeti hökumət tərəfindən bağlandı.

Bununla bərabər, Rusiya hökumətinin başı qarışdıqca, azadlıq axtaran millətlər və hökumətin zavalını arzu edən ünsürlər qəflətdə deyildilər. Bunlar cümləsi başlarını qalxızıb üsyana hazırlaşdılar. Əmələlərin və idarələrin ümumi tətillərinin və hökumət məmurlarına qarşı başlanan sui-qəsdin arası kəsilmirdi. Və bu hal getdikcə o qədər şiddət elədi ki, Peterburq hökuməti məşhur “On yeddi oktyabr manifesti”ni elan etməyə məcbur oldu. Hərçənd bu manifestlə Rusiya

təbəələrinə növ-növ azadlıq əta olunurdu*, ancaq bu boş vədələrə camaatın o qədər də etimadı yox idi; necə ki, arasından bir az vaxt keçəndən sonra manifest mürurla ləğv oldu getdi və çar istibdadı genə qabaqki kimi öz dövrənini sürməyə başladı.

Və lakin bu barədə çox az bir müddətin fasiləsində mətbuat dünyasında xeyli bir nəfəs genliyi əmələ gəldi. Min doqquz yüz altıncı ilin radələrində, yadımdadır, hər bir kəs hər nə kefidir, yazmağa və nəşr eləməyə başladı. Və yadımdadır ki, qələm azadlığı o yerə çatdı ki, bir gün bazarda qəzet satan uşaqları “Kukureku” çığıra-çığıra şəkilli bir jurnalı satan gördüm. Bu jurnal rus dilində çap olunurdu. Adı “Kukureku” idi. Və jurnalın haman gün rast gəldiyim bir nömrəsində bir xoruz şəkli çəkilməmişdi. Xoruzun başı əsrin padşahı Nikolayın başı idi. Boğazı və bədəni xoruz idi. Şəklın təfəsilatı indi yadımda deyil. Ancaq haman jurnal nömrəsi mənim üçün xeyli bir qiymətli yadıgardır.

Xudaya, yuxudurmu bu, ya eyni həqiqətdir?! Padşahı da mümkün imiş lağa qoymaq və onu xoruz şəklinə salıb dünyaya nəşr etmək?

Şekli alıb qaçdım yoldaşımın yanına.

– Faiq, hələ durmusan? Məgər durmalı əsrdir? Məgər dinməmək olar? Məgər fürsəti fəvt etməkmə olar? Burada əsrin allahını şəkillərdə çəkirlər, onu xoruza oxşadırlar, amma bizi indiyədək qoymuyublar ki, nəinki padşahın şəklini çəkək, qoymuyublar onun ismini dua və sənəsiz zikr edək. İndi padşahı istehza edirlər, amma indiyədək bizi qoymuyublar bir dərvişin hoqqabazlığını tənqid edək, bir mərsiyəxanın lotuluğunu tənqid edək; qoymuyublar başımızın üstünü kəsən minlərcə zorbazorların zülmələrindən bəhs edək; qoymuyublar islam millətini çürüdən və çürütməkdə olan milyonlarca müfsid** həşəratların eyblərini açıb camaatı mütənəbbəh edək***. Amma yoldaş Faiq, bu nədir, əsrin şahını gör nə günə salıblar!

Bu qədər var ki, “Kukureku” jurnalında xoruz şəklində çəkilən Nikolay padşahla mənim işim yox idi. Və bu karikatura ilə artıq maraqlandığım ondan ötrü idi ki, dəxi qələmləri azad görürdüm. Bir surətdə ki əsrin padşahını, əhalinin yüzillərcə ölüsünün və dirisinin sahibi və qibləgahını xoruz şəklinə salmaq mümkün imiş, elədə pəs

---

* Bağışlanırdı.

** Fəsad; zərərli

*** Oyadaq, ayıq salaq

niyə durmaq və niyə dayanmaq və niyə fürsəti fəvta vermək?! Hələ Nikolay padşah bir saatlığa kənardə qalsın, pəs biz öz qibləgahlarımızı nə eləyək? Pəs biz öz padşahlarımızın kefini nə səbəbə sormuyaq? Biz öz qibləgahlarımızın niyə dərdinə qalmayaq? Məgər bizim öz Nikolayımız yoxdur? Məgər Şərqi məhəmmədiləri ölübdürlər? Məgər şahzadə məhəmmədililər tək bircədirlər? Pəs hədd-hesabsız prinslər, xanlar, sultanlar, hakimlər və məmurlar Nikolaydan geri qalırlar? Bunlar keçəndən sonra rəs əmmaməli həşəratı nə eləyək? Pəs onlar nə vaxtədək cənnət, abi-kövsər vədəsilə bədbəxt islam camaatının qanını soracaqlar? Pəs nə vaxtədək avam camaatı məscid moizəsinə və imam mərsiyəsinə məşğul edə-edə elm-maarifdən və savaddan uzaq saxlayacaqlar?

Onunçün Nikolay padşahla o qədər işimiz yox idi; çünki bunu da gördük ki, rus padşahı və Rusiya istibdadını bizdən də çox qüvvətli olan şimal və xaçpərəst qələm yoldaşlarımız iti qələmlərinin nişanəsinə qoymuşdular. Amma bizim qabağımızda dağ kimi duran istibdad, Şərq istibdadı və Şərq qaranlığı idi, şah və sultan istibdadı idi və şəriət zülməti idi, vətənimizin İrən tərəfində sultanların, şahların “keyfmayəşə”sı idi, müctəhid və şeyxül-islamın cövlanı idi və xəlvət dərədə növ-növ tülkülərin bəyliyi idi. Və min-min bu qisim həşəratünsürlər meydanda özlərini tək görüb və camaatı cəhalət qaranlığında kar və kor görüb meydan sulamaqda idilər...

Hətta Nikolay səhldir. Bu bir padşahdır ki, bunu xoruza da oxşatmaq olar və hətta bunu vurub taxtından yendirmək də olar. Hətta şahlar da və sultan da qolaydır; bunları da yox eləmək olar. Digər əmmaməli şah və sultanlarımızı: pəs şəriətmədarları və fazilləri nə eləyək? Dindar camaatı hələ başa salmaq olar ki, şahsız və sultansız məmləkət şura üsulu ilə idarə oluna bilər. Pəs şəriətmədarlar və din mühafizləri barəsində avam camaata nə deyək? Və necə dindar adamı başa salaq ki, bunların vücudu nəinki lüzumsuzdur, hələ bəlkə məzərrətlidir.

Paho, nə danışsın və kimin sözünü danışsın? Sənin sözümdən qan qoxusu gəlir. Kimin sözünü danışsın? Mollaların? Axundların? Onlara bu minillərcə kimsə bata bilməyib. Hətta nikolaylara batan olubsa da, fazillərin sözünü danışmağa bir kimsə cürət eləməyib. Hələ “Şərqi-Rus” qəzeti əsrini demirəm ki, molla və axundların həmin cəridə ehtiramını da saxlamağı lazım gördü. Hətta min doqquz yüz

beşinci il oktyabrdan da sonra türk cəridələri mollaların nüfuzundan özlərini uzaq saxlaya bilmədilər. Və onların dindar ümmətlərinin və təbəələrinin xatirəsi üçün əksər övqat özlərini dinpərəstliyə də vururdular. Bakıda “Həyat” qəzeti öz baş məqalələrində osmanlı xəlifəsini islam ümməti üçün qibləgah qərar verirdi; şəriət hamilərini və qaziləri “həzrət” adlandırır, kəməli-əhtiramla onlara təməllük edirdilər. Və haman oktyabrın manifesti camaata azadlıqlar mücdəsini elan edəndən də sonra “Həyat” qəzeti Molla Əbutürab Axund oğlunun “Bizə hansı elmlər lazımdır” sərlövhəli kimi məqaləsini dərc edirdi. Və bu məqalədə müqəddəs əhli-qələmimiz yazırdı ki: “Bizim oxucularımız Avropa əhalisini insaniyyət və mədəniyyətdə dərəcəyikəmələ yetiriblər, amma mən deyirəm ki, Avropa əhalisi qanuni-siyasi ilahiyyədən azad olduqlarına görə eyni vəhşətdədirlər... hikməti-təbii bilməklə insan olmaq olmaz. Hikməti-ilahi ilə kamil olmaq insanı insan edər”. Girəm ki*, bu sözlərə “Həyat” qəzeti sahibi o zəmanəyə görə kafi bir cavab verir. Ancaq bu məsələ bəzində mütəəssib və nadan islam camaatı mühitindəki Axund Əbutürablar məscid və minbərə iktifa etməyib, hələ genə qəzet sütunlarında da onlara yuxarı başda yer verirdilər.

Genə deyirəm ki, on yeddi oktyabrın azadlıq suru çalınanda və Nikolay padşahın şəkli xoruz şəklində jurnallarda çəkilən zaman mənim zəhnimi məşğul edən o qədər sultanlar və padşahlar deyil idi, nə qədər ruhanilər idi. Çünki mən bilirdim ki, islam millətləri içində nə qədər ki şəriətin ehkamı caridir, nə qədər ki şəriət sahibləri məscid və minbərlərdən camaatı behişt və huri vədələri ilə iğfal** etməkdədirlər və nə qədər ki avam müsəlman ümmətləri din mövhumatı içində çürüməkdədirlər, o qədər də onların gözü açılmayacaq ki, yaxşı ilə yamanı seçə bilsinlər və azadlığın qədrini bilib bilsinlər. Və bilməyincə də məlumdur ki, azadlıqların heç birindən istifadə edə bilməyəcəklər.

Vaqeən – necə ki, hal-hazırda – həmçinin o zaman, Şərqi qaranlığını təsəvvür edəndə insana elə bir təəccüb, heyrət üz verir ki, axırda əcayib bir şeyə gülən kimi, burada da insana bir mayeyi-gülünç və məzhəkə üz verir. Vaqeən, damın üstündə paltar sərən bir kəndli

---

* Tutaq ki

** Qafil

müsafirətindəki geri qayıtmağına məgər gülməməkmi olar? Yaxud rəxti-xabda uzanıb gözlərini axıda-axıda dodaqları ilə dua vird edən bir xəstənin namaz qılmağı məgər gülünc deyil? Və belə gülünc bir zamanda, belə quli-biyabanı bir insanların tarixini yazmaq üçün, əhval və ətvərini təsvir etmək üçün məgər “Molla Nəsrəddin”in yaranmağı təbii deyil?

“Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı.

“MOLLA NƏSRƏDDİN”İN BİRİNCİ NÖMRƏSİ

Və elə ki fürsət ələ düşdü, o zamankı azadi-tələb firqələr müharibədən zəif düşmüş Nikolay hökumətinin üstünə hücumla başladılar. O vaxt biz də vaxtdan istifadə edib özümüz üçün bir zəminə axtardıq ki, orada biz də öz dərdi-dilimizi deyə bilək.

Və lakin çar hökuməti ilə mübarizəni hələ ikinci növbəyə buraxdıq. Bizim birinci işimiz, birinci vəzifəmiz gözümüzün qabağında dərin yuxuda olan islam milləti idi. Və birinci növbədə əziz və nadirülvücut olan Şmerlinq nəqqaşımızdan iltimas etdik ki, bizim bəxti-qara Şərqi yatmış millətlərinin qəflət yuxusunu öz ustadanə fırçası ilə təsvir etsin. Və isəvi tarixinin min doqquz yüz altıncı ilində aprel ayının yeddində səhneyi-intişara qoyulan birinci “Molla Nəsrəddin”in baş səhifəsində, şirin yuxuda yatan millətlərin təsviri haman təsvirdir ki, vücudu bizim üçün çox qiymətli olan Şmerlinq nəqqaşımız öz məharətli qələmi ilə onu haman tarixdə yaratdı.

Burada yatanlar haman bizim bədbəxt millətimizdir; hərçənd dünyada bədbəxt və lakin axirətdə cənnət sahibi müsəlmanlardır.

Həmin xoşbəxt Allahın bəndələri bərk yatıbdır. Hərçənd Nikolay, müharibədən sınımış və yorulmuş Nikolay, inqilab ehtiyatı təsiri altında müvəqqəti olaraq camaata azadlıqlar elan edibdir, xoşbəxt müsəlmanlar yatıblar. Hərçənd Nikolay padşah bu manifesti min cür bəhanə ilə geri almaq istəyir, behiştliklər hələ yatıblar.

Gürcülərin hökumətə qarşı tulladıqları bombaların gurultusu hərdən bir yatmışları, deyəsən, yuxudan dəbərdir. Amma genə yatıblar, çünki yuxu çox şirindir. Bu yuxuda yatmış xoşbəxtlər gecə şirin-şirin yuxular görürlər: budur, cənnətin qapısı açılıbdır və cənnətin sahibləri peyğəmbərlər və imamlar özləri də orada səadətin içinə

cummaqdadırlar və həmin mömin ümmətlərini də uzaqdan görüb öz yanlarına dəvət edirlər. Burada hər bir nemət mühəyyadır. Haman nemətlər ki, əvvəl Quran və sonra müctəhidlərin və fazillərin kitablarında bəyan olunubdur. Necə cənnət! “Tücri min təhtihəl-ənhar”, orada ağacların altında nəhlər axacaqdır, “xalidinə fiha”. Bu nemətlər və bu səadət cənnətdə daimidir və heç bir vaxt olmayacaq ki, bu səadətin intəhası olsun...

Amma hamısı da yatmayıb: gərnəşənlər də vardır, oyanmaq istəyənlər də vardır.

Bu mənzerəni gördükdə Molla Nəsrəddin birinci nömrəsinin baş məqaləsində üzünü tutur həmin yarıyuxulu, yarıyoaq müsəlman qardaşlara və deyir:

– Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!

Molla Nəsrəddin bunu bilir ki, müsəlman qardaşlar çox da qəzet və jurnal oxumağa həvəsli deyillər. Və Molla Nəsrəddin bilir ki, onun müsəlman qardaşları Molla Nəsrəddin əminin qəzetinə etina eləməyəcəklər, necə qeyri qəzet və jurnalları oxumağa da etina eləmirilər. Və həmin mömin müsəlman qardaşlar qəzet oxumaq əvəzində, gedəcəklər fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ əməllərə. Hərçənd Molla Nəsrəddinin müsəlman qardaşları onun qəzetini oxumaqdan qaçandırırlar, bununla bərabər, Molla Nəsrəddin üzünü dindar qardaşlarına tutub deyir:

– Sizdən ötrü gəlmişəm, qeyrilərindən ötrü gəlməmişəm.

Yəni qəzet və jurnala həris olanlar üçün gəlməmişəm, maarif dostları üçün gəlməmişəm, mədəni və elmlı müsəlman qardaşlar üçün gəlməmişəm, fala baxdırmağı lazım bilməyənlər üçün gəlməmişəm.

Əlbəttə, elədir, əgər dünyada fala baxdıran və dərviş nağılına qulaq asan adam olmasa və əgər dünyada qəzet oxumağı it boğuşdurmağa tərcih verən adam olmasa idi, əgər yerin üzü mədəni və əhli-irfanla dolu olsa idi, o vədə dünyada heç “Molla Nəsrəddin”in özünə də lüzum görsənməzdi; çünki hükəma deyiblər: “Sözünü o kəslərə də ki, sənə qulaq asmırlar”.

Bu bir neçə söz birinci nömrənin baş məqaləsində dərc olunubdur. Çünki “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi o vaxt birinci nömrədən başlayıb baltanı islam mövhumatının başından elə bərk yendirdi ki, adını

müsəlman qoyan bəndə, barmaqları ilə qulaqlarını tutub Molladan qaçmağa və bu mürtədin sözlərini eşitməməyə üz qoydular.

Vaqeən, elə də oldu: “Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsinə nəzəri çatan əhli-iman müsəlman qardaşlar bu “dinsiz” məcmuədən qaçmağa başladılar. Ta o dərəcəyə ki, aradan bir-iki il keçəndən sonra məcmuənin tiracı əksilməyə başladı. Dini mövhumatla mübarizəyə çıxan bir cəridə, ətəbat müctəhidlərinin təkfir çomağına düçar olan bir cəridə, digər tərəfdən o zaman böyük hörmət və nüfuz sahibi olan bəy və xanların nifrətini qazanmış bir cəridə və bunlardan başqa, hər küçə və bazarda dərviş, seyid və Hacı-məşədinin düşməni olan bir cəridə, dəxi ümum kütlələr və hizblər* içində rəvnəq tapa bilməzdi. Zira ki o vədə bir tərəfdən qaranlıqda, savadsızlıqda qara ömürlərini sürən zəhmətkeş tayfaları maarifdən və qəzet-jurnala yavıq düşməkdən xeyli uzaq idi və digər tərəfdən də, bu nüfuzsuz zəhmətkeşləri çıxandan sonra, camaatın yerdə qalan ünsürləri haman Əli şiasindən və sonra da bəy və xandan və bunların tərəfdarlarından ibarət idi.

Bununla bərabər, qulaqlarını tutub qaçanlar, qaçdığı yerdə uzaqdan durub məcmuəmizə hərdən bir baxırdılar da və orada yazılanları və orada karikatur surətində çəkilməmiş öz şəkillərini görəndə qah-qah çəkib gülürdülər də. Hərçənd güləndən sonra lənət də oxuyurdular və hərçənd nifrət də eləyirdilər və bu lənət və bu nifrətdən sonra genə gülürdülər, amma nəyə gülürdülər və kimə gülürdülər? Bu barədə həmin baş məqalənin bir yerində o vədə yazmışdıq:

– Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmani ki, məndən bir gülməli söz eşidib, başladınız gülməyə, o vədə elə güman etmiyəsiniz ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz. Əgər bilmək istəyəsiniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və baxınız cəmalınıza...

MƏCMUƏMİZDƏ DİL MƏSƏLƏSİ

Necə ki oxucularımıza məlumdur, biz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə açıq ana dilində yazmağa başladıq. Biz bu dilə o səbəbdən ana dili ad qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa

---

* Hizblər – partiyalar

“ana” söhbəti gələndə biz “ana”nı, “ana” da yazırıq, amma qeyri yazıcılarımız, xah o vədə və xah indi yazılarında “ana” ləfzi rast gələndə, “ana” sözü əvəzinə “madər” yazırlar və həmçinin “ata” sözü əvəzinə “pədər” yazırlar. “Ana”nı “madər” yazanlar və “ata”nı “pədər” yazanlar, dəxi qeyri türk sözlərini də habelə səbəbsiz yerə fars və ərəb sözüne dəyişirlər. Belə ki, “nəvə” yeri “həfid”, “ehfad” yazırdılar və yazırlar. Və “ata-ana” sözüne cızıq çəkib “valideyn” yazırdılar və yazırlar. Hətta hər gün yediyimiz “çörəyi” bəyənməyib “nan” yeyirdilər və indi də yeyirlər. Və necə sözləri bir-bir dəyişdirirdilər və indi də dəyişdirirlər, habelə türk dilinin tərkiblərini və qanunlarını kənara qoyub, fars və ərəb tərkibləri və qanunlarını işlədirdilər və indi genə işlədirlər.

Hələ “pədər” və “madər” və “nan” kimi sözlər səhldir. Ərəb və fars dilindən elə bir xoruz səsi eşitməmiş kəlmələr və ibarələr lüzumsuz yerə işlədirdilər (necə ki, indi də işlədirlər) ki, dəxi onları ərəb və farsca az savadlılar oxuyub başa düşmürdü. Və bu icad etdikləri qatış-bulaş dilin adını “ədəbi dil” qoyub açıq ana dilini “çoban dili” adlandırdılar.

Məlumdur ki, bu ibarəli yazmaq şivəsi bizə Türkiyədən keçibdir və osmanlı ədəbiyyat tarixinə aşına olanlar bilirlər ki, Türkiyədə qədimül-əyyamdan osmanlıların yazıları ərəb dilinə o qədər yavıqdır ki, əgər orada “iştə”, “şu” və “dır”, “lar” olmasa, osmanlı dilini ərəb dilindən seçmək olmaz. Osmanlının məşhur və müqtədər şairlərinin qəliz yazmağı, ibarəli yazmağı zərbişməşəl olubdur. Qəliz və ibarəli yazmağın mənası budur ki, sözlərin cümləsi ərəb sözləri və tərkiblər ərəb tərkibidir. Və hətta ərəb dilinin nəinki o sözləridir ki, bizlər onu azdan-çoxdan Quranda və ərəb kitablarında görmüşük. Ərəb dilini qurtalayıb, ərəb lüğətlərindən elə bir az eşidilən və az işlənən sözlər tapıb işlədirdilər ki, çox vaxtda lüğət kitablarında da o sözlər işlənir...

Biz molla nəsrəddinçilər dil barəsində yuxarıda bir neçə ibtidai sözlər deyib buna iktifa etmirik və il barəsində ümumiyyətcə fikrimizi bir bu qədər müxtəsər bəyanatla məhdud etmək istəmirik. Biz bu əqidə deyilik ki, o dil ki biz onunla “Molla Nəsrəddin”i meydana gətirib və onunla da məcmuə yazmağa iqdam etmişik – bu dil ümum türk xalqı üçün arzu etdiyimiz bir dildir. Bizim türk tayfaları üçün ümumi bir dil, ədəbi bir dil mühüm məsələlərin biridir və hətta – elə

zənn edirəm ki, – umum türklər üçün, ümum bir dil yaratmaq və bir imla yazmaq onlar üçün, təzə əlifba yaratmaqdan çətindir. Vaqəən, necə olsun? Bu ola bilərmə ki, Naxçıvandan birisi çıxıb başlasın Naxçıvan şivəsinə yavıq bir dildə yazsın, məgər bu dili naxçıvanlılardan başqa uzaq bir ölkələrin türk camaatı oxumayacaq? Habelə qeyrilərin şivəsi. Hələ tək bircə Qafqaz türkləri üçün ümum bir dil məsələsinin həlli genə səhldir, pəs osmanlı türkləri, pəs Kırım və Qazan tatarları, pəs Türküstan və Özbəkistan, pəs İran azərbaycanlıları? Pəs biz bunu etiraf edirik ki, əvvəl-axır türk kütlələri üçün ədəbi dil və ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır. Və etiqadımız da bundadır ki, bir belə dil gec-tez vücuda gələcəkdir. Və lakin bunu görə heç bir insan əhli unutmaya ki, gec-tez Türkiyədən bizlərə gəlib çatan qədim ədiblərin dillərindən lüzumu olmayan, çətin ərəb və əcəm sözlərini, ibarələrini çıxardıb tullamaq çox da vacibdir. Bundan o çıxmır ki, biz avama məxsus bir dil və bir ədəbiyyat istəyirik; xeyr, biz ancaq onu deyirdik ki, indiyədək qəliz ərəb sözləri ilə zibillənmiş bədbəxt türk dilini təsfiyə etmək lazımdır.

“Molla Nəsrəddin”in dilinə gəldikdə, burada məsələ bambaşqadır.

“Molla Nəsrəddin” min doqquz yüz altıda Tiflisdə təşkil olundu. Tiflis, Qafqazın mərkəzi şəhəri və Qafqaz hökumətinin paytaxtıdır. Habelə bu şəhər Qafqaz türklərinin mərkəzi hesab oluna bilər. Həqiqətdə də belədir. Tiflisdən Naxçıvana və Ordubada da əl yetirmək olur; Qafqaz və Bakı, Batum şəhərinin də arasındadır. Buradan Culfaya və oradan Araz nəhrini keçib bir günə İran Azərbaycanının mərkəzi və paytaxtı olan Təbrizə gedib çatarsan. Bakıdan Xəzər dəryasını bir gündə ötüb Türküstanın Aşqabad və Mərv və qeyri yerlərinə xəbər yetirmək mümkündür. Dağıstan da bu yavıqdır. Tiflisdən Bakı tərifi ilə on iki saatlıq dərya səfəri bizi İranın Gilan məmləkətinə yetirir.

Bu saydığımız cəmi ölkələr və şəhərlərdə yaşayan türklərin danışdığı, haman biz danışdığımız türkcədir. Və həmin min doqquz yüz altıda, aprelin altısında “Molla Nəsrəddin”in açıq ana dili ilə yazdığımız mətalibi onlar açıqca başa düşdülər; elə asand vəchlə başa düşdülər ki, dəxi bu dildən başqa qeyri bir dil axtarmağa hacət qalmadı. Və atalarımız deyən kimi:

Ağıllı ağıl eliyincə
Dəli vurdu Kürü keçdi.

Və bizim dilçilərimiz ədəbi, fənni, akademik dili axtarınca “Molla Nəsrəddin” də açıq və sadə türk dili ilə vurdu nəinki tək bircə Kürü və Arazı keçdi, bəlkə Xəzər və Qara deryaları da vurub Türkiyəyə və Türküstana və Gilana keçdi və uça-uça Qafqaz dağlarını aşıb, Qafqaza və Krıma və sair türk ölkələrinə keçdi və bu sözə də sübutumuz budur ki, birinci nömrəmiz türk dünyasına dağılan kimi tək bircə həftənin içində hər bir yerdən yazdığımız suallara haman aydın “Molla Nəsrəddin” dilində hədsiz cavablar idarəmizə gəlməyə başladı. Bu cavablar bizim üçün tək bircə həqiqəti təsdiq etməkdə idi ki, yazdığımız dil “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi üçün gərək haman sadə və açıq dil olmalıdır. Bu haman dildir ki, iyirmi üç ilin müddətində biz haman “Molla Nəsrəddin” dilini tutub gedirik. Və bu 23 ilin təcrübəsi bizə bunu göstərdi ki, əgər məcmuəmiz türklərə çox asanlıqla dağılıb öz sözünü onlara çox açıq vəchlə yetirə bildi, bunun səbəbi məhz məcmuənin asan dilidir; onunçün də bu yolda biz bərk-bərk durmuşuq və tərəddüd və şək-k-şübhə etmirik.

Və kim bilsin: bəlkə, məcmuəmizin asan dilinin camaatımıza olan mənfəəti və xidməti biz güman etdiyimizdən də artıqdır. Bunu bilmək lazımdır ki, bütün islam aləmində ümumən və Qafqaz müsəlmanları içində, xüsusən, ərəb əlifbasının çətinliyi səbəbindən və habelə dəxi qeyri səbəblərdən savad işləri həmişə tənəzzüldə olubdur. Və əlinə qələm götürüb bir mətləb yazmaq istəyən bir Allah bəndəsi bilməyib yazını nə dildə və nə ləhcədə yazsın və dilin imla qanunlarına necə riayət etsin və müxtəlif sövtləri hansı hürufat şəklində salsın; onunçün də indiyədək bizlərdə cürət eləyib ələ qələm alanlar barmaqla sayılıbdır.

Cəmi bu qisim kəmcürət savadlılarımıza “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi bir nümunə və bəlkə, bir dəlil və rəhnüma oldu. Paho! Belədəmi yazarmışlar?! Bu ki asan iş imiş! Belə mən də ki yaza bilərmişəm! Və yazdılar da. “Molla Nəsrəddin” idarəsinə hər yerdən və hər tərəfdən gündə əlli-altmış məktub töküldü. Bunlar haman bədbəxt cavanlar idi ki, neçə il dərs oxuyandan sonra genə özlərini yazı yazmağa müqtədər hesab eləmişdilər. Səbəb bu ki, indiyədək yazı yazmaq İrən türkləri arasında ancaq fars dilində olub, Türkiyədə məhz şəhərlərdə ərəbixan “bir qaç” ədib və şairlər tərəfindən “ərəblənmiş” türk dilində olubdur və bizlərdə də uzun illər müsəlmanca təhsilkərdələr qələm sahibi olublar. Əlbəttə, bu dil ki biz onunla

“Molla Nəsrəddin”i yazırdıq, o dili biz ümum türklər üçün ədəbi bir dil hesab etmək fikrində deyilik və bu da bizə heç lazım deyil; bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dillə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də, sair türklərə asan bir dillə yetirmək idi. Zənn edirəm ki, yetirdik də.

O vədə cəmi türk kütlələri üçün ümumi və ədəbi dil məsələsi bizi məşğul eləyə bilməzdi, çün hərənin bir məqsədi və şüarı olan kimi, bizim də şüarımız dil yaratmaq deyildi, ancaq dərdi-dilimizi hal-hazırda camaat başa düşən dildə ona yetirmək idi, necə ki, yetirdik. Yetirirdik də və cavab da alırdıq ki, sonra hədd və hesabsız müxbirlərin əks-sədası bu sözü müzə bir şahid oldu.

UTANMADIQ

Yazıda böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilində yazmaqdan biz utanmadıq və şərt də budur ki, açıq yazmaqdan utanmadıq. Birinci nömrəmizin baş məqaləsində yazmışıq ki: “Açıq ana dilində, açıq türk dilində yazmaq eyibdir; çünki yazanın savadının azlığına dəlalət edir”.

Elə böyük cürətimiz o oldu ki, biz utanmadıq; çünki biz görürdük, hər bir əlinə qələm alan türk bəndəsi “ana” sözünü bir yerdə yazmaqdan utanır; “ana” yerinə “madər” yazır. Ancaq biz “ana” yazdıq; səbəb də bu idi ki, bilmirdik niyə “ana” sözünü yazmaqdan utanırıq?

Və xülasəyi-kəlam, yazımızı yazmaqda biz tək dünyada, yazı yazmağın ən birinci qanununu pozmaqdan qorxurduq: biz qorxurduq ki, yazımızı türk camaatı çətin başa düşə.

Biz çalışırırdıq ki, yazımızı hər bir kəs asan və tezliklə başa düşsün və güman edirəm, məqsədimizə də çatdıq. Dil barəsində bu bir neçə sətri də burada dərc edib, keçək özgə mətləbə.

Məlum olur ki, bu cür asan “Molla Nəsrəddin” dilini də yazmağı bacarmalıdır. Necə ki bu sözü mən ilk dəfə ədibi-möhtərəm Əlibəy Hüseynzadədən eşitdim. Əlibəy Bakıdan axırıncı dəfə Türkiyəyə köçüb gedən vaxt Tiflisə gəldi ki, buradan Batuma getsin. Tiflisə idarəmizə də təşrif gətirdi. Xoş-beş... Söhbət dildən düşdü və möhtərəm ədibimiz mənə belə dedi: “Yaxşı yazırsınız”. Mən Əlibəyə ərz etdim ki, onun tək bir şəxsdən eşidilən bir sözü mən havayı

danışılan sözlərin cərgəsinə qoya bilmərəm. Çünki Əlibəy Hüseynzadə kimi bir yazı ustadı mən tək bir cavan yazıçıya yazı barəsində dediyi sözü mən ciddi bir söz hesab edəm gərək. Əlibəy mənə dediyi sözü təkrar və təsdiq etdi və həmişə adət etdiyi kimi başını aşağı salıb guya öz-özünə genə dedi: “Açıq yazmağı” da bacarmaq lazımdır.

Birinci nömrədə dil barəsində müqəddimədən sonra keçdik bu məsələlərə.

İSTIXARƏ

O vədə yaşadığımız əsr istixarə əsri idi. Əhli-iman qardaşlarımız istixarə etməmiş bir işə qədəm qoymazdılar. Onunçün də “istixarə”yə gülmək, təhzil etmək* babətindən, müştərilərimizə üzümüzü tutub onlara etdiyimiz nəsihətlərin birinci bəndi budur: əvvəla, məcmuəmizə müştəri olmaq üçün lazımdır istixarə etmək.

Söz yox, bizim həmin ixtarımız** mömin qardaşlara xoş gələ bilməzdi. Çünki məlumdur ki, istixarəni, adətən, mollalar quran vasitəsilə eləyirlər.

Buradan bir haşiyə çıxmağı lazım bilirəm.

Necə ki Tiflisdə Mollanın intişarı şəriətmədarların əlinə təkfir*** çomağı verdi, habelə min doqquz yüz iyirminci ildə “Molla Nəsrəddin” Təbrizdə nəşr olunan zaman haman ilin birinci nömrəsində “istixarə” məsələsi genə gülüncə qoyulmuşdu. Söhbət Təbrizin fahişəxanaları barədə idi ki, bu məsələyə həsr etdiyimiz məqalədə yazmışdıq ki: “Keçən vaxtlarda Tiflisdə müsəlman məhəlləsində fahişəxanalar var idi. Və müsəlman camaatı qabaqca fahişəxananın məhəllədən kənar olmağı barədə “istixarə” elədilər. Bir dəfə istixarə bəd gəldi. Və camaat fahişəxananı göçürməyi rəva görmədi. Amma bir az vaxt keçəndən sonra yenə “istixarə” elədilər. Və bu dəfə istixarə xoş gəldi və məhəllə əhli qərar qoydu ki, fahişəxananın məhəllədən köçürülməsi yolunda hökumətə müraciət etsin. Etdilər də və fahişəxananı köçürtdülər də”.

---

* Məsxərəyə qoymaq

** Məlumatımız

*** Pisləmək

Elə ki birinci nömrəmiz Təbriz şəhərində intişar olundu, camaat bir-birinə dəydi və dükan-bazarı bağlayıb məscidlərə cəm oldular. Vaveyla va şəriətə! “Molla Nəsrəddin” “istixarə”ni məsxərəyə qoyub! Va şəriətə! Əgər fazili-möhtərəm Siqətil-islam ortalığa düşməse idi və avamı başa salmasa idi ki, “burada Molla Nəsrəddinin məqsədi istixarəyə gülmək deyil, fahişəxanaların məzərrətini göstərməkdir”, bilmirəm, axırda nə qiyamət qopacaq idi. Söylədiyim Siqətil-islam haman Siqətil-islamın doğma qardaşdır ki, onu Şücaüddövlə məlunun əsrində Təbrizdə rus hökuməti, qeyri bir neçə azadixah mücahidlərlə bir yerdə dar ağacından asdırıb edam etdirdi.

Haman ixtarımızda ikinci nəsihətimiz bu idi ki, camaat dəmir qələmlə və rus mürəkkəbi ilə idarəmizə kağız yazmasın, Təbriz mürəkkəbi ilə yazsın. Bunun mənası bu idi ki, o vədə iman əhlinin əksəri rus mürəkkəbini murdar hesab edib, ondan qaçırdılar və Təbrizdən gələn qara rəngə qəmişi batırıb diz üstə hıqqına-hıqqına yazı yazırdılar.

İxtarın üçüncü bəndi murdar və təmizlik məsələsidir. Biz belə yazmışdıq: “İdarəmizə göndərilən abunə pullarına görə poçta qulluqçularının əli dəyməsin; çünki şayəd qulluqçuların əlləri tərləmiş və yaş ola, belə olsa, o vaxt idarəmiz məcbur olacaq o pulları suya çəkib təmizləsin; bu da ki artıq zəhmətdir”.

“Murdar” və “təmiz” söhbətləri, indiki əsrdə hələ bir qədər köhnəlibdir və bir az da keçəndən sonra “Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsində yazılan murdar-təmiz nəsihətləri əfsanə kimi hekayə olar. Və lakin haqq və həqiqətdir. Və nəinki o vədələr, hətta indi də dindar müsəlman qardaşlar rus və erməninin yaş əlini murdar, müsəlmanın yaş əlini təmiz və rus, gürcü yağını və pendirini murdar və müsəlmanın yağ və pendirini pak hesab edirlər. Bu sözlər indi ola bilər ki, qəribə görsənə, amma belədir.

İxtarın dördüncü bəndi genə dil məsələsinə gəlib çıxır. Orada yazmışdıq və məsləhət görmüşdük ki, idarəyə göndərilən yazılarda bir kəlmə də türk sözü olmasın. Ondən ötrü [ki,] türkcə yazmaq eyibdir və şəxsın elminin azlığına dəlalət edir.

Həmin dil məsələsi də, indi təzə məsələ deyil. Amma o vaxt bu məsələni qalxızan, bu məsələ üstə danışan hələ yox idi. Hər kəs başını aşağı salıb öz bildiyini yazırdı. Və lakin həmin vaxt bizim nəzərimizə gələn bu idi ki, əhli-qələmlərimizin əksəri, doğrudan da,

ibarəli yazmağa mayil idi. Və ola bilər ki, asan və türkcə yazmaqdan o səbəbə qaçırdı ki, türkcə yazanlar az savadlılar idi. Aşkar bir mətləbdir ki, hər bir kəs qələmi əlinə alanda təhsil etdiyi ərəb və fars dillərindən mümkün olduqca və yeri gəldikcə, çətin və asan, hansı olursa-olsun, ancaq ərəb və fars kəlməsi olsun, öz yazdıqlarını həmin bu dillərin ibarələri və kəlmələri ilə doldurardılar. Hərçənd belə bir yazıçılarımız həqiqi yazıçı və yazı ustaları deyil idilər, amma xalqın nəzərində alim görsənirdilər. Doğrudan da, elə olurdu ki, bir kəs, xüsusən savadı az olan bir kəs, çətin və ibarəli və anlaşılmayan belə bir yazını oxuyub qanmayanda da yenə buna “pəh! pəh!”-deyirdi. Və hərçənd bu yazıdan feyziyab olmurdu da, genə bu yazının sahibini “elmlı” zənn edirdi.

Bu qəbil yazıçıların bir hissəsi, bəlkə, az hissəsi dərin ərəb və fars dillərini təhsil etmiş mollalar idi. Amma Şərq və ərəb dərslərini oxumuş yeniyetmə intiligent türk cavanlarının da əksəri bu dərdə giriftar idi. O vaxt Bakı və Tiflisdə yazıçılıqda şöhrət tapmış yazıçılarımız asan və sadə türk dilindən qaçmaqda idi.

Və çün bu dil məsələsi barəsində biz qabaqlarda da xeyli yazmışıq və digər tərəfdən də məsələnin özü indi o qədər əhəmiyyət qazanıbdir ki, bu barədə uzun-uzun yazmaq və danışmaq lazım gələcəkdir, onunçün biz də burada hələlik bu qədər danışmağı kafi hesab edib, keçirik o biri mətləblərə.

İxtarın beşinci və axırıncı məsələsi xeyli maraqlı bir məsələdir. Yazmışdıq ki:

“Aşağıda ad verilən günlərdə məcmuəməizə müştəri olmayınız; çünki bu günlər nəhsdir. Və hər kəs bu günlərin birində bir işə iqdam etsə, o işdən bir xeyir görməz”.

Hansıdır o günlər?

Belə nəhs günlər çoxdur; çünki qorxaq və ruhu əzilmiş mütəəssib, fanatik, cahil müsəlmanlar öz işlərində və iqdamatında hər bir dəfə ki başladıkları işdən zərər görüblər, elə biliblər ki, burada müqəssir haman gündür. Və o bədgüman günün adını “nəhs” gün qoyub onu təqvimlərdə də qeyd ediblər. Belə ki, axırda haman nəhs günlər o qədər çoxalıbdır ki, az qalıbdır bir ayda otuz gündən də çox olsunlar.

Günlərin mənhus və məsud qismə bölünməkləri xüsusunda şəriət kitablarında və müctəhid risalələrində müfəssəl səhifələr həsr olunubdur. Və o qism mətbuatın və xüsusən Hacı Nəcmüddövlənin

təqvimlərinin təsiri o olubdur ki, cahil müsəlman ümməti, bir işə iqdam etməmişdən və bir səfərə çıxmamışdan, dəfəatla təqvimlərə müraciət və axundlara istixarə elətdiriblər; ta o yerə kimi, bu vadiyə pak və dindar müsəlman ümməti içində elə bir məzhəkələr törəyibdir ki, onun hər bir parçasından neçə-neçə nüsxə “Molla Nəsrəddin” kimi məzhək məcmuələr yaradıla bilərdi. Vəqəən bu gülüncək Allah bəndələrinin belə-belə oyunbazlıqlarından bir yox, neçə-neçə “Molla Nəsrəddinlərə” material tapıla bilərdi.

Vətən qardaşlarımın bu yolda başına gələn “nəhs saat” və “xoş saat” mərəkələri ilə nə işimiz var ki, bu növ mərəkə və iftizahlar* həmişə hər birimizin öz başına gəlibdir.

Burada oxuculardan üzr istəyib öz qabağıma çıxandan bir şəmmə** nağıl eləməyə icazə istəyirəm.

Miladi tarixinin min səkkiz yüz həştad səkkizində, avqust ayında Qafqaz maarif rəisinin qərarı ilə qəraradadı mocibincə, mən on doqquz yaşında bir cavan İrəvan qəzasında Uluxanlı qəsəbəsində birinci dərəcəli məktəbə müəllim təyin olundum. Mən o vaxt vətənim olan Naxçıvanda yaşayırdım. Üç ay ondan müqəddəm Qori darülmüəliminin bitirmişdim və belə bir vəzifəni almağa müntəzir idim. Məlumdur ki, bu qəraradadı, mənim təzə müəllimlik mənəsinə sahib olmağım xəbəri, məni xeyli həvəsləndirdi və cavanlıq şövqü ilə İrəvan səfərinə hazır olmağa başladım; bir surətdə ki, rəisin hökmünün məzmunundan belə məlum olurdu ki, bir həftəyədək özümü məktəbə yetirim.

Bu söhbət, təqribən, avqust ayının ortalarında olardı və üç günün ərzində paltar-boxçamı bağlayıb istədim fayton danışam və yol yoldaşı axtaram.

Bunu da deyim ki, xeyli dindar ata və anam məndən bixəbər yola çıxmaq vaxtını xoşlamışdılar və Molla Əlinin göstərməsi ilə və istixarəsi ilə yola çıxmağımı bilmirəm, o ayın neçəsinə təyin etmişdilər. Amma dayım haman günə qail olmadı. Çünki hərçənd elm və savadda dayım Molla Əliyə çata bilməzdi, amma fəzilətdə və dindarlıqda Molla Əliyə “pəryod” verə bilərdi.

---

* Biabırçılıqlar

* Parça

Faytonçu Mürsələ üç yoldaş hər birimiz bir manat beh vermişdik ki, filan günü atları qoşub gəlsin bizi aparsın, amma dayım sifariş elədi ki, ayın iyirmi doqquzu “təhtəş-şüa”dır, o günü səfərə çıxmaq olmaz.

Haman günü getməyimiz baş tutmadı və faytonçunun haqqını hərəmiz on şahı artırdıq və binanı qoyduq ki, filan gün gedək. O günü valideynimiz də xoşlamışdı, qonşumuz Məşədi Məhəmməd də xoşlamışdı və hətta dayım da təsdiq eləmişdi. Və lakin yoldaşlarımızın birisinin atası gedib Hacı Molla Tağıya haman günü istixarə elətdirmişdi. Hacı Molla Tağı istixarə ilə yox, Hacı Nəcmüddövlənin təqvimindən bunu istinbat eləmişdi ki, o günü yola çıxmaq yaxşı deyil; çünki hər ayın üçüncü günü nəhsdir və hər bir iş başlamaq kimi, yola çıxmaq da məsləhət deyil. Bu xəbəri anam da eşidən kimi, dinməz-söyləməz, marfacımı açdı və şeyləri bükdü qoydu yerinə.

Faytonçunu bu dəfə dilə tutduq və haqqının üstünə genə beş şahı-üç şahı qoymaqla razı elədik ki, iki gün də gözləsin.

Və üçüncü günü qonşularımız və cəmi dünyagörmüş hacı və məşədilərin məsləhəti ilə genə bir günü seçdik və faytonçuya xəbər elədik ki, ta “bu xına o xınalardan deyil”. Vaxt keçdi, sentyabr ayı gəldi yetişdi və mənə vüsul olan təyinnamədə göstərilən müddət gəldi çatdı.

Haman gün ki sübh tezdən yola düşəcəkdik, atam gəldi evə və xəbər verdi ki, “sabah yola çıxmaq olmaz: çünki sabah qəmər əqrəbdədir”.

Xülasə, sabahı da qaldıq. Amma eşitdik ki, faytonçumuz üç nəfər erməni tələbəsini götürüb İrəvana gedibdir.

Sentyabrın səkkizində faytonçu Qulamhüseyn atları qoşdu, gəldi durdu qapımızda, Faytonda Məşədi Cəfər də əyləmişdi. Bu da Şəhur qəzasına Baş Noraşen qəsəbəsində alverə gədirdi. Şeylərimi də qardaşlarım bir-bir gətirib yığırdılar faytona. Mən anamla qucaqlaşib çıxdım küçəyə. Bu heyndə Axund Molla Tariverdi evlərinin tərəfindən çıxıb gəldi, bizlə bərabər oldu və bizi yol üstə görüb çox təəccüb elədi və üzünü atama tutub dedi:

– Məşədi Məhəmmədqulu dadaş, mən sənə təəccüb edirəm ki, sən nə səbəbə bugünkü gündə bu tifil uşağı (yəni mənə) yola salırsan? Məgər bilmirsən ki, bu gün “əyyami-səkkiz ulduz” günlər qəbilindənir? Məgər qorxmursanmı ki, yolda ya at götürüb qaça, uşaqlar qala təkərin altında, ya tifil uşaq Şərurun şərir quldurlarına rast gələ?

Burada örtülü darvazamızın dalından anamın ağlar səsinə eşidib girdim dalana. Yazıq arvad göz yaşını sel kimi axıdırdı.

Və hərçənd o günü mən getdim və hərçənd yolda nə təkər sındı və nə “Şərunun şəriri quldurlarına” rast gəldik, ancaq Uluxanlıda məktəb müdirini məndən rəncidə gördüm. Amma yubanmağımın səbəbini ona rəvayət eləməkdən çəkəndim. Müdir xaçpərəst və ziyalı bir şəxs idi. İstəmədim biçərə vətənimin kərbəlayı və məşədilərini və hacı ilə mollalarını onun nəzərində gülüncə qoyam.

Hərçənd mən yenə gec də olsa, çıxdım getdim, amma çoxlarını yadıma salıram ki, belə bir vacib müsafirəti ya “təhtəş-şüa” bəhanəsilə təxirə salıblar, ya “ehkəmi səkkiz ulduz” günləri mane olub, ya “qəmər əqrəb”də olub, ya da ki, ayın nəhs olan günlərinə rast gəliblər ki, ibarətdir ayın üçündən, beşindən, on üçündən, on altısından, iyirmi birindən, iyirmi dördündən və iyirmi beşindən.

Amma elə də ittifaq düşüb ki, Əli şüaləri bir yerə səfər etməyi əzm edib və lakin elə bir xoş gün tapa bilməyiblər ki, yola çıxmağa bilsinlər. Və çünki tapa bilməyiblər, əzmlərinə əməl edərək bilməyib müsafirət xəyalından bilmərrə düşüblər.

Məcmuəmizin birinci nömrəsində müştərilərə bu növ nəsihətləri verəndən sonra keçirik teleqraf xəbərlərinə.

Birinci xəbər Peterburqdandır. Guya müxbirimiz oradan yazır ki: “Sakitlikdir, qurd quzu ilə otluyur”.

Bunun mənası budur ki, hamam doqquz yüz altıncı ildə, ümumən bütün Rusiyada, xüsusən o vaxt imperatorun paytaxtı olan Peterburqda böyük rahatsızlıqlar və bəlkə, ixtişaşlar vaxt olurdu. Azadixahlar və firqələr – necə ki, ərz olunubdur – başlarını qalxızaraq üsyan edirdilər. Qurda oxşayan padşah hökuməti əhalini həmişəki kimi boğub yemək xəyalından düşmək istəmirdi. Və hər gün oradan Tiflisə növ-növ əməllər tətili, sui-qəsd və bu qism təzə xəbərlər gəlməkdə idi.

İkinci teleqraf xəbəri Tehrandan idi. Oradan guya müxbirimiz teleqraf vasitəsilə xəbər verir ki, “şah həzrətləri Avropa səfərinə hazırlaşır”.

Bunun mənası bu idi ki, Qacar nəslinin şahları sair cürbəcür xəstəliklərdən savayı – necə ki, məlumdur – bir də Avropa səfərini dost tutardılar. Şübhə yox ki, bir padşahın öz məmləkətindən qeyri bir məmləkətə müsafirət etməyi öz məmləkəti üçün elə bir əskiklik deyil və bəlkə də, demək olar ki, məmləkətin səlahıdır. Bu şərtlə ki,

hökmdar qeyri məmləkətlərə etdiyi müsafirətdən vətənə bir xidmət və mənfəət hasil ola; orada gördükləri və öyrəndikləri təcrübədən vətənə də bir mənfəət hasil ola. Amma İran şahlarını Firəngistana çəkən əsla belə-belə fikirlər olmayıbdır. Nəsrəddin şahdan başlayıb, ta o Müzəffərəddin və sonra Məhəmmədəli Mirzə Avropanı ziyarətdən məqsədləri tək bircə idi: zövq-səfa və firəng qızları məclisində eysü-işrət. Heç bir dəfə də olmayıb ki, bu nainsaflar, heç olmasa, tək bircə dəfə bu xəstəlikdən şəfa tapmış olalar. Amma təbiət öz qanununu əvvəl-axır yeritdi. Belə ki, Qacar şahlarında qədimül-əyyamdan müşahidə olunan bu mərzə o qədər bu “taclı” lotuların bədənində yer elədi ki, axırda axırıncı Əhmədli səltənət taxtından salıb, həmişəlik onu Firəngistan fahişələrinə bağışladı.

Üçüncü xəbər İstanbuldandır. Yazılmışdı ki, “Osmanlı hökuməti küçə ilə gedən vaxt öskürməyi əhaliyə qədəğən edibdir”.

Həmin məzəh* teleqraf xəbəri Sultan Əbdülhəmidin o vaxtlar şiddət etmiş olan istibdadını istehza edir. Məlumdur ki, Sultan inqilabın yavıqlaşmasını hiss etdikdə əhalinin azadlığının qabağını almaq üçün elə səxt qanun və qəraradlar çıxarmaqda idi ki, onun istibdadı bir zərbül-məsəl olmuşdu. Ta o dərəcəyə kimi ki, hətta İstanbul kimi bir əzəmətli paytaxtda telefon çəkməyi Sultan Əbdülhəmid qədəğən etmişdi.

Dördüncü teleqraf xəbəri Təbrizdəndir. Yazılmışdı ki, Təbriz camaatına hürriyyət mücdəsi verildi. Belə ki, sərbazların cigərçilik, qəssablıq və dilənçilik etməklərinə dövlət tərəfindən maneçilik yoxdur; yəni “Molla Nəsrəddin” dilini ciddi mənaya çöndərsək, belə məlum olar ki, əvvəla, Təbriz camaatına hürriyyət verilmək ehtimalı çox uzaq imiş və ikinci, İran sərbazları genə köhnə peşələrində imişlər: cigərçilik, qəssablıq və dilənçilikdə.

Beşinci teleqraf xəbəri Peterburqdandır. Orenburq müftiliyinə senator Çerevanski təyin olunur və Orenburq müftisi cənab Sultanov jandarma qulluğuna keçir.

Bu məzhək teleqraf xəbəri az qalırdı ciddi qəzet xəbərinə oxşasın. O vaxt idareyi-ruhaniyyələrimizin işlərini senator Çerevanski idarə edirdi və Orenburq müftisi Sultanov Peterburq hökumətinin misyonerlik əmrlərinə və qərarlarına o qədər müti idi ki, şübhə yoxdur

---

* Gülməli

ki, ona jandarmalıq vəzifəsi mühəvvəl olursa idi, onu qəbul etməkdən boyun qaçırmazdı. Ruhani rəislərimizin padşahpərəstlik xəstəliyinə tək bircə Orenburq müftisi yox, sair müfti və şeyxül-islamlarımız və qazi və şəriətmədarlarımız da mübtəla idi; necə ki, birinci nömrəmizin axırını səhifəsində karikatur ilə bunu qeyd eləmişik. Burada müsəlman camaatı bir yerə cəm olub əl qalxızıb imperator həzrətlərinə dua edirlər və imperator qaradovoyu camaatın qabağında duran bir nəfər axundun döşünə nişan taxır. Şəklin altında yazılıbdır:

Gürbə şir əst dər kiriftəni-muş.
Leyk müş əst dər məsafə-pələng*.

Bunun mənası budur ki, axundlarımız avam camaatın başının sahibidir; amma bir naciz qaradovoyun qabağında bir naciz padşah nişanının xatiri üçün qul kimi dururlar.

Altıncı teleqraf xəbəri Şamaxıdandır;

Bir rus aptekçisinə izn verilib qiraətxana açsın. Bu şərtlə orada türkcə bir şey oxunmasın; yəni orada qiraətxana müdirləri aptekçilər idi və qiraətxanada olan mətbuat türkcə yox, yəqin ki, rusca imiş.

Yeddinci teleqraf xəbəri: Naxçıvan rus kazakları general-qubernatora ərizə verib xahiş ediblər ki, onlara patron əvəzinə çoxluca spışka verilsin. Bunun mənası budur ki, o vədə erməni-müsəlman davasında, iki axmaq qonşu bir-birini qırmaqda ikən rus kazakları da bir tərəfdən şəhəri yandıрмаğa mubaşir olurlmuşlar.

Axırını teleqraf xəbəri də Təbrizdən bu məzmununda idi; Hacı Qurbanın şəkər zavodu yandı və iki milyon zərəm mülahizə olunur. Burada Təbrizin və ümum İranın fabrika və zavoddan yana kasıblığı və sənaye və istehsalatının yoxluğu istehza olunur.

Həmin bu teleqraf xəbərlərindən sonra “Molla Nəsrəddin” “Bilməli xəbər” sərlovhəsi altında bu bir neçə sualları dərc edir:

Birinci sual: O hansı şəhərdir ki, qlava divanxanasının on iki nəfər müsəlman vəkilinin cümləsi bisavaddır və məhz biri ancaq hıqqana-hıqqana adını yaza bilər. “Molla”nın birinci ilinin tarixində də belə sual o əsrdə divanxanalarda xidmətdə olan müsəlman işçilərinin savadsızlığının yadigarıdır.

---

* T ə r c ü m ə s i : Pişik siçanın qabağında aslan olur, pələngin qabağında siçan

İkinci sual: Bir qabdan ki sünni məssəb su içə, o qabdan şiə məssəb su içə bilər, ya yox? O qabı yuyub təmizləmək lazımdır, ya yox? Bu sual, haman tarixdə sünnilərlə şiələrin bir-birinə olan nifrətinə işarədir.

Üçüncü sual: Göydə ulduz çoxdur, ya müsəlman bazarında qumarxana? Bu da vazehdir.

Dördüncü və axırncı sual: Yas evinə plov yemək üçün zorla hücum edən mollaları, ağlamaqdan ötrü cəm olan övrətləri rədd eləməyin çarəsi nədir? Bu hal – necə ki, haman əyyamda, habelə indi də hökmfərmədir və bu barədə təəssüf olsun ki, islam ümməti bir qədəm də dəyişilmək istəməyib.

Beşinci: harada bir elə təlim kitabı ələ gətirmək olar ki, müsəlman uşağına türk dilində savad öyrətmək mümkün ola?

Altıncı: Tənbəllik və qeyrətsizlik hansı məmləkətin karxanalarında çıxır?

Yeddinci: Nə səbəbə İrandan qutu içində gələn ilanlar, İran əhlindən savayı özgələri sancır?

Səkkizinci: Bu nə sirdir ki, erməni-müsəlman vuruşması düşən kimi, hökumət əsgərləri elə şiddətli azara mübtəla olurdular ki, təbibələr onların çölə çıxmağını rəva görmürdülər?

Doqquzuncu: İranda teatr məclisində “Uşu” camaatı üçün cəm olunan dörd yüz manat hara təşrif apardı?

ATALAR SÖZÜ

Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur. Zira ki mal, mülk tələf olub gedir, amma söz qalır. Belə ki, keçmiş hükəmanın*, şüəranın** sözləri hələ baqıdır. Buna görə türk hükəmalarınınin təcrübəli və işə yarar zərb-məsələlərindən “atalar sözü” namı ilə bir neçəsini məcmuəmizdə yazdıq ki, qarelərimiz oxuyub lazımı yerində onları dəstürül-əməl etsinlər:

Atı atın yanına bağlasan, xan görüb deyər: birini bağışla mənə.

Ata malı olan yerdə, özün qazandığın haramdır.

---

* Filosofların

** Şairlərin

Adamın ölümü bekarın bayramıdır.
Ata və arvada etibar etmə, hər ikisini qat tövləyə və qapısını bağla.
Ac toyuq yuxusunda plov görər.
Aclıqdan kimsə ölməz, qələt eləyir, çörək vermə.
Açıq ağız ac qalmaz: küçələrimizin tozuna Allah bərəkət versin.
Axşamın işini sabaha qoy, sabahın işini axşama,
Adam yata-yata alim olur,
Adama sözü min kərə deyərlər, qanmasa eybi yoxdur.
Anlayana da qul ol, anlamayana da.
Olacağa çarə yoxdur, qoy hər nə olacaq, olsun.
Ölüdən şeytan da əl çəkər, əgər arvadlar əl çəksə.
Ölmə eşşəyim ölmə; yaz gələr, hürriyyət bitər.
Uşağın şüurlusu dərstdən qaçar.
Plovun yağlısını yeyən yaxşı fatihə oxuyar.
At at ilə boğuşar, hökumətin işi rast gələr.
Eşşəyə gücü çatmır, müsəlmanı tapdalayır.
İşləmək adamı puça çıxardar.
İşsizlik dövlətlilik açarıdır.
İkiarvadlı ev bərəkətli olar.
Başladığım işi yarıda qoy.

Birinci nömrəmizin məqalələrinin biri də “Lisan bəlası” sərlöv-həsi altında yazılmış məqələdir ki, bunun rəvayəti belədir:

Necə ki, qabaq səhifələrdə zikr olundu, haman zamanlarda Bakı axundu Əbutürab Axund oğlunun “Həyat” qəzetində gah-bir yazıları dərc olunurdu. Məcmuəmiz nəşrə başladığı günlər, haman qəzetdə Abutürab Axundun bir məqaləsi də çap olunmuşdu. İndi bu işlərdən iyirmi üç il keçir və məqalənin məzmununun təfsilatı yadımda qalmayıbdır. Ancaq axundun məqaləsinin bizi danışıdıran hissəsi belə bir məsələ idi ki, aya dünyada, ümumiyyətlə, insan üçün danışmaq lazımdır, ya danışmamaq? Və axund həzrətləri öz məqaləsində açıqca bu suala belə cavab verirdi ki: “danışmamaq lazımdır və mümkün olan qədər də, az danışmaq lazımdır”. Hətta Axund Abutürab öz sözlərinin təsdiqi üçün İsayi-ruhullahı da şahid çəkirdi ki, guya bu peyğəmbərdən bir gün soruşublar ki, aya çox danışmaq lazımdır, ya az danışmaq lazımdır? Və guya peyğəmbər az danışmağı çox danışmağa tərcih veribdir. Mənim yadımdadır ki, Axund Əbutürab öz məqaləsinin bir yerində deyir ki: “Hər kəs danışsa, özünü xar və naciz edər və insanın

heç bir üzvündən ona o qədər zərər yetişməz, nə qədər ki, dilindən yetişər”..

Az danışmaq köhnə tərbiyələrin bir iqtizasıdır*. Avam camaat içində qədimdən az danışmaq ədəbin bir şərti hesab olunur. Necə ki, xeyir və şər məclislərində, camaat diz üstə oturub ya ixfadan öz könlündə dua və sənə zikir edir, ya da heç danışmır və könlündə xəyalı Allahu yada salmaq olsa, zahirdə sakit və samitdir. Onunçün bizlərə də uşaqlıqdan kişilər məclisinə daxil olmağa icazə verilməzdi. Və daxil olanda da böyükələr yanında danışmağı uşaqlara rəva görməzdilər.

Bu məsələ gərək qadınların “hicab”** məsələsinə yapışıqlı ola. Müsəlman arvadı kişiylə görsənə bilməz, kişi yanında danışa bilməz; müsəlman uşağı da danışa bilməz. Əgər müsəlman arvadını kişilərdən kənar tutmaqdan murad [budur ki] arvadları haram işlərdən, yəni yad kişilərlə naməşru əlaqədən məhfuz saxlasınlar, haman səbəbdən də uşaqları da yad kişilərdən Şərq aləmində qorumaq lazım gəlir. Bir surətdə ki, qadına olan cinsi şövq bizim Şərq dünyamızda uşaqlara da o dərəcədə ola bilər, uşaqları böyükələr məclislərindən uzaq saxlamağın batini səbəbi həmin bu ola bilər. Və bu növlə uşaqlıqdan kişilər içindən qaçan uşaqlar yekə oğlan olanda da, adət etmədiyi böyükələr məclisinə düşəndə o qədər həya ediblər ki, bir söz danışmağa nə cürət ediblər və nə də danışmağa söz tapıblar. Və əgər danışan da olubsa, məclisin yuxarı başında əyləşən əmmaməli axundlar və varlı və təşəxxüslü əyan və əşraf olubdur. Birincilər, camaata özlərini göstərmək üçün ərəbcə oxuduqları və camaat üçün qaranlıq olan şəriət elmlərini göstərmək istəyiblər və ikinci qismi öz şən və şərəfli dövlət və sərvətindən rəvayət ediblər. Və məclisdə olan camaat huşu və ehtiramla bunlara “bəli, bəli” deyər-deyə qulaq asıblar.

“Həyat” qəzetində Əbutürab Axund oğlunun dinməmək və danışmamağın fəziləti barəsində vəz və nəsihəti haman tarixi bir əsrdə heç kəsin xəyalına gəlməyən və yersiz nəsihət idi. Elə bir zamanda ki, Rusiya hökuməti yapon davasında sınıandan sonra, öz laxlamış məqamında bir qıldan asılı idi və Rusiyanın əsrlərcə əzilmiş tayfaları vaxtdan istifadə edib, üsyana hazırlaşdılar ki, özlərinə bir gün ağlayalar. Və digər tərəfdən Qafqazda hökumət nümayəndə və

---

* Şərti, tələbi

** Örtü, çadra

tərəfdarları əhalinin başını qatmaq məqsədilə erməni və müsəlmanları bir-birilə tutuşdurub kənardan bu iki tayfanın səfahətinə tamaşa edirdilər.

Bir belə əsrdə müsəlman camaatının ruhani rəhbəri, qəzetlər vasitəsilə camaatı dəvət edirdi nəyə? – Sükuta və danışmamağa. Nədir danışmamaq? Danışmamaq zaviyədə* oturub Allahı çağırmaqdır. Nədir danışmamaq? Lal və kar oturub mövt** və fövt*** müntəzir olmaqdır. Nə mənə azadlıq lazımdır, nə mənə hüquq lazımdır, nə mənim üçün qabağa çıxıb qonşularla ədavət əvəzinə ülfət və ittihad bağlayıb, ümumi hesab olunan düşməni, müstəbid hökumətini yıxmaq və sonra məmləkətdə qardaşlıq üsuli-idarəsi qurub yaşamaq lazımdır. Və bunların hamısının əvəzində Axund Əbutürabın vəz və nəsihətinə görə dinəməmək və danışmamaq lazımdır.

Və mətbuat vadisinə təzə qədəm qoyan “Molla Nəsrəddin” Axund Əbutürabın bu məqaləsini buraxıb keçə bilməzdi. Xah o səbəbə ki, məqalə sahibinin fəlsəfi nöqteyi-nəzərini ya biz anlamadıq, ya belə bir məqalə oğunkü günlər bir damnan düşmə görsəndi. İkinci səbəbi də bu idi: məqalə sahibi həqiqətdə də bir axund idi. Və xah bu məqaləsindən və xah bir neçə də qeyri məqalələrindən heç bir işarə tapa bilmədik ki, məzur axundun əfkarı sair axundların əfkarına nisbətən bir qədər xilas olunmuş və azaddır.

Onunçün də Əbutürab Axund oğlunun məqaləsinə biz məcmuəmizin birinci nömrəsində belə cavab verdik: “Hər kəs danışsa, əlbəttə, öz-özünü xar və zəlil və naciz edər. O səbəbə ki, insanın heç bir üzvündən o qədər zərər insana yetişməz, nə qədər ki, dilindən yetişər. İsa əleyhüssəlam həzrətlərinə ərz elədilər; “Ya ruhulla, dəlalət buyur bizi bir əmələ ki, o əməl bizi cənnətə daxil eləsin”. Buyurdu: “Heç danışmayın”. Ərz elədilər; “Ya ruhullah, heç danışmamaq olmaz”. Buyurdu: “Əcəb olar”. Həzrət Süleyman əleyhüssəlam buyurdu: “Əgər danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır. Danışmamaq danışmaqdan yaxşıdır”.

Heç bir müsəlman gərək danışmasın. Xah cahil və axmaq ola, xah kamil və sahibi-mərifət. İnsan nə qədər ki sakit və samitdir, o qədər

---

* Zaviyədə – burada künc

** Mövt – ölüm

*** Fövt – yox olmaq

gözəldir; elə ki, başladı danışmağa, dəxi gözəllik itib gedir. Odur ki, Müsləhiddin Şirazi deyib:

Zəban dər dəhan, ey xirədmənd, çist? –
Kilidi-dəri-gənci-sahibhünər.
Çü dər bəstə başəd nədanəd kəsi
Ki cövhərfürüş ət ya piləvər*.

Bu mətləbləri təsdiq edəndən sonra Molla Nəsrəddin öz tərəfindən bunu da lazım bilir desin:

Ey dil, dəxi dinmə və sükut et, sənn tari,
lal ol və danışma!
Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı!
mal ol və danışma!
Gər qeyriləri cəmdəyinə vursala, dinmə!
Gər başın əyib peysərinə vursala, dinmə!
Pamal edə düşməni səni, səbr et, bala, dinmə!
Ya zülm edə, ya boynuna kəndir sala, dinmə!
Ya ruzunu cəbr ilə əlindən ala, dinmə!
Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,
lal ol və danışma!
Kər qüssələnib eyləyəsən naləvü zari,
mal ol və danışma!

Və bundan başqa üç belə parça ilə həmin mənzumə tamam olur. Ancaq qalanlarının burada dərcini əhəmiyyətsiz görürük.

Məcmuəmizin birinci nömrəsinin mündərəcatı içində bir “Dəllək” sərlövhəli hekayə də vardır. Müxtəsər məzmunu budur ki, Sadıq kişinin on yaşında Məhəmməd Vəli adlı oğlu, tikanlı otu burnuna soxur və bununla burnunu qanadır ki, gözlərinin ağrısı şəfa tapsın. Qan, uşağın burnundan elə bərk axır ki, uşağın anası ehtiyat edir və Sadıq kişini göndərir ki, getsin dəllək Usta Hüseyni gətirsin, çünki arvadın rəyincə, Usta Hüseynin həkimlikdə böyük səriştəsi var. Sadıq kişi qaçır dəllək Usta Hüseynin yanına və o vaxt yetişir ki, Usta Hüseyn bir kişinin başını qırxırmış.

Burada hekayə “məbədi var” sözləri ilə yarımçıq qalır ki, məbədi də ikinci nömrədə dərc olunubdur.

---

* Tərcüməsi: ey arif, ağızdakı dil nədir? – hünər xəzinəsi qapısının açarıdır; nə qədər ki o bağlıdır, bir şəxsin mirvarisatan, ya çərçi (xırdavatçı) olduğunu bilmək mümkün deyil.

Bu nömrənin mündərəcatı iki bənd “poçt qutusu” – ilə tamam olur. Birinci bəndin məzmunu budur: “Bədikubə, cənab Molla Tağızadəyə. Sualınıza ancaq belə cavab verə bilərik: hərçənd senator Çerevanskinin idareyi-ruhaniyyə barəsindəki layihəsi təsdiq olunmayıbdır, lakin bizə çatan məlumata görə müsəlmanların rəisi-ruhaniləri və qaziləri əvvəl gerek Tiflisdə “ekzarx”* idareyi-ruhaniyyəsinə mollalığa imtahan tutub, sonra polis qorodovoyları tərəfindən təsdiq olunalar...”.

“Poçt qutusu”nun ikinci bəndi: “İrəvanda cənab İsmayıl bəy Şəfibekova, məcmuəmizi təbrik etmək xüsusunda artıq dərəcədə məmnun olduq. Və lakin göndərdiyiniz şeirləri əvvəlinci nüsxəmizdə çap edə bilməyib, gələn həftə çap etməyi vəd edirik. Amma şeriniz o qədər gözəldir ki, bir bəndini bərayi-xali-nəbudien lazım gördük yazaq:

Bir gün küçə ilə əlimdə səbət gedirdim.

Çıxdı birdən qabağıma yoldaşım.

Dedim: “Yoldaş, söylə, hara gedirsən?”.

Dedi: “Xəbər alma, sən allah, keyfim xarəbdı mənim”...

Birinci nömrənin mündərəcatına dübarə qayıtmamaq bəbətindən, axırncı söz olaraq, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan məzmunun başqa, məcmuəmizdə abunə şərtləri də elan olunmuşdu. Üç aylığı (13 nüsxə) bir manat 60 qəpik, altı aylığı 3 manat.

Və çün məcmuənin nəşri aprelin yeddisindən başlanmışdı, onunçün illik abunə əvəzində doqquz aylıq abunə qiymətini dörd manat təyin etdik. Və doqquz ay keçəndən sonra o biri ilin təzə yanvar ayından, birillik abunə qiyməti beş manat elan olunur.

Məcmuənin adresi belə idi: Tiflis, Voronsovski küçədə, nömrə qırx yeddi, “Molla Nəsrəddin” idarəsi.

Müxbir və məqalə yazanlar üçün də tək bircə bu şərt elan olunurdu ki, “idarəyə çap olunmaq üçün göndərilən məktub və məqalələri geri qaytarmaq mümkündür, əgər sahibləri marka göndərib xahiş eləsələr”.

Birinci nömrənin şəkillərinə geçdikdə, onların ikisi barəsində qabaq sətirlərimizdə söhbət olundu. Birinci səhifədə müsəlmanlar qəflət yuxusunda şirin-şirin yatışıblar. Və dördüncü səhifədə cəmaəti-

---

* Gürcülərin baş ruhaniləri

müslimin padşaha dua eləyir və qabaqda duran mollanın döşünə hökumət qorodovoyu nişan taxır.

Məcmuənin aralıq səhifələrində iki şəkil də var: biri rəvayət etdiyimiz “Dəllək” hekayəsində haman dəllək Usta Hüseynidir. Öz dəlləkxanasında bir müsəlman qardaşın başını qırxdığı bir vaxtda, Sadıq kişi gəlib onu, oğlunun burnunun qanını kəsmək üçün dəvət edir. Və dəllək Usta Hüseyn də aynanı Sadıq kişiyyə uzadıb deyir: “ – A kişi biryolluq adını qoy erməni, xalq da bilsin ki, sən ermənisən. Pəs utanmırsan başının tükünü bu qədər uzadıb qırxdırmırsan?”.

İçəri səhifələrin birində də qoşa şəkil çəkilib: üst şəkildə bir tüfəngli kişiyyə bir müsəlman kəndlisi öz qara mallarını nişan verir və deyir: “Mən ölüm götür bu heyvanları, ver mənə o tüfəngi”. Altdakı şəkildə bir erməni kişisi əli tüfəngli bir rus saldatına bir yüz manatlıq kağız uzadır, rus dilində belə deyir: “Pocalusta, vazmi denqi, davay rucyo”; yəni xahiş edirəm, bu pulu alasan və o tüfəngi mənə verəsən.

Məlumdur ki, hər bir şəkillər o əsrin aynası olan kimi, bu iki şəkil də erməni-müsəlman davasının övzanını* göstərirdi. O zaman, haman günlərdə ki məcmuəmiz nəşrə başlamışdı, iki qonşu tayfanın mabeynində** bir-birinə qarşı ədavət elə şiddət tapmışdı ki, bir-birini məhv eləmək üçün bu bədbəxtlər hər bir mal və dövləti qurban etməyə hazır idilər. Və pullu ermənilər bu yolda nağd pul xərcləyirdilər. Maldar müsəlmanlar da haman yolda heyvanlarını satıb, təsərrüfatlarını pozmaqda idilər.

“Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsinin materialı ancaq bundan ibarət idi.

Və elə ki həmin materialın əl yazısı əlimizdə hazır oldu, şüru etdik məcmuə surətində çap etməyə. Bu məsələ daha texniki cəhətdən bizə çətin görsənmişdi. Səbəb bu ki, təb işlərində ən birinci vəsilə, çapxana hazır idi.

“Qeyrət” mətbəəsi öz işində idi və yoldaşımız Faiq tərəfindən lazımınca idarə olunurdu. Və lakin tək bircə şey! Hər bir işə iqdam etmək onsuz mümkün deyil.

Pul məsələsi bizim boş cibimiz üçün ən ağır bir məsələ idi.

Məcmuənin karikaturalarını çəkdirmək üçün pul lazım idi. Bunu bu tövr həll etdik ki, möhtərəm nəqqaşımız Şmerlinq qabaqkı

---

* Vəziyyətini

** Arasında

nömrənin şəkillərinin zəhməthaqqını nisyə çəkməyə razı oldu. Burada keçən günləri yadıma salıb məcmuənin yolunda mərhəmət göstərənləri bir-bir yada saldıqda, onların içində ən dəyərli köməkçimiz Oskar İvanoviç Şmerlinqə qəlbimin incə bir guşəsindən intəhasız salamlar göndərirəm.

Şəkil məsələsi bitdi və əziz nəqqaşımız öz vaxtında bu söylədiyimiz şəkilləri çəkib hazır eləməyə söz verdi.

Demək, şəkillər hazır, materialların müsvəddəsi* hazır. Qaldı bir məsələ: kağız məsələsi.

Birinci nömrəni hələlikdən, gələcəyə əl uzatmaq istəməyib bərayi-ehtiyat artıq yox, ancaq min ədəd çap etməyi qərara aldıq. Və bu qədər az, bundan artıq çap etməkdən iki nöqtəyi-nazərdən ehtiyat etdik; biri necə ərz olundu, pul məsələsi idi. Pulumuz heç yox idi: heç bu min ədəd məcmuənin pulunu – ki, doqquz manat eləyirdi, – tapa bilmirdik.

Yadımdadır ki, bu pulu mən yavıq dostumuzdan istədikdə o pulu verməyə bu şərti qoydu ki, mən onu məcmuənin məzmunundan hali edim.

Mən başladım əlyazmalarımı oxumağa. Baş məqaləni oxudum. Pullu dostumuz qulaq asdı və dinmədi. Elə ki keçdim abunə şərtlərinə və o yerə gəldim ki, idarədən müştərilərə nəsihət verilir [ki] murdar poçt xidmətçilərinin rütubətli əllərindən ehtiyat eləsin, dindar dostumuz burada başını aşağı saldı. Mən duydum ki, iş xarəbdir və dostumuz pul verməyəcək. Elə ki, nəhs günlərə keçdim və istədim bu bəndi də oxuyam, qırmızı saqqal rəfiqim mənə bu yerdə dayandırdı və xahiş etdi ki, mən dəxi özümə zəhmət verməyim. Puldan da yana qəti cavab verdi ki, onun nə indi daxilində (bu söhbət onun dükanında idi) doqquz manat tapılar, nə də bu tez vaxtda cəm ola bilər.

Mən çox xarəb oldum. Əvvəl o səbəbdən diltəng oldum ki, bu bir saatın içində doqquz manatı tapmasam, məcmuə dəxi bir gün də təxirə düşəcəkdir. İkinci mənə məyus edən, məcmuənin məzmunu oldu. Biz bu mətalibi burada yazmışıq ki, cəmaəti-müslimin oxusun. Mənim bu rəfiqim həmin cəmaəti-müsliminin əfradının biridir. Bu ki nəinki özü, heç mənim oxuduğuma da qulaq vermək istəmədi, vaveyla, kimdən ötrü biz bu sözləri yazırıq? Bu ki oxumayacaq, qalan müsəlman qar-

---

* Qaralaması, əlyazması

daşlar da həmçinin, pəs dəxi bu nə zəhmətdir ki, çəkirik və dəxi niyə yazırıq və nədən ötrü yazırıq və kimdən ötrü yazırıq?..

Buradan naümid çıxdım və üz qoydum kağız mağazasına tərəf ki, bəlkə kağızı bir tövr niyə alam. Burada da işim tutmadı. Kağız sahibi pulu almamış malını buraxmadı. Oradan gəldim yoldaşım Ömər Faiqin yanına.

– Faiq yoldaş, kağıza pul tapa bilmirəm, sahibi də niyə buraxmır. Yoldaşımız məşədi... də doqquz manat borc vermir.

– Necə vermir? Qələt eliyir, vermir, gedək görək, necə vermir?

Gəldik haman rəfiqimizin dükanına. Qabaqca Ömər Faiqə də dedi:

– Pulum yoxdur.

Ömər Faiq bir qədər hirsli tələb etdi və hətta tərizlə tələb etdi və bəlkə, məzəmmətlə də başladı:

– Utanmırsan, doqquz manatı qızırqanırsan? Sənin yanında bizim doqquz manatlıq da xatirimiz yoxdur?

Məşədi daxilın qutusunu çəkib qabağa, oradan üç dənə üç manatlıq kağız pul çıxartdı verdi və kağızın pulu düzəldi.

Sənə 1906, aprel ayının altısında tarixi-hicrinin min üç yüz iyirmi dördündə, səfər ayının iyirmi dördündə, axşam vaxtı şəkillər də Bixov adlı bir yəhudinin daş mətbəəsində çapdan çıxdı, gəldi “Qeyrət” mətbəəsinə ki, burada da hürufat səhifələri çap olunsun. Dörd səhifə gündüzdən düzülüb hazır olmuşdu və ancaq axşam vaxtı səhifələr səliqəyə salınıb verildi maşına və başlandı çap olunmağa.

“Qeyrət” mətbəəsi müsəlman məhəlləsində, Voronsov küçəsində idi. Mətbəə üç otaqda sığırdı. Birində mürəttiblər işləyirdi, bir kiçik otaqda tək bircə çap maşını qurulmuşdu, bir otaqda da mətbəənin müdiri əyləşirdi. Necə ki qabaqca söylənibdir, – mətbəəni Ömər Faiq idarə edirdi. Haman gün ki, məcmuənin çap olunmuş şəkilləri “Qeyrət” mətbəəsinə daxil oldu, o günü də hürufat səhifələrə düzülüb tamam olmuşdu. Ancaq səhifələri səliqəyə salmaq, maşına qoymaq, maşında səhifələri yerləşdirmək – bunların hamısı təzə bir iş olduğu üçün xeyli vaxt istədi və ancaq şam vaxtı maşın işə düşdü.

Maşın əl ilə işləyirdi. O vaxt Tiflisdə elektrikle işləyən çapxana maşınları məhz böyük mətbəələrdə vardı ki, onlar da, söz yox, böyük pullarla başa gəlmişdi. Altı-yeddi min manatla qurulmuş olan “Qeyrət” mətbəəsinə elektrikle işləyən böyük maşınları biz gətirdə bilməzdik.

Xülasə, maşın işə düşdü. Maşını iki fəhlə hərəkətə gətirirdilər. Bunların vəzifəsi maşının qolunu hərnləmək idi. Demək, elektrik qayışının işini bunlar görürdü.

Mürəttiblər gündüz saat üçədək işlərini görüb dağılmışdılar. Axşam mətbəədə iki fəhlədən savayı, bir də maşınçımız Cahangir idi. Bu köhnə türk maşınçısı hal-hazırda Bakıda mətbəələrin birində haman halal sənətindədir və biz tək çapxana dünyasında yavaş-yavaş qocalmaqdadır.

Bu Cahangir yoldaş “Molla Nəsrəddin”in haman birinci nömrəsini öz əli ilə çap edən maşınçıdır.

– Hə, ya allah, Cahangir yoldaş! Hı, ya allah, fəhlə yoldaşlar! Ya allah, hərə görək!..

Amma elə güman eləmək lazım deyil ki, bir ağır maşını əl ilə hərnləməklə elektrik qüvvəsi ilə fırlatmağın təfavütü yoxdur. Məlum şeydir ki, elektrik yorulmaz, amma insan yorular; bu bir. İkinci də budur ki, elektrik bir saatin ərzində min ədəd çapdan çıxartdığı bir vaxtda, iki fəhlə ancaq yüz ədəd çıxarda bilər. Onunçün gecənin yarısına qədər min ədəd məcmuənin yarısı olan beş yüzünü ancaq çapdan çıxarda bildik.

“Çapdan çıxara bildik” deməkdə oxucular bizi rus ədibi məşhur Kırilovun milçəyinə oxşatmasın. Orda bir milçək bir kotanın dəmirinin üstünə minib və sonra öz rəfiqləri olan milçəklərə rəvayət eləyirmiş ki, “biz atlarla birlikdə filan qədər yer şumladıq”.

Söz buradadır ki, yazıq fəhlələrimiz yoruldular.

Gecə yarıdan keçmişdi ki, bu yazıqlar lap dirəndilər. Əlbəttə, zəhmət haqlarını ona görə də ifa etdik.

Amma zəhmət haqqının burada dəxi söhbəti ola bilməzdi. Yoruldular və haqlarını alıb işdən çıxıb getdilər. Qaldıq biz üçümüz: mən, Ömər Faiq və Cahangir yoldaş.

Nə eləmək? Məcmuəni aprelin yeddində nəşrə qoymağa əzm eləmişik. Bunu yavıq adamlara da xəbər vermişik. İndi də min ədədin yarısını çapdan çıxarmışıq. İnsafdırmı ki, sabah açıla, başladığımız iş yarımçıq qala və bilməyək nə eləyək? Bu beş yüzü meydana çıxaraqmı? Söz yox, bəlkə, heç bu beş yüzü də bir kəs almayacaq, bəlkə, bu beş yüz də əlimizdə qalacaq. Amma kim bilir? Bəlkə, beş-yüzü də sabah camaat bizdən istəyəcək, bəlkə, bundan savayı, beş min də istəyəcək?!..

Xəyalımıza nə gəlirdi? Ümidvar ola bilərdikmi ki, məcmuəmizə camaat rəğbət göstərəcəklər? Xeyr, ümidvar ola bilməzdik və gələcək bizim üçün qaranlıq idi. Bu barədə öz dost və aşnamızdan da bizə elə bir ürək-dirək verən olmurdu. O qədər də təşviq eləyən görsənmirdi; çünki dost-aşnamız üçün də o növ materialla meydana atılmağımız qərribə bir iş nəzərə gəlirdi. Ümum camaatın da qalibə mütəəssib və avamlığını da mülahizə edəndə, tamam məyusluq və naümidlik üz verirdi. Hətta bir gün məcmuənin birinci nömrəsi üçün hazır olmuş əl-yazılarını bir ziyalı dostumuza oxudum. İndi haman dostumuz yoxdur, neçə il bundan əqdəm İranda vəfat edibdir, haman dostumuz əlyazılarının məzmunundan xəbərdar olub heç bir vəchlə onları çapa verməyi məsləhət bilmədi.

– Heç bir mənası yoxdur – dedi. – Heç kəs onları oxumaz – dedi.

Amma necə ki məlum oldu, rəfiqimiz durbinlikdən bu barədə xeyli kasıb imiş. Onunçün də mərhumun övladının xatirinə dəyməsin deyə, onun adını burada örtülü qoyduq.

Ondan savayı genə bir naxçıvanlı həmvətənimizə birinci nömrənin materialının bir neçə yerini oxudum. Bu da bir qoca teleqrafçı idi. Bu da materiallar barəsində belə rəy verdi, dedi:

– Çox yaxşıdır, amma bircə eybi budur ki, sizin məcmuənin müsəlmanların eybini göstərir; çifayda ki, müsəlmanları tərif etmir (mədh etmir).

Və söhbəti qurtarıb mənzilimizdən çıxıb gedə-gedə mənə tərəf çöndü və belə vəsiyyəət elədi:

– Hər nə yazacaqsınız, yazınız, amma müsəlmanları tərifləyin, müsəlmanların yaxşılığını yazınız...

Tamam gecənin yarısında bu iki fəhləni azad etdik və iki qat zəhmət haqlarını verdik, çıxıb getdilər.

Qaldıq üçümüz; maşınçı Cahangir yoldaş, Ömər Faiq yoldaş və mən özüm. Heç çarə yox: maşını başladıq özümüz hərləməyə.

– Hı!.. Faiq yoldaş, maşını bas!

– Hı!.. Cəlil yoldaş, maşını bas!

Burada Molla Həmidin görük basmağı yadıma düşdü. Buradan bir haşiyə çıxıb keçən günlərə qayıdıram.

Miladi tarixinin min səkkiz yüz doxsan üçüncümü – dördüncümü illərində, Naxçıvanda teatr həvəskarları, bəndə də onların içində, teatr oynayırdıq. Və bu oyunun mənfəəti kasıb məktəb şagirdləri üçün idi.

O vədə Naxçıvanda teatr nümayişləri üçün tək birçə yerdə kiçik bir səhnə var idi: ermənilərin kilsə məktəbinin binasında idi. Və hər dəfə türk həvəskarları da orada oynayanda, söz yox, erməni məktəbinin nəfəinə bir müəyyən kirayə verirdilər. Naxçıvanda o vaxt səhnədə göstərilən pyeslər Mirzə Fətəlinin “Hacı Qara”, “Məstəli şah” və “Kimyagər”, “Xan Sərabı” komediyaları idi.

Burada mənim söhbətim “Kimyagər” komediyası barəsindədir ki, bu gün o pyesi biz həvəskarlar, haman səhnədə mövqeyi-tamaşaya qoyurduq. Qərar qoyduq ki, tamaşanın qabaqkı günü pyesi məhz məktəb şagirdləri üçün oynayaq və elə də elədik. O günü Naxçıvanın şəhər məktəbinin və məhəllə məktəblərinin cəmi şagirdləri, tamaşanın müftə olmağını qənimət bilib gəlib dolmuşdular teatra. Belə ki, iki bəlkə üç yüz şagirdi səhnənin zalına ancaq yerləşdirə bildik. Tamaşa günortadan iki saat keçəndə [başladı] və pis də keçmədi. Şagirdlərə böyük təsir bağışladı. Səhnə ustası Mirzə Fətəlinin nadir qələmindən törəyən ləzzətli komediya və duzlu və zərif məzhəkələri uşaqlara o qədər xoş gəldi ki, nümayiş qurtarandan sonra bunlar teatr həyətinə və sonra küçəyə çıxı-çıxa bir ucdan virdi-zəban eləyib çıxırışirdilər:

– Molla Həmid, körüyü bas!

Bir neçə dəqiqənin içində şəhər, küçə və bazarın hər yerində elə uşaq idi ki, çıxırırdı:

– Molla Həmid, körüyü bas!

Paha! Baveyla! Naxçıvanın mollaları məscidlərdə namaz və ibadətə məşğul olduqları yerdə, uşaqların bu fəryadını eşidirlər: “Molla Həmid, körüyü bas!”. Balam, bu nə qiyamətdir? Necə Molla Həmid, kimdir kerüyü basan Molla Həmid?

Axırda məlum olur ki, körüyü basan Molla Həmid teatr nağılı imiş. Orada erməni kilsəsinin səhnəsində bir dəstə növcəvan müsəlman müəllimləri teatr oyunu qurublar ki, ermənilərin və rusların içində mollaları lağa qoysunlar. Bu nə qiyamətdir, bu nə rüsvayçılıqdır?

Camaat bazar-dükanı bağlayır və şəhərin mötəbər mollası Axund Molla Tağının yanına cəm olurlar. Qərar qoyurlar, Naxçıvan naçalnikinə şikayət edib belə nümayişlərin bundan sonra qadağan olunmağını iltimas etsinlər. Və belə də eləyirlər. Nəticədə, naçalnik tərəfindən biz həvəskarlara bir növ, nəsihət olundu ki, bundan sonra ehtiyatlı olaq və teatr nümayişləri ilə mollaları özümüzədən rəncidə salmayaq.

Fəhlələr gecəyarısı yorulub işdən çıxdılar, biz fəhlədən də sübh vaxtı yorulub işdən çıxdıq. Ancaq bir təfəvütlə ki, biz işdən çıxanda “Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsinin min ədədi basılıb tamam oldu.

Bu tarix miladi tarixinin min doqquz yüz altıncı ilinin aprel ayının yeddisi və tarixi-hicrinin min üç yüz iyirmi dördüncü ilinin səfər ayının iyirmi dördü idi.

Bunu lazım bilirəm deyəm ki, o vaxtlar mən Tiflisdə gürcü məhəlləsində Şeyx Sənan küçəsində olurdum. Rusca haman küçənin adı Davud küçəsi idi. Çünki xaçpərəstlər istilahında müqəddəs Davud – Şeyx Sənan deməkdir. Bizim məhəllə dağ ətəyində idi. Və bizdən yuxarı dağın şəhərə enən tərəfində müqəddəs Davudun məbədəgahı da vardır. Şeyx Sənan gürcü qızına aşiq olduğu yer haman yerdir.

Mən burada bir qıza aşiq olmadım. Ancaq mən aşiq olduğum bir şey haman mənzərə idi ki, buradan göz qabağında ayna kimi açıq görsənirdi. O mənzərə şəhərin aşağı tərəfindən görsənən Şeytanbazarı məhəlləsi idi. Belə məhəllə dünyada müsəlman aləminin hər bir şəhərində var. Qələ şəhərinin Şeytanbazarı, İrəvanın, Bakının və hətta Təbrizin və qeyri şəhərlərin və qəsəbələrin Şeytanbazarı bir şəkildədir: toz və torpaq, zibil, evlər və dükən-bazar xaraba, küçələr dolu it-pişik və keçəl-küçəl müsəlman uşaqları. İki dükənin biri çay-xana, tiryəlxana, qumarxana, dar küçə və bazarda yük heyvanları qarışıb adamlara. Camaat cümləsi kişidir. Maarifin, səliqənin və nəzafətin* burada iyi-əsəri görsənməz. Hali cümləsi müsəlman camaatıdır. Və əgər buraya bir qəribin yolu düşsə, onu şüşəkiyə basacaqlar. Əgər bunu da eləməsələr, o adama dörd gözlə elə baxacaqlar ki, guya bir belə adam görməyiblər. Buraya varid olan təzə bir adam da həmçinin: o da buranın vəhşilik halına təəccüb edəcək və heyran qalacaq.

Hətta Qələ və Şəki-Şirvanı demirəm, Təbriz kimi bir paytaxtın Şeytanbazarını görəndə mat və məəttəl qalmışam. Türkünün mərkəzi hesab olunan Daşkəndin müsəlman məhəlləsinin bazar və məhəlləsini görəndə insanın xəyali hekayələrdə oxuduğu vəhşi hindlilərin məişəti yada düşür.

---

* Təmizliyin

Pəş “Molla Nəsrəddin” dünyaya gələn vaxt mən Tiflisdə haman Davud küçəsində yaşayırdım; necə ki, məcmuədə həmişə həmin ünvanımız elan olunubdur.

Müqəddəs Davud məhəlləsində yaşamağım məcmuənin sərbəstliyinə böyük təsir bağışladı. Bura gürcü məhəlləsi idi və müsəlmanların əlləri çatmayan bir yer idi. Məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin”in ən böyük nişangahı dini mövhumat və şəriət xürafatı idi; əyan və əşrafla mübarizə və qolçomaqların qabağını almaq idi. Belə mübarizəni müsəlman camaatının içində otura-otura o vaxtlar aparmaq mümkün deyildi. Səni haman yerdə sənksisar edərtilər. Onunçün gahdan bir məcmuədə arının yuvasına çöp uzadanda gürcü məhəlləsinin bir xəlvət yerində gizlənidim və arıların hirsinin yatmağına müntəzir olurdum; necə ki, məsələn, Bakı qoçuları Bakıdan Tiflisə gəlib məni axtarıb tapa bilmədilər; necə ki, arvad məsələsinə dair ikinci ilin nömrəsində bir məqalə dərc edən günü Ömər Faiqdən mənə muəkkid* sifariş gəldi ki, küçəyə çıxmayım; çünki Şeytanbazarda dükanlar bağlanıb və müsəlman camaatı küçələrə cəm olub məni axtarırlar.

Bu barədə müfəssəl rəvayət gələn səhifələrdə olacaqdır.

Bu gun aprelin yeddisində çapdan çıxmış təzə birinci nömrənin yüz ədədini satmaq üçün “Qeyrət” mətbəəsində qoyub qalan doqquz yüzünü apardıq Davud küçəsindəki təzə idarəmizə. Bu doqquz yüzün iki yüzünü poçtla Bakıya [yola] salıb Abbasqulu Kazımov adına göndərdim və iki yüzünü də qeyri şəhərlərə tanışların üstünə göndərdim ki, orada hər kəs bacardığı kimi satdırsın. Abbasqulu Kazımov sabiqdə “Şərqi-Rus” qəzetinin Bakıdakı vəkili idi və bu şəxsi də o vaxtdan qaibənə tanıyırdım. Ancaq idarədə qalan bir neçə məcmuə də elə haman gün, günorta zamanınadək Tiflisdəcə nağd bir-bir satıldı. Onunçün də ikinci nömrəni dəxi iki min miqdarda çapa verdik.

Demək, birinci nömrəni bir min miqdarda çap etdirib, ikinci nömrəni iki o qədər, iki min ədəd sifariş verdik.

Burada kömcürətliyimiz aşkara çıxır. Əlbət ki, bir günün ərzində günortayadək beş yüz ədəd tək bircə Tiflis şəhərində intişar olan bir cəridə yəqin ki, bütün Qafqaz və Mavərayı-Qafqaz dairəsində gərək

---

* Təkidli

gecə minlərcə dağıla bilə idi. Və lakin belə kəmcürətliyimiz – necə ki, indi yadıma gəlir, – iki səbəbdən naşi idi: bir səbəbi bu idi ki, necə ki, ərz olundu, çox kasıb idik. “Allaha” şükür edirdik ki, hələ bu min ədədə də xərc qoymağa iqtidarımız çatdı. Bu bir min ədədi ki, belə müşkülətlə düzəldə bildik, iki min ədədə gücümüz çatsa, genə min şükür eləməli. Kəmcürətliyimizə ikinci səbəb bu idi ki, müsəlman camaatına o qədər də bel bağlaya bilməzdik. Qeyri cəridələrin islam içində rəvac tapmağının tarixini və təcrübəsini mülahizə edəndə artıq ümidvar ola bilmirdik ki, məzhəkə şivəsi ilə danışan və mütəəssib dindar müsəlmanların dini əqaidini istehzaya qoyan “Molla Nəsrəddin” artıq tərəqqi eləməyə gərək. İki min ədəd ki ikinci nömrədən ötrü sifariş verdik, bu özü də böyük bir tirajdı. Və bu miqdarda məcmuəmiz işə keçsə, genə şükür eləməlidir. Və birinci nömrəni poçt idarəsinə təhvil verib ikinci nömrə üçün mətbəələrə iki min ədəd sifariş edib hələ ki, buna iktifa elədik*.

---

* Kifayətləndik

TƏRCÜMEYİ-HALIM

Anadan olmuşam Naxçıvan şəhərində, Araz çayının beş-altı verstliyində və Culfa qəsəbəsinin 40 verstlik fasiləsində. Burada Araz və Culfa sözlərini mən qəsd ilə yazıram. Məlumdur ki, Araz çayı İran sərhədidir və Culfa qəsəbəsi İran ilə bizim aramızda olan bir tamojnadır və həmin çay və həmin qəsəbəyə mənsub olmağıma çox-çox fəxr edirəm iki səbəbə görə: birinci budur ki, İran məmləkəti mənim babamın vətənidir və ikinci səbəb də budur ki, dindarlığilə dünyada ad qazanan İran torpağı bəndə üçün həməvəqt bir mayey-iftixar olub; yəni belə bir müqəddəs məkanın qonşuluğunda dünyaya gəlməyimə mən həmişə min şükürlər eləmişəm.

Nə vaxt anadan olmuşam? Vallah, bilmirəm, çünki bu barədə heç bir sənədim və yazım yoxdur. Yəni nə odur ki, mənim təvəllüdüm barəsində olan yazını mən itirmişəm. Xeyr, mən onu deyirəm ki, mənim dünyaya gəlməyimi heç bir kəs yazı ilə bir yanda qeyd etməyib: nə o vaxtlar metrik dəftərləri var idi, nə də o vaxtlar atalar övladının doğulmaq yadigarını yazıya götürməyi lazım bilirdilər.

Mənim ata və anam da habelə. Elə qanıram ki, altmış il bundan əqdəm bir kəsə desə idin ki, nə səbəbə uşaqların anadan olmağını bir yerə yazmırsan, o sənə təəccüb edərdi (çünki bu söhbət bir lüzumsuz söhbət sanılardı).

Bununla bərabər, bir neçə işarələrlə duya bilirəm ki, indi, yəni hicrətin min üç yüz qırx dördüncü və İsanın təvəllüdünün min doqquz yüz iyirmi altıncı ilində mənim yaşım gərək ki, ya əlli altı ola, ya əlli yeddi ola; ya bəlkə, əlli səkkiz ola.

Belə ki, yadıma rus ilə osmanlı davasını salıram. Yoldaşlarım ilə durmuşduq Naxçıvanın Qələ məhəlləsində, bir uca yerdə. Axşam vaxtı idi. Gün təzə batmışdı və günün qürubunun qırmızı buludları gün batan tərəfi elə bürümüşdü ki, guya orada bir yekə barıt anbarını od vurub yandırılar. O vədə yoldaşlarım məni inandırmışdılar ki, orada qızaran Qars şəhərinin yangısıdır; yəni orada rus və osmanlı davasıdır. Amma həqiqət bu idi ki, o il doğrudan da, rus-osmanlı müharibəsi ili idi ki, miladın min səkkiz yüz yetmiş səkkiz və yetmiş doqquzunda vəqə olmuşdu və haman günləri biz səkkiz və doqquz yaşında küçə uşaqlarının coğrafi məlumatımız ancaq o qədər ola bilirdi. Naxçıvan qürubunun qırmızı buludlarını Qars mühasirəsinin top-tüfənginə əlaqədar zənn edirdik.

Bundan savayı, yaşımın miqdarını təyin etmək üçün bir yadigarım da var. Min səkkiz yüz həştad birdə ikinci Aleksandrın mücahidlər tərəfindən Peterburqda güllələnməyi mənim yadıma gəlir. On bir-on iki yaşında uşaq olardım. Naxçıvanın şəhər məktəbinin ikinci sinfində oxuyurdum. Və dərsdən bizi buraxdılar, getdik evimizə. Dükən-bazar bağlı idi. Camaatı yığdılar məscidə və orada icbari təziyədarlıq əmələ gəldi və mollaların biri minbər üstündə məqtul* padşahın şən və şərəfindən o qədər söylədi ki, axırda özü də ağladı və camaatı da ağlatdı. Sonra mərsiyə deyildi və şəhid padşahın müsibəti şəhid imamın müsibətinə qarışib məscidə bir vamusibətə, vaveyla düşdü.

Bəli, anadan olduğum yer Naxçıvan şəhəridir və Allah şahiddir ki, əgər dünyada cənnət və cəhənnəm və mizan-tərazu haqdırsa və əgər Allah-taala qoyduğu və Məhəmməd peyğəmbər göstərdiyi yolu tutub gedənlərə axirətdə mükafat veriləcəksə, mənim məkanım öləndən sonra behiştin çox bir səfəli guşəsində gərək ola. Səbəb budur ki, Naxçıvan şəhərində ta balaca uşaqlıq zamanından 14-15 yaşında oğlan olana kimi mən min-min müsibət ilə tutduğum oruc və min-min rahatsızlıqla qıldığım namazın savabı mənim özümə də bəsdir, yavıq qohum-əqrəbama da və hətta dost-aşnama da kifayət verə gərək.

Əgər zaiqəyə tapşırısaq, indi zəmanə büsbütün xarab olub gedib: əgər indiki Naxçıvanla əlli il bundan qabaqkı Naxçıvanı tutuşdursaq və biri-birinin yanına qoysaq, yəqin ki, bir zərrə qədər də bir-birinə oxşamaz.

Və yuxu kimi yadıma gəlir ki, o vaxtlar, yəni əlli il bundan qabaq, yəni mən balaca məktəb uşağı olduğum zamanlar evimizdə, küçədə, məktəbdə, bazar və dükanda gördüklərim və eşitdiklərim ancaq məscid söhbəti olardı, minbər söhbəti olardı, namaz idi, oruc tutmaq və əhya saxlamaq idi, vəz və mərsiyə idi. Sübhədən axşamədək gördüklərim kişilər və övrətlərin sübhədən axşamədək məşğələləri məhz namaz qılmaq, oruc tutmaq, genə namaz, genə oruc, məscid, qurban kəsmək, imam təziyəsi və qışqırıqlı və cəlallı məhərrəm təziyəsi və ağköynək büsəti olardı.

Yeddi-səkkiz yaşında molla yanına gedib cərəkə və quran oxumağım da yadıma düşür. Naxçıvanda o vədə müdərrişlikdə**

---

* Qətl olunmuş

** Dərs verməkdə; müəllimlikdə

məşhur olan Hacı Bağır və Molla Əlinin də məktəblərində oxumuşam və Hacı Molla Bağırın falaqqasının çubuqlarının acısını deyəsən indi bu saat genə ayaqlarımda hiss edirəm. Həmin mollaların həsirli və bitli-sirkəli məktəblərində üç-dörd il avara olandan sonra atam məni qoydu şəhər məktəbinə. Üç il orada oxudum: rusca və genə müsəlmanca. Amma sözün doğrusu budur ki, dəxi mollaların bitli-sirkəli məktəbindən əlim çıxandan sonra əməlli-başlı müsəlman dərsi görmədim. Çünki məlumdur ki, o vaxtlar hökumət təsis edən məktəblərin proqramında xala xətirin qalması babətindən həftədə bir neçə saat türk dərsi deyilirdi, qalan dərslər rus dilində gedirdi və bununla bərabər, xah haman şəhər məktəbində və xah sonra təhsil etdiyim Qori seminariyasında türk dili müəllimləri məhz məvaciblərini ayın 20-də almaq şövqilə bizə dərs verirdilər. Bir surətdə ki, o vədələr türk müəllimlərinin artıq zəhmət çəkmələrinə mədrəsə müdirləri özləri də razı deyildilər.

Təqribən, Qori darülmüəlliminində türk şöbəsinin açılmağı da mənim yaşımın dərəcə getmək vaxtına tuş gəlir və bunu bilirəm ki, miladın min səkkiz yüz həştad üçüncü ilində atam məni Naxçıvan şəhər məktəbindən göndərdi Qori darülmüəllimininə və burada da beş ilin fasiləsində təhsilimi tamam edib həştad yeddinci ilin payız fəslində İrəvan mahalında Uluxanlı məktəbinə kiçik bir müəllimliyə təyin olundum.

Burada mən istəyirəm, söhbətimi yarımçıq qoyub keçəm bir özgə mətləbə. Yoxsa filan vaxtda filan yerdə müəllim oldum və filan vaxtda Danabaş kəndinə dəyişildim, – bu sözlər heç kəsə lazım olmaya gərək, ancaq burada bir neçə qeyri məsələlər var ki, onlar barəsində bir neçə söz yazmağı lazım görürəm.

Söhbət darülmüəlliminində keçirdiyim vaxtlar barəsindədir.

Bəli, uşaqlığı mubərək olan Naxçıvan şəhərində keçdi və necə ki, söylədim, ətraf, hər yanda Allah və peyğəmbər. Sağ tərəfdə məscid, sol tərəfdə minbər və hər bir yanda molla və dərviş. Belə bir müqəddəs mühitdən çıxıb düşdüm gürcülərin Qori şəhərinə və darülmüəlliminində dərs verən əcnəbi müəllimlərin içinə. Ancaq dindarlıqda vətənimə nisbətən, buralarda elə bir təfavüt görmədim; çünki Qori şəhərində olan kilsələrin miqdarı Naxçıvanın məscidlərindən az deyildi. Və hətta darülmüəlliminin xristianlar şöbəsinə əlahiddə bir ibadət evi var idi. O ki qaldı bizim türk

şöbəmizə, doğrudur, burada müəyyən bir məscid yox idi, ancaq elmi-ilahi dərslərinin müəllimləri bizlər üçün bir vaiz idilər və Məhəmmədin dinində bizi möhkəm saxlamaq yolunda heç bir şey əsirgəmərdilər. Bizim axirətimizi təmin etməkdə bir qüsür görmürdük. Ta o yerə kimi ki, məhərrəmlikdə təqribən, həştad beşinci-altıncı ildə darülmüəlliminin qərardadı ilə Tiflisdən bir mərsiyəxan gətirtirmişdilər ki, bizlər üçün mərsiyə oxusun, ağlayaq. Bu mərsiyəxan on günün ərzində hər axşam vaxtı on yumurta ilq edib içdi ki, səsi açılsın. Ancaq bu yaxşı yadımdadır ki, on günün müddətində yüz ədəd yumurtanı içəndən sonra genə səsi açılmadı ki, oxuya bilə və heç oxumadı və haqqını aldı çıxdı, çıxdı getdi.

O vədə çox cavan idim, bu işləri necə ki lazımdır, yaxşı başa düşə bilmirdim; ancaq indi, yəni təhsildən qırx il keçəndən sonra aşkar görürəm ki, o vədə Qori darülmüəlliminini təsis etməkdən məqsəd bu idi ki, türk cavanları rus dilini və rus tarixini keçəndən sonra öz dini əqidində möhkəm qalmaq şərtilə, kəndlərdə və qəsəbələrdə rus dilini və rus tərbiyəsini ümumcamaat içində davam versinlər və bundan ötrü proqramlar içində elmi-ilahi dərslərilə bərabər, rus dili və rus tarixi dərslərinə çox əhəmiyyət verilirdi. Elmi-ilahi dərsləri hər gün keçməkdə idi. Rus dili dərsi hər gün verildikdən savayı, biz türklərin rusca danışmağına və rusca tələffüzünə nəhayət diqqət verilirdi. Onun üçün də elmi-ilahi dərslərində, məsələn, Allahın varlığını dəlili-əqli və dəlili-nəqli ilə uzun-uzadı rəvayətlərlə təhsil edərdik. Süfati-sübutiyyə və süfati-səlbiyyə, təsəlliyyət və səhviyyəti o qədər əzbərlədik ki, guya bizi vaizliyə hazırlayırlar. Rus dilini gərək belə danışaydıq ki, ruslardan bilmərrə fərqimiz olmayardı. Və bu iki mühüm dərslərdən savayı, qeyri dərslər nisbətən o qədər də lüzumlu nəzərə gəlmirdi; məsələn, türk dilinin proqramda varlığı yoxluğuna bərabər idi. Və beş ilin müddətində əgər qabaqlarda molla yanında bir şey oxumamış olsaydım, adımlı düz yazmaq qədərincə türk dilini öyrənə bilməyəcəkdim. Onunçün də mən özüm də, yoldaşlarım da, yay fəsilləri və təhsili tamam edəndən sonra mollalar hücrəsində xüsusi surətdə dərslər oxumağa məcbur olduq ki, bir az-maz müsəlman savadından əxz edə bilək.

Nə qədər Naxçıvanın müqəddəs mühiti və darülmüəlliminin əmmaməli müdərrişləri bizi Allahın yolunda saxlayırdılar, o qədər də oxumaqda olduğumuz coğrafiya və tarixi-təbii dərsləri öz işini

görmədə idi. Dərsin birində dünyanın altı gündə xudavəndi-ələmin tərəfindən xəlq olunduğunu və xalığın cümə günü dincə qaldığını oxuyanda, dərsin o birisində tarixi-təbii müəlliminin bəyanatı öz mənası ilə dinməz-söyləməz Allahın varlığını da şübhə altında buraxırdı, Adəm babamızın behiştə ilə Nuhun tufanını bilmərrə inkar edirdi.

Mən özüm darülmüəlliminini qurtaran zaman Naxçıvanda həmin bir halda özumdən artıq hüşyar dostlarıma rast gəldim və onlarla tutuşdum. Mənim səsimə səs verən sindaşlarımdan qabaqca əzizim Eynəli Sultan oldu. O vaxtlar arvadlarımızın əsarətdə olmaq söhbətləri təzə-təzə meydana atılmaq istəyirdi və birinci dəfə arvadları müdafiə edən sözləri Eynəli yoldaşımız vasitəsilə məşhur arvad azadlığı tərəfdarı Con Stüart Milin kitabında gördüm. Bu kitab ingilisdən rus dilinə tərcümə idi və o vaxt oxuduğum indi bilmərrə yadımdan çıxıb. Ancaq onu bilirəm ki, Con Stüart Mil bu kitabında hansı bir özü kimi Avropa yazıçısı ilə arvad azadlığı barəsində mübahisəyə girişmişdi və kitabında sübuta yetirirdi ki, arvad azadlığına indiyədək qoyulan sərhədlərin hamısı gərək götürülsün.

Miladın min səkkiz yüz doxsanıncı illərində Nehrəm kəndində müəllim olduğum vaxt kəndlərimizdə qəribə hallar görürdüm və görüklərimi yazıya götürürdüm. “Danabaş kəndi əhvalatı” sərlövhədə Məhəmməd Həsən əminin eşşəyinin itməyini birinci dəfə hekayə surətində yazdım. Burada rəvayət olunur ki, nə tövr Danabaş kəndinin yüzbaşısı Xudayar koxa Məhəmməd Həsən adlı bir fəqir kişinin eşşəyini aparıb şəhərdə satır və o pula orada bir övrət siğə eləyir. Və halonki, Məhəmməd Həsən əmi var-yoxunu satıb bu eşşəyi almışdı və bir ayın müddətində bəsləyirdi ki, minib getsin Kərbəla ziyarətinə.

Danabaş kəndində müəllim olduğum vaxtlar Naxçıvanda doxsan dörd və doxsan beşinci ildə böyük türk məktəbi açıldığına təsadüf edir. Və həmin məktəbi idarə etməyə doxsan dördüncü ildə Ordubaddan məşhur müdərris və şairimiz Məşədi Tağı Sidqi dəvət olunur.

Həmin təzə türk məktəbi savayı ondan ki, nə qədər türk balalarının təzə üsulda savad və bilik əxz etmələrinə səbəb olur, həmin məktəb biz yeniyetmə müəllim və ədiblər üçün də bir darülürfan hesab olunur.

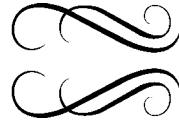
Bununla bərabər mən müəllimlikdə on ildən artıq davam edə bilmədim və min səkkiz yüz doxsan səkkizinci ildə Naxçıvandan

köçüb gəldim İrəvan şəhərinə ki, qeyri bir işlə məşğul olam. Bir az vaxt naçalnik divanxanasında mütərcim oldum və hətta polis məmuru da oldum. Ancaq gördüm ki, bu mənim işim deyil. Buradan çıxdım, özümü verdim ədliyyə idarələrinə və dava vəkili və advokat olmaq məşqinə düşdüm və bundan ötrü mülki hüquq qanunlarından və qeyri hüquq kitablarından mütaliyəyə məşğul oldum. Ancaq məni xarab edən iş o idi ki, hər nə işə gedirdimsə, gərək bir yekə kağız əlimə alıb, he-kayədən, nağıldan cızma-qaralayaydım. Min doqquz yüz üçüncü ildə xəstə övrətimi Tiflisə gətirib burada “Şərqi-Rus” sahibi Məhəmməd ağa Şahtaxtliya rast gəldim.

Məhəmməd ağa küçədə mənə rast gəldi və apardı “Annona” yeməxanasına. Orada məni qonaq elədi və məndən soruşdu ki, yazıdan-pozudan nəyin var? Mən cibimdən Novruzəlinin poçt qutusuna kağız salmaq hekayəsini çıxartdım verdim Məhəmməd ağaya. Ədibi-möhtərəmimiz hekayəni oxuya-oxuya elə şiddətlə gülürdü ki, qonşular bizə tərəf təəccüblə baxmağa başladılar. Buradan Məhəmməd ağa məni zorla apardı duşdüyüm “Qafqaz” mehman-xanasına və zorla mənim yatacağımı və şeylərimi qoydu faytona, məni apardı evinə ki, gərək qalam onun qəzeti üçün hekayə yazan olam.

Mən qaldım...

İRƏVAN MÜXBİRİMİZDƏN

Dəlmə – İrəvan şəhərinin kənarında, şəhərin cənubi-qərbində, Zəngi çayının sahilində yerləşir. Çox münbit torpağı olan bu yerdə, Dəlmə arxı ilə sulanan çoxlu meyvə-üzüm bağları vardır. Sayı 60-a çatan bu bağları xüsusi şəxslər – əməksevən yerli tatarlar* salmışlar; həmin bağları salmaq üçün onlar vaxtilə, əllərində bel, əkdikləri meyvə ağaclarının və üzüm tənəklərinin üstə çox alın təri axıtmışlar ki, bu əkinləri nəvə-nəticələri üçün yadigar qoyub getsinlər. Zəhmətsevər insanların işi, öz gözəl bəhrəsini verdi: bir zamanlar daşlı-kəsəkli, bomboş yer olan Dəlmənin hər yerində hazırda şəhərin bəzəyi olan qəşəng bağlar əmələ gəlmişdir. Lakin təəssüf ki, əzəldən bu bağların sahibi olan savadsız adamlar həmin bağları öz qabarlı, kobud əllərində saxlaya bilmirlər.

Bizim bələdiyyə idarəsinin hələ çoxdan Dəlmə bağlarında gözü vardı; lakin bu barədə qəti bir tədbir görmək ona heç çür müyəssər olmurdu; axı, doğrudan da olmaz ki, əldə heç bir əsas olmadan gəlib bağ sahiblərini öz bağlarından qovub çıxarasan; “ürəyim yanır, amma əlimdən bir iş gəlmir”. Məhkəmə yolu ilə iddiaya başlamaq da mənasız idi: əldə heç bir sübut və sənəd olmadığına görə, bu işi udmaq ağılabatan deyildi. Yeni torpaqlar uğrunda qızgın iş getdiyi, şəhər tərəfindən müsəlman qəbiristanlığını da bir otlaq kimi şəhərin ərazisinə daxil etmək məsələsi ətrafında mübahisə başladığı zaman vəziyyət belə idi. Lakin Dəlmə bağları qətiyyənlə otlaq yerlərə oxşamır.

1891-ci ildən başlayaraq şəhər başqa cür hərəkət etməyi qət etdi: həmin il şəhər duması şəhərin nəfinə Dəlmə bağlarına vergi təyin etməkdən ötrü onların gəlirini hesablayan xüsusi bir komissiya düzəltdi. Şəhər qanunnaməsinin 129-cu maddəsinə görə, vergi əmlakdan götürülən xalis gəlirin on faizindən, yaxud həmin əmlakın dəyərinin bir faizindən artıq olmamalıdır. Lakin 1891-ci il komissiyası Dəlmə bağlarına o qədər yüksək qiymət qoydu ki, illik verginin ölçüsü

* Azərbaycanlılar

bağların illik gəlirindən xeyli artıq çıxırdı. Beləliklə, 1891-ci ilə qədər verilməyib üst-üstə yığılan vergi qalıqları elə bir ölçü aldı ki, bağ sahibləri bağlarından da, qalan vergiləri ödəməkdən də boyun qaçırmağa başladılar. Lakin nədənsə şəhər pulları yığmaq işini ləngidirdi.

Görünür, şəhərin nəzərdə tutduğu bu tədbirlər arzu olunan nəticəni verməmişdir; vergi qalıqlarını yığmaq bağ sahiblərini bütövlüklə var-yoxdan çıxara bilərdi ki, bu da yaxşı olmazdı: camaat haqlı olaraq şikayətə başladılar.

1900-cü il fevralın 3-dək işlər belə idi. Həmin gün İrəvan şəhər duması bir qərar çıxardı ki, orada başqa mətləblərlə yanaşı, biz aşağıdakı maddələri də oxuyuruq:

1) Dəlmə bağları onların indiki sahibləri tərəfindən şəhərdən müsadirə edilmiş hesab olunsun, 2) 1891-ci ildən üst-üstə yığılmış vergilərin ödəniləcəyi ümitsiz olduğundan, ödənilməmiş vergi məbləği onların üzərindən götürülsün, 3) Bağları zəbt edənlərə təklif olunsun ki, şəhər dumasının təyin etdiyi komissiyanın qoyduğu xüsusi qiymətin yarısı qədər pul verib bağları şəhərdən alsınlar və 4) Alınan bağların dəyərini ödəmək üçün on il möhlət verilsin və bu şərtlə bağlar otkup və töycü əsasında onları qəsb edənlərdə qalsın.

Bu həm asan, həm də ucuzdur: xeyli məsarif götürəcək məhkəmə-filan qurmadan Dəlmə bağlarının İrəvan şəhərinə məxsus olduğu elan olundu.

Lakin dumanın bu son qərarı da işə kömək etmədi: bağ sahibləri heç kimdən öz xüsusi bağlarını almağa bilmərrə razı olmadılar. Bu minvalla yenə də şəhərin işi gətirmədi. Onda bəs necə olsun? Təzədən dala qayıtmaq və vergi qalıqlarının yığılmasına başlamaq lazımdır. Bir neçə gün bundan qabaq bütün Dəlmə bağ sahiblərinə kağız göndərildi ki, 1891-ci ildən bəri yığılıb qalmış vergi qalıqlarını bir həftə müddətində ödəməsələr, onların daşınar əmlakı satışa qoyulacaqdır. Vergi borcu olanlar özlərini itiriblər.

Biz eşitdik ki, bu bağ sahiblərindən bəziləri həmişəlik öz bağlarından əl çəkməyi ciddi surətdə qəət etmişdilər. Lakin bunu nə ilə izah etmək olar ki, şəhər idarəsi Dəlmə bağları üçün ödənilməli olan vergi qalıqlarını ancaq indi yığmaq fikrinə düşmüşdür, halbuki bunu çox-çox bundan əvvəl, heç olmasa bir-iki il bundan əvvəl də edə bilərdi?

Bu sirri biz gələn dəfə aydınlaşdırmağa çalışırıq.

*“Kaspi” qəzeti, Bakı, 7 mart 1902, № 53
Rus dilindən tərcümə olunmuşdur*

İRƏVANDAN

XƏBƏR

Şəhər dumamızın son növbəti iclasında başqa məsələlər cümləsində su kəməri məsələsinə də baxıldı. Görəsən, bədbəxt şəhərimizə su kəmərinə görmək qismət olacaqmı? Cənab Babova verilən konsessiyanın təsdiqi işi güc-bəla başa çatmaqda idi ki, ortaya təzə bir maneə çıxdı. Şəhər dumasına tacir İsay Canpoladovun bu məzmununda bir ərizəsi yetişdi ki, o, su kəmərinə şəhər üçün daha əlverişli şərtlərlə çəkməyə hazırdır. Şəhərin bu iki ağadan hansını seçəcəyini qabaqcadan demək çətindir; amma bir şey şəksizdir ki, hələlik bu məsələ dedikcə ləng həll olunur. İndilik belə bir sual ortaya çıxır: C. Babovla bağlanıb, artıq müvafiq başçılar tərəfindən bəyənilmiş müqaviləni ləğv etməyə dumanın haqqı varmı? Hazırda duma məmurları bu hüquqi sualın cavabı üzərində baş çatladılar.

Bu iclasda irəvanlı Məşədi Abbas Xararatovun boş qalmış şəhər torpağının ona icarəyə verilməsi barədə ərizəsinə də baxıldı. Duma bu ərizəni yekdilliklə rədd etdi. Yerli tatarlardan bir başqasının eyni məzmununda ərizəsinin də başına o işi gətirdilər. Lakin bu cür məsələləri həll etmə üsulu olduqca maraqlıdır. Sədr məlumat verir: “Məşədi Abbas ərizə vermişdir ki,...”, sədr sözünü qurtarmamış duma üzvlərinin səsi eşidilir: “olmaz”; yaxud da belə olur: sədr məlumat verir: “İrəvan şəhərinin sakini kərbəlayı Cəfər Əli oğlu uprava idarəsinə ərizəsində xahiş edir ki,... “ Qlasnılar içərisindən “olmaz”, “olmaz” sözləri eşidilir. Bu surətlə duma məzmununu ilə tanış olmadığı ərizələr haqqında qərar çıxarır.

Sonra şəhərin çəki işlərini icarəyə götürmüş şəxsin ərizəsi haqqında məlumat verildi. Həmin şəxs xahiş edir ki, keçən ilin dekabrından bəri pambıq firmalarından şəhər upravası hesabına vüsul olan tərəzi pulunu yığmaq üçün ona ixtiyar verilsin. Məsələ ondadır ki, dekabr ayınadək tərəzi pulunu şəhər təsərrüfatı idarəsi yığırdı. Dekabr ayında isə bu iş indi tərəziləri icarəyə götürmüş şəxsə icarəyə verildi, lakin müxtəsər dekabr müqaviləsində göstərilməmişdir ki, yerli pambıq firmalarından alınan tərəzi pulları kimin hesabına vüsul olmalıdır, odur ki, müqavilədə gözdən qaçan bu cəhəti şəhər də, icarəçi də – hərəsi öz xeyrinə izah edir. Duma bu məsələni müzakirə edərək, icarəçinin xahişini rədd etdi.

C. M.

*“Kaspi” qəzeti, 28 mart 1902, № 82
Rus dilindən tərcümə olunmuşdur*

GETDİ CAHANDAN HƏZRƏTİ-SİDQİ

*Əz cahan rəft həzrəti-Sidqi,
Səd həzaran driğ, səd əfsus!*

Amma çox zamanlar çəkər ki, mərhumun adı vətəndaşlarımızın yadından fəramuş ola*. Çox zamanlar maarifpərvər həmsəhrilərimiz deyəcəklər: “Səd həzaran driğ, səd əfsus”.

Nədir buna bais? Nə eləyibdi bizə Sidqi ki, onun dünyadan getməyinə bu qədər ah-nalə çəkib, ağlayırıq?

Cavabım budur: ah-naləmiz məhz bir bundan ötrü deyil ki, Sidqi şəhərimizdə bir nizamlı məktəb açmış. Ah-naləmiz ondan ötrü deyil ki, əgər Sidqi olmasaydı, bəlkə hələ indiyədək yazıq vətənimizin fəqir balaları məcbur idilər dükanların qaranlıq bucaqlarında və samanlıqların soyuq künclərində, nəm torpaqlar üstə çöküb, cırıq çərəkələrin üstə səriştəsiz müdərrişlərin** çubuqlarının xovfundan gözyaşı töksünlər. Ah-naləmiz məhz ondan ötrü deyil ki, mərhumun dövlətindən indi həmsəhrilərimizin yüz iyirmi (bəlkə dəxi də artıq) balaları məscidi-camenin civarında tikilmiş böyük bir imarətdə, güşad, isti və quru klas*** otaqlarında, stullar üstə, nizam ilə öyləşib, neçə-neçə bakəmal ustalardan elmi-ilahi, türki, rus, fars və ərəb dilləri, coğrafiya, mühəndislik, tarix və başqa elm və tərbiyə öyrənirlər. Və ah-naləmiz məhz ondan ötrü deyil ki, Naxçıvan şəhərində haman məktəbi həzrəti-Sidqi təsis edən zaman (on il bundan irəli) belə qaydalı müsəlman mədrəsəsi nəinki İrəvanda, bəlkə Qafqazın böyük müsəlman şəhərlərinin çoxunda yox idi. Həzrət Sidqinin getməyinə etdiyimiz ah-naləmizin əsl səbəbi budur.

Sidqi Naxçıvana gəlməmiş şəhərimizin camaatı təzə qayda üzrə elm təhsil eləməyi xoşlamayıb, təzə üsul məktəbxana açılmasına bilmərrə rağib**** deyildi. Çox sözlər bu barədə danışılib, çox müzakirə və mübahisələr olub və heç biri nəticə bağışlamayıb. Və bu tövr söhbətlərin şiddətli vaxtı idi ki, Sidqi varid oldu Naxçıvana.

Mərhum qırx-qırx iki sinnidə bir adam idi. Anadan olub Ordubad şəhərində və Ordubad mədrəsəsində bir qədər oxuyandan sonra əhli-

* Fəramuş olmaq – yaddan çıxmaq

** Müdərriş – dərş deyən, müəllim

*** Klas – sinif

**** Rağib – rəğbət bəsləyən, xoşlayan

əyal sahibi olub, çayçılıqla güzəran kəsb edirdi. Mərhumun qəhvəxanasında çay içənlərin çoxu bu saat sağdır. Bir yada salsınlar haman dükanda keçən günləri, orada danışılan söhbətləri, orada olunan mübahisələri. Gətirsinlər yada Sidqinin vəz və nəsihətini. Məgər yalandı ki, çayxanada özgə bir söhbət yox idi savayı millət, mərifət, elm, şəriət, təməddün və bu qism işlər?

Çay satmaq müvəqqəti və arizi* məşğələ idi mərhum üçün. Onun təbii sənəti vaizlik və müdərrişlik idi. Bir az vaxtda çayçılığı boşlayıb, Ordubad şəhərində mərhum bir neçə uşaq başına cəm edib, başladı müəllimliyi. Bir belə vücudun tərifi ola bilməzdi sair yerlərə yayılmasın və az vaxtda Sidqinin adı şəhərimizdə o qədər şöhrət tapdı ki, çoxları mərhumu ziyarət etməyə müştəq idilər. Dəxi aşkardır ki, Naxçıvana Sidqinin məhz varid olmağı lazım imiş ki, çətin məsələlər kəşf olunsun, mətləblər zikr olunsun, söhbət qızıqsın və neçə illərlə ürəklərdə olan arzular yerinə gəlsin.

Sidqi əvvəl istəmirdi vətənidən uzaqlaşsın, istəmirdi həmsəhri-lərinin uşaqlarını mərifət və tərbiyə feyzindən məhrum eləsin. Amma Naxçıvan maarifpərvər və millətpərəstlərinin dəfəatla göndərilən təkidli dəvətlərini axirül-əmr qəbul etdi; bu niyyət ilə ki, Naxçıvanda millət yolunda xidmət etmək meydanı mərhum üçün dəxi də gen ola bilər. Allah şahiddir ki, Sidqinin vətənimizə varid olmaqlığı şəhərimizin mədəniyyət və maarif tarixi üçün bir mühüm fəqərə oldu.

Naxçıvana gələn kimi burada guya ki, zəmanə birdən təğyir tapdı. Mərhumun vəz və nəsihətinin səmərəsi bir az vaxtda görsəndi. Hər bir kəs ki, dünən deyirdi: “Mən sizin təzə məktəbinizi istəmirəm”, bu gün Sidqi ilə söhbət edəndən sonra söyləyirdi: “razıyam”. Hər kəs dünən rus dərşini oxumağı təkfir edirdi, bu gün mərhumun məsləhəti ilə uşağını qoyurdu rus dərşinə.

Mərhum camaat ilə etdiyi söhbətlər təxminən bu növ idilər: “Qardaş, Məşədi Həsən, nə səbəbə razı olursan ki, oğlun gəlsin təzə məktəbimizə? Niyə razı olursan və nədən qorxursan? Sənin oğlun bizim məktəbdə oxuyacaq türk dili, yəni ata-anasının dilini. Şəriət, fars, rus, qeyri bir şey. Niyə razı olursan və niyə mənim sözlərimə etina eləmirsən? Bir bax gör mən kiməm? İnsafdırmı mənim kimi adama sən etibar etməyəsən? Vay, vay!.. “.

---

* Arizi – burada: məcburi, çarəsiz

Bu sözlər mötad* sözlərdir. Amma Sidqinin təqrirində sözlər özgə şəklə düşüb, əlahiddə məna verirdilər. Şirinkəlam və xoştəqrrir olmaqdan savayı mərhumun vəzinin təsiri o mərtəbədə idi ki, həmsöhbəti hər anda özünə mürid etməkdə idi.

Pəs nə idi mərhumun əfkarı, nə yolda mərhum çalışırdı və nə mətləbə qulluq edirdi? Bu sualların cavabını eşitmək xahiş edən oxusun mərhum düzdüyü gözəl mənzumələri, danışdırsın o tərbiyə verdiyi şagirdləri: nəşri-maarif və təməddün, dini-islama rəvac vermək, dövlətə itaət və insaniyyət aləminə məhəbbət.

Bu bir neçə mətləblər idi Sidqi tamam ömründə axtardığı şeylər.

Sidqinin vətənimizə etdiyi qulluğun qədrini bilməkdən ötrü lazımdır müqabilə etmək camaatımızın savad və maarif aləmində olan indiki əhvalı ilə on il bundan əqdəm olan halətini. Tərəqqi çox artıq görünür və əgər söyləsək ki, bu tərəqqinin onda doqquzuna bais məhz Sidqidir, – insafdan və həqiqətdən bilmərrə uzaq olmaz.

Mərhumun şəxsi sifətləri misilsiz idilər: təkmlinli, mömin, sadıq, sakit, xoşəhval, rəhmdil və xeyirxah. Gözəl-gözəl xasiyyətlər Sidqini Naxçıvanda zərbül-məsəl eləmişdilər. O hörmət və məhəbbəti ki, camaatımız mərhuma göstərirdi, – indiyə kimi heç bir şəxsə göstərməyib. Mərhumu can-dildən dost tuturdular mollalar, seyidlər, xanlar, əsnaf və hammal. Küçə və bazarda Sidqini barmaq ilə göstərirdilər. Mərhumun vəfatı günü çox kişilər göz yaşsı töküb. Cənəzəsini dəfn eləməyə gedən camaatı küçələr tutmurdu və yəqinül-yəqin bu camaatın hamısı başını aşağı dikib, qəlbində deyirdi: “Səd həzaran driğ, səd əfsus”.

Cəlil Məmmədquluzadə

“Şərqi-Rus” qəzeti, 30 yanvar 1904, №11

ƏDƏBİYYAT

Yanvarın 30-da Tiflisdə müsəlman dilində teatr məclisi təşkil olmuş. Həmənl məclisdə mərhum Mirzə Fətəlinin “Mərđi-xəsis Hacı Qara” adlı təmsili oynandı.

---

* Mötad – adi

Müsəlman qardaşlarımız mədəniyyətə əl-ümum və əsrimizə müvafiq mətləblərə rağib deyillər. Habelə teatr məclislərinin də qəd-rini bilməyib, bu növ işlərə məhəl qoymurlar. Hələ indiyə kimi müsəlmanların cümləsi teatr məclisini “oyunbaz məclisi, hoqqabaz yığıncağı” hesab edib, bu tövr yerlərə getməyi şənlərinə şikəst bilirlər.

Çox səhv edirlər o şəxslər, hansılar ki, teatr məclisini oyun–oyun–caq məclisi mənziləsində tuturlar, çünki teatr məclislərindən murad o deyil ki, burada adam gülsün. Mötəbər ingilis şairi Şekspir düzdüyü təmsilatı teatrlarda oynayan vaxt tamaşa edənlərin ağlamağı tutur, nəinki gülməyi. Əgər Tiflisdə qonşu millətlərimizin banizam* və cəllallı teatr dəsgahlarını müsəlmanlarımız öz gözləri ilə görməmiş olsaydılar, biz bu barədə dəxi də çox danışardıq. Güman edirik ki, bu dediyimiz kifayət verə.

Dəxi təəccüb eləmirik ki, “Hacı Qara” məclisinə az müsəlman cəm olmuşdu.

C. M.

“Şərqi–Rus” qəzeti, 4 fevral 1904, №13

4 İYUN, TİFLİS

Dünən bir məclisdə bir gürcü qızı ilə tanış oldum. Qızın danışığından və simasından görünürdü ki, bu qız elm və tərbiyə sahibidir. Söhbət arasında qızın yaxın rəfiqələrindən bir arvad ayın beşində “Vetsel” teatrında əcib tamaşa məclisi vaqə olacağını xəbər verib, əhli–məclisə təklif elədi ki, onunla bərabər getsinlər teatra. Söylədiyimiz qız razılıq edib, cavab verdi ki, mən bu təklifi qəbul edə bilməm. O səbəbə ki, bu günlərdə kəndimizdə bir arvad doğasıdır və mən əlbəttə, üç gündən sonra kəndimizdə olam. Çünki orada mamaça yoxdur.

Qızın bu söhbətini eşidəndən sonra mən dəxi güman elədim ki, bunun mamalıq elmində səriştəsi var. Bu mətləbi mən qızdan soruşdum. O, mənə cavab verdi ki, Tiflisdə mamalıq məktəbxanasında təhsil edib, bir neçə il bundan əqdəm mamalıq şəhadətnaməsi almışam.

---

* Banizam – burada: əməlli–başlı

Mənim ikinci bir sualıma qız cavab verdi ki, onunla bərabər doqquz nəfər gürcü qızı və bunlardan da artıq erməni və bunlardan da daha ziyadə rus qızları və bir neçə yəhudi qızı mamalıq təhsilini tamam edib, şəhadətnamə almışlar.

Mən soruşdum:

Bəs onların içində müsəlman qızı yoxdurmu?

Xanım – Xeyr, yoxdur – İndiyə qədər heç bir müsəlman qızı məktəbə əsla xadil olmamışdır.

Bu heyndə bir əhvalat yadıma düşdü: Bir neçə ay bundan əqdəm sakin olduğum “N” şəhərində bəyzadə tayfasından bir xanım mamaya möhtac oldu. İttifaqən həməən gün dövlət tərəfindən təyin olunmuş rus maması vəfat etdi. Çox xərc çəkib, nəhayət zəhmətlə özgə şəhərdən rus maması götürüldü. Amma çe fayda? Var. Oluncaya qədər bizim qoçaq və cəsəətli yerli mamalarımız uşağı anasının qarından cansız olaraq qopardılar, aldılar. Rus maması və həkimlər hamilə arvadın əhvalatını təhdid edəndən sonra belə məlum oldu ki, hamilənin vəzi-həml etmək vaxtı və saati hələ yetişmədən, yəni uşağı müəyyən və az vaxtından otuz iki saat əvvəl və qol zoru ilə çəkib çıxarıdılar. Və illa uşaq əbədən tələf olmazdı.

Nə qədər ki, bu növ müsibətlər avam camaatın içində ittifaq düşür. Neçə-neçə balaların vaxtsız ölməyinə bizim cahil mamaçasızlığın bə-rəkətindən ya zayə olurlar və yaxud cürbəcür təhlükəli və ölümcül mərzələrə mübtəla olurlar. Söhbət düşəndə deyirlər ki, Allaha şükür, müsəlman qızları yavaş-yavaş oxumağa başlayıblar. Söyləyirlər ki, Tiflisdə Bakıda, Kırım, Kazan və bəzi qeyri yerlərdə müsəlman qızla-rından da elm və tərbiyə təhsil edənlər tapılar. Lakin biri-birimizə bu tövr təskinlik verə-verə biz məhz özümüzü aldadırız. O səbəb ki, bi-zim təhsil tapmış xanım qızlarımız öz təhsilləri və hüsnü-əxlaqları ilə tərbiyəsiz və elmsiz qızlardan seçilirlər. Vaqəən, harada və nə işdədir-lər bizim “Obrazovanni” xanım qızlar?

Doğrudur, gah belində “korset” və başında şlyapa, üzüaçıq teatrda oturub durbin ilə tamaşağaha diqqət edirlər ya küçələrdə, soqatlarda kamali-təşəxxüs və əzəmətlə qədəmlərini ufaq-ufaq basıb, səy et-məkdədirlər ki, xarici millətlərin “Barişnalarına” bənzəsinlər, oxu-masınlar. Lakin elm və təhsildən murad budurmu?

Mədəniyyət və insaniyyət zahiri geyimdən, gəzişdən... ibarət zənn edən bu kimi arvadların ərlerine nə tövr arvadlıq, uşaqlarına nə tövr analıq edəcəkləri şayani-diqqət bir məsələdir.

Çünki bu növ işlərimiz dörd divar arasında və pərdə dalındadırlar. Amma zahir hərəkətlərlə və əməllər ilə indiyədək xanım-qızlarımızı tərbiyə və elm sahibi olmaqlarını bürüzə verməmişdilər.

Təhsil görən xanım – qızların hansı bir neçə qız uşağı başına cəm edib, biçarə vətən balalarımıza tərbiyə verməyə mübaşir oldu?

Bunların hansı tibb, mamalıq, ya qeyri bir mənfəətli elm və sənət əxz edib, sahibi-elm və səriştə olub, camaata qulluq eləyir?

Xülasə, indiki yol və hal ilə salamatla çıxmayız. Zaman və halımız işlərimizin qonşularımızinkini kimi olmasını izab və iqtiza edir...

“Şərqi-Rus”, 4 iyun 1904, № 65, səh.2

DİQQƏT ETMƏLİ

Tiflisin müsəlman qəbiristanına gedən yolda müsəlman məhəlləsinin qurtaracağında haman məhəllə ilə qəbiristanın arasında olan darvazanın yanına axşam vaxtları çox müsəlman uşağı cəm olub oynayırlar. Mənim yolum qəbiristanına düşən vaxt haman uşaqları uzaqdan görüb geri qayıdıram. Səbəbi budur ki, pişəzvəqt yəqin edirəm ki, qəbiristanına gedib qəbristandakı ölümün üstünə diqqət və hörmətlə surəyi-cümə oxumağa uşaqların səsi və qilü-qalı mane olacaq. Burada oynamaqdan ötəri cəm olanlara uşaq adı qoymaqda mən səhv elədim; çünki doğrudur, bunların içində balaca uşaqlar da tapılar, lakin saqqallı kişilər balaca uşaqlardan dəxi çox olur, bunların cümləsi bir-birinə qarışıb qəbiristanın meydanında qisim-qisim oyunlar oynayırlar.

Mənim yolum buraya düşəndə, bu işləri görüb heç başa düşə bilmirəm ki, burada səhərdən axşamadək oyunla günlərini keçirən saqqallı kişilərin yedikləri çörəyi kim qazanır. Bunu da başa düşə bilmirəm bu qədər balaca uşaqlar məgər sahibsizdir, bunları dərse və sənətə qoymayıb öz başına buraxmışlar?

Həmişə qəbiristanına yolum düşəndə buraya cəm olan küçə uşaqlarından elə biədəbanə hərəkətlər görmüşəm və bunlardan elə bir nəgüvar danışqlar eşitmişəm ki, yazı ilə söyləmək qabil deyildir. Və mən

elə bilirəm ki, bu işləri görən, bilən və eşidən tək bir mən deyiləm. Pəs niyə bu barədə bir kəs bir söz söyləmir?

Bir dəfə qəbiristanın kənarından yol ilə bir neçə xaric millətin arvad-uşağı keçirdi. Məhəllə uşaqları başladılar bunlara daş atmağa və bihörmət sözlər deməyə. Arvad-uşaq istədilər ki, qaçıb uşaqlardan uzaq olsunlar. Məhəllə uşaqları və bunların içində bir neçə saqqallı cavanlar qızları qovalayıb hər tərəfdən əhatə etdilər. Qızlar başladılar çığırmağa, axır qəbiristandan bir neçə müsəlman qızların dadına yetişib bunları məhəllə uşaqlarının əlindən xilas elədi.

Söylədiyimiz sözlərin haqq və biğərəz olmağına məhz Tiflis qəbiristanına yolu düşən şəxslər inanıb şəkk etməyəcəklər. Vallah, nə Naxçıvan, İrəvan, nə Bakı və İran, nə Hindistan, nə Türkünstan və nə uzaq-uzaq cəzirələrin vəhşi millətləri inana bilər ki, Tiflis kimi şəhərin saqqallıları uşaqlara qarışıb və qəbiristana cəm olub günlərini oynamaq, söyüşmək, çığırışmaq, savaşımaq və yoldan keçənlərə sataşmaqla keçirsinlər.

“Şərqi-Rus”, 18 iyun 1904, № 77

NAXÇIVANDA BİR SƏYAHƏT

Rəbiüs-sani ayının 17-ci günü Naxçıvana varid oldum. Gecəni “İslam” mehmanxanasında qalıb, rahat oldum.

Həmd olsun Tanrıya “İslam” qostini iki ildir ki, bina olub. Bir az müddətdə Yevropa sayacağı ilə qonaqlara hörmət və ehtiram göstərirlər. Sübh çayımı içəndən sonra durub səyahətə məşğul oldum. Yayın isti günəşi çıxıb, öz nuru ilə aləmi münəvvər eləmişdi. Və sübhün lətif yeli əsib gah-gah balaca ağacların yarpaqlarını səsləndirirdi. Gəzə-gəzə Naxçıvanın məşhur “Skver” bağına tərəf yollandım və orada olan pakizə bir stulun üzərində əyləşib gələn-gedənlərə tamaşa edirdim. Bu əsnada bir nəfər qədim dostlarımdan sual elədim ki, indi Naxçıvana çox qəzet gəlirmi?

Rəfiqim cavab verdi:

“Şərqi-Rus” qəzeti çox gəlir və buranın adamları onu oxumağı çox dost tuturlar.

Soruşdum ki, həftədə neçə dəfə ziyarət olur?

Cavab: Rəbiüs-sani ayının səkkizinə kimi həftədə üç dəfə ziyarət və qiraət olurdu. Amma indi həmd olsun Tanrıya ki, hər gün oxunur.

Bu cavabı ki, dostumdan eşitdim, çox şad və məsrur oldum və dedim:

“Şad dil baş ke, dilşadəm kərđi”.

Nəhayət dərəcədə təbrik edirəm “Şərqi-Rus” qəzetini ki, iki ilin müddətində Xudavəndi – aləmin hövl və qüvvətilə müsəlman qardaşlarımızın arasında gün kimi aşkar oldu. Təbrik edirəm! Maşallah!

Sübhün ruhəfza yeli hərəkətdə idi. Bağın bülbülləri günəgün nəğmələr ilə xalqı şad edirdi. Bu əsnada gözüümün önündə olan bir xarab olmuş və uçmuş binaya nəzərim düşdü ki, bir neçə il bundan irəli uçub xarab olmuşdu. Və onun divarlarını taxta-para ilə hər tərəfdən mıxça ilə bərkitmişdilər.

Diqqət nəzərilə baxanda guya bir mötəbər məscidə oxşayırdı. Mən yanımda əyləşən adamdan sual elədim ki, o buna ki, uçub xarab olub, o əvvəl nə imiş?

Cavab: – O məşhur olan Zaviyə məscididir ki, Naxçıvanın keçmiş illərində əvvəlinci məscid idi ki, hər il əyyami-məhərrəmdə buraya cəm olub, təziyyəi-Hüseyn əleyhüssəlamı itmam edirdilər.

Amma bir neçə il var ki, uçub xarab olubdu. Naxçıvanın həmiyyətliləri hər il qeyrətlə bir yerə cəm olub, siyahı ediblər ki, pul yığıb bunu tikdirlərlər. Yenə iş düzəlməyib, naqis qalır.

Bu cavabı yoldaşımdan eşidəndə söyüd ağacına təkyə edib, dərin fikirə piçidə oldum. Bu halda yoldaşım məni dümsüklədi və dedi: – Bax!

Baxıb gördüm ki, on adam bir, on beş adam bir başlarında tabaq (xonça), içində bir kəllə, kimisi iki kəllə qənd peydərey aparırlar. Mən təəccüb ilə dostumdan sual elədim ki, bunlar hara gedirlər və bu qəndləri kimə aparırlar?

Yoldaşım: Bu gün bir xani-valaşən öz köhnə evindən təzə tikdirdiyi evə yığışib. Bu gün mübarəkbadlıqdan ötrü ona qənd aparırlar. Onun dediyinə görə bu qəndləri paylamaq üsulu qədim vaxtdan avmün-nas adamlardan övladlarına qalan vəsiyyətdi.

Gün bir az isinmişdi. Yarpaqların səsi kəsilmişdi. Bülbüllər günün hərərətindən pərəkəndə olub getmişdilər. Zatən bunları dinləməyə kimdə hal qalmışdı!!

Məscidin xaraba qalması insanı qüssənək edirdi və camaatın bu mərtəbə avamlığı adamı dərədə mübtəla edirdi. Durub yoldaşımın ətəyindən yapışıb, Naxçıvanın qərb tərəfinə rəvanə olduq.

Müştəri

“Şərqi-Rus”, 27 iyun 1904, № 86

YENİ İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Budur, qarşımızda bir protokol vardır. Bu, Qafqaz təhsil dairəsindəki yerli əhali üçün birsinipli məktəblərin tədris planını hazırlayan xüsusi komissiyanın protokoludur (bax: “Tiflisski listok”, № 150).

Protokolda göstərildiyinə görə, yeni tədris planı “bilavasitə xalq maarifi işi ilə məşğul olan və məktəbin ehtiyaclarını, habelə həyatın və xalqın tələblərinə uyğun olaraq məktəb işində nə kimi dəyişikliklərin arzu olunduğunu kifayət qədər bilən” adamlar tərəfindən tərtib edilmişdir.

Biz çox-çox təəssüf edirik ki, komissiyanın tərkibini pedaqoji dairələr, ictimaiyyət və mətbuat nümayəndələri hesabına artırmaq haqqında komissiya üzvü c. Caparidzenin tam haqlı binagüzarlığı rədd edilmişdir. Elə ki, biz çoxmilyonlu tatar əhalisi ana dilinin müqəddəratının Bağırov, Qəniyev və Saniyev kimi cənablara tapşırıldığını eşitdik, elə ki, bütün bu işlərin gizli dəftərxana örtüsü altında baş verdiyini öyrəndik, bizdə belə bir təbii arzu əmələ gəldi ki, görək “məktəbin ehtiyaclarını kifayət qədər bilən” bu adamlar nə iş görmüşlər.

Biz bunları öyrəndik. Cənab Bağırov bütün iclas boyu susmuş və axırda protokola qol çəkmişdir. Cənab Saniyevin də nə danışdığı bizə məlum deyil; bu bərdə “protokol”da da heç bir qeyd yoxdur, hərçənd indiyədək məlum idi ki, c. Saniyev müsəlmanların tatar dilində oxumalarını az qala bir axmaqlıq hesab edirdi. İndi həmin bu Saniyev pedaqoji dairələrin nümayəndəsi sifətilə tatar dilinin müqəddəratını həll edir.

Bağırov, Qəniyev və Saniyev cənablarını komissiyaya üzv seçən şəxslərin hansı mülahizələrə əsaslandıqlarını biz başa düşmürük. Axı, bizdə həqiqi pedaqoji dairələrin nümayəndələri vardır; bizdə köçərli-

lər, süleymanovlar, vəkilovlar, mirzəyevlər, şahtaxtlılar və bir çox başqaları vardır; nəhayət, bizdə mətbuat nümayəndələri də vardır.

Əgər bu yaxınlarda Peterburqa ərizə aparmış müsəlman rəsmi nümayəndələri bilsəydilər ki, onların binagüzarlıqlarının yerinə yetib-yetməməsi c. Saniyevin və onun kimilərin rəyindən asılı olacaqdır, söz yox, o nümayəndələr zəhmət çəkib nə qüvvə, nə vaxt, nə də pul zay etməzdilər.

Komissiyanın beşgünlük iclasının nəticəsinə keçək (8, 19, 20, 21 və 22 iyulda). Beş gün yığılmış komissiya nə iş görmüşdür?

Mənim bu suala cavabım hazırdır; bəlkə də cavab qərribə görünəcəkdir, lakin mən onu ən möhkəm sübutlarla təsdiq edəcəyimə söz verirəm.

Mən açıq iddia edirəm ki, komissiya heç bir iş görməmişdir, heç bir tədris planı tərtib etməmişdir; o ancaq Qafqaz təhsil dairəsi popeçiteli şurasının 1880-cı il dekabrın 12-də tərtib etdiyi ibtidai məktəb tədris planını sözbəsöz köçürmüşdür. Həmin tədris planı Qafqaz canişini imperator zati-aliləri Mixail Nikolayeviç tərəfindən təqdir edilərək, Qafqaz təhsil idarəsi popeçitelinin 1881-ci il 4 fevral tarixli, 598 nömrəli göstərişi ilə yerli əhali arasındakı məktəblərin müdirlərinə əldə rəhbər tutmağa göndərilmişdir.

Bu məsələ ilə maraqlanan və mənim sözümlərin doğruluğuna şübhə edən oxuculardan həqirənə xahiş edirəm ki, Qafqaz təhsil dairəsi sərəncamları məcmuəsinin III cildində 623-cü səhifəni açıb baxsınlar. Orada onlar həmin materialı oxuyacaqlar ki, o bu günlərdə “Yerli əhəlinin uşaqları üçün yeni məktəb” sərlovhəsi altında, bəzi dəyişikliklərlə “Tiflisski listok”un 150-ci nömrəsində çap olunmuşdur. Dövlət məktəblərində tatar dilinin qoyuluşu məsələsi birinci dərəcəli əhəmiyyəti olan bir məsələdir, bu məsələyə dair çoxlu ədəbiyyat vardır; müsəlmanların ərizələrində o, birinci yeri tutmuşdur. Bax, buna görə bu məsələnin müqəddəratını üç kənd müəlliminin ixtiyarına vermək çox haqsızlıq olardı.

Biz tamamilə əminik ki, əgər məktəb komissiyasında həqiqətən həyatın və xalqın tələbləri ilə tanış olan adamlar iştirak etsəydilər, o zaman onlar səssiz-səmirsiz protokolu imzalamaq əvəzinə, yerlərinədən qalxar, komissiya üzvlərinə üz tutub deyərdilər: “Ağalar! 12 dekabr 1880-ci ilin ibtidai məktəb tədris planında tatar dilinə heç də

sizin nəzərdə tutduğunuzdan az yer verilməmişdir; lakin buna baxmayaraq, o vaxtdan keçmiş 25 illik müddət ərzində, bütün hökumət məktəblərində olduğu kimi, ibtidai məktəblərdə də tatar dilinin keçilməsi nəinki vacib hesab edilməmiş, bəlkə artıq görülmüşdür... Ağalar! Heç bir tədris planı tərtib etməyin: nə qədər ki müxtəlif xırda adamlar, bu məsələdə isə sözü keçən zorbalar tatar dilini təqib edirlər, nə qədər ki darül-müəllimin direktorları özlərinə tabe olan tatar dili müəllimlərindən bu “çaq-çuqu”un tədrisinə çox da səy göstərməməyi tələb edirlər, nə qədər ki levitskilər müvafiq yollarla yerli dilləri məktəbdən kənara vurub çıxarırlar, nə qədər ki hər yerindən duran inspektor öz dərsinə şövqü olmayan tatar dili müəllimlərini ağızdolusu tərifləyir, sizin planlarınız işə kömək etməyəcəkdir”.

Qarşıdakı məsul işi görmək üçün komissiyaya az-çox vaxt verilməsi haqqında komissiyanın bəzi üzvlərinin xahişi tamamilə yerli xahişdir. Heyif ki, bu xahiş qəbula keçməmişdir. Əlbəttə, əgər nə isə yeni bir şeyin yaradılması deyil, ancaq köhnənin surətini çıxarmaq nəzərdə tutulmuşdusa, onda bu başqa bir məsələ.

Yerli dillər məsələsi çox diqqətlə işlənib həll olunmalıdır; tatar dilinə gəldikdə isə, bu məsələ o qədər mürəkkəbləşir ki, bu barədə aylarla götür-qoy etmək, düşünmək və cild-cild kitab yazmaq lazımdır.

Misal üçün mən həllini tədris planı tərtibindən daha çətin hesab etdiyim bir məsələ üzərində dayanmalıyam: əgər tatar dilinin tədrisi pedaqoji hazırlığı olan adamlara tapşırılmalıdırsa, – ki yeni tədris planı haqlı olaraq bunu tələb edir, – o zaman bu müəllimləri haradan, hansı müəllimlər məktəbindən almalı?

Darülmüəllimlərdənmi? Məgər bu darülmüəllimlərdə tatar dili öyrənilirmi? Seminariyanı qurtarmış tatarların bu cəhətdən savadsız olmaları bu axırıncı suala tam doğru cavabdır.

Bax, üzərində düşünülməli vəziyyət budur.

Məmmədquluzadə

“Tiflisski listok”, 5 avqust 1905, №159.

Rus dilindən tərcümə olunmuşdur

FAYDALI TƏŞƏBBÜS

Ali senatın bu yaxınlarda “Tifliski listok”da çap olunmuş sərəncamını ürəkdən alqışlamaq lazımdır, o sərəncamı ki, orada əmr olunur: 1. “Mirovoy sudların yığıncaqları mütləq təyin olunmuş saatlarda açıl-sın; 2. Bir saatda nə qədər işə qulaq asmaq mümkün isə, o qədər də iş təyin edilsin; 3. İddiaçıların, cavabdehlərin və şahidlərin məhkəməyə çağırılması saatları elə bölüşdürülsün ki, heç bir kəs vaxt itirməsin və onun üçün təyin olunmuş saat qurtaran kimi məhkəmə binasından çı-xıb getsin”.

Bununla bərabər, senat fərmanının bir neçə maddə ilə daha da ge-nişləndirilməsi haqqında öz arzularımızı ifadə etməyə bilmirik.

Məlumdur ki, məhkəmə binalarını dolduran adamların çoxu xahiş-çilər olur. Onları adətən məhkəmənin qapısı ağzındaki səkinin üstün-də, koridor və pilləkənlərdə, iclas otağının axırıncı sıralarında, dəftər-xana küncündə və divar dibində, eyvanda və həyətdə görmək müm-kündür; burada onlar ayaq üstə durur, oturur, uzanır, papiros, ya çubuq çəkir, qəlyanaltı eləyir və hətta yatırlar. Onlardan bir çoxunun əlində siz səkkiz qat bükülmüş yazılı kağız görürsünüz: bu, ərizədir.

Bu minvalla onlar təmkinlə oturub, “hakim gəlir” sözləri elan edilincəyə qədər itaətkarlıqla gözləyirlər. Onlardan kimisi ərizə ver-mək istəyir, kimisi öz şikayətini dilcavabı söyləmək niyyətindədir, ki-misi icra vərəqəsi yaxud başqa sənədləri almaq fikrindədir, kimisi istintaqda olan işinin vəziyyətini öyrənməyə gəlmişdir...

Nəhayət, “hakim gəlir” sözləri eşidilir və xahişçilər ona tərəf cumurlar.

Oxuculardan təvəqqe edirəm elə güman eləməsinlər ki, əgər xa-hişçilərə çoxdan görmək istədikləri hakimi görmək qismət olubsa, de-məli, onların işi düzəldi. Xeyr, iş o saat və asanlıqla qurtarmır: hakim camaatın qabağına çıxıb, bütün ərizələri onlardan alır və heç bir söz demədən yenə öz kabinetinə girir; xahişçilər isə yenə gözləyirlər...

Yarım saat, bəzən də daha çox keçəndən sonra məhkəmə dilmancı əlində bir vərəq kağız gəlib qışqırır: “İvan Qukasov, 52 qəpik məhkə-mə rüsumu, 10 qəpik də yazı pulu!”.

Küncdə mürgüləyən Qukasovu oyadırlar, ancaq indi, səhərdən sol əlində tutduğu 62 qəpiyi verəndən sonra, Qukasov asudə olur və rahatca nəfəs alıb gedir.

Yarım saat da keçəndən sonra dilmanc “Həsən Hüseyn oğlu!..”
çığırır və i. a.

Bütün bunlar əldən-ayaqdan kənar bir şəhərin uzaq guşəsində deyil, Tiflis şəhərində baş verir.

Təəccüblü və anlaşılmaz cəhət odur ki, bu 62 qəpik nə üçün elə ərizələrin özünü yıqanda tələb olunmasın və bu Həsəni yaxud bu Qukasovu nə üçün yorub əldən salsınlar?..

Təsvir olunan səhnə tiflislilərə çox tanışdır. Həm də bu səhnəni biz “təcili” məhkəmədə müşahidə edirik. 1864-cü il ustavları deyir ki: “hakim ərizələri hər bir zaman qəbul edir”; əslində isə belə bir şey yoxdur: bizdə hakimlər ərizələri istəyən vaxt qəbul edirlər...

Bizə deyə bilərlər ki, senat fərmanı camaatın tələblərinə riayət etməyən mirovoy sudyaları məhkəməyə verməkdən bəhs edir. Biz isə cavab verə bilərik ki, sərkislər, hüseynlər və ivanlar bunu eləyə bilmirlər. Günlərlə bir çox sərkislərə mirovoy sudyanın camalını görmək və öz iddiaçı ərizəsini ona təqdim etmək xoşbəxtliyi nəsis olmur.

Göstərilən fərmana, bax, bir də bunları əlavə etmək lazım idi.

Məmmədquluzadə

“Tifliski listok” qəzeti, 17 avqust 1905, № 170

Rus dilindən tərcümə olunmuşdur

BƏS ASPİSOVA XANIMIN MÜSƏLMAN QIZLARI ÜÇÜN MƏKTƏBİ NECƏ OLDU?

İki aydan sonra Aspisovalar xanımın Tiflisdə müsəlman qızları məktəbi açmaq icazəsi üçün ərizə verməsinin bir ili tamam olacaqdır. İndiyədək bu xahiş qəbula keçməmişdir. Bizim dəftərxanalarda öz xahişinin qəbula keçəcəyinə hələ də ümid bəsləyən Aspisovalar xanımın nikbinliyinə təəccüb eləməmək olmur.

İş ondadır ki, bu barədə verilən ərizə Aspisovalar xanımın etibarlı adam olub olmadığını aydınlaşdırmaq məqsədilə bir neçə ay yerli inzibati idarələrin dəftərxanalarını gəzəndən sonra rəy üçün Zaqafqaziya müftisi və şeyxül-islamına göndərildi; onlar isə Aspisovalar

xanıma kömək etmək və müsəlmanlar üçün əhəmiyyətli olan belə bir təşəbbüsü yerinə yetirməkdə ona kömək etmək əvəzinə, Aspisova xanımın təqdim etdiyi şəriət proqramına höcəşdilər. Qafqaz təhsil dairəsinin cənab popeçiteli müfti və şeyxül-islamın rəyinə əsaslanaraq, məktəbin açılışı məsələsinə xitam verdi.

Beləliklə, nə ibtidai məktəb haqqında qüvvədə olan qanunnamələrdə, nə də ruhani idarələrin mövcud qaydalarında müsəlman məktəbi üçün heç bir normal proqram olmadığından, bu çətin vəziyyətdən çıxmaq yolu Aspisova xanımın üzünə həmişəlik bağlanmışdır.

Lakin bir məsələ anlaşılmaz qalmışdır; bəs İrəvan şəhərindəki müsəlman məktəbinin və Bakı şəhərindəki Tağıyev qız gimnaziyasının açılışına nə yolla icazə verilmişdir? Güman etmək olar ki, həmin məktəblərə müfti və şeyxül-islamla Qafqaz təhsil dairəsi cənab popeçitelini təmin edən müsəlman şəriəti proqramı əsasında icazə verilmişdir: məgər Aspisova xanıma da bu məktəblərdən birinin şəriətə dair proqramını qəbul etməyi tapşırıb, onun ərizəsinə çoxdan müsbət cavab vermək olmadımı?

Buna görə bizim üçün başqa bir vəziyyət də anlaşılmazdır: nə üçün Zaqafqaziya şeyxül-islamı və müftisi Aspisova xanımın niyyətinə bu cür soyuq yanaşdılar? Nəhayət, axı kim və nə vaxt bədbəxt müsəlman qızlarının acınacaqlı vəziyyətini yada salıb düşünəcəkdir?

Məmmədquluzadə

“Vozrojdeniye” qəzeti, 5 (18) oktyabr 1905, №3

Rus dilindən tərcümə olunmuşdur

“HƏBLÜL-MƏTİN” QƏZETİ HAQQA KONFRANSININ NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA

Qafqazda ikinci sülh konfransının çağırılması məsələsi Kəlküttədə nəşr olunan “Həblül-mətin” qəzetinin səhifələrində xeyli bədbinmüləhizələrin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu qəzetin üçüncü fransının əks-sədası olaraq, böyük sürət və qızğınlıqla Port-Artur, Koreya və Çində hündür istehkamlar tikməyə başladılar.

“Həblül-mətin”dəki məqalədə həyəcanla deyilir ki, bu da Avropa mədəniyyəti və insaniyyətinin meyvəsi! Sən ey müdrik insan! Qərbdən baş qaldırıb çıx və bax gör ki, Avropa torpağına səpilmiş süll toxumları necə cücərmişdir! Böyük dövlətlərin adı bəşər tarixinə gör necə biabırçılıqla yazılacaqdır! Xalqların salnamələrində gələcək nəsillər üçün onlardan gör necə mənhus səhifələr yadigar qalacaqdır!

Biz inanmırıq dünyada elə bir adam tapılsın ki, XIX əsrin axırlarında və son illərdə baş vermiş hadisələri heç olmazsa azacıq yadda saxlaya-saxlaya (qoy o lap meşədə yaşayan adam olsun) Qərbdən gələn sülhərvər bəyanatlara etimadla yanaşsın. Məqalədə deyilir ki, axı cəmisi altı il bundan qabaq bütün rus qəzetləri “Novoye vremya” ilə birlikdə ağız-ağıza verib, öz sülhərvərliyi haqqında bağırırdılar. Bəs sonra nə oldu? İndi həmin o qəzetlər deyirlər ki, yer üzündə bircə rus saldatı qalincaya qədər müharibəni davam etdirmək lazımdır. Bəs o sülhərvərlik necə oldu?..

Lakin mədəni Avropadakı mövcud içtimai və siyasi həyat şəraitində süll mümkün olan şeydirmi? Məqalə müəllifi bu suala mənfi cavab verərək, öz fikrini belə izah edir: vəziyyəti diqqətlə nəzərdən keçirdikdə biz hər tərəfdə tərəqqiyə doğru qızğın bir hərəkət müşahidə edirik. Milli şüurdakı oyanıqlıq, hissiyyat və tələbat incəliyi ən uca bir mərtəbəyə çatmaqdadır. Bir vaxt vardı ki, bizim ata-babalarımız təkcə pəlçiq bardağa və kobud yundan toxunmuş bir cüt sadə geyimə qane olurdular. İndi isə Amerikada 25 mərtəbəlik evlər meydana çıxmağa başlamışdır. Bu evlərdə yeyilən xörəklərin sayı 25-ə çatır; insanların milyonlarla başqa ehtiyac və tələblərinin təmini də o ayaqdan. Aydınadır ki, belə bir qaynar və get-gədə artan həyat fəaliyyəti ərazinin də durmadan, hədsiz-hesabsız artmasını tələb edir; bu da ki, hərbi qüvvə və ona xas olan bütün atributlar vasitəsilə əldə edilə bilər.

C.Məmmədquluzadə

*“Vozrocdenye” qəzeti, 13(26) oktyabr, 1905, № 9
Rus dilindən tərcümə olunmuşdur*

TİFLİS MÜSƏLMANLARININ HÜRRİYYƏT NAMİNƏ ŞƏNLİKLƏRİ

“Həyat”ın 88-ci nüsxəsində teleqraflar cərgəsində Tiflisdən vurulmuş belə bir teleqraf var: “Tətilçilərlə müsəlman dükançıları [arasında] müsadimə vüqu buldu...”

Bu xəbəri oxuyan özgə şəhərlərdəki müsəlman qardaşlar əlbət inanıb mütəəssif olacaqlar. Halbuki qərəzkaranə yazılmış yalan bir xəbərdir. O günü bir müsəlman qəssabı ilə digər bir kişinin əhəmiyyətsiz şəxsi münaziələri* oldu. Amma müsəlman dükançıları ilə tətilçilərin arasında əsla müsadimə** olmayıbdır. Görünür, belə adi bir vüquati böyüdüb camaat müsadiməsi kimi göstərməkdə bir qərəz, bir fitnə var.

Bir mülahizə ediniz! Müsəlmanları nə qədər axmaq, aləti-fəsad, düşməni-hürriyyət hesab edirlər. Daha doğrusu hesab etdirmək istəyirlər ki, həmin o günü Tiflisdə müsəlmanların hürriyyət naminə görülməyən böyük bir ictimaları vüqu bulduğu halda, bu mədəniyyətli işdən əsla bir söz danışılmayıb, xırda bir münaziəyi-şəxsiyyəyi böyüdüb müsəlmanları hürriyyət tərəfdarlarına zidd və bu surətdə mədəniyyətə qeyri-qabil göstərirlər. Buna görə vacib bildim ki, işin həqiqətini ərz edib o günün vüquatından bir az bəhs edəm.

Mötəbər “Vozrocdenye” qəzetinin 1-ci nömrəsində yazıldığı üzrə, o günü müsəlmanlar meydanda hürriyyət naminə türkçə nitq söyləyən atəşzəban bir xətibin ətrafına minlərcə yığıldılar. Xətibin hürriyyətə tamiz sözlərinə canla qulaq asırdılar. Hətta pristavın draqun afserinin darılmaq təkliflərini rədd edib, xətibə nitqində davam etməyi təvəqqe və israr etdilər. Xətib nitqinin axırında: “Qardaşlar! İstiqlal və hürriyyətin nə demək olduğunu bir az anladım. “Buntovşik” dediyiniz qonşu və vətəndaşımız sosialist və inqilabçıların nə istədiklərindən bir cüzi danışdım və isbat etdim ki, idareyi-sabiqənin, yəni istiqlalın zərəri hamı qonşulardan artıq biz müsəlmanlara idi. Rusiyada indiyə qədər ən məzlum, ən məğdur və ən ixtiyarsız biz idik. Buna görə bu gün verilən hürriyyət üçün hamıdan artıq biz şad olmalıyıq, hamıdan artıq biz bayram etməliyik, nəinki əlam öz xeyrimizdən bixəbər, bihiss düşmənlərin töhmətlərini təsdiq edək. Gəlin, qardaşlar, bu gün də ol-

---

* Münaziə – sözləşmə

** Müsadimə – toqquşma

sa, hüriyyətinə bir hərəkət göstərək! Sabah qonşularımızın minnətini çəkməyə. İslamın əsası olan “hurriyyət”i bu gün bizə qanunla verdiklərindən ötrü, biz də hamı qonşularımızla birlikdə izhari-şadmani və bayram eləyək! Qonşularımızı düşməni-hurriyyət olduğumuz zənninə düşürməmək üçün gəlin biz də öz dəstəmişlə şəhərimiz camaatının ümumən məcmuə olan məhəllə gedək. Biz də bu ümumi bayramda qonşularımızla iştirak eləyək...” – deməyinə görə hamı camaat birdən: “Yaşasın hüriyyət!” nidaları ilə xətibə təqib elədilər.

Müsəlman hüriyyət dəstəsinin önündə bir çox qırmızı bayraqlar, oxuyanlar olduqları halda Peska yolu ilə ümumi ictimaiyəh olan vağzal meydanına sarı getməyə başladılar. Əsnayi-mürurda müsəlmanlardan belə bir iş gözləməyən qonşular məsərrətlərindən: “Yaşasın hurriyyət tərəfdarı müsəlmanlar!” nidası ilə küçələri titrədirlərdi. Aqoşqalardan müsəlman dəstəsinin ustə yağın qırmızı baydaqlar, qırmızı nişanlar “Urra... ” sədələri ilə qəbul olunurdu. Müsəlman dəstəsinə xristiyan qonşulardan o qədər yığıldılar ki, küçələrdən keçmək mümkün deyildi.

Dəstənin önündə müsəlmən cavanları “Marselyoza” mahnısı oxuyurdular. Müsəlman hüriyyət dəstəsinin-vürudunu uzaqdan xəbər alan ümumi məcmə dəstəsinin pişvazına muzikalarını göndərib istiqbal etdilər və müsəlmanların belə bir ictimai iştirak etdiklərinə artıq mərtəbədə izhari-xoşnudi elədilər. 30 – 40 mindən artıq müsəlman, xristiyan camaatı o günü – saat dördə qədər oxunan xütbələrə qulaq asdılar. Orada müsəlman xətibinin məhəllə, halə münasib söylədiyi uzun nitq sürəkli alqışlara məzhər oldu.

Müsəlmanların xristiyan qonşuları ilə birlikdə bu surətlə bayram etməkləri: “Müsəlmanlar rus xuliqanları ilə bir olub hüriyyət tərəfdarlarını qıracaqlar...” xəbərini – ki, bir para alçaq həriflər tərəfindən işə* olunub, – qonşuları xeyli təşvişə salmışdı, yalana çıxardı:

Baxınız! Ogünkü belə məsərrətli bir vüquat rus teleqraf şirkətinin Tiflisdəki vəkiliyin qapalı gözünə dəyməyib. İki şəxsin münaziəsini iki firqənin müsədiməsi surətində göstərməsində, əlbət, böyük bir qərəz və fitnə olmağında şəkklə yox. Allah fitnəkarların şərinə, hiyləsindən saxlasın.

C.M.

“Həyat”, 6 noyabr 1905, № 96

---

* İşə – yayılma

MÜSƏLMAN TEATRI

Bugünkü şənbə gecəsi Tiflis teatr heyəti Mixailovskidə “Vetsel” teatrında Nəcəf bəy Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” nam komediyasını mövqeyi-tamaşaya qoydular.

Qeyrətli oyunçular öz rollarını lazımcına bacarıb, hər kəsin məmnuniyyəti və alqışını cəlb elədilər. Hərçənd arvad rolları təbii halınca deyildilərsə də, bu da o qədər qüsurla bilməz. Çünki bu xüsusda uzun-uzadı biliyə və təcrübəsi olmayan kişilərdən arvadlardan təftari-nazükənə, müamilə və şivəyixüsusiyətlərini gözləmək təbii ola bilməz. Bu cəhət və oynayanların minidə bir belə şeylərə məşğul olduqları nəzəri-insaf və mizanə alınarsa, demək olar ki, himmətli cavan oyunçularımız öz rollarını çox yaxşı ifa etdilər.

Teatr camaatla xıncə-xıncə dolu idi. Təəssüf, çox təəssüf ki, oyun nə qədər yaxşı idisə də, camaatın tərtib və oturuşları o dərəcə biqayda və səliqəsiz idi. Hətta bu qaydasızlıq o mərtəbədə idi ki, budəfəki teatra zətan çox az gələn mötəbər fəmilə və şəxslər birinci pərdədən sonra teatrdan çıxıb getməyi özlərinə fərz bilirlər. Birinci pərdədən sonra camaatın qarşılıqlı, biqaidə hərəkət və vəziyyətləri daha ziyadə artdı. Hər kəs harada keyfi istəyirsə orada otururdu. Nə vaxt canı istəsə tütün çəkirdi. Hələ biletlərə baxmaq üçün bəzi cavanların təyini, teatra altı aylıqdan 10-12 yaşına qədər pək çox məktəb uşaqlarının qəbulu əfv edilməz, çox böyük bir qüsurlu idi. Ümidvarız ki, bundan sonrakı teatrlarımızda tərbiyəvi fəmilələri müsəlman teatrlarından nifrət etdirəcək bu kimi qaydasızlıqlar və qüsurlar olmaz.

“Şərqi-Rus”, 28 noyabr 1904, № 234

BİNƏSİBLƏR

Bunlar çoxdur: bircə Zaqafqaziyada bunlar yüz minlərlə hesablanır. Onlar dilənçilərə oxşayırlar. Həmişə cırımlı-cındırda, ac, yorğun. Onlar bizim həmvətənimiz deyildirlər, qonaqdırlar. Onlar buraya uzaq məmləkətlərdən işləmək üçün gəlmişlər və işləyirlər. Amma onlar son dərəcə yazıqdırlar. Çünki heç kəs onları sevmir, heç

kəs onların fikrini çəkmir, onların qeydinə qalmır. Onları, buraxıb gəldikləri yerdə də sevmirlər, bizdə də sevmirlər.

Nə üçün onları sevmirlər? Bunu heç kəs bilmir. Mən isə belə fikir edirəm: onları onun üçün sevmirlər ki, onlar cındır paltarlıdırlar, çünki onlar acdırlar.

Bu, İran fəhlələridir! Onlar bizə İranın ayrı-ayrı mahallarından gəlmişlər; gəlmişlər, çünki onlar orada, öz vətənlərində yeməyə bir şey tapmırlar. Orada nə zavod sənayesi vardır, nə fabrika sənayesi. Orada onlar əsgəri qulluq üçün də dövlətə lazım deyildirlər; çünki İran ordu saxlamır, çünki əsgərlərə verməyə çərəyi yoxdur. İran xəzinəsi boşdur. Bunları, bu fəhlələri orada kənd təsərrüfatı da cəlb etmir, çünki İranın bütün əhalisi bədbəxt proletariattan ibarətdir. Orada bütün torpaq xanların, nüfuzlu mollaların, şahzadələrin və hər cür insafsız qolçomaqların əlindədir. Əkinçi və muzdur isə tər tökə-tökə yeri əkib, ondan taxıl çıxaranda, bütün bu taxılı aparır mülkədarların ambarına, özü də öz ailəsilə yenə ac qalır və bu aclığa baxmayaraq, yenə də il uzunu öz mülkədarları üçün işləyir, çünki onlardan asılıdır. O da qaçır.

O, vətəni, arvadını və uşaqlarını qoyub qaçır, O qaçır; çünki onun arvadı və uşaqları acdırlar. O bizə gəlir ki, çörək qazansın və bu çörəklə arvad və uşaqlarını saxlasın. O, ayaqyalın, piyada min verst yol gəlirkən, elə bilir ki, bizdə elə knyazlar, şahzadələr, xanlar və insafsız qolçomaqlar yoxdur. O elə bilir ki, bizdə mülkədar ambarları yoxdur, bizdə mülkədar və rəiyyət (krepostnoy) yoxdur. O elə bilir ki, bizdə onu sevəcəklər, bizdə ona zülm edib incitməyəcəklər, onun zəhməti qiymətləndiriləcəkdir. Bizim qanun və qaydamızda o, iş sahibinin zülmündən özünü qoruya biləcəkdir, bizim “işə tez baxan məhkəməmizdə”, bizim hökumətimizdə o, müdafiə və himayə tapacaqdır. O elə bilir ki, bir tikə çörək qazanandan sonra sağ-səlamət öz vətəninə qayıdacaq və bu bir tikə çərəyi öz ac ailəsinə aparacaqdır. İran fəhləsi bu xoş ümidlə bizə gəlir!!!

*“Kavkazski raboçi listok”
qəzetindən tərcümə, 24 noyabr 1905, № 3*

XEYİR-DUA

İran fəhlələri vətənlərinə gedən zaman mən vağzalda idim. Üst-başı cırıq, çirkli, küt nəzərlərində-qorxu ifadəsi. Onlar ürkmüş surü kimi bir-birinə qısılaraq, yerdə oturmuşdular.

Demək, bizdən gedirsiniz, ey İranın yazıq övladları! Cırım-cındırlı, çirkli gedirsiniz! Sizin taleyiniz olduqca acıdır. Mən bilirəm ki, orada, uzaq vətəndə, sizin əhli-əyalınız sizdən çörək gözləyirlər. Yalnız bunun üçün də siz bizə gəlmişdiniz. İndi isə cırım-cındır, çirk içində, əliboş gedirsiniz. Siz nəinki burada öz ailələriniz üçün çörək pulu qazanmadınız, hətta öz qohumlarınızı da burada itirdiniz. Siz yaxşı bilirsiniz ki, orada, vətəndə, siz öz uşaqlarınız ilə bəlkə də ac qalacaqsınız. Buna baxmayaraq, siz yenə də gedirsiniz. Siz haqlısınız, min dəfə haqlısınız. Bir yerdə ki adamlar öz qonşularını, öz uşaqlıq yoldaşlarını öldürürlər, bir yerdə ki onlar yüz illərlə bir küçədə, bir həyətdə, bir evdə yaşadıkları öz dünənki dostlarının var-yoxunu yandırılar, bir yerdə ki adamlar bu cür igidlik göstəririlər və bunu nə üçün etdiklərini özləri də bilmirlər, – belə yerdə yaşamağa dəyməz.

Gedirsiniz, yaxşı yol! Ancaq ey İranın yazıq övladları, gedərkən siz bunu yadınızda saxlamalısınız.

Əvvələn, siz buradan sakit gedin və öz qəlbinizdə heç bir kin və ədavət hissi aparmayın. Siz unutmamalısınız ki, bizdə heç kəs sizi qonaq hesab edərək, sizə qarşı kin hiss etməirdi və bir tük qədər də sizi incitmək istəməirdi. Əgər sizə yenə də xətər toxundusa, buna bircə səbəb bu oldu ki, siz təsadüfən vəhşi və mənasız küçə qırğınları fırtınasına düşdünüz. Unutmayın ki, sizinlə bərabər o biri millətlərin də adamları təsadüfən zərərdidə oldular və buna baxmayaraq, o millətlər də heç biri düşmən tərəflərə qarşı öz münasibətini dəyişmədi və öz həmməzhəblərinə kömək çıxmadılar. Belə də olmalıdır; siz də belə etməlisiniz.

Vətəninizə qayıdıandan sonra öz dinayrı qardaşlarınıza rast gələndə, siz onlara, hansı millətə mənsub olsalar da, bir qonaq kimi hörmət və təzim göstərməyə çalışın. Əgər pis adamların təsiri altında sizin ürəyinizə şübhə damsa, o zaman siz elmlı, ağıllı və həqiqi etiqadlı şəxslərin məsləhətini soruşun, özləri heç bir şey anlamayan mollaların və fanatiklərin məsləhətini soruşmayın.

Ey yazıq İran fəhlələri, bir şeyi də unutmayın: öz vətəninizə qayıdandan sonra siz özünüz kimi cırım-cındırlı, ac və məzlum əməkçi xalqı öz başınıza toplayın və onlara bu xoş xəbəri yetirin. Onlara nağıl edin ki, burada, bütün Rusiyada, bütün əməkçi xalq ayağa qalxmış və böyük bir qüvvə halında toplaşaraq, bu günə kimi altında zarıdığı zülmü öz üzərindən atmışdır. Orada öz yerli fəhlələrinizə yetirin ki, onların Rusiyadakı yoldaşları onlara salam göndərirlər. Əgər orada onlar buradakı öz yoldaşlarının yolu ilə getmək istəsələr, əgər onlar İran zalımları, xanları, ağaları, mollaları, dövlətliləri, şahzadələri və sairələri tərəfindən onların boynuna salınmış boyunduruqdan azad olmaq istəsələr, əgər onlar öz insan hüququnu müdafiə etmək və azadə nəfəs almaq istəsələr, o zaman onların Rusiyadakı yoldaşları, yadigar olaraq onlara öz bayrağını və bu bayraqda yazılmış müqəddəs şüarını verərlər. Qoy məzlum, bədbəxt İran zəhmətkeş xalqı bu şüarı oxusun:

“Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!”

Qoy oxusunlar və birləşsinlər!

*“Kavkazski raboçi listok” qəzetindən
tərcümə, 9 dekabr 1905, № 13*

ƏSARƏTDƏ

Böyük Şərq səhərinin limanında yüzlərcə əcnəbi gəmisinə tələm-tələsik yük doldurub, yük boşaldırdılar...

Minlərcə çinli, koreyalı yapon və rus fəhləsi üzlərində gərginlik, gözləri qan-yaşla dolu halda əcnəbi mallarla yüklənmiş ağır tayları və yeşikləri çəkib gətirir, onları tənənəfəs eləyən yükün ağırlığı altında tövşüyə-tövşüyə nəfəs alırdılar... Parlaq, mehriban günəş hambalların açıq kürəklərini, sinələrini və əllərini yandırır, elə bil istəyirdi ki, yoxsul əməkçilərin göz yaşlarını və qan-tərini qurutsun.

Müxtəlif dillərdə eşidilən qışqırıq, söyüş və danışıq səsləri mavi körfəzi aşıb uzaqlara gedir, nəhayətsiz dəryada qərğ olurdu. On minlərcə, gümrah, güclü, elə bil poladdan tökülmüş adamlar yük heyvan-

ları, hüquqsuz qullar kimi hey işləyirdilər, amma nə dövlətlənirdilər, nə də xoşbəxt olurdular. Yatmaq üçün həsrin üstünə, yaxud quruca yerə uzanıb ağır-ağır zariyır, keyimiş pəhləvan əllərinin və çox gəzib dolaşmaqdan sızlayan ayaqlarının qırışığını açırdılar...

Və limanda böyük-böyük işlər görüb bu on və yüz minlərlə pəhləvan gövdəli insanlara baxanda adama qəribə gəlir, adam inanmaq istəmir ki, onlar belə güclü, belə qabiliyyətli ola-ola niyə dilənçiliyə, aclığa və köləliyə yol verirlər!..

Necə imkan verirlər ki, onları döysünlər, dürtmələsinlər, iyrenc çirkin söyüşlərlə söysünlər? Onlar beşikdən ta məzara qədər aclığa, dilənçiliyə özlərindən böyük, tərbiyə görmüş, savadlı, tox və özündən razı qardaşlarının nifrətinə necə dözə bilirlər?

Və mən zəncirlərin cingiltisi altında hərəkət edən gəmilərin səs-küyü altında, müxtəlif dildə danışan on minlərlə fəhlələrin uğultulu səsi altında kiminsə bütün binəsiblərə müraciət edən, ağrı və məhəbbətlə dolu gur səsini eşidirəm:

“Zavallı insanlar, zəhmət və əsarət övladları!.. Zinət içərisində ömür sürən və zəhmətdən azad olan böyük qardaşlarınızdan soruşun ki, onlardakı bu var-dövlət haradandır? Niyə onlar belə şən və özlərindən razıdırlar? Əgər onlar sizə cavab versələr, sizə desələr ki, onların bu var-dövləti və xoşbəxtliyi hardandı, o zaman bilərsiniz ki, sizin yoxsulluğunuz, müsibətiniz, əzablarınız, köləliyiniz və rüsvayçılığınız hardandı. Ancaq o zaman başa düşərsiniz ki, siz bir atanın və zəhmətin övladlarısınız. Müxtəlif dillərdə danışdığımızı unudub doğma qardaş kimi qucaqlaşar və gözlərinizdən müsibət və inciklik yaşları deyil, sevinc yaşları axıdarsınız... Və o zaman sizlərdən milyonları iftixarla deyə bilər: “Bütün bəşəriyyətin var-dövlətini yaradan biz zəhmət övladları ən gözəl həyat haqqına malikik... Biz min illər boyu özgələrinin xoşbəxtliyi, bir ovuc adamın xoşbəxtliyi üçün müsibət çəkmiş və qırılmışıq. İndi isə alçaldılmış və təhqir edilmiş bizlər istəyirik ki, əsirlik əzabımızı unudaq və parçalanmış xəstə ürəklərimizin yaralarını sevinc şəfəqləri ilə sağaldaq!”

Amma limandakı zəncirlərin cingiltisi və gəmilərin səs-küyü bu qüdrətli səsi hələ ki, boğur...

Qulu

İDARƏMİZİN ƏHVALATINDAN BİR NEÇƏ SÖZ

Aşnalarımızdan bəzisi bizə məktub göndərib xahiş edir ki, onlara idarəmizin əhvalından bir neçə məlumat yazıb bildirək, məsələn, neçə müştərimiz var, kimdir bu müştərilər, hansı şəhərlərdən məcmuəmizə artıq həvəs ilə abunə yazılırlar, nə qism məktublar bizə göndərilər və ilax...

Məcmuənin dördüncü nömrəsi iyirmi beş min nüsxə qədərincə çap olundu. Bu iyirmi beş mindən on səkkiz min dörd yüz otuz iki nüsxə doqquz aylıq, altı aylıq və üç aylıq müştərilərə göndərilir. Qalanı tək-tək satmaq üçün özge şəhərlərə yollanır.

Müştərilərin yarısından çoxu İran əhlidir. Belə ki, Xorasandan başlamış Tehran, İsfahan, Təbrizə kimi həmin şəhərlərə, hətta kəndlərə on beş mindən ziyadə məcmuəmiz gedir. Bunun on üç min altı yüz doxsanı illik abunə olanlarımızdır. Qalanı tək-tək satılır (gərək qonşularımız “Həyat” və “İrşad”ın da əhvalı bu hesablara yavuş ola). On min nüsxəyə kimi “Molla Nəsrəddin” Qafqaz və Rusiya müsəlmanlarının arasında nəşr olunur (“İrşad” və “Həyat” da bu hesabda olmalıdırlar).

Bizə ən çox abunə verən şəhərlərin əvvəlincisi Naxçıvandır: burada iki minədək müştərimiz var, əlavə min beş yüz nüsxədən ki, hər həftə burada satılır. Naxçıvandan sonra Batum, Danabaş, Vladıqafqaz və Gorus. Üç minə yavuş nüsxəmiz Kırım, Qazan, Orenburq və qeyrişimali müsəlman şəhərlərində və kəndlərində dağılır (Söz yox ki, dilimizin bir olmağı çox şərtdir). Bir qədər müştərimiz Bakı, Gəncə, Şamaxı, və qeyri şəhərlərdə varımızdır.

İdarəmizə göndərilən məktublar hər bir dildə yazılır: rusca, fi-rəngcə, latınca, yaponca, Kitay, hindi, ərəb, fars, Avstraliya, Patağoniya... Qərəz, dərd-sər olmasın, yetmiş iki millətin dilində yazılmış məktubu idarəmizdə tapmaq olar (Əlbəttə, elmin çox olmağı şərtdir).

Söz yox ki, soruşursunuz, pəs bu yetmiş iki millətin dilində yazılan kağızları biz necə oxuyuruq. Yalan deyə bilmərik ki, cümləsini oxuyuruq: Kitay, və Patağoniya dilində yazılan məktublarnın sahiblərinə həmişə xəbər veririk ki, özləri Tiflisə gəlib yazdıqlarını oxusunlar. Qalanlarını qoyuruq qabağımıza və zərrəbin vasitəsilə başlayırıq nöqtələrini götürüb öz yerlərinə düzməyə, yainki qəzet istəyənə karet, kürək istəyənə kürk və qurbağa istəyənə məcmuə göndəririk. Bizim

rəyimizə qalsa, bunların eybi yoxdur. Şert xəttin gözəlliyidir və halonki idarəməyə gələn məktubların cümləsi gözəl xətt ilə yazılmışdır. İnsaf əhli məcmuəmizin 4-cü nömrəsinin beşinci səhifəsini yadına salıb bu sözləri təsdiq edər. Vəqiən İrandan gələn yazılar xəttin gözəlliyi barəsində misilsizdir. Mən güman edirəm ki, bunlar hamısı əvvəla, hürufatımızın gözəlliyindən və saniyə İranın hamamlarının sularının təsirindəndir.

Müştərilərimizin cümləsi müsəlmandır. Qəribə burasıdır ki, dünən itifaqən rus tanışlarımızın birisi idarəmizdə abunə dəftərinə baxıb təəccüblü mənə dedi: Molla Nəsrəddin, nə çox rus və polyak müştəriləriniz var? Dedim, balam, heç biri də yoxdur. Aşnam abunə kitabını qabağıma itələyib dəxi artıq təəccüb ilə dedi: və bu “ovlar” və “iski”lər məgər müsəlman adlarıdır? Gördüm ki, həqiqət aşnam doğru söyləyir və dedim: Əzizim, heç ürəyini sıxma, bunlar hamısı ötüşər...

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 5 may 1906, № 5

“QEYRƏT” MƏTBƏƏSİ

Tiflisdə təzə açılan “Qeyrət” mətbəəsində türkcə, farsca, ərəbcə və rusca hər cür kitab, dəftər, hesabnamə, paket (zərf), ziyarət kağızçası (kartışka) və özgə hər növ ticarət-sövdəgar və zavod kağızları çap edilir.

“Qeyrət” mətbəəsində çap ediləcək kitab və kağızlar Rusiyadakı müsəlman hərflərinin ən son və yaxşısı ilə basılacağı kimi, çap qiyməti də mümkün dərəcədə ucuz olacaqdır. “Qeyrət” mətbəəsi həmişə sifarişlərin gözəl təb edilməsinə, vaxtında hazır olmasına və ucuz çap etmək ilə müsəlmanca əsərlərin nəşrinə xidmət edəcəkdir.

Senzuradan rüsxət olub, “Qeyrət” mətbəəsində çox az müddətdə çap edilib çıxacaq əsərlər:

1. Cib təqvimi və cib dəftəri
2. Dəvət
3. Sübhi-sadiq

Senzorun rüsxətinə göndərilən əsərlər:

1. Moskva şəhərində birimci gün
2. Moskva şəhərində ikimci gün
3. Rəhbəri – ticarət

Senzuradan rüsxət alıb uzağı 5 ay müddətində təb ediləcək böyük kitablar:

1. Zübdətüt – təvarix
2. Kitabı – müsəbhül – hərəmeyn

Yuxarıdakılardan savayı, təb etmək üçün daha pək çox kitablar hazırdır. Vaxt olduqca inşallah təb ediləcəkdir.

Cəlil Məmmədquluzadə

“Poçt qutusu” kitabına (1905) ön söz

MƏMMƏDQULUBƏY KƏNGƏRLİNİN TƏRCÜMEYİ-HALI

(ƏXİRƏN HƏYATINA FƏCİANƏ BİR SURƏTDƏ XATİMƏ
ÇƏKİLƏN SABİQ TOPÇU OFİSERİ MƏMMƏDQULUBƏY
KƏNGƏRLİ)

Bu il avqust ayının 29-da Batum şəhərində Məmmədqulubəy Kəngərlinin erməni komitəti tərəfindən göndərilən ermənilər tərəfindən şəhid edildiyini duyub qəlbən ağlamayan qafqazlı bir müsəlman yoxdur. Zənn edirəm, məhz millət yolunda qurban olan belə bir vücutdi-müqəddəsin tərcümeyi-halını yazmaq, bilməyənlərə tanımaq, onu bilən hər sahibqələmimizin, əlbəttə, ən birinci borcu idi. Nə fayda ki, indiyə qədər bu borcu yerinə yetirən bir kəs meydana çıxmadı. Doğrusu, bu hal bu qədrnaşünaslıq ümumi-millətin üstə bihədd naşükürlük töhməti qoyacağından qorxdum. Sevgili millətimə öylə böyük bir təqsiri rəva görmədim. Bu səbəblədir ki, sahibqələm olmaya-olmaya, mərhumun vətəninə minlərcə verst uzaqda ola-ola qəlbim razı olmadı ki, öylə bir mücəssəmi – həmiyyənin, fədakari-millətin tərcümeyi-halı yazılmamış qalsın. Buna görə millətin qədrşünaslığı naminə mərhumun tərcümeyi-halından bildiyim qədər yazıram:

Mərhum Məmmədqulubəy Kəngərli İrəvan quberniyasında Naxçıvan şəhərində 1864-cü sənəyi-miladidə təvəllüd edib. Atası Naxçıvan bəyzadələrindən mayor Şəfi ağadır. Ən birinci, ən əsaslı təhsil demək olan tərbiyəyi-əvvəliyyəni maarifpərvər atasından gördü. İkinci təhsil olan ibtidai oxumağı xüsusi müəllimdən öyrəndi. Ən birinci məktəbi-təbii olan ev tərbiyəsini lazımınca qurtarıb, xaricdə oxuyacaq sinninə çatan vaxt atasının silkinə daxil oldu. Yəni Tiflisdə hərbi məktəbinə – Kadeskki korpusa girdi. Buranı tamam edəndən sonra Peterburqdakı Mixaylovski topçu məktəbi-alisinə keçdi. Burada 1882-də ün-ter-ofiserlik mənşəbi-əvvəlisini aldı. 1884-də topçu məktəbi – alisini kəməli-ləyaqətlə qurtarıb, ofiserlik mənşəbilə çıxdı. Xeyli illər ofiserlik qulluğunda bulunub dövlət və vətəninə hüsni-xidmətlər göstərdi. İstedad və əhliyyət sayəsində az vaxtda hər kəsin nəzəri-təhsinini qazandı. Dirayət və iqtidarına görə ştabs-kapitanlıq mənşəbinə çıxarıldı. Dövlət və vətəninə daima sadıqanə, qəyuranə xidmətdən bir an geri qalmadı. 1883-cü ilinə qədər əsgəri qulluğunda xidmət elədi.

Dövlət, vətəninə elm və seyf ilə göstərdiyi xidmətləri bir az da elm və qələm ilə göstərmək fikrinə düşdü. Ştabs-kapitan mənşəbində olduğu halda istefa verdi. Bir – iki il vətəni-əslisi olan Naxçıvanda qaldıqdan sonra İrəvan şəhərinə gəldi. Canından əziz sevdiyi millətinin ən ziyadə nəyə möhtac olduğunu təhqiq etdi. Bildi ki, İrəvan quberniyasının müsəlmanları dilsizlikdən, elmsizlikdən, dövlətin qanunu, məmurların ixtiyarlarını bilməmələrindən hər an bir müsibətdən digər bir bəlaya düşər olurlar. Bildi ki, ən əvvəl müqtədir bir vəkil (advokat) olub millətə xidmətə buradan başlamaq lazım. Bu səbəblə bütün iqtidarını sərf edib, vəkillik imtahanına hazırlandı. Az vaxtda qanunən vəkillik ixtiyarını aldı. Bir az əvvəl nə cür mükəmməl bir topçu zabiti idisə, imdi də müqtədir bir vəkil oldu. Qılınc və qələmi birləşdirdi. Fəzl və qeyrəti, sidq və nəcabəti sayəsində az vaxtda çox ziyadə kəsbi-şöhrət elədi. Peterburqdakı adlı, təcrübəli advakatlara müraciət edəcək olanlar mərhumun qüdrəti-nitqiyyəsinə, məlumatı-ədliyyəsinə istifadə etməyə başladılar. İş və iqtidar söz və qövlə qalmadı. Tez vaxtda fellə meydana çıxdı. Şəhidi-mərhum İrəvanda şöhrətli, diplomalı böyük advakatlara qarşısında öhdəsinə götürdüyü böyük-böyük işləri müttəsil qazanırdı. Fəzl və iqtidarına əlavə edilən alicənablığı, millətpərvərliyi, rəhimdilliliyi mərhumun namını hər kəsin ürəyində yer etdirdi. Bir çox advokatlar kimi pula,

dövlətə əsla tamah etməzdi. Özü təbən, cinsən nəcibzadə nəcib idi. Könlü qəni, niyyəti ali, ümidi böyük, fikri vase idi. Qüvveyi-nitqiyyədə, fəzlü ürfanda nə mərtəbə şayani-imtisal idisə, qeyrət və həmiyyədə, səy və ictimahda, millət və həmiyyətərvərlikdə o dərəcə şayisteyi-təqdir idi. Hər gün evində bir çox fağır, biçiz müsəlmanlar bulunub, ərzi-hallarını pulsuz yazdırırdılar. Bu qədər məşğuliyyətlə bərabər, heç bir camaat işi olmazdı ki, mərhumi-cənnətməkan o işin ən atəşli məhəllində olmasın. Heç bir günü olmazdı ki, milləti üçün xeyirli bir işin tədbirlə məşğul olmasın. Bu səbəblədir ki, şəhidi-aliməqam belə ciddi, əhəmiyyətli bir xidmət ildə məşğul ola-ola övladi-millətin tərbiyə və təhsilini əsla yaddan çıxarmazdı. Millətin səlamət və tərəqqisi üçün ən birinci qapı, ən birinci vasitə zəmanənin təqzasına görə açılacaq məktəb olduğunu çox yaxşı bilirdi. Axırda vəkilliyin ağırlığına baxmayıb, Qafqazda birinci dəfə müsəlman leyli məktəbi (pansion) açdı. Zabitliyi və vəkilliyi ilə bərabər, “pedoqoq” silkinə də girdi. Ömürlərini müəllimlikdə çürüdü, Qafqazın bu qədər böyük şəhərlərində bir müsəlman pansionu açma bilməyən müəllimlərə ən ibrətəbəxş bir nümunə, bir müəllim oldu. Pansionu az vaxtda dərəcəyi-tərəqqinin ən üst mərtəbəsinə çıxardı. Günlərinin bütün saatlarını gah vəkillikdə, gah məktəb müfəttişliyində, gah millət müşavirliyində keçirirdi.

Axırda keçən mart ayında İrəvan müsəlmanlarına vükalətən Peterburqa getmək iqtiza etdi. Bu əhəmiyyətli və böyük iş həmiyyən və dirayətli bir sahibi-ürfana möhtac idi. Bu xüsusda öylə bir şəxs gərək idi ki, bu nazik və məsuliyətli işi öhdəsinə götürüb, vəzifəsini layiqilə ifa edəydi. İrəvanlılar bu barədə əsla zəhmət çəkmədilər. Çünki göz-lərinin önündə dağ kimi səbatlı, aslan kimi cəsur, Xızr kimi müdrik, kasifi-həqiqət kimi zəhmətkeş Məmmədqulubəy var idi. Ümum cə-maatın ittifaq və intixabı ilə mərhum bir neçə yoldaş ilə Peterburqa getdi. Millətin hər növ dərd və ehtiyacını bizzat sərdari-əkrəm qraf Voronsov cənablarına və daxiliyyə nazirinə ərz etdi.

Biçərə millətinin hüququnu mühafizəyə, idareyi-hökumətdə ixtiyar sahibi olmağına şifahən-təhrirən çalışdı. Mərhumun ən ziyadə çalışdığı cəhət müsəlmanların hüququnu erməni və özgə vətəndaşlar ilə bir etmək idi. Mərhumun bu ali xahişi Qafqaziyada təkcə riyasət və böyüklük istəyən erməni böyüklərinin xoşuna gəlmədi. Ölüm kağızları yazdılar. Öldürmək fikrinə düşdülər. Mərhum Məmmədqulubəyi

Peterburqdan gələndən bəri gözləyirdilər ki, hər nə cür olsa öldürsünlər. Mərhum işin bu cəhətini çox yaxşı qanmışdı. Lakin bir neçə müf-sid erməninin divarın dalında alçaqlar kimi gizlənilib öldürəcəklərindən qorxmazdı. Buralarını bilə-bilə yenə istədi ki, vəkilliyinə, məktəbinin tərəqqisinə davam etsin. Lakin bir kimsədən bir müavinət görmədi. Axırda çarəsiz qaldı. Məktəbini dağıdıb, vəkilliyini buraxıb Parijə getməyə, oradan millətinə özgə yolda xidmət etməyə məcbur oldu. O aşi-qi-millət, o mühibbi-xidmət istəyirdi ki, öz bacısı oğlunu və özgələri Parijə təhsilə aparıb, bu barədə qafqazlılara bir qapı açsın. İstəyirdi ki, Qafqazdan tələbə getməyə vasitə olub bir dairə içində sıxışib qalan müsəlmanlara o mənbəyi-fənn və hünəri tanıtdırsın. İştə məhz bu fikrə xidmətlə keçən avqustun 25-də İrəvanı tərk edib Tiflisə getdi. Orada bir neçə gün qalandan sonra bacısı oğlu Heydər ilə Batuma getdi ki, gəmiyə minib Parijə yollansın. Batumda gəmi biletini alıb bir saat sonra yola düşməyə müntəzir oldu. Bu arada dostlarına açıq məktub yazmaq istədi. Bir dükandan bir neçə açıq məktub alıb, bəzi dostlarına bu surətlə yazdı:

“Batumdayız, bilet aldım. Bir saat sonra fırəng gəmisinə minəcə-yik. Vətənim, millətim heç vaxt yadımdan çıxmayacaqdır. Xidmət yer ilən deyil, insanın özü ilədir...”

Bu axırıncı məktublarını cibinə qoyub poçt qutusuna buraxmağa və oradan yemək yeməyə gedəcək idi ki, erməni komitəti tərəfindən göndərilən üç məlun erməni gizləndikləri divarın küncündən qəflətən çıxıb, o fədakarı-milləti xəncərlər ilə parça-parça doğrayıb qaçdılar. İştə yüzlərcə illərdə İrəvan quberniyasının təkcə meydana çıxardığı, bütün qafqazlıların fəxr edəcəkləri bu həmiyyəti-müçəssəm, bu nuri-çəşmi-millət hənuz 41 yaşında ikən bir neçə xaini – dinin ədu əkbərin xəncərləri altında şəhid edildi.

Məmmədqulubəy xalis doğru bir müsəlman idi. Mükəmməl bir insan idi.

Şəhidi-cənnətməkanın doğranan mübarək vücudu iki günə qədər Batumda qaldıqdan sonra, sentyabrın birində Batum müsəlman kon-sullarının, bəyzadələrinin, ümum müsəlman camaatının təkidi ilə Tif-lisə göndərildi. Tiflis camaatı mərhumun cənəzəsini çox artıq ehtiram-la Tiflis vağzalında istiqbal etdilər. Oradan böyük bir cəmiyyətlə məs-cidə aparıb, sentyabrın 2-də müsəlman qəbiristanlığında öz bacısının yanına xaki-qüfranə-qərargahi-əbədisinə təslim etdilər.

Cənabi – həqq mərhumə rəhmət, qardaşı – bacısı yerində olan ümum müsəlmanlara mətanəti-qəlbi – lazımı mərhəmət ehsan etsin.

Bir kiçik xütbə

Əzizim, dostum, Məmmədqulubəy! Ruhun müəzzəb olmasın, vücudun-zahirin nəzərdən qalıqdısa, nami-müqəddəsin əbədi qalacaqdır. Heç məyus olma! Millət yolunda ölmək ilə cənnəti – ələyə girmək qapısını ən əvvəl sən açdın. Bu zamanda şühədayi-millətin, fədakarani-ümmətin sərəfrazı sən oldun. O möhtərəm riyasəti sən iktisab etdin. Nədən mükəddər olursan? Yolunda fəda olduğun camaat o qədər bihəmiyyət, binamus, bidin deyillər ki, səni əbədüddəhr yaddan çıxarsınlar. Xeyr, xeyr, sən camaatımızı o mərtəbə biqeyrət, bihəyə hesab etməzsən. Sən arxayın yat ki, sənin səbəbi-şəhadətini adı müslim və mömin olan heç vaxt yaddan çıxarmayacaqdır.

Ey nuri-çəşmi-millət, sən məhzun olma ki, sənin ali niyyətlərin, müqəddəs xahişlərin, həyatbəxş ümidlərin əmələ gəlməyib qalacaqdır. Pəs zənn etmə ki, ermənilər səni şəhid etməklə niyyətlərinə, xahişlərinə mane oldular. Əsla, rahat yat ki, sənin hər damcı qanın yerinə sənin camaatın, sənin millətin yüz-yüz xahişini əmələ gətirəcəkdir. Yat, əziz canımız! Rahat yat ki, sənin ruhunun müəzzəb olmağına əsla razı olmayacağıq. Sənin bihudə tökülmüş pak məsum qanlarından bu məmləkətdə, bu vətəni-ümumidə ixvət və məhəbbət, sülh tərəqqi və təkamül gülləri bitəcəkdir!

Arxayın ol, arxayın ol ki, sən həqiqətdə ölmədin. Sən dünyadakı sağlığından daha artıq sağsan, dirisən. Bundan sonra hər saat gözüümüzün önündə, qəlbimizin içindəsən. Bu bərədə bizdən əmin ol! Get, get qərargahın olan ərvahi-şühədaya qavuş! Onlara de ki, “millətimin təqsirini bağışlayın. Çoxdan sizi yalnız qoymuşdular. Neçə illərdir sizə yoldaş heç kəs göndərmədilər. İndi millətim oyanıbdır, mərhəmətə gəlibdir, öz haqlarını, insan olduqlarını qanmağa başlayıbdır. Məni sizin yanınıza göndərdilər ki, millətimin bu fərəhbəxş xəbərini sizə mücdə edəm”.

Ruhum Məmmədqulubəy! Xatircəm ol ki, sənin xahişlərinin hamısını yerinə gətirəcəyiz. Aşağılarda qalma, qalx yuxarılara, qalx!

Yüksəl ki, yerin bu yer deyildir,
Dünyaya gəliş hünər deyildir.
Yüksəl ki, bunun da fəvqü vardır,
İnsanlığın özgə zövqü vardır.

Şua

“Həyat” qəzeti, 22 sentyabr 1905, № 11, s. 2-3

OXUCULARIMIZA

Məcmuəmizin 15-ci nömrəsində “Təzə həyat”ın məsləki bərəsində bir neçə söz danışırdıq. Bizim bu sözlərimizə “Təzə həyat”ın acığı tutub, başlayıb bizim xüsusumuzda küçə söyüşləri söyməyö. Bu söyüşlərə biz cavab yazmayacağıq və buna da iki səbəb var: əvvəla, məcmuəmizdə yer azdır və ixtiyarımız yoxdur bu az yeri qərəzi –şəxsi münasibətlə vuruşma meydanı edək.

Saniyən indiki halımızı nəzərə alıb Qafqazda müsəlman qəzetlərinin çoxalmasını qənimət hesab edirik və “Təzə həyat”ın özünün də camaatımız üçün nafe olmağını danmırıq, bu şərt ilə ki, əvvəlinci nömrənin baş məqaləsini və qalan nömrələrdə bir para məddahanə mənzumələri cırıb tullayaq Kaspi dəryasına.

Əgər bundan sonra “Təzə həyat” məsləkinə təğyir verməyib genə başlaya “ay Soltan, qadan alım, ay hacı, başına dolanım” – biz qəzet dairəsindən kənara çıxmamaq şərtilə, genə hərdən bir “Təzə həyat”dan danışmağa vədə veririk.

Bir şey yadımıza düşdü: “Təzə həyat”deyir ki, biz dövlətliləri o qəsd ilə pisləyirik ki, bizə pul versinlər.

Amma biz də deyirik ki, “Təzə həyat” dövlətlilərə o qəsd ilə təməllüq edir ki, ona pul versinlər.

Kimin sözü haqdır?

“Molla Nəsrəddin”in əlli altı nüsxəsini diqqətlə oxuyanlar bilirlər ki, biz bir söz ilə də işarə eləməmişik ki, bizim pula ehtiyaclığımız var, ondan ötrü ki

“Hər ki bər xod dəri-süal güşad-
Ta bəmirəd niyazmənd bəvəd”.

“Az begüzar və padşahi kon-
Gərdəni-bitəmə bülənd bəvəd”*

İdarədən

“Molla Nəsrəddin”, 28 aprel 1907, № 17

Tərcüməsi: Hər kim özü üçün dilənmək qarısı açdı (yəni hər kim dilənçiliyə adət elədi) ölənə kimi başqalarından asılı olacaq. Tamahkarlıqdan əl çək və padşahlıq elə. Tamahsız boyun uca olar.

TÜRKİYƏ MƏŞRUTƏSİNİN KEÇMİŞİNDƏN

Türkiyə sultanlarına hələ XVIII əsrdə aydın olmuşdu ki, ümumiyyətlə, dövlət quruluşunda və xüsusilə-hərbi təsisatda olan anomaliya Türkiyənin mədəni inkişafını və habelə işğalçılıqdakı müvəffəqiyyətli hərəkətini ləngidir.

Böyük sərkərdələr Napolyon və Suvorov bütün dünyaya səs saldıqları zaman, onlardan birincisinin müzəffər qoşunları Misrə, digərini ninkilər isə Qərbi Avropaya hücum etdikləri zaman, nəhayət, türk qoşunları Avstriya və Rusiyanın birləşmiş qoşunları tərəfindən Serbiya və Ruminiyada büsbütün darmadağın edildikləri zaman dahi Sultan Səlim salis* çox aydın başa düşdü ki, onun dövründəki dövlət quruluşu Türkiyə imperiyasını açıq-aşkar uçuruma doğru aparmaqdadır.

Sultan Səlim ağıllı türk nazirlərinin onunla həmrəy olduqlarından istifadə edərək, hərbi idarə üsulunda əsaslı islahatlar aparmağa və elm təhsilini layiqli bir şəkildə qurmağa başladı. Beləliklə, bir neçə ilin ərzində Türkiyədə elə nümunəvi kazarmalar, ali hərbi və mülki məktəblər və sair yeniliklər meydana çıxdı ki, ozamankı qonşu dövlətlər onlarla fəxr edə bilərdilər.

Sultan Səlimin on doqquz illik hökmranlıq dövrü yeni türk tarixinin ən görkəmli səhifələrindən biridir. Sultanın əsaslı islahatları köhnə üsuli-idarənin tərəfdarlarında narazılıq oyatmaya bilməzdi. Ölkədə çekişmələr, siyasi firqələrin mübarizəsi başlandı. Sultanın özünün elan etdiyi söz və yığıncaq azadlığı bütün bunlar üçün əlverişli bir zəmin idi. Qətiyyətlə təəccüblü deyil ki, o zaman hələ sultanın liberal ideyalarını dərk etmək dərəcəsinə çatmamış: yarım-vəhşi osmanlılar onun təşəbbüslərinə qarşı, qüvvətli irticaya başlamışdılar. Nəhayət, qəzəblənmiş qara camaat Sultan Səlimin bədxahlarının və ruhanilərin fırıldaqlarına aldanaraq sultanı taxtdan salır, onun yerinə hakimiyyətə fərsiz Sultan Mustafanı gətirir (1805-ci il).

Sultan Səlimin yetirməsi olan Sultan Mahmudun taxt-tacı ələ almasından sonra ədəbiyyat və maarifin intibahına doğru dönüş hiss olunur; bu dönüş sonrakı sultanın-Sultan Məcidin də vaxtında davam edir. Sultan Səlimin səpdiyi toxumlar bu iki sultanın hökmranlığı döv-

---

* Salis – üçüncü

ründə xeyli münbit zəmin tapmışdı. Türk imperiyasında sakin olan xalqlar Sultan Səlimin hökmranlıq sürdüüy keçmiş xoş zamanları yada salaraq müstəbid sultan üsuli-idarəsinin qanunla məhdud edilməyən hədsiz zülmünü hiss etməyə bilmirdilər.

Əgər xalqın şüurunun oyanmasına bir tərəfdən maarif və ədəbiyyatın inkişafı kömək edirdisə, o biri tərəfdən hakimiyyətə həyasız Sultan Əziz keçəndən sonra sultan sarayında törənən dəhşətlər bu şüura qüvvətli təkan verirdi. Şərq müstəbidlərinin mənfi sifətlərinin təcəssümü olan Sultan Əziz qısa bir müddət ərzində dövlət xəzinəsinin bütün ehtiyatlarını öz eys-ışrəti üçün sərf etdi. Türkiyə Avropa dövlətlərinə Sultan Əzizin zamanından borclu düşmüşdür; bu, onun israfçılığının nəticəsidir.

Lakin Türkiyə artıq əvvəlki Türkiyə deyildi: o, hakimi-mütləq olan sultanın təhlükəli fırıldaqlarına kor-koranə və itaətkarlıqla dözə bilmirdi. Xalqın səbir kasası ağzınadək dolmuşdu, bir balaca yerindən oynatmağa bənd idi. Bütün iş ancaq qəhrəmanlardan, mübariz insanlardan asılı idi. Onlar lap vaxtında, özü də əsl qəhrəman fədakarlığı ilə meydana çıxdılar.

Bu müqəddəs mübarizə üçün təqdiri-xuda rəisi-cümhurun naziri (sədri-əzəm) ölməz Midhət paşaya nəsib oldu. Onu bu şərəfli işə ruhlandıran isə dahi türk şairi və sosialisti Kamil bəy idi.

Midhət paşa elə görkəmli dövlət xadimlərindəndir ki, onlara mövcud quruluşun bütün naz-nemətləri müyəssər olduğu halda, yüksək mənəvi ideallardan ruhlanaraq onlar bütün güc və qüvvələrini həmin quruluşu məhv etmək uğrunda qanlı mübarizəyə həsr edirlər. Qədrşünas nəsil belə adamların adını bəşər tarixinin şanlı səhifələrinə yazırlar. Midhət paşa belə tarixi şəxsiyyətlərdəndir.

O, mukəmməl Avropa təhsili alıb, bütün həyatını öz vətəninin dövlət məsələlərinə həsr etmiş və eyni zamanda yüksək inzibati vəzifələrdə olmuşdur. Onun dövlət işindəki fəaliyyəti heyrətamiz dərəcədə səmərəli keçmişdir. Məsələn, o, Bağdad mahalının general-qubernatoru vəzifəsində işlədiyi az bir müddət ərzində ölkənin mədəni və iqtisadi qüvvələrini lazımı yüksəkliyə qaldıra bilmişdir.

O, bir inzibatçı kimi böyük nüfuz sahibi idi. Müstəsna natiqlik qabiliyyətinə malik olan Midhət paşada xüsusi bir təsir qüvvəsi vardı; o, coşğun başları sakitləşdirməyi bacardığı kimi, lazım gələndə bu başla-

rı oyadıb həyəcana gətirməyi də bacarırdı. Məsələn, Bolqarıstanı qan tökülmədən ram etməsi onun ən böyük şücaətlərindən biridir.

Bütün həyatını xalq mənafeyinə xidmətə həsr edən və xalqın ehtiyac və tələblərinə yaxından bələd olan Midhət paşa, aydındır ki, çoxmilyonlu xalq kütlələrini əsarətdə saxlamış müstəbid sultan üsuli-darəsinə laqeyd bir tamaşaçı kimi baxa bilməzdi. Və o, Avropa xalqları dövlət quruluşunun tarixini nəzərə aldıqda onda belə bir əqidə yarandı ki, onun həmvətənlərinin xoşbəxtliyi yalnız sultanın ali hakimiyyətinin istibdadını aradan qaldırmaq yolu ilə mümkün olar. Midhət paşa təkçə xalqın rəğbətində deyil, habelə dövlətin bütün silahlı qüvvələrinə bel bağlayırdı.

Bu dahi dövlət xadimi öz niyyətinə səhv etməzdi. Lakin bu yolda onun qabağına çıxma biləcək yeganə qorxunc qüvvə ali ruhanilik idi. Ruhaniliyin fitvası olmadan Midhət paşanın hər bir addımı, müqəddəs şəriətə görə, qəsbkarlıq hesab edilə bilərdi. Midhət paşa hərbi nazir Hüseyn Övni paşanın, bəhriyyə naziri Əhməd paşanın və baş qərargah rəisi, nüfuzlu general Süleyman paşanın razılığı ilə şeyxül-islam Xeyrəddin əfəndinin yanına gedir, qəti rədd cavabı aldıqda onu ölümlə hədələyib, fərmani-hümayunu imzalamağa məcbur edir. Fərmanda deyilirdi ki, “xalqın iradəsi və Allahın musaidəsi ilə sultanlıq taxtı ləyaqətsiz Sultan Əzizdən alınır, vətəndaşların sevimlisi Murad paşaya verilir və vətəndaşlara məşrutə quruluşu əta edilir”.

Gecəyarısı Midhət paşa saraya gəlir. Hüseyn Övni paşa qoşunlarını saraya tərəf yeridib sarayı muhasirəyə alır.

Əhməd paşa hər bə gəmilərini Bosfora çəkir. Süleyman paşa sultanın bütün məiyyətinə bir yerə yığır. Saraya birinci olaraq Midhət paşa daxil olur və şahzadə Murad paşanın qabağında dayanıb fitvanı ona oxuyur. Midhət paşanın işarəsi ilə yaylım salam atəsi açıldığı zaman Sultan Əziz cəld yatağından sıçrayıb pəncərədən bayıra baxır və şöhrətli ordusunun sərəya duzölmüş olduğunu görcək artıq işinin bitdiyini başa düşür.

Türk tarixinin cahanşümül hadisəsi 1876-cı ildə bu cür vəqə oldu.

Sultan Murad devrilməş Sultan Əzizin dayısı idi. Təbiətən son dərəcə mərhəmətli olan Sultan Murad Sultan Əzizin bədbəxt taleyinə çox acıyırdı. O, Sultan Əzizin şəxsi rifahı qayğısına qalaraq əmr etdi ki, onun tamamilə rahat yaşaması üçün hər çür şərait yaradılsın. Bu məqsədlə Sultan Əzizi pulsuz-parasız yaşamaq üçün Top-qapı-saraya

köçürmüşdülər və oğluna qulluq eləmək üçün təyin edilən doğma anası da orada yaşayırdı. Qəti əmr verilmişdi ki, Sultan Əzizin əl ata biləcəyi hər cür intihar üsulunun qarşısı qabaqcadan alınsın. Buna baxmayaraq, onun heysiyyətinin dərinədən təhqir olunması, əzəmət və vüqarının amansızcasına tapdalanması hər halda fəlakətə səbəb oldu. Sultan Əziz anasından onun qayçısını aldı və fürsət tapıb sol əlinin başqan damarını kəsdi. Çoxlu qan itirməsi Sultan Əzizə kömək etdi ki, ona əzab verən mənəvi iztirabları həmişəlik yaddan çıxarsın.

Sultan Əzizin intihar etdiyi gözlənilmədən Sultan Murada xəbər verildiyi zaman o daha faciəyə bir hala düşdü. Mənəvi və cismani cəhətdən incə təbiət sahibi olan Sultan Murad ona üz verən itkiyə tab gətirə bilmədi. Bu xəbər onu elə sarsıtdı ki, onda ruhi xəstəlik əlamətləri görənəməyə başladı. Sağalmaz xəstə olan Sultan Muradı bir az sonra indi hökmranlıq sürən Sultan Əbdülhəmid əvəz etdi...

Bu zaman dövlətdə təzəcə bəxş olunmuş məşrutə hüriyyətinə həyata keçirmək üçün fəal iş gedirdi. Xalq nümayəndələri çağrıldı və İstanbulda onların birinci sessiyası təyin olundu. Bu sessiyanın nə üçün baş tutmadığını müxtəlif şəkillərdə izah edirlər. Nə isə, o zaman Sultan Həmidlə erməni nümayəndələrindən biri arasında baş vermiş bir narazılıq da qeyd edirlər. Lakin ümumiyyətlə Sultan Həmidin təxti-səltənətə keçməsindən sonra Türkiyənin daxili siyasətində əsaslı bir dönüş əmələ gəlir, bu dönüş elan olunmuş məşrutə haqqındakı bütün danışıqların yaddan çıxıb getməsinə səbəb olur.

Təxti-səltənətdə yerini bərkidəndən sonra Sultan Həmid öz amirənə təbiətinə zidd olan hər bir şeyi darmadağın etmək üçün gecəgündüz baş sındırdı. O özünü bütün müsəlmanların xəlifəsi, Allahın yer üzündə kölgəsi, qüdrətli bir hökmdar kimi aparırdı. Heç çür ağına sığmırdı ki, onun kimi böyük bir adamın vaxtında nümayəndələr dövlətin idarəsi işinə qarışa bilərlər.

Aydındır ki, Midhət paşa və onun həmfikirləri Sultan Həmidin öz təbəələrini əsarətdə saxlamasına çox ciddi surətdə mane olan adamlar idilər. Bu maneələri aradan qaldırmaq sultanın müqəddəs bir arzusuna çevrilir olur və onun qeyri-adi ağı bunun üçün bir sıra tədbirlər tötəməyə başlayır.

Sultan Həmid özünə sadıq olan paşaları ətrafına yığıb tədricən hərbi hissələrə rəhbərliyi onlara tapşırır və sultanın tabeliyinə keçən bütün hərbi qüvvələr qısa müddət ərzində ona sədaqətlə xidmət edə-

cəkləri barədə and içirlər. Osmanlılara gəldikdə, onlar mədəni cəhətdən aşağı səviyyədə olduqlarına görə laqeyd vəziyyət alıb adil Allahın iradəsinə boyun əydilər. İndi artıq öz qəddar düşmənləri ilə Haqq-hesab çəkmək Sultan Həmid üçün çətin deyildi. Çox keçmədən biz Mədəniyyət paşanı Taifə sürgün olunan görürük və o orada bir cəllad tərəfindən vəhşicəsinə öldürülür. Bağdadda olan Süleyman paşanın və bütün ömrü boyu xalqın azadlığı yolunda yorulmadan çalışmış böyük adamların hamısının aqibəti bu cür kədərli olur.

Sultan Həmidin bütün həyatı öz hədsiz ağalığını möhkəmləndirmək qəsdilə törətdiyi saysız-hesabsız kədərli hadisələrlə doludur. Bu hadisələrdən biri də Sultan Muradın ömürlük həbs cəzasına məhkum edilməsidir. Sultan Murad inşil vəfat etmişdir. Türkiyənin bir sıra yaxşı oğulları sultan zülmünün qurbanı olmuşlar. Və onlarla birlikdə ictimai xadimlərin və dahi paşaların böyük bir dəstəsi məhv olmuşdur. Bunların təqsiri yalnız xalq azadlığı yolunda mübarizə aparmaları idi.

Sultan Həmid türk hakimiyyəti qalasını bu cür ucaltmışdır; o hakimiyyətin ki, neçə illərdən bəri Türkiyə imperiyasının çoxmilyonlu əhalisi onun zülmü altında inləməkdədir.

C.Məmmədquluzadə

“Zaqafqazye” qəzeti, 13 iyul 1907, № 137

Rus dilindən tərcümə olunmuşdur.

HİCAB MƏSƏLƏSİ VƏ CAVABIMIZ

Dünyada hər cür çətin və xariqüladə bir məsələ bəsirət və insaf ilə müzakirə olunsaydı, şəksiz, həqiqət tərəfi axtarılar. Həqiqət axtarılan yerdə də mütləq ixtilaf olur. Şüurlu ixtilaf isə, əlbət şüurlu ittihadı meydana gətirir. Hər halda, möhkəm və davamlı ittihad məhz fəhm və bəsirət yolu ilə olan ixtilafdadır. Bu səbəblədir ki, “ixtilafü ümməti rəhmətün” buyurulubdur. Amma, heyf ki, zəmanəmizin biz mollaları arasındakı ixtilaf aləmin başına böyük bir bəla olubdur. Nə cür olmasın ki, əqli ilə şəri dəlillər ilə mübahisə edib həqiqəti axtaracağımız yerdə, hər birimiz başımıza bir avam dəstəsi yığıb “təkfir” silahilə vuruşmağa başlayırıq. Gözəl şəriəti əldə bəhanə edib biçarə avam camaatı öz

qərəz və mərəzimizə alət edirik. Dəstə riyasətliyini, avamlıqdan gələn mənfəəti-şəxsiyyəni həmişə saxlamaq üçün araya min cür böhtan və təvil salırıq. Heç mümkün deyil ki, biz mollalar öz aramızda, öz qaydasilə müzakirə və mübahisə edib axırda bir tərəfə tabe olaq: görəcəksən ki, bir paramız əcələ bir dəstə sazlayıb qışqırırıq: filankəs, məsələn, hicabı inkar edib dinindən çıxıb, onun qanı halaldır. Biçarə camaat da elə güman edir ki, bu cür mollaların qeyrət və namusları bu cür həqarətə davam gətirə bilmir; elə zənn edir ki, bir para mollalarımızda doğrudan din, millət və vətən qanı var və o qan qoymur ki, müsəlmanların haqq və etiqadına toxunsunlar.

Amma vallah, yalan: gündə yüz kərə milli və dini haqq və ixtiyarımıza toxunurlar. Milli və dini hüquq və namusumuzu ayaqlar altına alırlar. Lakin heç birimizdə dodaq tərpedəcək bir cürət yox. Cümləmiz siçan kimi evlərimizin deşiklərinə soxulub öz canımızın qeydinə qalırıq. Bir saatlıq rahatı, bir qəpiklik mənfəəti heç bir şeyə dəyişmirik. Amma Allah göstərməsin ki, bir adam məhz tərəqqiyi-millət naminə, bir ixtilafı məsələdən bəhs açsın və ya “adət”in ziddinə gedə, hər deşikdən baş qaldırıb başına ildırımlar yağdırırıq. Hər birimiz guya din və millətin ən qeyrətli hamisi, canıyananı donuna girib zəmanə aslanı, qəhrəmanı oluruq. Halbuki bunların hamısı avamı allatmaq, “mən varam” demək, yalançı alimlik göstərmək, asanca şöhrət qazanmaqdır. Nə deyim? Həqq – taala cümləni biz mollaların fəndi felindən, riyasət və mənfəət tamahından, ikiüzlülük sifətindən uzaq eləsin.

Mən Molla Nəsrəddin, keçən nömrədə yazdım ki, filan ayeyi-kərimələrə görə və bir para üləmanın rəyinə nəzərən arvadların üz örtməyini ixtilafı bir məsələ hesab edirəm və üz açmağı caiz bilən üləmanın rəyini xoşlayıram. Mən heç vaxt damdandüşmə deməmişəm ki, haşa hicab yoxdur. Bu söz mən Molla Nəsrəddinin barəsində sırf böhtandır. Mən demişəm və genə də deyirəm ki, arvadın üz və əllərindən savayı cəmi bədəni “övrət” dir, arvadın övrəti, yəni üz və əllərindən savayı yerlərini açmağı isə haramdır.

Bunda heç bir zərrə şəh yoxdur. Amma üz və əllərin açılmağında üləma ixtilaf edib: bir qismi deyir ki, üz və əl açmaq da haramdır. Bir qismi deyir ki, üz və əl açmaq namaz vaxtında ola bilər, özgə vaxt ola bilməz. Bir qismi də deyir ki, fitnə və fəsad olmayan təqdirdə üz və əl açmaq caizdir. Bizim sözüümüz də elə bundadır ki, bu məsələ şərab və zinanın haram olmağı kimi deyildir, ixtilafıdır.

Biz üz açmağı haram bilən rəy və qövllərin çoxunu bilirik. Bizə “Təzə həyat” sütunlarında uzun-uzun etiraz yazanlar zəhmət çəkib üz açmağın haramlığına şəhadət verən dəlilləri yazırlar. Məsələ madam ki, ixtilaflıdır, əlbət haramlığına dair də dəlillər çox olacaq, caizliyinə dair də.

Sözün canı bundadır ki, aya üz və əlləri örtmək “icmai” və “zəru-ridin”dir ya “ixtilaflı?”. Əgər ixtilaflı isə, nahaq başınızı ağrıtmayın, öz xəyalatınızla təkfirə cürət eləməyin. Yox, “üz və əlləri” açmaqda zərrə qədər ixtilaf yoxsa, isbat edin, kəməli-məmnuniyyətlə qəbul edib səhvimizi iqrar edərək.

Biz “üz və əlləri” göstərməyin caiz olmağını özümüzə demirik, bəlkə məşhur üləmanın aşağıdakı ibarələrindən qanırıq:

Şeyx Tusi mərhum “Nəhayət” və “Tibyan” adlı kitablarında, Seyid Sahibi-Riyaz “Şərhi-kəbir”də, Şeyx Yusif Böhrani “Hədəyiq”də və Şeyx Küleyni və sairləri qədim üləmadan və bir cəmaəti-mütəəxxirindən deyirlər ki:

“Şəriəti-Məhəmmədiyyədə əcnəbiyyə, yəni yad arvadın üzünə və əllərinə baxmaq biduniribə və tələzzüd caizdir. Arvada üzünü örtmək caiz deyildir”.

Seyid Sahibi – Riyaz “Şərhi-kəbir”dən savayı bu barədə xüsusi bir risalə yazıb orada üzəçliyi haram bilən alimlərin dəlillərini birbəbir rədd edib isbat edir ki: “Yad arvadın üzünə və əllərinə baxmaq caizdir”.

* * *

Vəla yübdinə zinətəhünnə illa ma zəhərə minha.

Övrət ya əcnəbiyədir ya mərhəm, əcnəbiyə olduqda ya azadədir ya kəniş. Əgər əcnəbiyə və azadə isə, cəmi bədəni övrətdir və caiz deyildir baxmaq məgər üzünə və əllərinə. Ondən ötrü ki, övrət möhtacədir üzünü açmağa algı və satqı vaxtında və əllərini çıxartmağa aldığı şeyi almağa və satdığı şeyi ya pulu verməyə.

Amma şərti odur ki, baxmaqda fitnə olmaya (“Təfsiri-kəbir” Əllameyi-fəxr Razi, səhifə 375).

* * *

Övrətin kişiyə baxmağı: əgər kişi əcnəbi isə övrət yeri: göbək ilə dizlərinin arasındır. Bəzi deyibdir ki, cəmi bədəni övrətdir övrətlərdən

ötrü (yəni övrətlər kişinin heç yerinə baxa bilməz) məgər üzünə və əllərinə, necə ki, kişinin halətidir övrət ilə (kişi övrətin heç yerinə baxa bilməz qalsın məgər üzünə və əllərinə). Amma əvvəlinci qövl səhihdir ondan ötrü ki, arvadın bədəni fizzata övrətdir, bu dəlil ilə ki, övrət bədəni açıq olduğu halda, namazı səhih deyildir. Amma kişinin namazı səhihdir.

Və əgər kişi övrətə məhrəm isə ya zövcüdür ya zövcündən qeyri, əgər zövcündən qeyri isə göbək ilə dizlərinin mabeyni övrətdir və əgər zövcü isə və yainki övrət kəniş isə cəmi bədəninə baxa bilər və habelə zövcü və kəniş zövcün və ağasının (“Təfsiri-kəbir”, səhifə 377).

* * *

Zinət xüsusda bəzi qail olub arizi zinətə: libas, rəng, həna, sürmə, vəsmə, xatəm, bilərzik, xalxal və gərdənbənd kimi. Bəzi qail olubdur xilqəti zinətə. Əqrəb budur ki, xilqəti zinət daxildir “zinətəhünnə”yə. Zinəti-arizi və sonra əmələ gəlmə zinətə qail olanlar münhəsir ediblər zinəti fəvqə zikr olunan şeylərə.

Zinəti xilqətə həml edənlər deyiblər ki, “ma zəhərə minha”nın mənası budur ki, adət cari olubdur o yerləri zahir etməyə, məsələn, övrətdə üz və əllər, çünki şəriəti-hənəfiyyə və səhlə və səmhədir və zərurət təqaza edir üzünü və əlləri zahir etməyə və ona binaən üləma ittifaq ediblər ki, üz və əllər övrət deyildir (“Təfsiri-kəbir”, səhifə 378).

* * *

“İlla ma zəhərə minha”-isə məşğul olan vaxtda adət görsənə üzük, sürmə və xizab kimi, bu dəlil ilə ki, onlar örtməkdə aşkara çətinlik var. Bəzi deyibdir ki, zinətdən murad zinətin özü deyildir, bəlkə zinətin yeridir. Və zinət ibarətdir xilqəti və ariz zinətlərdən və üz ilə iki əl hökmdən xaricdir. Ondən ötrü ki, onlar övrət deyildir (“Təfsiri-İbn-Səud”, səhifə 259).

* * *

Təfsiri-Qazi həmin fəvqə yazılan qövl və ibarətin eynini nağıl etdikdən sonra bu qövlü də əlavə edir ki, üz və əllər övrət olmamaq namaz vaxtıdadır, nəinki baxmaq vaxtında (“Təfsiri-Qazi”, səhifə 138).

* * *

Zinət bir rəvayətdə zinəti-zahirədir: sürmə və üzük, xalxal, bilərzik. Bir rəvayətdə üz və əllər və iki ayaqdır (“Təfsiri-Qazi”, səhifə 342).

* * *

“İlla ma zəhərə minha” ibarətdir üzdən və əldən. Pəs ona əcnəbinin baxmağı caizdir əgər fitnəyə bais olmaya (“Təfsiri-Cəlalın”, səhifə 156).

* * *

Vəla yəzrübne bixümrəhünnə əla cüyubəhünnə.

Zəmani-cahiliyyə təvratları baş örtüklərini dal tərəfdən bağlardılar və qabaq tərəfdən boyunları açıq qalardı və boğazı və kərdənbəndləri görsənərdi. Ona görə əmr olundu ki, “baş örtüklərini boyunlarına sal-sınlar ki, boyunları və boğazları və tükələri və qollarında, boyunlarında olan zinətləri məstur olsun” (“Təfsiri-kəbir”, səhifə 379).

Haman ibarətlə və qərar ilə yazılıbdır Təfsiri-İbn Səudda, səhifə 359.

* * *

Örtsünlər başlarını və boyunlarını və sinələrini çarqatları ilə (Cəlalın, səhifə 156).

“Vəla yəzrübne bixümirihinnə əla cüyubihinnə” yəni boyunların örtsünlər (Təfsiri-Safi).

* * *

Hicab ayəsi (53-cü ayə):

Ya eyyühəlləzinə aməni la tədxilu büyutinnəbi illa ən yözəne ləküm ilə təəm qeyrə nazirinə innəhü və lakin iza ədeytüm tədxülü fəiza tötəmtüm fəntəsiru vəla məstanisinə lihədisin innə zaliküm kanə yözün-nəbi fəyəstəhyi minküm vəllahu la yəstəhyu minəlhəqq və iza səəltəmuhunne mataəen təsəluhünnə min vərai hicabə zalikum əthərü liqilubəkom və qilubəhünnə.

Yəni ey o kəslər ki, iman gətiribsiniz, daxil olmayan peyğəmbərlərin evlərinə, məgərinki sizə izn verilə yeməyə (yəni yeməyə dəvət olunan vaxtdan qabaq getməyin) o halda ki, müntəzir olmayasınız təəm izn özgə evinə daxil olmaq barəsindədir.

* * *

Yeni ey peyğəmbər, degilən övrətlərinə və qızlarına və möminlərin övrətlərinə ki, evdən çıxan vaxtda, yaxın etsinlər kəndilərinə çadralarını, bu günə örtülməklə kənzilərdən fərq olunurlar. Və bu surətdə onlara əziyyət olunmazlar ki, o növ əziyyətlər kənzilərə olunur (Qazi Beyzavi).

* * *

Caiz deyildir əcnəbiyə övrətə baxmaq məgər üzünə və əllərinə, əgər şəhvət qorxusu olmaya. Bunların dəlil cəvazi təqazayizərurətdir, almaq və vermək və övrətin üzünü tanımaq üçün müamilə vaxtında əcnəbi kişilər ilə, tainki övrət öz dünya güzəranını əmələ gətirə bilər. Əsl dəlil bu xüsusda ayeyi-şərifədir: “La yübdinə zinətəhünnə illa mazəhərə minha”. Ümumi səhabə buna qaildir ki, zahir zinətdən murad: sürmə və üzüyün yerləridir ki, ibarətdir üzdən və əllərdən. Amma ayaqlarda bu rəvayət odur ki, ayaq da övrət deyildir, bu cəhətə ki, yol getməyə ehtiyac olmağa görə aşkar etmək olar. Bir də bu cəhətə ki, şəhvət üz və əllərdə ola bilər, onlara baxmaq caiz olduqda ayağa baxmağın cəvazi betəriqi-ula caiz ola bilər. Amma bir rəvayətə görə ayaqlar övrət hesab olunar sair vaxtda, amma namaz vaxtı övrət deyildir “İxtiyar”.

* * *

Azadə övrətin cəmi bədəni övrətdir məgər üz və əlləri, Allah-taala həzrətlərinin “vəla yübdinə zinətəhünnə illa mazəhərə minha” fərmanına görə, İbn Abbas buyurubdur ki, zinətəyndən murad sürmə və üzükdür və zinəti zahir etmək lazım tutub onun yerini zahir etməyi. Sürmə üzün və üzük əllərin zinətidir. (Kitabi-“İxtiyar”).

“Və cəmi bədənlühhürrə övrətin illa vəchüha və kəfiha və qədəmiha və ləza təmtənü min kəsifə vəchüha beynərrical lilfitnətü vəla yəcüzin-nəzəri ileyha beşəhvətin kevəchüləmrədü və əmma yəduhə fihəl”.

Mənası: üz, əl və ayaqlardan savayı arvadın bədəni övrətdir. Fitnə olan təqdirdə üz açmaq da məmnudur. Şəhvətlə oğlan uşağın üzünə baxmaq caiz olmadığı kimi, arvadın üzünə baxmaq da caiz deyildir. Amma şəhvət ilə baxılmasa hələldir (Müntəqi-Fitva kitabı).

Əllameyi mərhum “Təzkirə” kitabının dördüncü fəslində buyurur: məsələtün ünəs tayfasının övrət yeri cəmi bədənidir, məgər üzü. Cəmi üləma bunda ittifaq edibdir, məgər Əbu Bəkr ibni Əbdürrəhman ibn Hüşşam (hədis rəvayət edənlərin birisidir). O deyibdir ki, ünəsin hər yeri övrətdir, hətta dırnaqları da. Bu ravinin qövlü qeyri-məqbuldur icma vasitəsilə.

Amma iki əllər, üz kimidir bizim üləmanın yanında və buna qail olubdur Şafei, Övzai və Əbu Sur. Bu dəlil ilə ki, “vəla yübdinə zinə-təhünnə illa mazəhərə minha”-nı İbn Abbas (peyğəmbərin əmisi oğlu ki, müfəssirlərin böyüyüdür) təfsir edibdir üzə və əllərə.

Fazili-hindi “Kəşfül-lüsam” kitabında ki, əllameyi-mərhumun “Qəvaid” kitabının şərhidir, beşinci fərdə buyurur:

Vacibdir övrətə bədəninə namaz vaxtında örtmək, məgər üzünü və əllərini, necə ki, bu məsələ yazılıbdır. “Məbsut”, “Mötəbər”, “İsbah” və “Came” kitablarında. Bu sözün dəlili odur ki, Səhili ibn Müslimdən rəvayət olubdur ki, övrət üçün caizdir namaz qılmaq köynəkdə, əgər qalın ola ki, bədən görünməyə. Köynək əlləri və qədəmləri örtməz, çarqat da üzünü örtməz. O hədis mövcib ilə ki, Fatimə əleyna səlamullah namaz qılırdı, əynində köynək və başında çarqat elə kiçik idi ki, başının tükünü və qulaqlarını örtmək qədərindən artıq deyil idi.

“Müntəha” kitabında (Əllaməndir) cəmi üləma icma edibdir üzdə və habelədir “Təzkirə” (Əllaməndir). “Müxtəlif” və “Mötəbər” kitablarında və “Müntəha” da sərahətə zikr olunubdur üləmaların icmal iki əllərdə və dəlil gətiriblər bunu ki, ehtiyac vadar edir üzünü və əlləri açmağa. Və ibn Abbas təfsir edibdir “illa məzəhərə minha”-nı üzə və əllərə və əlavə haramdır üzünü örtmək niqab ilə ehram vaxtında “Zikri” kitabında (Şəhidi-əvvəlidir) üləma icma edibdir övrət üçün üzünü örtməmək.

“Şərhi-kəbir”də sətri-övrət babında üz və əllər övrət olmamaq barəsində ixtilafı-əqvalı nağıl etmək bəcində buyurur: bəlkə məşhur fitva və rəvayət cəhətinə ancaq üz və əllərdə sətrin vacib olmamağıdır. Caizdir əcnəbi kişi övrətin əllərinə və üzünə baxmaq (necə ki, nikah kitabında təfsilən nağıl olunacaqdır). Genə çox istidlaldan sonra buyurur: “vəla yübdinə zinə təhünnə illa mazəhərə minha” – belə

təfsir olubdur ki, ibarətdir üzdən və iki əllərdən və bəzi rəvayətlərdə iki qədəmlər dəxi belədir və Küleyni rəhmətullah da buna qaildir, buyurubdur ki, mən xəbərdar olmamışam bu sözün xilafına qail olan kəsə.

* * *

Ey nadan mollaların sözüne qulaq asıb məndən bir neçə günlüyə üz çevirən camaat! Görürsüz, nə qədər böyük müctəhidlər və alimlər üz açmağın caiz olmağını yazırlar. Biz də məsələni ixtilafı bilib üz açmağın caiz olmağını yazdıq, hətta bu xüsusda Qurani-kərimdən dəlil gətirdik. Lakin mən Molla Nəsrəddinə inanmayıb, sizi bu günlərə, bu həqarətlərə salan bir para ruhani dərisindəki qudtların sözüne allanırısmız.

Camaat, şükür Allaha, öz fikriniz, mühakiməniz var.

Görürsüz nə qədər böyük müctəhidlər üz açmağı ixtilafı bir məsələ bilir. Halbuki bizi təkfir edən qərəzkarlar öz şəriətlərindən, öz kitablarından xəbərləri olmaya-olmaya götürüb yalandan yazırlar ki, və sizi qandırmaq istəyirlər ki, bu məsələdə zərrə qədər ixtilaf yoxdur.

Həmd olsun, özünüz görürsünüz kimlərdir şəriətini bilməyib kor-koranə əl-ayaq çalanlar, kimlərdir həqiqəti gizlədib, camaatı alladıb ələ salanlar!

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 25 iyun 1907, № 23

TƏŞƏKKÜR

Məcmuəmiz bağlanan vaxt Nuxa, Bakı və Gəncə şəhərinin maarifpərvər cənabları Tiflis general-qubernatoruna teleqraf göndərüb xahiş etmişdilər ki, məcmuənin açılmasına izn versin.

Dostlarımızın dualarının bərəkətindən məcmuəmiz açıldı. Və indi də məcmuəmizin açılmağı barəsində Nuxa, Gəncə, Bakı, İrəvan, Culfa, Şamaxı, Şuşa və hətta Şimali Qafqazdan təbrik teleqramları gəlməkdədir.

Təbrik göndərənələrə bir-bəbir xüsusi surətdə məktub və teleqram ilə rizaməndlik göndərmək bizə mümkün olmadı. O səbəbə ki, dostların çoxusu öz adreslərini müəyyən yazmayıblar ki, onlar ilə müxabirə etmək mümkün ola.

Belə olan surətdə bizim təklifimiz budur ki, “Molla Nəsrəddin”ə məhəbbət göstərənələrə məcmuəmizin vasitəsilə izhari-təşəkkür edək.

“Molla Nəsrəddin”, 1 iyul 1907, № 24

CÜMƏ GÜNLƏRİ

Biz müsəlman tayfası bir söz danışanda heç o sözün dalını-qabağını fikirləşmirik. Elə məsələn, indi mən özüm də bu sözləri yaza-yaza nə dalını fikirləşirəm, nə qabağını: elə ha zora salıb yazıram və heç fikir eləmirəm ki, görək axır bu sözləri yazmaqdan nə fayda? Görək bu sözləri kim oxuyacaq və kimə lazımdı və nəyə lazımdı ki, oxusunlar və niyə də oxusunlar və nə səbəbə gözlərinin nurunu töküb oxusunlar və nə cəhətə “İxtiyarat” kimi kitabları qoyub bu cür cəfəngiyatı oxusunlar? Deyəsən, bir az uzun oldu.

Biz müsəlman tayfası bir söz danışanda heç istəmirik o sözün dal-qabağını fikirləşək. Məsələn, biz deyirik cümə günlərini tətilləyəək və dükanlarımızı bağlayaq və alış-verişə məşğul olmaıaq.

Niyə, nə səbəbə? Yəni hər bir şeyin bir səbəbi var ya yox? İrəvanda da deyirlər vitsekonşulun köməkçisi biletin birinə İran rəiyyətidən düşəndə on manat alır, yəni o da gününə baxır. Məsələn, elə gün olur ki, saat xoş olur-on beş alır, saat xoş olmayanda on manata da razı olur.

Hələ bunnan da işim yoxdu, özü bilər. Ancaq genə bunu demək istəyirəm ki, axır niyə müsəlmanlar cümə günləri alış-veriş eləməsinlər?

Niyə, nə səbəbə, nə cəhətə və nədən ötrü və nə cəhətin səbəbindən ötrü və nə səbəbin cəhətindən ötrü? Axır nə olub, nə haraydaddır?

Bunları mənə heç qandıran yoxdu.

Biz baxırıq özgə millətlərə, məsələn, üzdənirəq yəhudilərə, ayıb olmasın firənglərə, bilatəşbeh ermənilərə, ruslara, biz deyirik ki, niyə onlar eləsin, biz eləməyək?

Maşallah söz danışana. Götürüb qarpız qabığını şappıltı ilə vurasan bu cür sözləri danışanın ağzından, ağzını yumsun qoysun getsin işinə.

Əvvəla budur ki, nə səbəbə biz özümüzü bu millətlərə oxşadaq? Bir hələ bunu istəyirəm bilim ki, nə səbəbə biz özümüzü bu millətlərə oxşadaq? Bir burasını mənə deyən yoxdur ki, nə səbəbə biz özümüzü bu millətlərə oxşadaq?

Və nə səbəbə bu millətlərin heç birisi özünü bizə oxşatmır? Oxşatmaz və nə qədər ki, dünya var oxşatmayacaq.

Di buyurunuz görüm?

Axır bizim Nuxa qışlağında çahaşənbə ocaqlarımız var, bəs bu millətlərin nəyi var? Bununla belə, genə özümüzü istəyirik o millətlərə oxşadaq. İstəyirik o millətlərdən dərs alağ. Amma onların heç birisi özünü bizə oxşatmaq istəmir. Nədir bunun səbəbi?

Axır nə səbəbə müsəlmanlar cümə günləri dükanlarını bağlasınlar? Bəli, biz deyirik ki, niyə pəs əcnəbilər bazar günləri bağlayırlar? Axı, ay qardaş, əcnəbilər həyə bağlayırlarsa da, gedirlər kimi kəlisaya ibadətə, kimi gedir evinə rahat olur və oğul-uşağı ilə vaxtını keçirib həmi özü dincəlir, həmi əhli-əyalını xoşhal eləyir.

Çox əcəb, belə olan surətdə dəxi müsəlmanlar nə səbəbə cümə günləri dükanlarını bağlasınlar və bağlasınlar hara getsinlər və nəyə məşğul olsunlar?

Di buyurun görək nəyə məşğul olsunlar? Söz yox ki, əgər mümkün olsaydı hər cümə günləri məsciddə çay vermək, yainki heç olmasa qəndab vermək, ya qəhvə vermək, yainki heç olmasa Allahın quru papirosuna nə gəlib, belə bu zəhrimar da yoxdu, yoxdu da, yoxa ta nə deyəsən? Necə ki, deyiblər, bir dənə köhnə həsir, bir də Məhəmmədnəsir, vəssələm. Dəxi kim dəli olub məscidə getsin?

Buradan istəyirəm bir haşiyə çıxam: alimi-fərzanə məşhur Abdulla Cövdət “Surayi-Osmeni” qəzetində bir neçə söz deyir. Amma burada nağıl eləsəm, qorxuram mətləb uzana. “Surayi-Osmeni”ni oxuyanlar bilirlər ki, nə yazılıb, oxumayanlara da mən neyləyim: canları çıxaydı oxuyaydılar.

* * *

Yəni bizim yazıq dükançılar cümə günləri tutaq dükanlarını bağladılar.

Pəs nəyə məşğul olsunlar?

Tutaq bir saatlığa bağladılar, yaxşı bütün günü səhərdən axşama kimi nə qayıraçaqlar?

Hələ deyək getdilər evlərinə. Pəs evlərində nəyə məşğul olsunlar? Bir tərəfdən balaca uşaqların səsi-küyü adamın zəhləsini aparır, bizlərdə də ki, ər ilə övrət danışmaz: bəlkə demirəm bozbaşın duzu az ola, çörək üstə bir az mərəkə düşə, yoxsa bundan savayı evdə kişi üçün nə məşğələ ola bilər? Qərək, mən deyirəm ki, adam sözü danışanda lazımdır ki, dalını da, qabağını da fikirləşsin.

Yaxşı, bir saatlığa tutaq ki, dükançılarımız cümə günü dükanlarını bağladılar.

Heç ağılınıza gətirirsinizmi ki, cümə günü dükanlar bağlı olsa cavan dükan şagirdləri və dükançıların balaca uşaqları nəyə məşğul olacaqlar?

Yaxşı nəyə məşğul olacaqlar? Mən doğrusu bilmirəm, siz buyurun görək nəyə məşğul olacaqlar? Di buyurun görək nəyə məşğul olacaqlar?

Hələ bir saatlığa cavanlar qalsınlar kənarında, di buyurun görək hacı və məşədilərimiz və seyidlərimiz və kərbəlayılarımız nəyə məşğul olacaqlar?

Deyəsən, mən bilirəm nəyə məşğul olacaqlar:

Bunlar da çömbələcəklər divarların dibində və başlayacaqlar şirin söhbəti. Biri deyəcək:

“Dər sali-bistü çahar rus nəhs əst ki hər mahi dü ruz başəd, əgər kəsi bimar şevəd, bemirəd və əgər bəsəfər rəvəd bir nəgərdəd və əgər bəcənd rəvəd küştə şevəd və əgər tərzənd mütəvəllid şevəd nəmanəd”.

Heyf ki, farsca savadım yoxdur, yoxsa tərcümə edərdim.

* * *

Mən bircə bunu təvəqqe eləyirəm ki, bundan sonra cümə söhbəti ortalığa gəlməsin, qorxuram içindən bir şey çıxmaya.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 29 iyul 1907, № 28

MÜSƏLMAN ÜRƏFA VƏ DANİŞMƏNDLƏRİNƏ

Xitabnamə

Müsəlmanlar!

Budur, tamam iki aydır ki, “İrşad” qəzeti tətillə olunmuş, haman o “İrşad” ki, bizim bu qədər geri qalmış, bu qədər cəhlü cəhələtə düşmüş, haman o “İrşad” ki, bizi tərəqqi və təali, mədəniyyət və insaniyyət cəhətinə daima dəvət etməklə bizim səadət və xoşbəxtliyimizə rəhbər idi!

Ümum camaat qəzeti olub da bu ruznamə bir qəribə cürət və fədakarlıqla millətimizi oyatmağa başlamışdı. Və bunun üçün heç bir şeyi və heç bir kəsi mülahizə etməyib hər bir sinfin, hər bir təbəqənin, hər bir fərdin eyiblərini biduni-riya və qəl-qəş aşkar edirdi. Ən əvvəl, ən çox biz ürəfa danışməndlərin eyiblərinə zahir edirdi. Ümumən hər bir millətin, xüsusən müsəlman millətinin tənəzzül və puç olmasına səbəb ədəbi-elm və fənn, ədəmi-mədəniyyət və tərəqqi olduğunu düşünüb də bu qəzet bir daiyi-həqq kimi ələddəvam bizi bu mədəniyyəti, bu ülm və fünunu əxz etməyə dəvət edirdi.

Bununla bərabər, məzkur qəzet əsl mədəniyyət nədən ibarət olduğunu və mədəniyyətin ənasiri nə olduğunu qəlbən və əqlən əhsas etdirib camaatımızı onlar ilə məftun edirdi. “İrşad”ın sayəsində camaatımız başlayıb düşünür idi ki, islamın və millətin səadət və nicatını bir taqım müzəxrəfat və övhamatı, bir taqım təsisat və səfsətləri mühafizət etməkdə olmayıb bərəks haman səadət və nicat, haman bu müzəxrəfat və övhamatı, haman bu təsisat və səfsətləri bitərəf edib də qədim müsəlmanların malı olan və əlan yevropalılardan əlində bu dərəcədə tərəqqi və fəaliyyəti olmuş ülm və fünunu əxz edib sürəti-tamam ilə qabağa hərəkət etməkdən ibarətdir! Bununla bərabər, “İrşad” bizə sübut edirdi ki, əsl islam, əsl Quran, əsl dini-Məhəmməd bu tərəqqi və fəaliyyətə mane olmayıb bərəks özləri məzkur ülm və fünunu əxz etməyi müsəlmanlara fərizə etmişlər! Ancaq Quranda xəbər verilmiş gözü korlar, qulaqları karlar, qəlbləri daşlar və islamı və Quranı öz namusları kimi mətai-dünyaya satanlar dini-mübini Məhəmmədi qeyr bir tərzdə bəyan edirlər!!

Bu millət daisinin bu qədər cəhd və səyi sayəsində millətimiz yavaş-yavaş cümbüş və hərəkətə gəlib başladı min illərdən bəri uyqu

tutmuş gözlərini açmağa və ən əvvəl biz oxumuş ürəfa və danış-məndlər millətimizə olan borclarımızı başladığ düşünməyə. Biz ilə bərabər bizim pişrövlərimiz ki, ibarət olsun bəylərimizdən və xanlarımızdən və ruhanilərimizdən millətin ehtiyac və dərdlərini düşündülər. Millət özü də bir dərəcədə ayılıb öz gələcəyinin fikrinə qalmağa şüru etdi. Hər yerdə şuralar, məclislər tərtib olundular. Məktəblər, qiraətxanalar, nəşri-maariflər, darül-ehsanlar güşad olunmağa başlandı. “İrşad”ın nüfuzu günbəgün, saatbasaat artırdı. Onun təsiri Qafqaz dairəsindən çıxıb da qonşumuz islam vilayətlərinə də sirayət etmişdi və hər yerdə ümum islam millətinə qəribə bir feyz, qəribə bir bərəkət vermək idi.

Təbiidir ki, bu haləti görüb də cümlə o kəslər ki, islam millətinin tərəqqi və fəalisinə, səadət və xoşbəxtliyinə düşməndirlər, cümlə o zatlar ki, öz səadət və xoşbəxtliklərini, öz şən və ehtiramlarını, öz mal və canlarını, öz sitvət və hökmdarlıqlarını millətimizin cəhl və cəhələtinə məğruq olub da zillət və xarlıqla yaşamasından əxz edirlər, “İrşad”a hücum edib “İrşad”ı məhv və nabud etməyə əllərindən gələni etdilər. Osmanlıda cümlə islamın nöqtəyi-ümidgahı olan osmanlı millətini soyub yeyən hakimlər “İrşad”ı qədəğən etdilər. İranda İran hakimlərinin təvəqqe və xahişinə görə “İrşad”ın müdirindən iltizamnamə aldirdılar ki, min bəd İran barəsində yazmasın. Öz evimizdə, yəni Qafqaz dairəsində “İrşad”ın və müdirinin barəsində danoslar yağış kimi yağıb çapxanasını, evini axtarıb, hətta müdirini Qafqaz dairəsindən xarici-bələd etmək fikrinə düşdülər.

Lakin “İrşad” dayanmadı və heç bir şeyi nəzərə almayıb öz məsləkində davam etdi. Bu qəzetin sidqü səfası, camaata olan bitəmənna fədakarlığı, mədəniyyət və tərəqqiyə xülusi-millətimizin mənafeyini mühafizət etmək üçün heç bir şeyi nəzərə almayıb ələddəvam mühəyya olması bu qəzeti millət qəzeti etmişdi. Məgər yaddan çıxıb o halətlər ki, camaat “İrşad”ın nömrələrin həsrət və intizar ilə gözləyirdi! Məgər yaddan çıxıb o halətlər ki, camaatımız “İrşad”ı nə həvəs və sövq ilə oxuyub hər sətrinə, hər bir sözüne və hətta hər bir nöqtəsinə diqqət edirdi. Bu qış Qafqazda etdiyi səyahət əsnasında “İrşad”ın müdirinə olan ehtiram heç bir camaat işinə məşğul olan müsəlmana şimdiyədək olubdurmu? Biz o vaxt bu halətləri görüb də qəlbən şad olurduq və güman edirdik ki, “İrşad” yavaş-yavaş böyüyüb də axırda

müsəlmanlar üçün haman tövr olacaq, necə ki, gündə altı milyon nömrə çap olunan “Tayms” qəzetəsi ingilislər üçündür!

Lakin va əsəfa!

Haman “İrşad” bu gün yoxdur!!

Əvvəl dəfə bu xəbər qulağımıza çatdıqda biz bəvər etmədik! O qədər bu xəbər qəribə, qeyri–mümkün hesab olurdu! Bizim təəccüb və heyrətimizə intəha yox idi! Və doğrusu, əvvəllərdə bizim cümlə hid-dət və qəzəbimiz, cümlə acıq və nifrətimiz “İrşad” qəzetinin müdir və sahibi–imtiyazı olan Əhməd bəy Ağayevin tərəfinə oldu! Biz əvvəlcə belə güman etdik ki, əgər “İrşad” yoxdur, səbəb haman cənab Ağayevdir! Yəqin ki, bu cənab işini apara bilməyib!

Lakin bir az keçdi! Əhməd bəy Ağayev Qafqaz qəzetlərində “İrşad”ın bağlanması barəsində bəyanat yazdı, biz bu bəyanatı oxuduq! Oxuyub da həm utandıq, həm də xəcalət çəkdik! Həm özümüzün yerinə, həm də millətimizin yerinə!

Bir fikir edin! Bu qədər camaat sevgilisi qəzetin müdiri və sahibi–imtiyazı özünə müalicə etmək üçün beş yüz manat tapmayıb da on iki prosent ilə pul götürüb müalicəyə gedir! Ar və eyib deyilmi bu! Əgər bir kəs moltaniya belə qulluq etsə əqəllən müalicə pulundan möhtac olmazdı! On dörd ildən bəri cənab Ağayev kimə qulluq edir? Bizə deyilmi? Hankı bədəni, hankı əsəbləri, hankı qanı müalicə etdirir?! Haman o bədəni, o əsəbləri, o qanı deyilmi ki, bizim yolumuzda fəda edib! Bircə bu üç ildən bəri Ağayev çəkdiyini yad–bud edək! Millətimiz bəlayı – nəgəhanə düçar olduğu günlər Tiflisə, Peterburqa, cürbəcür məclislərə, millət işlərinə haman Ağayevi göndərmirdikmi! Buna da kifayət etməyib tərəfi–müqabil yazdıqları mətləblərə paytaxt və Qafqaz qəzetlərində cavablarını genə haman Ağayevdən gözləməyirdikmi?! Bəli!! O vaxtlar onun yazdıqlarını, onun nitqlərini oxuyub xoşumuz gəlirdi, afərin deyirdik, ürəyimiz arxayın olurdu!! Pəs şimdi?! Yox! Yox! Ağayev öz borcunu, öz vəzifəsini millətə nisbət axıradək və həтта gücündən artıq əncama gətirib! Onun bəyannaməsi ürək qanı ilə yazılmış bir nalədir! Təngə gəlmiş və yorulmuş bir ruhun əfğanıdır!! Ağayev əlindən gələni edib! Hər qarını döyüb, hər kəsdən kömək istəyib! Axirüləmr heç yerdən, heç kəsdən bir mədəd görməyib, nəümid olub işdən geri durmuş!

Lakin əsl günah, əsl eyib biz müsəlman ürfə və danişməndlərində deyilmi?! Biz günahkar deyilikmi ki, Ağayevi meydani–mübarizədə

tək qoyub vaxtında köməyə gəlmədik?! Ağayevin bəyannaməsi bizim üçün böyük bir tənbehnamə deyilmi?! Haman bu bəyannamə bizim və millətimizin vicdan və insafının üzərində dünyalar durduqca daimi bir damğa olmayacaqmı?!

Müsəlmanlar!

Oxudunuzmu və yainki eşitdinizmi Qafqazda və Rusiyada çap olunan xarici qəzetlərdə “İrşad”ın bağlanması xüsusunda yazılan məqalələri?! Oxudunuzmu, eşitdinizmi bizə xaricilər tərəfindən olan məzəmmətləri, töhmətləri?! Və əgər oxudunuzsa, eşitdinizsə sizin qeyrət və namusunuz bunlara tab gətirəcəkmizi?!

Məgər bizdə o qədər qeyrət və namus-milliyət olmayacaq ki, əqəllən bu töhmətlərin, bu məzəmmətlərin altından çıxacaq və aləmə sübut edək ki, bizdə qeyrət, həmiyyət var!!

“İrşad” qəzetinin gələcəyi böyükdür! Heylə bağlanan günü bu qəzetə üç min altı yüz çap olunurdu. Bizim yəqinimizdir ki, iki-üç ilin əsnasında bu ədəd birə iki olub öz-özünü saxlar!

Pəs cümlə mətəlb, cümlə məsələ bundadır ki, bu qəzetəyi iki-üç il himmət edib saxlayaq!!

Və bundan ötrü ən diqqətli hesaba görə ancaq ildə on beş min manat lazımdır.

Bu məbləğ ilə həm “İrşad”ı və həm onun həmməsləki olan və xaricilər müqabilində müsəlmanları mühafizət etmək üçün bina olunmuş rus dilində çap olunan “Proqress” qəzetini aparmaq olar.

Pəs bu məbləği hüsula gətirmək üçün biz zeyldə dəst-xətt yazan firqeyi-ürəfa və danışməndlər bu fikrə düşdük ki, bir “Nəşri-mətbuat” şirkəti qayırib məzkur qəzetləri ehya edək.

Bu şirkət ibarət olacaq əqəllən iki yüz adamdan; hər bir üzv üç ilin müddətində ildə yetmiş beş manat üzvlük haqqı verəcək: bu yetmiş beş manatın yarısı ilin bu başı, o biri yarısı ilin o biri başı veriləcək. Qəzetlərin cümlə maliyyə və idarə cəhəti şirkət tərəfindən intixab olunmuş heyətin əlində olacaq.

“İrşad”ın və “Proqres”in əlan on yeddi min manatlıq mayəhtacı var.

Bu mayəhtaclar və hər iki qəzetlər şirkətin malı olacaq.

Müsəlmanlar!

Bu qədər zəhmətlə tərtib olunmuş belə böyük bir binanı əldən buraxmaq, dağıtmaq, ələlxüsus geri qalmış və bu günə binalara möhtac olan millət üçün nəinki günahdır, bəlkə xəyanətdir!!

Əgər bizdə bir az namus və insaf var isə, əgər biz doğrudan millətimizin qeydinə qalırıqsa, əgər bizim üçün islam və onun tərəqqi və təalisi əziz isə, biz gərək himmət edib qoymayaq ki, bu bina dağılsın və bu nəhv ilə bu ləkəni millətimizdən götürək!!

Bu qədər milyon müsəlmanlar üçün iki yüz üzv nədir?! İldə yetmiş beş manat nədir?!

İctima edən cümlə o müsəlmanlar ki, qeyrət və namusdan, həmiyyəti-milliyədən bəri deyilsiz!!

Ayda altı-yeddi manat bu qədər böyük iş üçün bir şey deyill! Ancaq bir az həmiyyəti-milliyə və tərəqqipərəstlik istər!

Bizə yəqindir ki, hələ müsəlmanların arasında çoxlarının qəlblərində millətpərəstlik, həmiyyət, xeyir işə meyl mövcuddur; lakin gərək bu qəlbləri cümbüşə, hərəkətə gətirən ola; bu vəzifə də, bu iş də bizim oxucularımızın, ürəfa və danışməndlərimizin borcudur; gərək bunlar hər yerdə birləşsinlər! Hər yerdə öz zəhmət və qeyrətlərini görkəzsınlər; bizim bu xitabnaməmiz bizim ürəfa və danışməndlərimiz üçün bir imtahandır, onun iş görmək qabiliyyəti üçün bir məhəkdir; şimdiyədək bizlər cümlə ümidlərimizi bir neçə şəxslərin üstünə atıb özümüzü hər bir vəzifədən, hər bir borcdan, hər bir işdən azad hesab edərdik; halbuki qeyri millətlərin arasında cümlə böyük işlər, cümlə böyük hərəkətlər ictimaların şirkətləri, qeyrət və səyləri ilə olub; xəyal və məqsədlə müttəhid olmuş bir kaç kişi daha artıq iş görərlər, nəinki tək-tək adamlar.

Pəs işə şüru: edək sürətlə! Tərəqqi və səadət yolunu görkəzən tənha bir qəzetimizin bağlanmaq ləkəsini öz əlimizdən siləlim! Qəzetimizi tez ehya etməklə cümlə qonşu millətlərə sübut edəlim ki, biz milləti-islamda da həmiyyət, qeyrət və işi görmək qabiliyyəti var:

Doktor Kərimbəy Mehmandarov, incener Məhəmmədhəsən Hacinski, doktor Həsən bəy Ağayev, “Kaspi”, “Füyuzat”ın müdiri Əli bəy Hüseyinzadə, mühərriri-şəhir Əhməd Kamal, incener Behbud ağa Cavanşir, yurist Əbdüləli bəy Əmircanov, müəllim Sultanməcid Qənizadə, müəllim Məhəmmədhəsən Əfəndiyev, doktor Bəhram bəy Axundov, incener Lütfəli bəy Behbudov, incener Cavad bəy Vəzirov, incener Cəlil bəy Sultanov, incener Ağalar bəy Xanlarov, müəllim

Həbib Mahmudbəyov, incener Zivər bəy Əhmədbəyov, doktor Qara bəy Qarabəyov.

Bədəttəhrir üzv olmaq xahiş edənlərin diqqətlərinə:

1) Təvəqqe olunur üzv olmaq xahiş edənlər işin sürətlə tamam olması üçün mümkün dərəcədə tez öz xahişlərini yarım ilin üzvhaqqı ilə bərabər bu adreslərin birinə irsal buyursunlar:

Baku, Nikolaevskaya ulitsa, protiv realnoqo uçilişa, doktoru Baxrambeku Axundovu

Baku, Obraztsoviy ryad, maqazin İskenderbeka Melikova.

2) Elə ki, yüzə qədər üzv tamam oldu üzvlər ümumi iclasa dəvət olunacaqlar.

3) Hər bir şəhərin üzvləri iclası-ümumiyyə ya cümləsi gələ bilərlər, ya bir vəkil göndərə bilərlər və yainki Bakıda sakin bir üzvü öz tərəflərindən vəkil edə bilərlər.

4) Üzvlər öz xahişlərini pulları ilə bərabər göndərdikcə qəzetlərdə elan olunacaqlar.

5) İclasi-ümmüdə bu məsələlər müzakirə olunacaq:

Əvvəla, qəzetlərə müdir intixabı.

Saniyə, qəzetlərin maliyyə cəhətini idarə etmək üçün bir komissiya seçmək.

Salisən, bir nəzarət komissiyası intixab etmək üçün ki, hərdənbir maliyyə komissiyasının işlərini təftiş etsin.

Zeyldə adları siyahı üzrə dərc olunan əşxaslar şimdindən özlərini üzv yazdırmışlar:

1) Axund ağa Əbdürrəhim ağa Müctəhidzadə, 2) Axund Məhəmməd ağa Haqverdizadə, 3) Axund Molla Hüseyin Oruczadə, 4) Axund Molla Fərəc Pişnamazzadə, 5) Doktor Kərim bəy Mehmandarov, 6) Şirəli bəy Əmircanov, 7) Azad ağa Cavanşir, 8) Murtuza Muxtarov, 9) Hacı Əcdər bəy Aşurbəyov, 10) İsmayıl bəy Tağibəyov, 11) Cahangir xan Nuribəyov, 12) Həmidə xanım, 13) Abdulla bəy Qalabəyov, 14) Həmid bəy Zülfüqarov, 15) Mehdi Qurbanov, 16) Allahyar bəy Zülfüqarov, 17) Məhəmməd bəy Rəfibəyov,

18) Hacı Məhəmmədhüseyn Rəfiyev, 19) Ağa Məhəmməd Əhmədov, 20) Məhəmmədhesən Hacinski, 21) İskəndər bəy Mahmudbəyov, 22) Həbib bəy Mahmudbəyov, 23) İsa bəy Aşurbəyov, 24) Bəşir bəy Aşurbəyov, 25) Mehdixan bəy Aşurbəyov, 26) Yusifəli Əliyev, 27) Qara bəy Qarabəyov, 28) Yüzbaşı bəy Aşurbəyov,

29) Ağa Şərif bəy Aşurbəyov, 30) Gəray bəy Aşurbəyov, 31) Əli bəy Hüseynzadə, 32) Əhməd Kamal, 33) Əlibala Əliyev, 34) Həsən bəy Ağayev, 35) Azad bəy Vəzirov, 36) Fərrux bəy Vəzirov, 37) Cavad bəy Vəzirov, 38) Zeynal bəy Vəzirov, 39) Əbdüləli bəy Əmircanov, 40) Hüseyn bəy Ağayev, 41) Məşədi Mehdi bəy Ağayev, 42) Məlik Rəsulov, 43) Məşədi Əbdüləli Abdullayev, 44) Zivər bəy Əhməd-bəyov, 45) Məhəmmədhəsən Əfəndiyev, 46) Əlicabbar Orucəliyev, 47) Sultan Mustafabəyov, 48) Məhəmmədsadiq Güləhmədov, 49) Mirzə Mehdi Əliyev, 50) Əbdürrəhim Səmədov, 51) Sultanməcid Qənizadə, 52) Sadiq Ağalarov, 53) Ağalar bəy Xanlarov, 54) Əbdür-rəhmanov, 55) Ağa İsmayıl Quliyev, 56) Xudadad Quliyev, 57) Gül-məhəmmədbəyov, 58) Mirsiyayovlar, 59) Mirzə Hüseyn Münşiyev, 60) Məşədi Şamil Hacıyev, 61) Əzimovlar, 62) Muradov, 63) Kərbəlayı Əkbər Seyidbəyov, 64) Məşədi Mahmud Müqimov, 65) İsmayıl bəy Axundov, 66) Rəştiyev, 67) Məşədi Süleyman Əsgərov, 68) Rza-yevlər, 69) Lütfəli bəy Behbudov, 70) Behbud ağa Cavanşir, 71) Sul-tanov Cəlil bəy, 72) Bəhram Axundov, 73) Ağa bəy Cəfərəliyev, 74) Ağa Hüseyn Tağıyev, 75) Cavad ağa Cavanşir, 76) Ağa Abbas Hacıyev, 77) Knyaz Xasay xan Usmiyev, 78) Kərbəlayı ağa Cavanşir, 79) Nəsrulla bəy Aşurbəyov, 80) Hacı Əhməd bəy Aşurbəyov, 81) Fə-tulla bəy Rüstəmbəyov, 82) İsa bəy Əlibəyov, 83) İsa bəy Tağıyev, 84) Rəhim bəy Xəlilov, 85) Zülfüqar Tanrıverdiyev, 86) Mustafa Əliyev.

"Molla Nəsrəddin", 26 avqust 1907, № 32

MÜSƏLMANLARIN "MİLLƏT DUMASI"

Ramazan ayının əvvəllərindən başlanmış axırına qədər Qafqazın və İranın cəmi uyezd və quberniyasında, hətta 6 evlidən ibarət olan qəryəsində də millət duması namında bir şura olacaqdır.

Qərardadlar:

Hər quberniya və uyezdə də kəndlərdə yerin kifayət qədərində vüsətli olduğuna baxıb özlərinə məxsus camaatın müsəlmanca oxumuşlarından birini sədr seçib onların təhti – sədarətində Zemski üçreddeniyalar, yəni məhəlli şuralar olacaqdır. Və məclisin baxmağa ixtiyarı olduğu işlər 22 bənddən ibarətdir.

1. Şurada sərf edilmək üçün maliyyəni öz öhdəsinə almaq sədrin borcudur. Məsələn: Hübubat qəbildən buğda, maş, noxud, paxla, çəltik, mərcimək, küncüt, çətənə, darı və arpa. Məkulat qismindən yağ, pendir, şor, qurut. Mənsucat qəbilindən corab, şal, dolaq, yun və dördayaqlı qismindən qoyun, inək, at, dana bu kimi heyvanlar və əşyalar cümləsi sədrin, yəni mollaın ixtiyarında olacaqdır.

2. Şuralara mütəəllib və lazım olan məkanları məscidlərdə qərar verib və Ramazan ayı qurtarınca məscidləri təmiz saxlayıb camaatı xoş dil ilə dindirmək sədrin ixtiyarındadır və genə kəndi şurasını mütəəlliqlik olmayan məscidlərə adam qoymamaq üçün bir para tədbirlər etmək də sədrin borcudur və camaatı məscidə gəlməyə təşviq etmək də sədrin vəzifəsidir.

3. Əhalidən sursat almaq və dünyasından kəşib axirətinə yamaşdırmaq sədrin öhdəsindədir.

4. Məhəllə şuralarına məxsus olan xeyrat və ehsanət dilənçi və dərviş kimi moizələrdən qurtarıb yeyib yığışdırmaq sədrin vəzifəsidir. Sədri-məclis borcludur ki, dilənçi və dərvishi bir tikə də çörək yeməyə qoymayıb dərvişlik və dilənçilikdən qurtarsın.

5. Camaatın straxovaniya məsələsinə yetişmək, qızdırma bağlamaq, nüzlə yazmaq və bu kimi işlər ilə camaatı müəzzi və misri naxoşluqlardan hifz etmək genə sədrin vəzifəsidir.

6. Bicarçılıq məsələsini həll etmək və bicarçılıqdan azıb iş həvəsində olan kimsələrə müqəddəs olan tənbelliyin faydalarını bildirmək, iş görməyin məzərrətini axşama kimi minbərlər ayağında bikar oturub gün batanda çıxıb sual ilə evə çörək aparmanın qiyamət günündə savabını bildirmək, dünya malının məhz murdar citə olduğunu camaata söyləyib, amma özü iki əl ilə qarmalamaq genə sədrin vəzifəsidir.

7. Qanunda göstərilən vəchlə elm-maarifin intişarına çalışmaq, xaric elmləri qəbahətli qoymaq, oxumuşları laməzhəb etmək, adamın qulağına gündə bir fitnəamiz söz buraxmaq, məsələn, dar şalvar geymişləri, bihörmət etmək, rusi baş qoyanda dəstəmaz düşməz demək, minbərdə peyğəmbərin imamın nəüzübillah dilindən hər gündə min tövr yalan söyləmək – genə məhəllə şurasında olan sədrin ixtiyarındadır.

8. Camaatı bikar qoymaqla hər tövr cinayətlərə vadar etmək, dövləti həbsxanalardakı padşahın pulunu məhz müsəlmanlar əlinə

keçirmək üçün həbsxanaları bıkarlıqdan oğurluq edən camaat ilə doldurmaq, camaatın əhvalı-səhiyyələri xüsusunda tədbirlər etmək, məsələn, soyuq vuranda qan götürmək, baş ağrısında başın yan damarlarına beş-on zəli saldırmaq kimi sözləri tövsiyə etmək də sədri – məclisin öhdəsindədir.

9. Camaatın əkinlərinə, buğdalarına nəzarət yetirmək, hər gün müayinə etmək və xırmanları çıxmağa bir az qalmış çuvalları nökerin əlinə verib başının üstündə hazır etmək genə sədrin borcudur. Camaatın axirət işlərinə nəzarət etmək: Əqəllən, gündə yüz dəfə istibra və qüsl, təyəmmüm məsələsini deyib (əx bix... ta səri-həşfə befişarət) kəlməsini təkrar etmək sədrin ixtiyarındadır.

10. Hərgah bir şəhərdə bir şuradan artıq camaat olsa lazımdır o halda sədr yığılıb şuraların adına qürə atınsınlar. Hər birisinə hansı şuranın adı çıxsa o şurada isə məşğul olmalıdır.

11. Dumanın qanunnaməsinə müvafiq rəftar edib, vergi almaq üçün camaatın arasına intibahnamələr buraxıb aşağıda on ikinci bənddə yazıldığı kimi iki qəst vergi almaq gərəkdir.

12. Sədi – məclis bu şuralara daxil olan üzvlərin cümləsindən bilatəfavüt hər on beş gündə vergi alıb əvəzində: get, filankəs, dünyada sənə dövləti-İbrahim qismət olsun deməyə borcludur.

13. Bu məclisdə vergi vermək ixtiyarı müsavi olsa da camaatın qüvvəsincə təfavülü olacaqdır. Dövlətli beş manat verdikdə gün ruzusuna möhtac olan da əqəllən bir beş-on qəpik verməyə qanunən məcburdur.

14. Quberniya və uzeyd şəhərlərindən başqa olan yerə sədrin ixtiyarı vardır ki, toyuq və cücə də vergi bədəlinə qəbul etsin.

15. Şuraya daxil olmaq ixtiyarı o adamlarda olacaqdır ki, heç olmazsa ildə bir-iki dəfə sədri görüb xoşnud etmiş ola.

16. Şuraya daxil olan üzvlər gərək iki dizi üstə oturub ağızlarını göyə açıb sədri-məclis hər nə söz söyləsə yorğun öküz kimi gözlərini bərəltsinlər.

17. Sədr olmaq qafil və alimnüma mollaların haqq və vəzifəsidir. Fikri açıq ziyalı mollaların ixtiyarı yoxdur ki, bunların işinə qarışsın.

18. Bu sədrlərin ixtiyarı vardır ki, bir nəfəri nahaq yerə minbərdə təkfir edib camaatın gözündən salsınlar.

19. Sədrin ixtiyarı vardır ki, bir yerin ya bir kəsin siğəsini bir kəllə şəkər alıb özgəyə oxusunlar və heç bacarmadığı yerdə kəbin də kəsin işləri bugünkü tərzə salsın.

20. Sədr ləqəll 125 firəng arşınından əmmamə bağlayacaqdır. Bundan artıq bağlamaq öz ixtiyarındadır. Hərgah bir nəfər söyləsə ki: “Cənab peyğəmbərin əmmaməsi bu böyüklükdə deyil idi”, ixtiyarı vardır desin ki, indi zəmanənin təqazası budur, xaricilərin qabağında bizim böyüklük və zinətimiz gərək bundan da artıq olsun...

21. Sədrin ixtiyarı vardır ki, məclisdə çörək sərf edəndə qıçların da uzatsın, gəyirtisi məclisin o biri tərəfində tapança səsi versin və bir nəfər bir məsələ sual edəndə bir-birləri ilə böyük bəhs açsınlar, axırda gün batsın, məsələ sahibinin də məsələsi yadından çıxsın.

Sədr-i-məclis Sağsağan

“Molla Nəsrəddin”, 02 sentyabr 1907, № 33–34

YOLDAŞ

Cəmi oxucularımızdan təvəqqe edirik ki, Bakıda təzə çıxan “Yoldaş” adlı qəzetin ikinci nömrəsini bir adamdan yalvarıb alıb oxusunlar, genə qaytarsınlar sahibinə. Və görsünlər qəzetin əvvəlinci səhifəsində cənab Rəsulzadə nə yazır.

Yazır ki, dəxi indi erməni və müsəlmanlar öz dost və düşmənlərini tanıyıblar, öz mənfəətlərini və zərərlərini dəxi qanıblar və bundan sonra onları aldadıb alət etmək qeyri – mümkündür.

Hələ bu sözləri qoyaq, buradan bir müqəddimə başlayaq. Bir ay bundan irəli mən qəzetlərdə oxudum ki, Bakıda türk dilində “Yoldaş” adında bir qəzet çıxacaq.

Doğrusu mən çox sevindim, çünki elə bildim ki, qəzetin müdiri cənab Əsədulla Axundov qəzetinə “Yoldaş” adı qoymağa istəyir özünə yoldaş tapsın və köməkləşib getsin bir yəhudi ya bir ermənini tutub əngini əzsın.

Maşallah, maşallah! bu da bizim millətpərəstlərimiz, bu da bizim əhli – qələmlərimiz.

İndi məlum olur ki, Cənab Əsədulla Axundovun fikri lap özgə imiş. İndi cənab Axundovun yoldaşı Rəsulzadə dad-fəryad edir ki, nə səbəbə Gəncədə bigünah erməni camaatının biçarə övrət-uşağını nahaq yerə qırırlar!

Demək ki, Rəsulzadə cənabları ermənilərin halına yanır, onlara yazığı gəlir.

Ar olsun belə əhli-qələmlərimizə, ar olsun Gəncənin müsəlmanlarına ki, ermənilərlə mehribançılıq göstəriblər. Ümidimiz bunadır ki, çox çəkməz Ordubadın qırmızı saqqallıları Gəncə müsəlmanlarını Əsədulla Axundovları və Rəsulzadələri lazımınca təkfir edib “Yoldaş” qəzetini boykot edərlər, inşaallah.

Bəli, Rəsulzadə cənabları yazır ki, dəxi indi erməni və müsəlmanlar öz dost və düşmənlərini tanıyıblar öz mənfəətlərini və zərərlərini qanıblar və bundan sonra onları aldadıb alət etmək qeyri-mümkündür.

Nədir bu sözlərin mənası? Necə yəni erməni və müsəlmanlar öz dost və düşmənlərini tanıyıblar? Məgər qabaqca tanımırdılar? Kimdir müsəlmanın düşməni?

Bunu uşaq da bilir ki, erməninin düşməni müsəlmandır və müsəlmanın düşməni ermənidir. Bunu ermənilər də bilir, bunu müsəlmanlar da bilir, bunu erməni və müsəlman qabaqca da bilirdi, bunu erməni və müsəlman indi də bilir.

Pəs bir surətdə ki bunu hamı bilir, dəxi bu cür birməna sözləri yazmaqdan nə çıxsın?

Cənab Rəsulzadə yazır ki, indi erməni və müsəlmanlar dəxi öz mənfəətlərini və zərərlərini qanıblar.

Məgər irəlicə qanmırdılar? Əgər qanmırdılar, pəs nə səbəbə dava salırdılar?

Sözün doğrusu budur ki, erməni də öz xeyrini qanır, müsəlman da öz xeyrini qanır.

Allah erməni və müsəlman davasına bərəkət versin. Əgər erməni-müsəlman davası olmasaydı, nə ermənilər Qarabağda Xankəndini dağıdıb müsəlmanın var-yoxuna sahib ola bilərdi, nə də Naxçıvanda müsəlmanlar ermənilərin dükanlarını dağıdıb top-top çitləri evlərinə daşıya bilərdilər.

Lazımdır mülahizə etmək ki, məsələn, Xankəndində nə qədər erməni yox yerdən bir saatin içində dövlətə çatdı və nə qədər müsəlman Naxçıvanda bir saatin müddətində dövlət sahibi oldu?

Bunu məgər ermənilər və müsəlmanlar qabaqca bilmirdilər? İndi ermənilər və müsəlmanlar bilmirlər? Bunlar məgər təzə sözdür? Bunu cicim də bilir.

Belə məlum olur ki, tək bircə cənab Rəsulzadənin bundan xəbəri yoxdur.

Sonra cənab Rəsulzadə yazır ki, dəxi bundan sonra erməni və müsəlmanı aldadıb alət etmək qeyri-mümkündür. İnanan daşa dönsün!

Bircə sözüm qaldı.

Dünyada cürbəcür heyvan var. Bunlar nə qədər ki, bir-birini görmüyüb və tanımayıb, əvvəl dəfə bir-birinə rast gələndə başlayırlar vuruşmağa: məsələn, xoruz, it, at, qoç, gamiş və qeyriləri.

Amma nə qədər dünyada yırtıcı və qeyri yırtıcı heyvan var, bir-birilə iki gün bir tövlədə və bir həyətdə qalıb üns tutandan sonra bir-birinə mehriban olub dəxi heç vaxt dava eləmirlər.

Cənab Rəsulzadə yazır ki, dəxi bundan sonra erməni və müsəlmanı aldadıb alət etmək qeyri-mümkündür.

Amma mən də deyirəm ki, dünyanın iki gün bir həyətdə yaşayan heyvanlarını aldadıb vuruşdurub alət etmək qeyri-mümkündür.

İndi buyurun görək, cənab Rəsulzadə artıq cürət ilə sözü deyə bilər, yəni biz artıq cürət ilə bu sözü deyə bilərik?

“Molla Nəsrəddin”, 17 sentyabr 1907, № 35

“İRŞAD” ÇIXIR

“İrşad” – “Proqres” qəzetləri üçün tərtib olunmuş müdiriyyət heyəti ümum əhaliyə elan edir ki, “İrşad”-“Proqres” qəzetlərini nəşr etmək üçün bina olunmuş şirkət bu noyabr ayının 17-dən, şənbə günündən “İrşad” qəzetini nəşr etməyə şüru edəcək: Qəzet həftədə üç dəfə çıxacaq; lakin qəzetin cəsamət və formatı böyük rus qəzetləri cəsamətində olacaq; müsəlmanların cümlə ürfə və danışməndləri “İrşad” da iş görməklə bərabər daim mühərrirlik üçün ən ümdə yazıçılarımız cəlb olunmuşdur. “İrşad”a sabiqdə müştəri olanlara qəzet yanvar ayınadək müftə göndəriləcək. Abunə qiyməti Bakı üçün birilliyi altı manat, altıaylığı üç manat yarım: mədənlər və qeyri şəhərlər üçün birilliyi yeddi manat, altıaylığı dörd manatdır. Qəzetin idarəsi sabiqdə olduğu yerdə, yəni Qubernski küçəsində Dadaşovun evindədir.

“Molla Nəsrəddin”, 18 noyabr 1907, № 43

İDARƏDƏN

Məcmuəmizin 34-cü nömrəsində dərc etdiyimiz “Fati” sərlövhəli mənzumə gərək oxucularımızın nəzərində ola. Mənzumənin üçüncü sətrində şair deyir ki, əhvalat vəqə olub “keçən il”. Belə olan surətdə əhvalatı nəzmə çəkən məşhur Fəqiri tanımayan oxucularımız belə xəyal edə bilərlər ki, Fatının qubernatora çul aparmağı həqiqətdə keçən il vəqə olub.

Oxuçularımızı bu cür iştibahdan* çıxarmaqdan ötrü lazım bilirik bunu söyləyək ki, həmin mənzumənin müsənnifi Ordubad şairlərindən məşhur Fəqir vəfat edib təxminən iyirmi il bundan qabaq və həmin əhvalatı yazıb bəlkə otuz il bundan irəli. Bunu Naxçıvan və Ordubad mahalında hamı təsdiq edə bilər, çünki oralarda mərhumu tanımayan müsəlman azdır.

Hər halda Fatının qubernatora çul təqdim eləməyinin indiki qubernatora dəxli ola bilməz. Əvvələn, bu səbəbə ki, hazırdakı qubernator qraf Tizenqauzeni biz dövlətli bir şəxs tanıyıyıq: Və əgər müşarileyh bir kasıb kürddən bir çulu qəbul etməli də olsaydı, onu dəxi artıq bir ənam** ilə yola salardı və ikinci də budur ki, necə də yuxarıda işarə olundu, “Fati” mənzuməsi indiki qubernatordan çox irəli yazılıb.

Məcmuənin müdir və baş mühərriri

Cəlil Məmmədquluzadə.

“Molla Nəsrəddin”, 23 dekabr 1907, № 48

QIRMIZI

Bizə çox yerlərdən kağız yazıb giley eləyiblər ki, nə səbəbə bu il “Qeyrət” mətbəəsi çıxardan təqvimlərdə müsəlman bayramları və cümə günləri qırmızı mürəkkəb ilə yazılmayıb, necə ki özgə millətlərin kalendarlarında bazar günləri və bayramları qırmızı mürəkkəb ilə yazılır.

---

* Şübhədən

** Hədiyyə, bəxşiş

Bu sözlər hamısı doğru sözlərdir və hər millətin təqvimində bayram günləri və tətil günləri qırmızı mürəkkəb ilə yazılırlar ki, qeyri günlərdən seçilsinlər.

Amma “Qeyrət” mətbəəsində biz bir təqsir görmürük, ondan ötrü ki, “Qeyrət” mətbəəsi də baxır öz müsəlman qardaşlarına və onların rəftarına görə də “Qeyrət” mətbəəsi əməl eləyir. Məsələn, görür ki, müsəlman qardaşlar cümə günləri dükanlarını açıb şirin alış-veriş eləyirlər, “Qeyrət” mətbəəsi də təqvim yazanda dəxi cümə günlərini özgə günlərdən seçmir və qırmızı mürəkkəb ilə nişan eləmir, nişan eləməyə də heç haqqı yoxdur, hərgah eləmiş olsa idi, o vaxt “Qeyrət” mətbəəsi mətbuatı və özgə millətləri allatmış olurdu, bu da “Qeyrət”ə yaraşmaz.

Bunu yazıb camaata bildirməkdə biz bu sözü də öz tərəfimizdən veririk ki, əgər bundan sonra müsəlmanlar cümə günləri dükanları bağlasalar və oğurluqca dükanın içinə girib qapıların arasından qorxa-qorxa alış-veriş eləməsələr, gələn il “Qeyrət” mətbəəsini də borclu elərik ki, builkindən daha gözəl və kamil təqvim yazıb cümə günlərini də qırmızı mürəkkəb ilə yazsın.

Hər kəs bu sözdən qaçsa namərddir.

“Molla Nəsrəddin”, 20 yanvar 1908, № 3

“TƏRCÜMAN”

Bilmərəm yazım ya yox!..

“Tərcüman” qəzetəsinin iyirmiilliyi tamam oldu. Yəni tamam iyirmi beş ildir ki, məşhur ədibimiz İsmayıl bəy Qasprinski qələm vurur.

Çox üzr istəyirəm oxucularımdan ki, heç kəsə lazım olmayan sözləri burada yazıb xalqa başağrısı verirəm.

İyirmi beş ildir ki, İsmayıl bəy Krım vilayətinin Baxçasaray şəhərində oturub yazır, yazır, yazır.

Mən elə bildirdim ki, iyirmi beş il tamam olandan sonra dəxi dəftəri büküb gedəcək alış-verişə.

Amma genə yazır. Budur, “Tərcüman”ın 26-cı ilinin dördüncü nömrəsi qabağında. Hələ kişi genə yazır.

Həqiqət, zarafat eləmirəm. Mən yəqin eləmişdim ki, dəxi İsmayıl bəy qəzetçiliyinin vərəqini büküb gedəcək işinə.

Amma “Tərcüman” genə çıxır. Və irəlikindən dəxi gözəl çıxır. Əgər elə bu gün İsmayıl bəy qəzetini bağlasa, heç kəs gərək buna təəccüb eləməyə. Hər bir işdə və hər bir sənətdə insanı həvəsləndirən haman işin nəticəsidir.

Bu barədə “Tərcüman” nəyə fəxr edə bilər?

İyirmi beş ildə “Tərcüman” deyir, məsələn, müsəlman qardaşlar, məktəb açın. Məsələn, naxçıvanlılar deyə bilməzlər ki, biz “Tərcüman”ın belə nəsihətini eşitməmişik. Ondan ötrü ki, “Tərcüman”ı görməyən şəhərimiz yoxdur.

İyirmi beş ildir ki, “Tərcüman” deyir: Müsəlman qardaşlar, məktəb açın, amma indi bu saat Naxçıvan küçələrinin divarlarında bir belə elan vurulub:

Elan: Cəmi müsəlman qardaşlara elan olunur ki, bu il Naxçıvanda məşhur tasabaxan, duayazan və cadu eləyən molla molla ağanın təhti–nəzarətində “Kərimə” adında Adəm əsrindən qalma üsul ilə bir məktəb açılıb.

İnsaf əhli görür ki, “Tərcüman” qəzetəsi naxçıvanlılara heç lazım deyil imiş və bu iyirmi beş ilin müddətində heç lazım olmayıb.

Hələ Naxçıvan qalsın kənarda, keçək Tiflisə ki, Qafqazın mərkəzidir.

İyirmi beş ildə “Tərcüman” deyir ki, müsəlman qardaşlar, gedin dərsə, gedin sənətə, məşğul olun ticarətə, çalışın–vuruşun və özünüzdə mədəni millətlərin cərgəsinə daxil edin.

Amma indi bu saat Tiflisdə müsəlmanlar çəkilib doluşublar bir məhəlləyə və adını qoyublar “Şeytanbazar” və səhərdən axşama kimi düzülürlər məhəllənin dar küçələrinə və əsnəyə–əsnəyə yol ilə keçən və hamama gedib–gələn urus xanımlarına və gürcü uşaqlarına tamaşa eləyirlər.

Keçək Kaspinin o tayına.

Götürək Aşqabadı. Keçən il molla Şükürün itən talaqqası odur bu saat Aşqabadda Müzəffəri uşkolunda Məşədi Bağır əminin əlindədir. Hələ məzəsi budur ki, soruşursan, rəhmətliyin oğlu, bu təzə üsul ilə açılan məktəbdə talaqqa nəyə lazımdır? Cavab verir ki, dərsləri təzə üsul ilə veririk, amma uşaqlara köhnə üsul ilə tənbeh eləyirik.

Maarif qədri bilən millətlər içində “Tərcüman” kimi bir qəzetənin iyirmi beş illik bayramı milli bir bayram sayılır.

Arzu edirəm ki, möhtərəm oxucularımız qoca Mollanın səsinə səs verib ucadan desinlər:

Yaşasın “Tərcüman”!

“Molla Nəsrəddin”, 27 yanvar 1908, № 4

MOZALAN BƏYİN SƏYAHƏTNAMƏSİ

Oxucularımıza xəbər veririk ki, bu günlərdə yoldaşımız Mozalan bəy çıxacaq səyahətə. Tiflisdən gedəcək Gəncəyə və Gəncə şəhərlərini gəzəndən sonra gedəcək İrəvan quberniyasına və oranın şəhərlərini ziyarət edib Kars tərəfindən Ax, alkələk və Axalsix yolu ilə keçəcək Batuma, ordan şimal tərəfini gəzib və Rusiya tatarları ilə görüşüb qayıdacaq Bakıya, ordan gedəcək Xorasana, Tehrana və Təbrizdən Culfa yolu ilə qayıdıb gələcək Tiflisə.

Bu yerləri gəzdikcə Mozalan bəy səfərnəmə yazacaq və hər həftə göndərəcək idarəmizə ki, çap edək.

Amma bir həftəyədək Mozalan bəy burada məşğul olacaq özü üçün yalandan bəylik şəhadətnaməsi çıxartmağa və nə fənd-fel ilə, nə hiylələr və bicliklər ilə bu şəhadətnaməni çıxardacaq – bunu da səyahətnamənin müqəddiməsində yazacağıq ki, oxucularımız üçün bir növ təcrübə hasil olacaq.

İdarədən

“Molla Nəsrəddin”, 9 mart 1908, № 10

MİLLİ BAYRAM

“Tərcüman”ın 25 ili

(1883–1908)

Bu aprel ayının onunda möhtərəm “Tərcüman” qəzetinin çıxmağa başlamasının 25-ci ili tamam oldu.

Bir müsəlman qəzetinin faydalı və səmərəli bir yolda 25 il davam etməyi nəinki Rusiyada, bəlkə bütün dünyada əvvəlinci dəfə görülən bəxtiyarlıqlardandır.

Mətbuat aləmində 25 il qələm çalan böyük yoldaşımız İsmayıl bəy Qasprinski həqiqətən bəxtiyardır.

Bəli, bəxtiyardır. Çünki 25 il çalışıb min zəhmət və müsibətlə əkdii toxumun meyvəsini fərəh və şadlıqla görür. Görür ki, 25 il əvvələ qədər donmuş bir halda olan millətin qanı yavaş-yavaş tərənir, beyni yavaş-yavaş işləyir. Bu işləməklə özünü bir az tanımaq haqqını bilmək, insaniyyəti qanmaq, zəmanənin təqzasına qulaq asmaq istəyir.

İsmayıl bəyin millətimizə, insaniyyətə etdiyi böyük-böyük xidmətləri burada saymaq bizim üçün çox çətindir. Ancaq millətimizin əksərinin, hələ indiki halda belə, mətbuata, təzə fikirlərə, yeni üsula olan rəğbətsizliyini, zəmanədən bixəbərliliyi göz önünə gətirəcək olursaq, İsmayıl bəyin, bu səbatlı böyük, mühərririn bu uzun müddətdə nə zəhmətlər çəkdiyini, nə fədakarlıqla “üsuli-cədidə”nin nəşrinə çalışdığını bilmək olar.

İsmayıl bəy həziq həkim kimi millətimizin dirilməyini məktəbdə, maarifin nəşrində gördü: qüvvətinin ən çoxunu bu yolda sərf elədi. Üsuli-cədidəsini, üsuli-cədidə kitablarını Bağçasaraydan Çinə, Kazandan İrana qədər nəşr elədi. Mülayimənə, lakin təsirli məqalələr ilə uyuşmuş beyinlərdə “mühakimə” qüvvəsini oyandırdı; köhnə üsulu, bütpərəst adətlərimizi silməyə çalışdı.

İsmayıl bəy millətinin oyanmağına lazım olan heç bir vasitədən geri qalmadı: bir tərəfdən mətbuatda çalışdı, digər tərəfdən daxildə, xaricdə cəmiyyətlər təşkil edib millətdə “müşavirə” hüsnu oyandırdı.

Camaat qeydinə qalmaq genə camaatın, ümumin borcu olduğunu anladı və ancaq bu ittihad və müşavirə qüvvətilə əsarətdən xilas olmaq mümkün olacağını bildirdi.

Xülasə, demək olar ki, indiyə qədər millətin ehtiyacını, gələcəyini haqqı ilə nəzərə alıb ciddi və səmərəli yolda çalışan, türk millətinin içində birinci dəfə İsmayıl bəy çıxdı.

İştə bu birinci ədibimizin 25 illik xidməti aprelin 10-da tamam oldu. İsmayıl bəy öz milli və insani borcunu nə cür yerinə yetirdisə, ümid ki, millətimiz də onun xidmətini təqdir edib qədirşünaslıq borcunu yerinə gətirər və bu günün yadigarlığı üçün əldən gələn fədakarlığı əsirgəməz.

Hərçənd İsmayıl bəyin böyüklüyünü, xidmətini tarix və gələcək bizdən daha yaxşı tədbir edəcək və adını qızıl xətlə yazacaq, bizziz də o uca mərtəbəsinə çatacaq. Amma belə bir gündə millətin bihiss

durmağı millətin özü üçün böyük həqarətdir, millətin hələ xeyir ilə şəri qanmadığını bildirməkdir. Buna görə İsmayıl bəyə nə qədər hörmət göstərsə, millət o mərtəbə mədəni dərəcəsini, öz qədirşünaslığını, öz diriliyini göstərmiş olur. Bu səbəblədir ki, Orenburq, Ufa, Türküstan, Krım müsəlmanları bu günün mübarəkbadlığı üçün böyük nişanələr, əsərlər qoymağa hazırlanırlar. Rusiyanın bir çox yerlərində bu günün yadigarlığına “İsmailiyyə” adilə darülmüəlliminlər, nəşri-maarif cəmiyyətləri, ibtidai oğlan və qız məktəbləri açmaq, mühərririn naminə məktəblərə müsəlman şagirdləri üçün stipendiya vermək və ya mühərririn özünə münasib hədiyyələr göndərmək istəyirlər və bir çox şəhərlərdən məxsus vəkillər gedib mayın 2-də olacaq duada bulunacaqlar.

Ümid ki, bizim Qafqaz müsəlmanları da öz dirilik və insaniyyət mərtəbələrini göstərmək üçün bu böyük ədibimizə lazım gələn hörmət və tədbirdən geri qalmazlar. Hərçənd 25 ilin tamamı aprelin onunda oldu, amma Bağçasarayda yığılıb dua etmək mayın 2-də olacaq.

Əgər göndəriləcək hədiyyələr və o günün adına qoyulacaq əsərlər mayın 2-nə çatmasa sonra da ola bilər.

“Molla Nəsrəddin”, 20 aprel 1908, № 16

TƏZƏ KİTAB

“Avropada üç aylıq səyahətim”

Yazan Ədilxan Ziyadxan

Hərdənbir ziyalı cavanlarımızın şirin qələmindən törəyən kitabların biri yuxarıda ad verdiyimiz kitabdır ki, təzəlikdə Gəncədə, nəhayət, səliqə ilə çapdan çıxıb dağılmaqdadır. 60 səhifədən ibarət olan bu kitab İstanbulda “Aya-Sofiya” cameinin iki təsviri ilə zینətlənibdir. Kitabın əla kağız üstə çap olmağını da nəzərə alıb cürət ilə deyirik ki, kitabın zahirinin təkmili üçün heç bir şey müzayiqə olunmayıb.

Kitabın məzmununa gəldikdə burada kitabı tənqid etmək niyyətində deyilik və lakin 13-cü səhifədə rusca yazılan əşəri çıxandan sonra deyə bilərik ki, İstanbulu və Avropa şəhərlərini görmə-

yənlər üçün cənab Ədilxan açıq türk dilində doğru və şairanə yazdığı məlumat artıq dərəcədə mənfəətli gərək olsun.

Bunu da vacib bilir ki, camaatımıza xəbər verək ki, həmin kitabı çap etməkdə mühərrir cənablarının ümdə məqsədi budur ki, kitabdan hasil olan məbləği məsrəf etsin Gəncə gimnaziyasında məktəbi-ruhani və qeyri məktəblərdə oxuyan füqəra müsəlman uşaqlarına.

Millət üçün bu ikiqat xidmətin müqabilində Ədilxan həzrətlərinə izhari-təşəkkür edirik. Kitabı tələb edənlər və bəqədri-qüvvə ehsan etmək fikrində olanlar bu ünvan ilə rücu etsinlər:

Gəncə Şəhər rəisi Əsgər bəy Adıgözəlovun üstünə.

г. Елизаветополь

Городскому Голове

Аскер-беку г-ну Адигезалову

“Molla Nəsrəddin”, 16 iyun 1908, № 24

İZALEYİ-NƏCASƏT

İranlı qardaşlar ilə bərabər İranın müsibətinə qüssələnirik. Vətən yolunda namərd cəlladların hökmü ilə şəhadətə yetən qələm sahiblərinin və qeyri mücahidlərin pak ruhuna səcdə edirik və İran məmləkətinin bu bəlalardan qurtarıb xoşbəxt olmağını səmimi qəlbdən arzulayırıq.

İrana dair Molla Nəsrəddin sayağında məzəli sözlər danışmağı və məzhəkəli məqalələr yazmağı indiki vaxtda lazım görmürük, yəni uzun yazmaq üçün bir mətləb də yoxdur. Əgər bu işlərin səbəbini birisi bizdən dübarə soruşsa, biz genə qabaqlarda dediyimiz sözü deyəcəyik: İranın bu halına əvvəlinci və axırncı səbəb bu olubdur ki, İranda indiyədək hər bir müsəlman bir özgə müsəlmana rast gələn kimi hər bir şeydən qabaq bunu soruşub:

“Təqlidin kimədir?”...

* * *

Sözümüzü qurtardıq, amma iranlı qardaşlarımıza iki vəsiyyətimiz var:

Əvvəlinci vəsiyyətimiz budur ki, əlbəttə və əlif əlbəttə İranda sakin olan əcnəbi məmləkətlərin təbəələri ilə o cür rəftar eləsinlər ki,

bir nəfərin burnu qanamасыn. Həmi insandustluq naminə, həmi də ondan ötrü ki, həriflərin əlinə bir bəhanə düşməsin.

İkinci vəsiyyətimiz də budur ki, Məhəmmədəli şahın əsrində İran torpağında yaşamağı özlərinə rəva görməsinlər. Və Məhəmmədəli şahı özlərindən uzaq eləməyi “izaleyi-nəcasət” dərəcəsinə bilsinlər, çünki bir hava ki, üfunətləndi, orada nəfəs çəkib zindəganlıq eləmək dəxi mümkün deyil.

İdarədən

“Molla Nəsrəddin”, 23 iyun 1908, № 25

ABUNƏ DƏFTƏRİMİZ AÇILDI

Bu gün qəmər əqrəb bürcündə xaric olmaq münasibətilə fürsəti qənimət və saati xoş bilib abunə dəftəri açdıq. Bu gələnin ilin müddətində də köhnə sayaq ilə nağıl və məsələ yazmağa və ilan-qurbağa şəkli çəkməyə məşğul olub əlimizdən gələnin qədər çalışsaydıq və lakin burası var ki, övzai-kəvakib təğyir tapdıqca və ilin fəsilləri dəyişdikcə biz də buna müvafiq hərdənbir məsləkimizi dəyişəcəyik. Artıq səyimiz bunda olacaq ki, hamı müsəlman qardaşları özümüzdən razı edib heç bir kəsin nə yaxşılığını və nə pisliliyini danışmayaq. Əzqəza əgər danışsaq da inşallah, yaxşılardan da, pislərin də yaxşılığını danışacağıq və heç şeydən də şikayətçi olmayacağıq, zira:

Məkon zi gərđişi-giti şikayət,
ey dərviş,
Ki tirəbəxti əgər həm bərin
nəşəq mürdi.

Bununla bərabər, boş oturmuyacağıq. Əvvəla, Orenburqda işmi-həmməd mollarının üsuli-cədidə rəddiyə yazdığı “İqamətül-Bürhan” kitabının intişarına və Kərbəlayı Allahverdi İrandan gətirdiyi hənanın rəvacına mümkün qədər səy edəcəyik.

Saniyənin, gecə və gündüz bari pərvərdigara duamız bu olacaqdır ki, Azqur məktəbini yıxmağa çalışan Axalsıxda puskovlu Molla İbrahimin ömrünü Allah tulani eləsin.

Salisən, milyonçularımızın əhvalını həmişə jurnalımız vasitəsilə padşahlıq Dumanın nəzərinə yetirəcəyik ki, bu yazıqların ehtiyaclarını və kassalar qabağında çəkdikləri məşəqqətləri mülahizə edib təzə bir qərardad ilə bunlara mərhəmət eləsinlər.

Rabiən və xamısən, Allah-taala cəmi mömin bəndələrə əcri-xeyir verib cəhənnəm atəşindən xilas eləsin. Amin yarəbbülələmin.

Nəqqaşlarımız:

1. Professor Şmerlinq
2. Xudojnik Rotter
3. Xudojnik Qrinevski

Həmişəlik yazıçılarımız:

- 1) Lağlağı, 2) Qızdırmalı, 3) Cırcırma, 4) Məşədi Mozalan bəy, 5) Dəli, 6) Hərdəmxəyal, 7) Hop-hop, 8) Məşədi Sicimqulu, 9) Keyfsiz, 10) Xortdan.

Müxbirlərimiz:

- 1) Dəmdəməki, 2) Köhnə Dəmdəməki, 3) Taraqqa, 4) Anaş qurbağa, 5) Süpürgəsaqqal, 6) Dabanıçatdaq xala, 7) Cəhrəçi xala, 8) Mirzə kəfənsiz, 9) Kəşkül, 10) Çəyirtgə, 11) Dərbənd, 12) Qırxaayaq.

“Molla Nəsrəddin”, 7 dekabr 1908, № 49

ƏDƏBİYYAT MARAQLILARINA MÜJDƏ

Gəncəli Məhəmmədzadə Abdulla Tofiq əfəndinin “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” nam əsəri fevral ibtidasından etibarən hər ay başında bir risalə şəklində nəşrə başlanacaq. 25 risalədən ibarət olan bu əsər üç cild üzrə üç min səhifəlik ədəbi bir əsərdir. Türk ədəbiyyatının dövrü-ətiq, dövrü-təcəddüd və dövrü cədidinə dair tarixi, ictimai ədəbi məlumatlar verəcək. Bu münasibətlə osmanlı üdəbə və şüərasının haman həpsinin rəsmləri ilə bizə deyiləcək. Səlatini-osmaniyyədən bir çoxunun fotoqrafları da bunlar sırasında bulunacaq.

Abunə, yəni müştəri dəftəri açıldı.

“Türk ədəbiyyatına bir nəzər” in abunə bədəli – post məsarifi ilə bərabər Rusiyanın hər tərəfində 5 rüblə, məmaliki-sairədə 7 rüblədir. Sühulət olmaq üçün abunə bədəli şu qərar ilə dəxi qəbul olunur:

şimdiden 2 rüblə. Səkkizinci risaləyi-təslimdə genə 2 rüblə. On altıncı risaləyi-təslimdə genə 2 rüblə. Məmaliki-sairədən olan müştərilər üçün hər qəst 3 rüblədir.

Adres: Naşir Yusifbəyzadə Nəsib
q. Elizavetpol, Nasıbbekü Usubbekovu

“Molla Nəsrəddin”, 14 dekabr 1908, № 50

AYİNEYİ – MİLLƏT

Yazanı Bakı müəllimlərindən Qafur Rəşad Mirzəzadə Şirvani, Bakı, 1908.

İdarəmizə göndərilən həmin kitabça 32 səhifədən ibarətdir və Hacı İsrafil Aydəmirov cənablarının xərci ilə Bakıda bəradərani-Orucovların mətbəəsində səliqə ilə çap olunub.

Çapdan çıxan kitablarımızı ciddi sürətdə tənqid eləmək bizim təklifimiz deyil. Bu səbəbdən həmin kitab barəsində ancaq bir neçə söz danışmaq istəyirik.

Bu bir neçə sözü də danışmağımıza kitabın 27-ci səhifəsində yazılan bir kəlmə bais oldu.

Kitab sahibi yazır ki, biz “indi maarif silahı ilə silahlanıb mədəniyyət meydanına Teymurxan şurada müqim Molla Əbdürrəhim Talibov həzrətləri kimi bəpərva atılmalıyıq”.

Burada biz başa düşmədiyimiz “bəpərva” kəlməsidir.

Bu “bəpərva” sözünü “qorxusuz” mənasında bilirik. Əgər Mirzəzadə cənabları da bu kəlməni biz mənə elədiyimiz kimi eliyir, elədə Mirzəzadə cənabları deyirlər ki, “biz gərək mədəniyyət meydanına Talibov kimi qorxusuz atılaq”.

Heç başa düşmürük, yəni heç bilmirik və eşitməmişik ki, Talibov cənabları bir meydana qorxusuz atılsın. Əgər burada müctəhidlər tərəfindən Talibov yazan kitabların təkfiri nəzərə alınırsa, genə başa düşmürük, ondan ötrü ki, Talibov kitablarının hamısını bu təfkiirlərdən qabaq yazıb. Əgər təfkiirlərdən sora Talibov bir ayrı kitab ilə meydana çıxıb – genə biz bilmirik. Biz ancaq bunu bilirik ki, müctəhidlərin təkfirini eşidən kimi Talibov kəsib Bakıdan birbaş qoydu getdi əyləşdi Teymurxanşurada öz evində və Tehrandə darülşurayi-milliyə vəkil ola-ola Tehrana getmək istəmədi və getmədi.

Hər şeyi lazımdır öz adı ilə adlandırmaq.

Biz bunu dana bilmərik ki, Talıbov cənabları farslar üçün kitablar yazıb və bəlkə bu kitablarda yazılan bir para mətləbləri qəliz fars dilini bilənlər üçün mənfəətli tapırıq.

Və lakin bunun “qorxusuz meydana çıxmağa” bircə tikə dəxli yoxdur.

Genə nə qədər fikirləşirik, “meydan” əhvalatı heç yadımıza düşmür. Bəli, Talıbovun Bakı meydanında milyonçuların qabağında ikiqat olmağımı da gəhbir eşitmişik.

Amma burada genə bir əlahiddə cürət lazım deyil.

Biz təəccüb eləmirik ki; biz təəccüb eləmirik ki, bu dövlətmənd və hər bir şeydə biqeyd bir iranlı vətəninin müsibətlərindən özünü kənara çəkib ali imarətində kəmalı-asüdəlik ilə otura-otura birdən görür ki, müsəlman qələm sahibləri onun adını “mücahid” qoyublar. Bu müsəlman mətbuatının cibilli xasiyyətidir. Amma biz buna təəccüb eliyirik ki, Mirzəzadə cənabları kitabının adını qoyub “Ayineyi-millət”.

Yəqin ki, hər bir iranlının qabağına onun millətinin həqiqi aynasını tutsan – o aynada özgə bir mücahidləri görər, nəinki Talıbovları.

Kitabın 32 səhifəsinin içində biz ancaq 12, 13 və 14-cü səhifələri oxumağı mənfəətli görürük. Qalan səhifələrdə yazılan mətləblər köhnə sözlərdir.

Lağlağı

“Molla Nəsrəddin”, 21 dekabr 1908, № 51

LEYLİ XANIM ŞAHTAXTLI

Sahib-mənsəblərimizdən məşhur İsa Sultanın qızı Leyli xanım Şahtaxtılı anadan olub 1886-cı ildə Kars şəhərində. 1902-ci ildə Tiflisdə qız institutunu qurtarandan sonra 1904-cü ilin sentyabr ayında gedib Şvetsariyaya və orada darülfünunun həkimlik şöbəsinə girib. Hacı Zeynalabidin Tağıyev cənablarının köməkliliyi ilə üç il orada təbabət elmini oxumaqda idi. İki ildən sonra həkimlik dərşini qurtarıb şəhadətnamə alacaq idi və gəlib vətəninə biçərə müsəlman övrətlərinin min-min dərdlərinə şəfa verəcək idi.

Əfsus! Qismət olmadı.

Leyli xanım keçən il dekabrın axırlarında Şvetsariyada soyuq-dəymədən vəfat elədi.

Yevropaya elm dalınca gedən müsəlman qızlarından Leyli xanımdan savayı biz özgəsini eşitməmişik.

Molla Nəsrəddinin arzularından xəbərdar olanlar gərək bilsinlər ki, bir belə vücudun yox olmağı bizim üçün bir dərdidir.

Jurnalımızın səhifəsini mərhumənin surəti ilə bəzədik ki, gələcək Leyli xanımın vətən bacıları hər dəfə həmin vərəqi görəndə desinlər: Bu bacımız vəfat etdi, bəs insafdırmı bunun yeri boş qalsın? Rəvadırmı bundan sora Şvetsariyada elə bilsinlər ki, dünyada müsəlman qızı tək bircə imiş, dəxi dünyada müsəlman qızı yoxdur və bəlkə dünyada heç müsəlman yoxdur!..

Rəvadırmı?..

“Molla Nəsrəddin”, 28 dekabr 1908, № 52

KÖHNƏ İL

Adətdir, köhnə il qurtaranda və təzə il daxil olanda hamı qəzetələr köhnə ilin müddətində üz verən əhəmiyyətli vüquati bir-bir yazıb oxuculara bildirirlər.

Bu adətə biz də əməl eləyirik.

Min doqquz yüz səkkizinci ilin ərzində böyük vüquatdan biri budur ki, Avstriya hökuməti Bosna və Hersək vilayətlərini zəbt eliyib öz məmləkətinə qarışdırıb və Bakının Bülbülə kəndində bir müqəddəs seyid bir lal müsəlmanın dilini açıb və danışdırıb. Həmin 1908-ci ildə İranda Səttarxan baş qaldırıb və gəncəli Məhəmmədovların köməkliyi ilə Azərbaycana sahib olub. Peterburq şəhərində rus xanımlarının yığıncağı baş tutub və hər vilayətin və hər tayfanın arvadlarından o yığıncaqda olublar. Qafqaz xanımları tərəfindən yığıncaqda ancaq Gəncə xanımlarından altı nəfər olub və bunlar orada hüquq bərəsində çox nitqlər söylüyüb və Molla Məyub yeddi yaşında bir qıza kəbin kəsib, bir nəfər Molla Əliyə verməyi bərəsində çox danışığırlar olub. Rus xanımlarının bir parası deyib ki, bunun eybi yoxdur. İslam aləmində iki böyük xeyir iş üz verir: Biri budur ki, Türkiyədə cavan türklər məşrutə elanı eliyiblər, biri də budur ki, Gəncənin Qazax şəhərində müsəlman uşaqlarına ölü qüslü öyrətmək üçün məscid

həyətində qüsilxana açılıb və ölü öləndə məşhur müəllim Kərbəlayı Əli uşaqları başına cəm eliyib onlara dərs öyrədir.

Amerikada Taft adında bir şəxs cümhuriyyətlərə rəis seçilib. Həmin 1908-ci il bərəkətli il olub. Dünyanın hər bir yerində yaxşı məhsulat əmələ gəlib. Naxçıvan mahalında çox pambıq olub. Dağıstanın Axtı kəndində müsəlmanlar içində araş və pıvə artıq rəvac tapıb. Bakıdan iki min manat gətiriblər ki, bəri heç olmasa bir məktəb açsınlar, amma İtaliya məmləkətində Messina şəhərində zəlzələ olan kimi Axtıda məktəb pulları birdən yox olub.

Musiqi aləmində genə şad xəbərlər eşidilib: Bakıda teatr yazıçılarına müsəlmanlar tərəfindən dünyada misli olmuyan hörmətlər göstərilib. Tiflisdə gürcülərin ali bir teatrı başa gəlib və nayibin sifarişinə görə Lənkərandan Çornıqoroda üç mütrüb dəstəsi göndərilib.

Bu ilin abu havası hər yerdə bir cür olub. Bəzi yerdə yağış yağıb, bəzi yerdə qar yağıb. Baharda gah gün çıxıb hava xoş olub, qışda qar yağıb hava soyuq olub. Ağdaşda məktəb vəkilləri təzə müəllimə paltar veriblər ki, bir-iki gecə yatsın ki, sora özünə paltar alsın, amma naqafil gecə vaxtı vəkillər birdən gəlib biçarə müəllimdən paltarını alıb aparıblar. Bu da gedib o gecə hamamda yatıb ki, üşüməsin.

Həmin 1908-ci ildə Gəncə şəhərinə təzə konsul varid olub və Mir Bağır ağa konsulun qabağına çıxıb və ağa ilə konsul İran məşrutəsi barəsində çox şirin söhbətlər eliyiblər.

Bu il Səmərqənddə çox toylar olub və bu toylarda mollalar içki məclisində gözəl nitqlər söylüyüblər. Bu nitqlərin təsirindən Aşqabad cavanları o dərəcədə şəraba məhəbbət yetiriblər ki, şərabi içə-içə stəkanları da ağızlarında sındırıb tikə-tikə eləyiblər (hələ hirsələrinə bax).

Noyabr ayının 12-də Culfanın yanında qaçaqçılar Arazdan keçəndə on dörd tay qaçaq malı salıb qaçıblar. Bu malların hamısı İran mətəidir: iki tay seyid və mərsiyəxan əmmaməsi, bir xurcun təsbəh, bir tay "Cameüd-dəvat" kitabı, bir dəvə yükü talaqqa, iki tay tiryək və bir çuval həna.

(Mabədi gələn il 52-ci nömrədə).

Lağlağı

"Molla Nəsrəddin", 28 dekabr 1908, № 52

ZƏNG

O vaxtdan ki, biz “Qeyrət” mətbəəsində başlamışığ divar təqvimi çap eləməyə, bizə Bakı, Nuxa və Tiflis müəllimlərindən yüzdən artıq şikayət məktubu gəlib ki, nə səbəbə xaçpərəst bayramlarını biz qırmızı vərəq üstündə çap eləmirik.

Müəllimlərin də giley eləməyə haqları var, çünki bu yazıqlar gecə və gündüz intizardadılar ki, kəlisə bayramları yetişsin və müsəlman uşaqlarını ötürüb, özləri də gəzib rahat olsunlar. Əlbəttə, əgər bu cür bayramlar qırmızı vərəq üstündə çap olunsalar, müəllimlər haman saat görərlər ki, bu gün bayramdır və uşaqları ötürərlər.

Buna bizim heç sözüümüz yoxdur, amma müəllimlərə biz bir belə təklif eləmək istəyirik:

Xaçpərəst bayramının axşamından başlamış kəlisələrin zəngi həmişə çalınır. Biz müəllimlərə məsləhət görürük ki, təqvimə möhtac olmasınlar və bizi də artıq xərcə salmasınlar. Həmişə kəlisənin zəngini eşidən kimi bilsinlər ki, sabah “prazdnik”dir və uşaqlara xəbər versinlər ki, dərsə gəlməsinlər.

Məsələn, indi Tiflisdə müfti və şeyxülislam məktəblərinin uşaqları iki həftədir ki, küçələrdə bazar halvası axtarırlar, çünki məktəblər bağlanıb. Yəni bu qaydanı hökumət qoymuyub və qoymazdı da. Hökumət bir belə insafsız qəraradı eləməzdi ki, müsəlmanların ruhani məktəbləri xaçpərəst bayramlarını saxlasın və tətil eləsinlər. Bu qaydanı müsəlman müəllimləri özləri qoyub.

Xülasə, bizə qalsa, təqvimin heç lüzumu yoxdur: elə kəlisənin zəngi çalınan kimi lazımdır bilmək ki, sabah dərs yoxdu, vəssalam.

Cırcırma

“Molla Nəsrəddin”, 4 yanvar 1909, № 1

MOLLA NƏSRƏDDİN

Nankorluq yaxşı sifət deyil. Millətimizin bir neçə zəhmət və xidmətini danmaq təcrübəli yazıçımıza yaraşmasa gərək. Hərçənd hey eşidirik ki, Molla Nəsrəddin niyə həmişə öz millətinin qüsurlu yazır, amma ermənilərin, firənglərin, ingilislərin əskikliklərini heç yazmır, –

deyirlər. Amma bunları zarafat hesab edirik, çünki biz millətimizi illər uzununu mədh edib durmuşuq.

Bu dörd ildə müsəlmanlar çox şey qazandılar: müsəlman-erməni davası oldu, çox şəhərlər, kəndlər qazandıq. Hətta bu sayədə aclara yığılan puldan çox adamlar sərvət qazandılar.

Bu dörd ildə müsəlmanlar çox şey istədilər: istədilər ki, müsəlman qəzetələri arvad məsələsindən heç danışmasınlar, arvad cəmiyyəti bir yerdə baş verən kimi vurub dağıtsınlar. İstədilər ki, bir-iki qara, qırmızı saqqallı mollaın xatiri üçün yazıçılar təfkiir edilsin, hamı üsuli-cədidçilərin ağızları bağlansın.

Bu dörd ildə çalışdıq ki, molla məhəmmədəminlərin, şamaxılı şeyx Həmid paşaların, qubalı molla Hacı babaların, ordubadlı mir mürtəzaların nüfuz və sərvəti artsın.

Bu dörd ildə biz çox şeylərə nail olduq: seyid fabrikanımız çoxaldı, İran konsullarının hümmətindən tiryək və mərixxanələrdakıların sanı artdı, Ağdaşda, Mərvdə hacı və axundların evlərində fahişəxanalar açdıq.

Qafqazdakı iranlı, türk məktəblərində türk dilini boykot elədik. Xülasə, nə istərsən bizdə olmadı; hə, az daha yaddan çıxaracaqdım, hamıdan əlası Molla Abasqulu kimi möhtərəm və vüqarlı bir şəxs şeyxülislamımız oldu.

"Molla Nəsrəddin", 11 yanvar 1909, № 2

QƏNİMƏT

Amma bu zalim Orenburq tatarlarının içindən qəribə şairlər törüyüb. Məsələn, ayıb olmasın, "Din və məişət" jurnalının birinci nömrəsində "Sədiqül-əmini" imzası ilə bir şair yazır:

Əzimətsən, əzimətsən, əzimət,
Yaşa, ey möhtərəm "Din və məişət".
Qənimətsən, qənimətsən, qənimət,
Yaşa, ey möhtərəm "Din və məişət".

Pəh, pəh, pəh, hələ bu cür şairləri görə-görə Hop-Hop da, Əbunəsr Şeybani də və Məşədi Sicimqulu da deyirlər ki, biz şairik.

Zarafat kənarda qalsın, amma “Din və məişət” jurnalı da doğrudan qənimətdir.

Həmin əvvəlinci nömrəsində teatr oynayanlar barəsində jurnal bir doğru təkfirmə yazıb deyir ki, müsəlman teatrçıları şəriətə xilaf olan teatr tamaşasını mömin müsəlman üçün gətirmək ilə Allah bəndələrini yoldan çıxardırlar.

Əlbəttə, bu sözlər səhihdir və əlbəttə, bir belə yazıçı müsəlmanlar üçün qənimətdir. İndi dəxi bundan sonra dağstanlı fəzilətli Əlqədari cənabları və bunun kimi qeyr üləməmiz çox da özlərindən deməsinlər, çox da qızlarımızın oxuyub müəllimə olmaqlarına çalışsınlar, yoxsa mən “Din və məişət”in mollalarını çıxardaram onların müqabilinə, onda görün nə cavab verəcəklər.

Qənimətsən, qənimətsən, qənimət,
Yaşa, ey möhtərəm “Din və məişət”.

Mən qorxuram bəzi qəlbiqara cavanlarımız inanmayalar ki, iyirminci əsrimizin içində “Din və məişət” kimi “falnamə”lərə Sədiqül-əmini kimi axmaqlar zəhmət çəkib belə uşaq oyunağı mədhnamələr yazalar.

Amma dünyada hər bir şey ola bilər, xülasə:

Qənimətsən, qənimətsən, qənimət,

Yaşa, ey möhtərəm “Din və məişət”.
Əzimətsən, məzimətsən, nəzimət,
Yaşa, ey möhtərəm cin və qəmişət.

Circırama

“Molla Nəsrəddin”, 18 yanvar 1909, №3

MƏTBUAT

Misirde çıxan erməni qəzeti ”Yeni fikir”dən:

İndiyə qədər osmanlı tayfalarının yekdigərindən mütəfərriq qalması məhzən “müsavat” sızlıqdan irəli gəlib, ya əfrad arasında şəxs etibarilə və ya tayfalar arasında irq etibarilə müsavatsızlığa dələlət edəcək əhvalın cümləsi ittihadı-osmanlının qüvvətlənməsi əməlinə müxalifdir.

“Molla Nəsrəddin”, 18 fevral 1909, №6

ZƏNCİR

“Tərcüman” qəzetinin dediyi kimi, bilmirəm bizim Qafqazda və bilxassə Tiflis şəhərində nə hal var ki, burada, hər yerindən qalxan millətin qabağa getməsinə müsəlmanların əlifbasına, imlasına isnad edərək, bunların başına gətirdikləri oyun qalmır. Mirzə Fətəli, Mirzə Rza, qospodin Şahtaxtinski həp Tiflisdə törüyorlar.

Bu sözləri yazır “Tərəqqi”nin 31-ci nömrəsində Əlibəy Hüseynzadə cənabları.

Doğrudur, Qafqazda çox qəribə hal var; amma tək bir Tiflis deyil, Qafqazın Bakı şəhərində də qəribə bir xasiyyət var ki, hər bir əhli-qələm Bakı şəhərinə daxil olur, bir kəlmə söz ilə də, bir işarə ilə də istəmir “cərgədən” bir qədəm kənara çıxsın və yazdıqlarını əvvəl bir qoyur qabağına və öz-özü ilə məsləhət eləyir ki, “görüm bu yazdıqlarım qoçu-başılırlarına, mərsiyəxanlara və qəssablara xoş gələcəkmi?”. Elə ki, görür “xoş gələcək” – götürüb verir mətbəyə ki, düzüb çap eləsinlər.

Bu sözlər dəlilsiz deyillər.

Məlum şeydir ki, alimlərimiz və şöhrətli yazıçılarımızın çoxu Bakıdadırlar. Tiflisdə və qeyri şəhərlərdə ancaq Mirzə Fətəli və Şahtaxtinski kimi xırda-mırda yazıçılarımız olub. Nə vaxt Bakıda təzə söz, təzə bir fikir, təzə bir məsələ ortaya qoyulub? Tutaq ki, bu məsələləri qalxızanlar “hər bir yerindən qalxan olub”, bəs məsələlər özləri necə?

Biz inana bilmərik ki, məsələni, hicab məsələsini Hüseynzadə cənabları o cür başa düşür, necə ki, içində yaşadığı Bakı camaatı? Amma Bakı camaatı bunu bilmir; o səbəbə bu barədə Hüseynzadə cənablarını da öz “cərgəsində” görür.

Qızlarımızı 9 yaşında ərə verib, məktəb əvəzinə bir pəhləvanın otağına köçürtmək məsələsi düşüb. Nə danışılar bu barədə Bakı alimlərimiz? Yoxsa bunlar hamısı xırda işlərdir? Tiflis “yerindən qalxanları” əlifba məsələsi başlayıblar. Başlayanlar hələ heç, bəs məsələnin özü necə?

Biz buna təəccüb etmirik ki, Hüseynzadə cənabları əlifbamızın bilmərrə dəyişilməyinə fitva vermir; ondan ötrü ki, Bakıda otura-otura belə sözü birdən-birə danışmaq olmaz. Bakıda ancaq müəllimlərin kitablarının bir neçə qüsurlunu bəhanə eləyib Abdulla Cövdətdən izn almamış yazdıqları kitabın üstünə çəkmək olar.

Biz buna təəccüb eləmirik. O şey ki, biz ona təəccüb edirik – budur:

1. Əgər yer üzündə cəmi millətlərin əlifbasını qabağımıza qoysaq, baxıb görərik ki, qədim farsların “mixi” yazılarının, hindlərin “divanaqari” əlifbasının, yaponların “katakana” əlifbasının, ermənilərin, yəhudilərin, rusların “kiril” əlifbasının və bütün Avropa əlifbalarının içində tək bircə biz işlətdiyimiz “nəsx” (ərəb) əlifbasıdır ki, başda yazılan hərflər bir cür yazılır, ortada bir özgə cür, axırda bir özgə cür və əlahiddə yazılarda da bir cür yazılır. Mən elə qanıram ki, bu cür əlifbanın sahibi bəlkə “heroqlifə” də gerek şükür eləsin.

Təəccüb ki, Hüseyinzadə cənabları bu barədə bir söz danışıdır!..

2. Möhtərəm ədibimiz ingilislərin imlasının adını qoyur “əcib”; amma bizim imlaya heç olmasa “bir az əcib” də demək istəmir. Bunun eybi yoxdur. Bizə mümkündür bu şəkədən çıxmaq; amma bu cür təzə xəbəri verən gerek unutmaya ki, indi “Tərəqqi”də bu mücdəni eşidən uzun ətəklər çıtmiq çalib oynayırlar.

3. Hüseyinzadə cənabları deyirlər ki, əlifbanın çətinliyi tərəqqiyə mane ola bilməz və buna da yaponiyalıların mədəniyyətinin “övcibalayə” çıxmaqlarını dəlil gətirir. Əvvələn, məqalə sahibi oxuculardan bunu gizlədib ki, yaponiyalılar bu saat bu fikirdədirlər ki, qədim əlifbaları ilə yazılmış kitablarını cırıb yandırsınlar və “latın hürufatını işlətməyə başlasınlar (Qranatın qamusül-ələmi, cild 8, səhifə 5346). Bundan belə anlaşılır ki, hələ yaponiyalılar “Övcibalayə” çıxmayıblar; çünki indi övcibaladə olmuş olsalar, elədə təzə əlifbanı qəbul eləyəndən sonra gerek uçub qalxalar havaya. Saniyə, tutaq ki, mən gördüm mənim yoldaşım ayağında zəncir “bir fənd” ilə çıxıb bir divarı aşdı o tərəfə, məgər dəxi mən ayağımdakı zəncirdən xilas olmağa gerek çalışmayam?

4. Əlifbanı akademiya dəyişməz və əsərlərini Əbdülhəmidxan Saniyə “təqdimi-naçizi-übudiiyyətəkarənə” edən Şəmsəddin Sami kimi “ərbab bulunan zəvat” dəyişməz. Ərbablar və akademiya əlli və yüz ildən sonra görəcəklər ki, Mirzə Fətəhililər, “qospodin” Şahtaxtinskilər yuxudan gözlərini açan qırmızı saqqallıların himmətilə əlifbanı dəyişiblər. Tutaq o vədə akademiya və “ərbablar” bir az güləcəklər; amma belə işlər tarixdə görsənən bir haldır; XVII əsrdə ən şöhrətli təbib professor Riolan inana bilmirdi ki, Qarvey kimi bir naməlum şəxs bədəndə qanın hərəkətinin qanununu və hikmətini kəşf

edə bilər (Pisarevin “Əsərləri”nin 4-cü cildində, 474-cü səhifədə belə təmsillər çoxdur).

Bu sözləri yazandan sonra biz özümüzü borclu bilirik bunu deyək ki, “İkinci il” kitabının Hüseynzadə kimi bir ədibin tərəfindən tənqid olmasına biz kitab sahibləri ilə bir yerdə hər halda təşəkkür etməliyik və haman tənqiddə göstərilən qüsurların bir neçəsini təsdiq eləyirik.

Bu bəsdir.

Dəxi bu barədə bundan artıq danışmağa məcmuəmizdə yer yoxdur.

Lakin ümidvarıq ki, yoldaşımız Nemanzadənin bu xüsusda dəxi təfsilli cavabını oxucularımız “Tərəqqi”də oxuyalar.

“Molla Nəsrəddin”, 15 fevral 1909, № 7

QOQOL

Bu axır vaxtlarda cəmi müsəlman qəzetlərində müsəlman qardaşların gözüne bir belə söz sataşıb: “Qoqol”.

İndi müsəlman qardaşlar oxuyub bildilər ki, Qoqol bir məşhur rus yazıçısının adıdır; bildilər ki, bu yazıçı yüz il bundan irəli anadan olub; bildilər ki, məzhəkənəvislikdə bu şəxsə bərabər Rusiyada hələ bir kəs tapılmayıb; bildilər ki, Qoqolun xidməti rus mətbuatına və rus millətinə o dərəcədə olub ki, mərhumun doğulmağının yüzilliyini Rusiyada kəndlərdə də muciklər eşidiblər.

İndi mənim fikrimcə bir belə şey gəlir: söz yox, Köçərli cənablarının açıq və mənalı məqalələrindən, Üzeyir cənablarının şirin tərcümələrindən və qeyri yazıçılarımızın Qoqol barəsində verdikləri məlumatdan oxucularımızın həmin yazısını bir növ tanıdılar və bəlkə yaxşı tanıdılar; amma mən bunu istəyirəm deyəm ki, yenə bununla belə, yəni bu yazı-pozuların varlığı ilə, rus dilini bilməyən oxucularımız indi hələ yenə bilmirlər ki, bu yazıçının adı nədir. Məsələn, yazıçılarımız yazıblar “Qoqol” və elə xəyal eləyiblər ki, bu sözü cəmi müsəlmanlar o cür oxuyacaq, necə ki, mərhumun elə əsl adıdır.

Demək, məqalə sahiblərimiz bircə şeyi yaddan çıxarıdılar; bircə bunu yaddan çıxarıdılar ki, Qoqolun barəsində yazdıqları məqalənin

başında gərək bir belə “xəbərdarlıq” eləyəydilər ki, ey müsəlman qardaşlar, yüz il bundan qabaq Rusiyada bir şəxs anadan olub və rus məmurlarının barəsində bir elə komediya yazıb ki, onu də adam oxuyanda elə bilir ki, Naxçıvana, Şuşaya və bütün Qafqaz kəndlərinə və balaca şəhərlərə hökumət tərəfindən “revizor”* gəlir.

Qərəz, sözümlər burada deyil.

Mən deyirəm ki, məqalə sahibləri bu sözlərdən qabaq gərək camaata deyəydilər ki, ay müsəlman qardaşlar, bu ədibin barəsində mən sizə çox söz yazı bilərəm, mərhumun adını necə yazım ki, siz oxuya biləsiniz? Mən yazıram ki, “Qoqol”. Bəlkə Allah rast sala bir adam bu sözü elə oxuya, necə ki, şairin adıdır; amma bilirəm ki, biriniz bir cür oxuyacaqsınız, biriniz özgə sayaq oxuyacaqsınız, biriniz bir başqa tövr oxuyacaqsınız və axırda belə məlum olacaq ki, biçarə yazıçının adını siz müsəlman qardaşlar 144 cür oxuyubsunuz.

Elə bircə bunu demək istəyirdim; demək istəyirdim ki, qələm sahiblərimiz hər nə yazırlar yazsınlar, – çox sağ olsunlar; amma bunu gərək yaddan çıxarmasınlar ki, hələ indi müsəlmanlar yenə Qoqolun adını bilmirlər. Bunu heç kəs gərək yadından çıxartmasın.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 5 aprel 1909, № 14

OXUCULARIMIZA

Keçən vaxtlarda Bakıda və Tiflisdə çıxan müsəlman qəzetlərimizdə bəzi gözəl əşar** çap olunardı. Oxucularımızın bir hissəsi əşar sahibini tanıyırdı, amma çoxları da tanımazdı. Lakin misilsiz olan şairimizin kəlamı o qədər mövzun və mənalı idi ki, oxuyan şəxs eləy bilməzdi ki, təhsin*** və təqdir etməsin.

Bəs hanı o şairimiz?

Kəmalı-yəslə cavab veririk ki, haman şairimiz neçə aydır ki, yorğan-döşək içində xəstədir.

---

* Müfəttiş

** Əşar – şeirlər

*** Təhsin – bəyənilib əhsən demə

Möhtərəm oxucularımızın nəzərinə bu mətləbi yetirmək istəyirik ki, əziz ədibimiz xəstəliyinə bərabər nəinki müalicə xərcinə, bəlkə adi yövmiyyə məsarifinə möhtacdır. Lakin bu xüsusda nə özü, nə onun dost və əqrəbası qəm etmirlər. Ondən ötrü ki, dünyada ən seçilmiş və əsrlərcə yaddan çıxmayan qələm sahibləri gündəlik ruzuya möhtac olublar. Buna görə belə ədiblərimiz nə qədər bizim üçün qiymətli idirlərsə bir o qədər də bizlərdən ianə gözləməyə ixtiyarları vardır. Bunu da deyə bilərik ki, bu neçə ayın müddətində dostların köməliyi ilə möhtərəm şairimiz müalicə olunubdur, ancaq xəstəliyi şiddətli olduğundan lazımcə nəzir olmayıbdır.

Bu sözləri yazmaqda məqsədimiz bu mətləbi oxucularımıza və əşnalarımıza yetirməkdir, keyfiyyəti bilsinlər və biləndən sonra öz borclarını yerinə yetirə bilsinlər.

Xəstə bu heyndə Şamaxı şəhərindədir. İanə göndərmək xahiş edən qardaşlar “Molla Nəsrəddin” idarəsinə muraciət edə bilirlər, bizim də təklifimiz bu olacaq ki, göndərilən ianəni buradan yola salağ Şamaxı şəhərində məşhur və möhtərəm tacirlərimizdən Hacı Əbdürrəhim Səmədov cənablarına ki, muşarileyh* də Mirzə Abbasqulu Səhhət vasitəsilə xəstəimizə yetirsin.

İanə verənlərin adlarını və ianələrin qədərini borclu oluruğ hər dəfə məcmuəmizdə və bundan sonra Bakıda çıxmalı olan əvvəlinci gündəlik ruznamədə çap edək.

Molla Nəsrəddin idarəsi tərəfindən.

“Molla Nəsrəddin”, 23 aprel 1911, № 15

HEÇ BİLİRİKMI?

Heç bilirikmi nə qayıırıq? Vallah, heç özümüz də bilmirik.

Bax, bu günlər Qafqazda və qeyri müsəlman vilayətlərində mərhum Mirzə Fətəlini yad edirlər. Hələ necə yad edirlər! Tiflisdə ərbabi-maarif gecə-gündüz çalışmaqdadırlar ki, mərhumun anadan olmağının yüzilliyini layiqincə bayram saxlasınlar. Bakıda dəxi də artıq: birçə “Nicat” cəmiyyəti səkkiz yüz manat təyin edib ki, bu işə sərf olunsun. Köçərli Mirzə Fətəlinin yüzillik yadigarı naminə bir

---

* Müşarileyh – burada: adı çəkilən şəxs

kitab yazıb. Haqverdiyev habelə. Gəncədə teatr məclisi tərtib ediblər. Hələ gələcəkdə nələr olacaq, nələr olacaq...

Bu nədir? Vallah, mən bu məsələni çoxdan fikir eləyirəm: burada mən heç özgə bir şey görmürəm məhz özümüzü aldadıb ələ salmaqdan savayı.

Bax, təvəqqə edirəm bir zaiqəyə tapşırırsınız: axır Mirzə Fətəli kimdir? Bəli, yazıçıdır. Çox gözəl, sözü yoxdur. Mirzə Fətəli nə yazıb? Bəli, komediyalar, yəni məzhəkəli təmsillər yazıb. Yaxşı, heç sözü yoxdur. Vaqəən çox gözəl yazıb. Avropanın molyerlərindən, Rusiyanın qoqollarından pis yazmayıb. Və əgər Rusiyada və Avropada Qoqol və molyerlərə yadigar bina etmək lazımsa, onların adlarına cəmiyyətlər təsis etmək rəva görünürsə, Mirzə Fətəli dəxi də artıq hörmətlərə layıqdır.

Amma bircə şey var.

Həqiqət, çox vaxt mənə yəqin olur ki, biz özümüzü oynadıq, çünki bircə dəqiqə necə ki, lazımdır diqqət edib bilək ki, Mirzə Fətəli Axundov kimdir, haman saat xəcalət çəkib yerə girərik. O səbəbə ki, Mirzə Fətəli Axundov o kəsdir ki, dünyada əvvəlinci olaraq, əvvəlinci dəfə müsəlman övrətini teatr səhnələrinə çıxarıb ki, kişilər gəlib hərəsi birmanatlıq, ikimanatlıq bilet alsın, Şərəbanı xanımlara, Şərəfnisə xanımlara tamaşa eləsin.

Məsələn, gör nə cür qəflətdəyik ki, küçədə bir nəfər bakılı eşidə ki, bu gün teatrda bir nəfər müsəlman övrəti çıxıb teatr göstərəcək, haman bakılı dünyanı dağıdar: “Pəh, nöşün, arvad da teatra çıxar? Arvad da kişiyyə görünər?” Amma haman bakılı gedir Mirzə Fətəlinin adına tərtib olunan məclisə, orada mərhumun naminə çəpik çalır, mərhuma rəhmət oxuyur və cavanlara səs verib çıxır: “Mərhəbalar olsun Mirzə Fətəliyə”. Amma bunu bilmir ki, Xanpəri xalanı teatra çıxardan əvvəl dəfə Mirzə Fətəli olubdur.

* * *

Hicab, hicab, hicab. Bu da sənə hicab. Di get, ta nə danışırsan?

Bəs niyə bir vaxt Molla Nəsrəddini didib tökürdün, indi ki, Mirzə Fətəliyə fəxr eləyirsən? Hələ Molla Nəsrəddin heç bunu demirdi ki, balaca Gülçöhrədən başlamış dünyada hər nə yaşda arvadlar var, hər nə xanımlar var, hamısı teatra çıxıb oyun oynasın. Göyərçini İrəvanda müsəlmanlar istəyirlər öldürsünlər, amma bunu bilmirlər ki, Göyərçini

teatra çıxaranın şöhrəti indi nəinki müsəlman aləmini basıb, bəlkə Avropa dillərində bunun ismi söylənir. Mirzə Fətəli Axundovu müsəlman içində çoban da eşidib, padşahlar da bilir. Mərhumun kitabları Avropa dillərinə tərcümə olunanda müctəhidlərimizin kəndiri şiələrin boynuna ancaq çatırdı, amma Mirzə Fətəli tək bir cə risalə də yazmayıb ki, aftaba götürəndə bizim üçün düsturül-əməl olsun.

* * *

Ax, vallah, danışdıqca adamın dərdi artır. Bax, indi məhərrəm-likdir: məscidlərdə müsəlman qardaşlar dəstə-dəstə düzülüb sinəzən oxuyurlar. Bu kimdir? Qarabağlı dəstəsidir. Bu kimdir? Təbrizli dəstəsidir. Bu kimdir? Məməqanlılardır.

Bunlar dəstə-dəstə əyləşib sinəzən oxuyurlar. Nə olardı ki, bu sinəzənlərin də bir neçəsini mərhum Mirzə Fətəli yazmış olaydı! Niyə, məgər qabiliyyəti yox idi? Məgər Racidən əksik təbi-şeri var idi? Niyə yazmırdı? Bəs şair deyildi – niyə İran vəzirlərindən şikayətçi olduğunu elə bir nəzmə çəkib ki, Firdovsidən seçilmir? Hələ bir baxın, görün bu nə şikayətdir eləyir ki, nə bilim, mən gərək təzə əlifba düzəldəm; köhnə hürufatnan yazmağı boşlasasaq, bu gün də olmasa, sabah qonşular tökülüb vətənimizi alacaq. Məsələn, Köçərlinin kitabını bir oxuyun görün, mərhum Mirzə Fətəli nə yazır:

Neviştəm yeki nameyi-dilpəzir
Benami-vəzire ülum əz əbir.
Əlifbayi nora nişan dadəməş,
Dərə nov bəfirdövs begüşadəməş,
Nədanəm məgər himmətəş pəst bud,
Nədanəm məgər ruzi-şəb məst bud—
Ki nadad bər mən cəvab in vəzir
Nəşod bər muradəm mərə dəstgir.
Vəziri-digər dər ləbi süfte bud,
Dər in məsələ rəyi-xud güftə bud—
Ki ma xəlqə-İran zixurdi bozörg
Zigəbrü zitərsa, zifürsü zitürk.
Həme zirəkü mərifət pişəim,
Ziferti-zəkavət porəndişəim.

Zidişvari-yi-xət nədarim bak,
Bekuran sezəd rəhnuma əz məcak
Nəgirim növxətt əz hiç kəs-
Ki mara xətü zehni-ma həst bəs.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 4 dekabr 1911, № 43

MİLLİ BAYRAM

Qorxuram genə xalq elə bilə ki, bayramından danışacağam.

Bəli, dekabrın beşində Tiflis müsəlmanları mərhum Mirzə Fətəli Axundovu, necə ki, lazımdır, yada saldılar və yaxşıca məscidə cəm oldular və haman mollalar ki, mərhum vəfat edəndə adını dinsiz qoyub onu götürmək və dəfn etmək istəmədilər, indi məscidə gəlib, Mirzəni yaxşılıq ilə yada saldılar və rəhmət oxudular.

Axşam da camaat yığışdı teatra (bax, bu lap nahaq) və burada erməni və gürcülərin vəkilləri və genə bəzi cəmiyyətlərin nümayəndələri müsəlmanları təbrik etdilər. Firudin bəy Köçərli də başladı türk dilində uzun nitq söylədi, mən hərçənd dedim ki, axır ay balam, bura hara, türk dili hara, axır bir bax gör bu teatra cəm olan iki yüzə qədər üzüaçıq müsəlman xanımlarının hansı sənin türk dilini qanacaq?

Xülasə, sözümə baxmadı, odur ki, danışdığı yerdə səhnənin dalından işarə elədilər ki, bir az müxtəsər eləsin, çünki rusca yazılan nitqə vaxt qalmaz.

Hərçənd türkcə başa düşənlər Köçərlinin sözlərindən ləzzət apardılar, amma müsəlman xanımlarının acıqları gəldi: çünki Köçərlinin sözlərini onlara tərcümə edən yox idi.

Sonra rusca nitq oxudu, bir uzun kağıza yazılmışdı, haman nitq başlandı oxumağa. Məni də nataraşdan yuxu tutdu. Teatr isti, sağ-solda müsəlman xanımları, hamısı da kişilər ilə danışdılar.

Qərəz, məni yuxu tutdu. Yuxuda gördüm ki, mərhum Mirzə Fətəlinin anadan olmasının ikiyüzillik yadigar bayramıdır, haman teatr doludur müsəlmanlar ilə, orada birisi nitq söyləyir və deyir ki, "ax nə olaydı ki, bəri mərhumun bu məclisdə bir oğlu, ya qızı olaydı, gedib onu ziyarət edib əlindən öpə idik".

Yuxudan ayılıb gördüm ki, genə haman rusca yazılan nitq oxunur. Dedim bəlkə axırda bir natiqin yadına düşər ki, bu teatrda lojaların birində mərhum Mirzənin doğma qızı əyləşib. Amma bir kəs bu barədə ağzına bir söz alıb danışmadı, çünki Hatəmxan ağa yarım saat bundan qabaq gəldi çıxdı haman səhnəyə və mərhum Mirzə Fətəlinin üstünə bərk qeyzlənib dedi ki: “Sən necə cürət eləyib xalqın arvadlarının adını kitaba yazırsan?!”.

Və ola da bilməzdi ki, müsəlman məclisində övrət adı çəkiləydi; istər mərhum Mirzə Fətəlinin qızı olsun, istər özgəsi olsun.

Qardaş, zarafatı qoy kənara, bura müsəlman məclisidir. Burada elə sözləri danışmaq olmaz.

Xülasə, belə keçdi.

Dəli

“Molla Nəsrəddin”, 11 dekabr 1911, № 44

JURNALIMIZA ABUNƏ YAZILMAQ ŞƏRTLƏRİ

Məlumdur ki, bu ovqat qəhətlikdir. Demirəm bahalıqdır: genə tapılan şey qənimətdir. Pəs jurnalımızı indi biz qəhətlik zamanında çıxartmağa başlayırıq. Kağız yox, rəng yox, əmələ yox, hürufat yox, mətbəələr pəcmürdə.

Ola bilər ki, qəzavü qədər içində çıxartdığımız jurnalı biri əlinə alıb qiymətinə baxıb deyər ki: Paha! Atovnan yeri! Belə də bahalıq olar?

Mən arzu edərdim ki, belə danışmalar ortalıqdan götürülər idi. Səbəb budur ki, əvvəla, dünyada qəzetin, jurnalın və kitabın heç bahası-ucuzu yoxdur – hər birinə nə qədər pul verə bilsən – ucuzdur.

İkinci budur ki, indiki əsrdə pul özü hər bir şeydən ucuzdur və üçüncü də budur ki, müsəlman yazıçısı yazdığı kitabı ya qəzeti nə qədər baha qiymətə satsa, genə axırda farslar demişkən, “həmmali-bimüzd” və türklər demişkən “aldım qoz, satdım qoz” olacaq.

Jurnalımızın qiyməti:

Bir ilin müddətində (yəni əlli iki nüsxəsi)... on manat.

Yarım ilin müddətində (yəni iyirmi altı nüsxə).. beş manat.

Üç ayın müddətində (yəni on üç nüsxəsi)... iki manat yarım.

Tək nüsxəsi idarədə 20 qəpik, satıcı əlində 25 qəpik.

Biz “bismillah” deyib jurnalı başlayırıq və abunə elanını da edirik və lakin illik və yarımillik müştərilər bilməlidirlər ki, idarəmizə göndərilən pul əvvəl-axır öz yerinə çatacaq, yəni haman pula jurnal göndəriləcək və ehyana jurnalımız bəzi səbəbdən yana təxirə düşsə də, genə müştərilərin jurnalı gecikməli müştəriyə göndəriləcək, necə ki, indiyə kimi belə də olubdur. Və Allah şahiddir ki, heç bir müsəlman qardaşın pulu idarəmizdə tələf olmayıb və əgər birinin az-çox haqq və hesabı yaddan çıxıb qalmış olsa, xəbər versin kifayət verək.

Amma bunu da ərz edə bilərik: bir para müsəlman qardaşlarda da az-çox nisyəmiz var. Onlardan da xahiş edirik ki, borclarını yerinə yetirsinlər.

Tiflisdə jurnalımız satılır və abunə qəbul olunur müsəlman bazarında “Şərq” kitabxanasında.

*Müdir və mühərrir: Cəlil Məmmədquluzadə.
“Molla Nəsrəddin”, 16 fevral 1917, 32*

CÜMHURİYYƏT (Respublika)

Vətəndaşlar!

Padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağılından sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri və o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bircə məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir.

(Borcumuz)

Vətəndaşlar!

Belə olan surətdə biz tək Avropa aləmindən və mətbuatından az-çox xəbərdar olanların borcudur ki, qardaşlarını yoxlamaq bəhtədən hərdənbir onları bir yerə cəm edib, belə-belə məsələlərdən söhbət açsın, taki bilməyənlər bilib, eşitməyənlər eşidib, dünyanın övzasından* və əhvalından bəqədri- imkan xəbərdar olsunlar.

---

* Övza – vəziyyətlər

(Mənası)

Vətəndaşlar!

Cümhuriyyət, yəni latınca “Respublika” elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarındadır, necə ki, məsələn, Firəngistan, İsveçrə və qeyriləri.

(Tarixi)

Pis olmaz ki, cümhuriyyət deyilən üsuli-idarənin tarixini də müxtəsər surətdə yada salaq.

Vətəndaşlar!

Cümhuriyyət üsul, idarəsi təzə deyil: qədim yəhudilər, germanlar, yunanlar və rumlar tarixin çox əvail vaxtlarında cümhuriyyət idarəsi ilə yaşayırdılar və lakin həmin qədim zamanlarda bir tərəfdən ağalığ və digər tərəfdən qulluq o dərəcədə idi ki, ədalətin və müsavatin yoxluğundan və ümumiyyətcə millətlərin avamlığı bərəkətindən qədim cümhuriyyət idarələri davam edə bilmədilər. Axirül-əmr nadan məxluqat öz yaxalarını yenə zalım padşahlar ixtiyarına verdilər.

Qədim əsrlərdən keçəndən sonra gəlib çıxırıq orta əsrlərə və burada cümhuriyyəti görürük Şvetsariya məmləkətində. Bu həmin cümhuriyyətdir ki, indi də davam edir.

Təzə əsrimizin cümhuri hökumətlərinin biri Amerika cümhuriyyətidir ki, tarixi-miladiyyənin XVIII əsrinə kimi ingilis hökumətinə tabe idi və məhz, XVIII əsrdə ingilisdən ayrılıb, “Cəmahiri-müttəfiqə” adı ilə şöhrət tapdı ki, rusca dəxi deyilir. Severo-Amerikanskie Soedinennie Ştatı.

Amerikadan sonra gəlib çıxırıq Firəngistana ki, burada üç dəfə inqilab üz verəndən sonra axırda cümhuriyyət idarəsi payidar olub, həmişəlik möhkəmləşdi. Firəngistan inqilabları ittifaq düşüblər birincisi miladiyyə tarixinin 1789-cu ilində, ikincisi 1848-ci ilində və axıncısı 1870-ci ilində.

Firəngistandan da keçdikdə Amerikanın orta və cənub məmləkətləri və habelə Portuqaliya və Braziliya padşahlıq idarəsini dəyişib, cümhuriyyət qəbul ediblər.

Bu saydığımız cümhuriyyətlərdən savayı, necə ki, Afrikada, habelə də Avstraliyada kiçik cümhuriyyətlər var ki, onların hamısını burada saymağın lüzumunu görmürük.

(İdarə)

Vətəndaşlar!

Qabaqda ərz olunub ki, cümhuriyyət üsulu mocibincə məmləkətin idarəsi camaatın öz ixtiyarındadır. Camaat dedikdə vətənin sahibidir. Dəxi heç bir kəsin ixtiyarı yoxdur ki, özünə padşah adı qoyub, millətin rəyindən kənar məmləkət işinə qarışsın. Məmləkət müəyyən qanunlar gücü ilə idarə olunur. O qanunları yazan və təsdiq edən millətin məbusları, yəni vəkilləridir. Məmləkətin rəisinə “prezident” deyilir. Prezidenti ya millət özü seçir, ya parlaman, yəni millət vəkilləri seçir. Prezident məmləkəti idarə etməyə özünə köməkçi hesabında vəzirlər təyin edir.

Cümhuriyyətlərin bəzisində vəzirlər məhz prezidentə tabedirlər; bəzi cümhuriyyətlərdə vəzirlər məclisi-məbusana tabedir. Bəhərhal, xah* vəzirlər, xah bunların rəisi hesab olunan prezident millətin yanında cavabdehdir.

(Seçki)

Vətəndaşlar!

Cümhuriyyət idarəsinin seçkisinin dörd vacib şərtləri var, odur ki, cümhuriyyət seçkisinə dördüzlü, yəni dördhissəli seçki də, deyilir:

Bu şərtlərin əvvəlincisi ümumilikdir, yəni məmləkətdə yaşayan nüfuzun cəmisi seçkiyə iştirak etməlidir, bilatəfavüti-sınıf, cins, din; yəni açığı budur ki, seçkiyə kişilər ilə övrətlər də, erməni də müsəlman da, xan da və rəiyyət də durmalıdır.

Bu dörd şərtlərin ikincisi seçkinin müsəvi olmağıdır; yəni səslərin bərabərliyi. Məsələn, mən əgər xan və bəyəm, mənəm də səsım birdir, sən çoban və rəiyyətsən, sənəm də səsın birdir. Demək, hər ikimizin səsi bərabərdir.

Üçüncü şərt seçkinin düzbəduzlüyüdür. Bunun mənası budur ki, bir para seçkilərdə, məsələn, kəndlilər qabaqca vəkilləri seçib göndərirlər şəhərə. Şəhərdə bu vəkillər qarışırlar qeyri şəhərlərin vəkillərinə. Dübərə vəkillər seçib göndərirlər qubernski şəhərə. Belə olanda aşkardır ki, əvvəlinci seçkidə səs verənlər bilməyəcəklər ki, aya axırıncı seçkinin vəkilləri kimin və hansı məbusun seçkilərinə səs verəcəklər. Bəs, bundan yaxşısı budur ki, hər bir kəs əvvəlinci seçkiyə duranda düzbəduz istədiyi məbusa rəy versin.

Dördüncü şərt seçkinin gizli olmağıdır; yəni səs sahibi səsini elə gizlin verə ki, bir kəs xəbərdar olmaya ki, aya, bu kimə rəy verdi.

---

* Xah – istər

Çünkü aşkardır ki, çox adam var ki, utanmağı və ya qorxunu mülahizə edib, ürəyi istədiyi adamı qoyur kənara, istəmədiyinə rəyi verir.

(Azadlıqlar)

Vətəndaşlar!

Cümhuriyyət idarəsinin bir zینəti də var ki, o da tamam azadlıqdır. Bu azadlıq da neçə qismdir. Əvvələn, etiqad azadlığı; yəni hər bir fərd keyfi istədiyi dinə sitayiş etməyə, yəni bir dindən əl çəkib, qeyri bir dini qəbul etməyə azaddır. Yoxsa nəinki köhnə və çürük idarənin əsrində, məsələn, islamı tollayıb xaçpərəstliyi qəbul edənlə ənam verilirdi, amma xaçpərəstin islam dini qəbul etməyə ixtiyarı yox idi.

İkincisi – yığınaq azadlığı; yəni camaatın bir yerə cəm olmağına heç bir surətdə maneçilik ola bilməz.

Üçüncü – birləşmək azadlığıdır.

Dördüncü – çap eləmək, beşinci – danışmaq, altıncı – siyasi partiyalar düzəltmək və yeddinci – dilbir olub, həmtədbir olmaqdır.

(Axırı)

Budur cümhuriyyətin ən vacib əsasları!

Vətəndaşlar!

Bir tamaşa edin bu nemətlərə, bu gözəl nemətlərə!

Bir tərəfdən də yada salınız zalım padşahların və onların polislərinin cövr və zülmünü!

Vətəndaşlar!

Əgər bizdə insanlıq hissi hələ ölməyibsə – və güman edirəm ki, ölməyib, – o vədə gərək uca səs ilə cümhuriyyət qəhrəmanlarını alqışlayıb deyək:

Yaşasın cümhuriyyət!

Axırı

Bahar, 1917-ci ildə, Tiflis

VƏTƏNDAŞLAR

Şükür Allaha, qurtardıq!

Qurtardıq Peterburq vəzirlərinin zülmündən, qurtardıq qubernatorların zülmündən, qurtardıq naçalnik və pristavların və bunlardan aşağıkı pillə qurdlarının zülmündən.

Qurtardıq kənd yüzbaşılarının tatarından, qurtardıq strajniklərin şallağından, xilas olduq min-min zalımların zorbazorluğundan. Şükür Allaha ki, qurtardıq.

Məlumdur ki, bu xoşbəxtlik, bu azadlıq göbələk kimi yerdən göyerməyib: bunu qazanan var. Məlumdur ki, müftəcə heç bir şey ələ gəlməz. Məlumdur ki, dağ kimi Rusiya istibdadını yıxmaqdan ötrü minlərcə başlar işləyib, minlərcə canlar tələf olub. Və min şükürlər olsun ki, axirül-əmrədə xoşbəxt olduq və ölmədik ki, bu günləri gördük.

Lakin müftə deyil: bunun müqabilində bizim təklifimiz var. Biz borcluyuq var qüvvəmizi o yolda işlədək ki, məmləkətimiz sakit və səlamət olsun. Gərək biz müsəlmanlar da hamıya bildirək və göstərək ki, bizə qaradovoy lazım deyil. Gərək biz elə rəftar edək ki, qeyri millət içində xəcalət çəkməyək. Gərək müsəlman ölkələrimiz elə bir dinclik və fəraqətlə dolanalar ki, köhnə zalım hökumətin tərəfdarları dinməyələr ki, “bax, müsəlman pristavsız yola getməz”.

Vətəndaşlar! Bizim azadlığımız yolunda məşəqqət çəkən hürriyyət pəhləvanları, yəni bizim sevgili məbuslarımızın vəsiyyəti budur: Sakitlik və yenə də sakitlik.

Hər nə dərdimiz var, hər nə ehtiyacatımız var, hər nə dini məsələlərimiz var, – hər birisi öz vaxtında danışılacaq və öz rəyimizcə həll olunacaq.

Və lakin hələlikdə bu saat rahat dolanmaq lazımdır.

Vətəndaşlar, sizədir ümidimiz, sizədir sözüümüz, müsəlman qardaşlar! Sakitlik və asayiş!

Budur istəkli məbusumuz Cəfərov cənablarının sizə vəsiyyəti.

İdarədən

“Molla Nəsrəddin”, 23 mart 1917, № 7

İDARƏDƏN

Axır vaxtlarda məcmuəmizin vaxtından gec çıxmağı barəsində bir çox yerlərdən kağızlar və teleqramlar alırıq. Dünən Batumdan bir çox müştərilərimizin imzası ilə idarəmizə bir məktub gəlib. Məktub sahibləri jurnalın təxirinə darıxmaqlarını bildirlər və təvəqqə edirlər ki, Mollanın vaxtdan vaxta nəşr olmağına artıq dərəcədə səy edək.

Möhtərəm oxucularımıza məlum edirəm ki, doğrudur, jurnalın yubanmağına rəncidə olmağa hər bir abunə sahibinin haqqı var, bununla bərabər ərz olunur ki, bu xüsusda bizim əslən və qədən təqsirimiz yoxdur. Biz jurnalın builki nəşrinin əvvəllərində işarə eləmişdik ki, bu zamanəmiz çox aralıbdır və həqiqətdə Tiflisdə müstəqil və münəzzəm* müsəlman mətbəəsinin olmamağı və bir tərəfdən də əmələlərin azadlıq tətilləri indiki dava əsrində bizi nəhayət, çətinliklərə düçar eləyir.

Digər tərəfdən də müştərilərimiz bunu həmişə nəzərdə saxlamalıdırlar ki, biz əvvəl və axır hər bir abunə sahibi ilə nömrə hesabı ilə hesablaşacaq, nəinki ay və il hesabı ilə, yəni açığı budur ki, jurnalımız hər necə təxirə düşsə də, axırda genə hər bir kəsə öz puluna görə jurnal vüsul olacaq, yəni on manat sahibinə 52 nüsxə, beş manat sahibinə 26 nüsxə və iki manat yarım sahibinə 13 nüsxə göndəriləcəkdir, xah jurnal öz vaxtında çıxdı, xah təxirə düşdü.

Bəhərhal**, öz səy və qeyrətimizi bu barədə bir zərrə qədər də müzaiqə etməyəcəyik və etmənik də, inşallah.

*İdarə tərəfindən Cəlil Məmmədquluzadə
"Molla Nəsrəddin", 20 aprel 1917, № 10*

İDARƏDƏN BİR NEÇƏ SÖZ

Səfeh şamaxılı vətəndaşa ərz olsun ki, Şamaxının quraqlıq xəbərini yuxarıdakı məqalədə oxuyub diltəng oldum. Həqiqətdə də gör nə bədbəxt əsrə gəlib çatmışıq ki, göydən bir qətrə yağışın üzünə həsrət qalmışığı və nəinki Şamaxı, habelə Qarabağ, İran və Naxçıvan və Tiflis və Kars mahalları quraqlıqdan yanıb közə dönüblər. Amma hanı o keçən günlər, o səadətli zamanlar ki, fazillərimizin mübarək vücudlarının varlığından nə quraqlıq tanırdıq, nə qeyri bir belə bədbəxtliklər üz verərdi.

---

* Münəzzəm – nizamlı, yaxşı

** Bəhərhal – hər halda

Niyə, nədir bunun səbəbi?

Əlbəttə, səbəbsiz deyil, burada söz yox ki, bir hikmət var, yəni vallah heç hikmət də yoxdur. Əsl mətləb buradadır ki, qardaş, vallah yer üzünü bədənəməl və binamaz bürüyüb; xalq hamı dönüb şeytana, mələmə. Dəxi Allah-taala nə eləsin? O da baxıb görür ki, cəmi-məxluqat birləşib: nə müsəllaya çıxan var, nə düə-səna edən var. Yəni eləsələr də, nə mənası? Çünki müsəllanın öz şərt-şürutu var.

Həqirin bu sözlərinin sübutu üçün götürün Səmərqənddə çıxan “Hürriyyə” qəzetini və dördüncü və beşinci nömrələrində çap olunan fazili-muxtar Hacı Mirzə Bərat Mirzə Muradzadə təbibin müqəddəs məqaləsini nəzərinizdən keçiriniz və görünüz ağa nə yazır. “Yeki əz bəradərani-dini göft ki, çənd məratibə becəhəti-baran və düayi-baran ba cəmaeyi-müslimin rəftim, düaha beicabət nərəsid, bexatiri-həqir həmin məsələ nifaq xütür kərd. Hekayəti-qəti-baran dər zamani-həzrət Musa əleyhüssəlam və tələbi-baran-nümuđəni peyğəmbəri-xüda səlləllahü-əleyh və alihi və beicabət nərəsindəni-düayian həzrət besəbəbi-yeknəfər nəmmam, yəni süxənçin bud ki, hekayəti-an inəst.

Dər zəmani-həzrəti-Musa səlləllahü-əleyh və alihi sali baran nə-yaməd. Cəmaeyi-israiliyan amədə, ərz kərdənd, həzrəti Musa bəxəvasi-əshabi ruzə, nəmaz, istisqa və düayi-istisqa nümuđ, baran nəyaməd. İstiqasə bədərgahi-ilahi nümuđ. “ilahi! Məra kəlimi-xud xandı. Ru bədərgahi-tö avördəm. Məra məyus nəkon. Xitab rəsidi ki, ey Musa, dər miyani-in cəmiət yek nəfər münafiq və nəmmam həst, ta ura birun nəkoni düayi-tu müstəcab nəxahəd şod. Pəs ma biçarəgan bein həmə nəfərmani və in həmə nifaq və süxənçini, mixahim düayi-man müstəcab şəvəd. İn nist məğər əz tərki-əmr bəməruf və kəsreti-nifaq...”

Bəs, əzizim, Səfeh şamaxılı, bir gör ağa nə yazır: bizim bədbəxtliyimiz özümüzdəndir; ondandır ki, içimizdə nəmmam çoxdur, çoxdur, çoxdur; qardaş, çoxdur, yoxsa içimizdə nəmmam [...] duamızı eşidib hər nə istəsən bu gündən sabaha qoymayıb göndərər. Yağış istəsən-yağış göndərər, qar istəsən-qar göndərər. Ancaq işləri xarab edən o haramzadə nəmmamları ki, müsəllamızı xarablayırlar. Yoxsa sən demə ki, indiki əsrdə Mirzə Bərat kimi fazillərimiz baha pula alınan kağızlarımızı belə-belə moizələrlə doldurur.

Yox, yox, bizi mədəni millətlərdən geri qoyan fazillərimiz deyil, onlar qara camaata ilqa edən belə-belə qış kürsüsü nağılları deyil, ancaq müsəllaya çıxan camaatın içində gəzib dolanan münafıqlərdir. Dəxi bundan başqa özgə bədbəxtliyimiz yoxdur.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 12 may 1917, № 12

İDARƏDƏN

Məktub sahibinə ərz olsun ki, həmin şəkli bizə çəkdirən şəxs Təbriz əhli idi ki, Tiflisdə bir gecə qalıb, Bakı təriqi ilə yollandı Məşhədi-müqəddəsə. Adını soruşduqda cavab verdi ki, əsil adının sizə lüzumu yoxdur, amma təxəllüsüm Rza Xorasanidir. Həqiqət biz özümüz şəkkə düşdük və şəkli bu surətdə qəbul eləmək istəmədik, amma müşarileyh belə cavab elədi: getdiyim ağaya and içirəm ki, bu şəkil demokrat firqəsinə toxunmur.

Bununla bərabər idarəmiz əhd edir ki, bundan sonra vəkilimiz və dostlarımız tərəfindən təsdiq olunmamış mətləbləri jurnalımızda dərc etməyək.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 27 noyabr 1917, № 24

ARVAD MƏSƏLƏSİ

Yevropanın ən şöhrətli alimlərindən Con Stüart min səkkiz yüz altmış yeddinci ildə ingilis parlamanında söylədiyi nitq hələ çoxlarının yadından çıxmayıb. Haman nitqdə məşhur natiq birinci dəfə olaraq arvadların siyasi ixtiyarlarının bərabərlik məsələsinə əl vurubdur. Və bu əllilik müddətdə haman ingilis parlamanında azından iyirmi dəfə bu məsələ müzakirəyə qoyulubdur və hələ bu vaxtadək arvad məsələsi necə ki lazımdır, Yevropada həll olunmayıbdır.

Rusiyada arvad məsələsi. O ki qaldı Rusiya hökuməti, şükür Allaha, axıncı inqilabi-kəbirin* birinci xidməti bu oldu ki, Rusiyada yaşayan insanların cəmisinin ixtiyarı bərabərləşibdir, bilafərq cins, din və millət. Bu barədə Rusiyada dəxi əlahiddə bir danışıqlı məsələ qalmayıbdır; arvad məsələsi birdən-birə qurtarıbdır.

Keçmişdə hüquq mübarizəsi. Amma bizim indiki söhbətimizdən murad** bunu bilməkdir ki, aya keçmişlərdə arvadların hüququnun əzilməyinin səbəbi nə olub, yəni kişilər nə səbəbləri əldə bəhanə tutub arvadlara ixtiyar verməyiblər. Söhbətimizdən məqsəd bunu bilməkdir ki, həmin hüquq mübarizəsi, yəni ixtiyarat yolunda çalışmaq nə vaxt başlanıb və nə vəzlə əmələ gəlib və axrı hara gəlib çatıb.

Hindistandan Manunun rəyi. Bəni-növi bəşərin tarixinin əvvəlinci günlərindən başlamış arvadlar ərlərinin ixtiyarında olublar və bu ixtiyar o cür nəzərə gəlib guya ki, dəyişilməyən bir qanundur.

Qədim Hindistanda üç min il bundan qabaq Manunun qanunlarına görə arvadı öldürənin tənbihi o qədər idi-nə qədər ki, iti öldürənin tənbihi idi. Manu öz qanunnaməsində yazır ki, arvad uşaq ikən atanın ixtiyarında olmalıdır, cavanlıqda ərinin ixtiyarında və dul qalan vaxt oğlunun ixtiyarında. Arvadın nə qurban kəsmək ixtiyarı var idi, nə ibadət eləmək: onun ibadəti məhz ərə qulluq etmək idi.

Yunan və rimlilərin rəyi. Hindistandan keçəndən sonra arvada həqarət ilə baxan Yunan və rimlər olublar. Yunan alimi məşhur Aris-totelis deyərmiş: “qul, arvad və uşaq ixtiyar sahibi olmağa qabiliyyətsizdirlər”. Məşhur “Rim qanunları” uşaqları, dəliləri və arvadları bir mənzilədə hesab eləyirdi və bunlara ixtiyar vermirdi öz adları ilə şərtnamələr bağlasınlar.

Dinlər necə baxıblar. Dinlərə gəldikdə demək olar ki, cəmi dinlər arvadları əskik bir insan dərəcəsinə qoyublar. Tarixi-Mü-qəddəs İbrahim peyğəmbəri Saranın başının sahibi deyib yazır. Qədim yəhudilər dua vaxtı Allaha şükür eləyirdilər ki, onları arvad xəlq eləməyib. Bizim islam dinində həmçinin kişilərin ixtiyarı arvadlarınkı ilə bərabər deyil: məsələn, götürək kişilərin çox arvad almaq ixtiyarını, yəni irsin bir hissə bacıya və iki hissə qardaşa çatmağını və qeyrə.

---

* İnkilabi-kəbir – böyük inqilab

** Murad – məqsəd, məram

Orta əsrlərdə nə cür baxırmışlar. Xaçpərəstlərin Pavel xəlifəsi yazır: arvadlara hökmdür ki, ərindən qorxsunlar. Bəzi xaçpərəst qanunlarınca arvadlar kilsəyə girən vaxt minbərə və qeyri müqəddəs şeylərə gərək əl vurmayalar. Rəvayətdir ki, keçmişlərdə Firəngistan senatı belə bir qərarnamə yazmış: vəhşi insanlara da yaraşan iş deyil nəinki sizə ki, arvadlar öz iynə və saplarını qoyub və gəlib kişilərə qarışıb siyasi işlərə müdaxilə etsinlər; çox və çox eyib ola.

Orta əsrlərdə arvadların hətta ruhu olmasına şəkk gətirmişlər. Müqəddəs Avqustin bəlalərin cümləsini arvadlardan görürmüş. Şekspir, Şopenhauer, Veyninqerq, Strinqberq – bunlar hamısı arvadları əqli naqis hesab ediblər. Qərribə burasıdır ki, bu cür əqidə arvadlar barəsində nəinki minillərlə yer üzünün cəmi tayfalarının arasında davam edib, hələ bəlkə indinin bu saatında mütəməddin* Yevropa millətlərinin içində də bu rəyde olan az deyil ki, arvad kişidən ağıl hissiyyətincə zəifdir və bu səbəbə politika aləminə qarışmağa haqqı yoxdur.

Analıq səbəb olubdur. Bəs bunlar nə sözdür? Nədir bunun səbəbi? Əsl mətləb burasındadır ki, arvadların hər bir barədə kişilərdən geri qalmaqlarına səbəb analıq olubdur ki, onları evdə uşağının yanında oturmağa məcbur edib, qoymayıb xah dava meydanında, [xah] qeyri meydanda hünər göstərsinlər: ev işləri, uşaq tərbiyəsi və külfət qeydi arvadları o dərəcədə məşğul edibdir ki, evdən kənar olan işlərə arvadların macalı yetməyibdir.

Müsavat fəryadı. Amma tədriclə Yevropa elmi və Yevropa təməddününün bərekətindən “müsavat” fəryadı uca səslə səslənib gəlib arvadlara da çatdı. Bu səda yuxarı siniflərdən başlamış hər bir təbəqələrə dağıldı, nücəba xanımları da bunu eşitdi, əsnaf övrətləri də bildi, karxana əmələləri də xəbərdar oldular və hətta kənd arvadları da duyuc düşdülər.

Cəmi arvadların qulağına çatdı ki, insanlar bərabərdirlər və hamı insandır, necə ki, kişi, habelə arvad.

Müsavat, müsavati-mütləq! Yəni kişilərlə arvadların hüququnun hər bir barədə bərabərliyi.

Hüquq davası təzə məsələ deyil. Bu məsələ başlanıb onsəkkizinci əsrin axırlarında, Amerika qitəsində.

---

* Mütəməddin – mədəni

Stüard zülmündən ingilislərin Amerikaya köçməsi. Tarix rəvayət edir ki ingilislər on səkkizinci əsrdə Stüard nəslinin zülmündən başladılar Amerikaya köçüb getməyə və Amerikada azad ingilislər başladılar özləri üçün mədəni bir vətən bina etməyə. Söz yox, bunların təklifi asan deyildi: bir tərəfdən lazım idi yerli hindlilərin vəhşi hücumlarının müqabilində dayanmaq, digər tərəfdən də lazım idi İngiltərənin hökmünü və ağalığını rədd etmək yolunda çalışmaq. Demək, bütün ömrlərini dava meydanında keçirmək lazım gəlirdi və həmin çətinliklərə düçar olan Amerika kişilərinə mənəvi və mühüm köməklik göstərən, onları dava meydanına göndərən evdə bir tərəfdən külfətə qulluq edən və bir tərəfdən də patron hazırlayıb kişilərin tüfənglərini dolduran, müxtəsər, onlara nicat verən Amerika arvadları oldu.

Filadelfiya yığıncağı. Pəs, elə ki, dava qurtarandan sonra kişilər 1787-ci ildə Filadelfiya şəhərinə cəm olub, başladılar müttəfiq məşrutəli hökumət üçün qanuni-əsasi qərar verməyə, həmin gün arvadlar qabağa çıxıb cavab elədilər ki, ey kişilər, bizlər də sizlə bərabər davada iştirak eləmişik, sizin qəzavü qədərinizə biz arvadlar da həmişə şərikin olub, şad günlərinizdə şad olmuşuq və qəmgin günlərinizdə qəmgin olmuşuq. İndi təzə vətəninizi azad görüb qanunlar yazırsınız; biz də sizlə varıq, bizim də siyasi ixtiyarımız kişilərlə bərabər olmalıdır.

Və lakin bu dəfə arvadların çalışmaları bir nəticə bağışlamadı və arvadlar istədikləri ixtiyar onlara verilmədi. Bununla belə arvadlar, söz yox ki, sakit olmadılar və fürsət ələ düşən kimi yenə baş qalxıdılar.

Londonda qurultay 1840-cı ildə. Arvadların ikinci qurultulu iqdamatı* vaqə olub miladi tarixinin 1840-cı ilində. Həmin il İngiltərənin paytaxtı London şəhərində qul azad etmək məsələsinin beynəlmiləl qurultayı əmələ gəldi. Buraya Amerikadan xanım nümayəndələri göndərilmişdi. Çünki bu qurultayın başçıları İngiltərə ruhaniləri idi ki, arvad məsələsinin həmişə ziddinə gedirdilər. Qurultay qərar qoydu ki, Amerikadan gələn xanımlar həmin iclasda iştirak edə bilməzlər. Bu əhvalat arvadlara o dərəcədə təsir elədi ki, onlar Amerikaya qayıdıb özlərinin də qul dərəcəsiindən azad olmaq

---

* İqdamat – təşəbbüs

məsələsini qalxızdılar. Səkkiz il çalışandan sonra arvadlar bir intibahnamə tərtib elədilər ki, 18 fəsildən ibarət idi.

Nəticə: bir para ixtiyarlar. Həmin keyfiyyət Amerikada o dərəcə şöhrət tapmışdı ki, cəmi qəzetələr həmin intibahnamənin məzmununu çap eləmişdilər. İntibahnamənin bir neçə fəslü bu idi:

1) Kişi və arvadların ixtiyarlarının bərabərliyi.

2) Darülfünunda təhsil eləmək ixtiyarı.

3) Seçki ixtiyarı.

4) Kəbin və tələq məsələlərində kişilərlə arvadların ixtiyarlarının bərabərliyi və qeyriləri.

Statistika. Müxtəsər surətdə demək olar ki, arvadlar Yevropada və Amerikada hüquq və ixtiyarat yolunda çox təşəbbüslər və çalışmaqlar göstəriblər. Burada cümləsini nağıl eləmək tul çəkər. Və çalışmaqların nəticəsində bəzi məmləkətlərdə hökumətlərin bəzisi arvadların sözlərinə qulaq asıb bir para ixtiyar veriblər. Amma o ki, lazımdır ixtiyarı-külli arvadlara yenə verilmədi. Hərçənd bu ixtiyarlar bir növ cüzi hesab olunurdular. Bununla bərabər yenə axirül-əmr Amerika arvadlarının yorulmaq bilməyən səyi və təlaşlarının nəticəsi bu oldu ki, 1910-cu ildə Amerikada 609 darülfünunun 142-si kişilər üçün və 108 darülfünun məhz arvadlar üçün idi və 352 darülfünun şərakətlə arvadlar və kişilər üçün idi. Bu darülfünunlarda təhsil edən kişilərin qədəri 119. 557 və övrətlərin qədəri 52. 652 idi. 1897-ci ildə darülfünunlarda 1475 arvad professoru leksiya oxuyurdu. Və həmin il müəllimlik edən arvadların qədəri kişilərdən artıq idi.

1900-cü ildə Amerikada dörd min beş yüzdən artıq arvad həkimi var idi. 300 arvad advokatı və 2725 ədib və yazıçı var idi. Həmin il Amerikanın hökumət idarələrində beş min nəfərdən artıq arvad xidmət edirdi.

Amerikanın müttəfiq ştatlarında hər növ və hər qism arvad cəmiyyətləri var. Cəmiyyəti-xeyriyyətlər, maarif cəmiyyətləri, elmi və fənni cəmiyyətlər, kooperativ cəmiyyətləri, fabrik əmələlərinə himayə edən cəmiyyətlər və qeyrilər.

Və bu növ tərəqqinin nəticəsi axirül-əmr bu oldu ki, Amerika arvadları necə ki, maarif təsisatında, habelə şəhər işlərində və axırda da parlament seçkisinde səs vermək ixtiyarını qazandıılar.

Axır nəticə. Bunların hamısı özgə bir şey deyil, məhz Yevropa əməlinin və Yevropa fənninin təhsilinin təsiridir.

İnsan ki ziyalandı, fikir ki, ucalandı – dəxi mümkün deyil ki, insan ikiqat olsun: axırda yenə cism ruha tabe olacaq, yəni bunun mənası budur ki, uca fikir sahibi həmişə qeyrisini bu yolda işlədəcək ki, başı da uca olsun.

Və əlbəttə, məqsədinə çatacaq.

A x ı r.

9 iyul 1918, Tiflis

Avtoqraf əsasında, ilk dəfə çap olunur.

XƏBƏRDARLIQ

Bu günlərdə bizə məlum oldu ki, şəhərin ən mötəbər və dövlətməndlərindən bir nəfər hacı və hacızadə cənabları öz məxsusi duruşqasına bir şapkalı madamasını əyləşdirib özü ilə bərabər aparıb Aramyans teatrına və orada xanımın şərəfinə bir ziyafət təhiyə edib və bu ziyafətə camaatın nəzərində bir qədər qızıl lirələr məsrəf edib.

Əlbəttə, biz bunu da iqrar edirik ki, hər bir şəxs öz cibinin və məzaqının vəkilidir və şəxsin məhrəmani övsaf və əmalı hər növ irad və dəxalətdən məhfuz olmalıdır; və lakin bir nöqtə var ki, bu barədə biz söhbət açmağa məcbur oluruq.

Bunu biz görürük ki, əsrin övzası və camaatın halı fəna bir məqama çatıb. Belə ki, hər bir qədəmdə biz hədsiz yovmiyyə ruzusuna möhtac olanlar və növ-növ fələkzədələrə rast gəlirik ki, bunlara heç bir mənbədən və heç bir əşxasdan bir müavinət əli uzadılmır və hər bir sərvət sahibindən imdad təmənnasına düşənlərə cavab verilir ki, pul yoxdur.

“Pul yoxdur” deyənlərə və özlərini zahirdə təmkinli saxlayanlara bir sözü müz yoxdur. Amma bu qədər var ki, teatr kimi ümumgahda çörək puluna möhtac olanların nəzərində məşrubata və naməhrəm övrətlərə qızıl lirələri ovucla sərf edənlər qəflət yuxusundan ayılmalıdırlar.

Bu dəfə xəbərdarlıq babətindən məzkur hacının adını zikr eləməkdən əl saxladığımız, amma bu qəbil hacılara vəsiyyətimizdir ki, bundan soralıqda aqah və huşyar olub, bir tərəfdən bizim giley-güzarımızdan və digər tərəfdən min-minlərcə çörəyə möhtac olanların nifrətindən ehtiyat eləsinlər.

İdarədən

“Molla Nəsrəddin”, 1921, № 3

POÇTXANAMIZ

Ruznaməmizin nəşrinin şöhrəti qeyri şəhərlərə çatdıqda çox yerlərdən idarəmizə məktublar yazıb abunə olmuşdular. Və biz təqribən bir ay bundan əqdəm birinci şümarəni* və bir həftə ondan sonra ikinci şümarəni Təbriz poçtxanası vasitəsilə müxtəlif şəhərlərə göndərmişdik.

Beş gün bundan əqdəm hər bir yavuş qəsəbələrdən və şəhərlərdən varid müsafirlərdən və dostlarımıza çatan məktublardan çox-çox şikayətlər bizə çatdı ki, ruznaməmiz Təbrizdən kənar heç bir nöqtəyə gedib çatmayıbdır.

Bu günlər bizə səhih** bir mənbədən yəqinlik hasil oldu ki, ruznaməmizin birinci və ikinci nömrəsi Təbrizdən çıxmamış, nə səbəbə çıxmamış, o bizə hələ mələm deyil.

Bir neçə sətri yazmaqdan məqsəd xaricdə olan möhtərəm oxucularımıza ruznaməmizin çatmamağının səbəbini bildirməkdir.

Bəhərhəl biz yola gedirik və İranda tək bir “Molla Nəsrəddin” heç yerindən olmasa dünya ötüşər, amma poçtxanalarımızın bu dərəcədə nizamsızlığı vətən dostlarını gərək məyus edər.

İdarədən

“Molla Nəsrəddin”, 31 mart 1921, № 4

---

* Şümarə – nömrə

** Səhih – doğru, düzgün

MÜŞTƏRİLƏRİMİZƏ

Abunə məsələsi İranda çətin məsələdir. Rusiyada biz buna adət etmişik ki, abunə olanlar dəftərə yazılan saat abunə pullarını verib qəbz alırdılar. Amma İranda vəz özgə şəkllə düşüb; çünki burada qədim vaxtlardan ta bu günə kimi ruznaməyə pul verməyi hədə bir şey hesab eləyiblər və bu səbəbdən abunə pullarını qabaqca vermək səhldir, axırda da hıqqana-hıqqına veriblər.

Biz İran abunəçilərini qınamırıq; çünki həmişə mümkündür ki, qabaqca birisi pulunu versin və sonra da ruznaməni əcəl dərk eləsin. Bəs onda necə olsun, heç kəs puldan əl çəkməyə hazır deyil.

Bir tərəfə də baxanda ruznamə müdiri başına nə daş salsın? Kağıza, mətbəələrə, rəssamlara, yazıçılara və əməllərə pulu haradan alıb versin? Doğrusu, məəttəl qalmalı bir haldır.

Bircə şey fikrimə gəlir. Bir surətdə ki, möhtərəm müştərilərimiz pullarının batmağından ehtiyat eləyirlər, mümkündür pənah bərxuda bəbətindən abunə pulunun bir az hissəsini idarəyə göndərmək ki, əgər xudanəkərdə ruznamənin dalı gəlməsə, itən pul üç-dörd tımən olmasın, bir neçə qran olsun ki, əgər dünya dağılsa, bir neçə şahı da Molla əminin yolunda itib batsın.

Bir qrandan tutmuş on qrana kimi, bundan da əskik və bundan artıq, hər nə qədər idarəmizə göndərsə, təşəkkürlə qəbul olunub, qəbz veriləcək (mən ölüm, incimədin ki?).

İdarədən

“Molla Nəsrəddin”, 20 rəcəb

1339 (31 mart 1921), №4

MÜŞTƏRİLƏRƏ

1. İdarəmizə müraciət edən təbrizli ağayani-möhtərəmlərdən iltimas edirik ki, məcmuəmizdə dərc olunası məqalələri bəqədri – imkan şəhər postu vasitəsilə idarəmizə göndərsinlər; çün məqalələr barəsində zəbani sual-cavaba vaxtımız azdır.

2. Təbrizdən və qeyri şəhərlərdən göndərilən məktublar və məqalələr ya fars dilində, ya türk dilində, müxtəsər yazılmalıdır və illa

idarəmizin şəmində müfəssəl və zıncırovlı ibarələri, tərif və tövsifləri yazmağa yazanların vaxtı və oxumağa bizim vaxtımız nahaq yerə zay olur.

3. İdarəmizə göndərilən məktublar açıq qurani xətlə, müəyyən imza ilə yazılısınlar. Tapmacalı tərəssül xəttinə təqlidən şikəstə, yəni qol-qanadı sınıq yazılar bizi çox zəhmətlərə salırlar.

4. Məktubun üç səhifəsini təmiz qoyub, qabaqkı yazıq səhifəyə yetmiş iki mətləb doldurmasınlar, yetmiş iki haşiyə çıxmasınlar, hərfin öz nöqtəsini öz yerində qoysunlar və elə rizə yazmasınlar ki, biz zərrəbinə möhtac olaq.

Əgər bu şərt mülahizə olunmazsa, mümkündür ki, idarəmizə göndərilən məktublara etina olunmaya.

İdarədən

“Molla Nəsrəddin”, 14 şaban

1339 (23 aprel 1921), № 6

BİR NEÇƏ SÖZ

Necə ki, keçən şümarədə işarə eləmişdik, Bakıya ehzar* olunmağımız bizi məcbur edir ruznameyi-”Molla Nəsrəddin”i həmin 8-ci şümarədə dayandıraq. Məlumdur ki, Bakıya varid olduqda ruznaməni haman sayaq ilə çıxarmaqda olacağıq və çıxartdıqda indiki İran abunələrinə yetirmək niyyətində olacağıq. O ağayani-möhtərəm ki, idarəmizə üç aylıq müddətindən artıq pul göndəriblər, muxtardırlar ya ruznamənin Bakıdan gəlməyinə müntəzir olmağa, ya idarəmizdə qalan artıq pullarını istəməyə.

Bu barədə sual-cavaba öz əvəzimizdən bəradərimiz Ələkbər Məmmədquluzadəni vəkil qərar veririk ki, müşarileyh idarədə qalasıdır. Təbrizdə və qeyri şəhərlərdə bizə az-çox borclu olan möhtərəm oxucularımızdan da xahiş edirik ki, onlara göndərilmiş olan ruznamə vəchini** yetirsinlər idarəmizə.

Nə dərəcə “Molla Nəsrəddin” bəndə üçün əzizdirsə, təbiidir ki, o dərəcədə də gərək əziz ola mənim üçün o kəs ki, ruznamənin

* Ezhar olunmaq – çağırmaq

** Vəch – burada: pul, haqq

Təbrizdə çox müşkulat ilə vücuda gəlməsinə kömək oldu. Bu həmin şəxsdir ki, öz elmi və fəzaili sayəsində Təbrizdə böyük bir ehtiram qazanmışdır (hərçənd ki, ağanın ismi-şərifini burada yazmağı lazım görmürük).

Təşəkkür edirik o cənablardan ki, bəqədrül-məqdur* – abunə ünvanı ilə, ya qeyri bir vəsilə ilə idarəmizə-maddi musaidət** göstərirlər.

Ruznaməmizin davamı müxtəlif zəhmətlərin nəticəsidir ki, ibarət olsun müxbirlərdən və təb əməllərindən. Bu qism yoldaşlara səmimi qəlbdən salam göndərirəm.

Sözümün xətmində bir vücudi-möhtərəmi yada salmamış olsa idim, qədrdanlıq şəraitinə əməl eləməmiş oldurdum ki, bu da Molla Nəsrəddinə şayistə görsənməzdi. Ruznaməmizin Təbrizdə nəşrinin icazəsini ağayi Müxbirüs-səltənə həzrətləri mərhəmət buyurdu. Bir surətdə ki, məmləkətin qanunu bunu icab edir ki, bu qism icazələr vüzərayi-maarif tərəfindən gərək sadir ola.

Senzor məsələsinə gəldikdə, yenə ağayi-möhtərəmin azadixahlığını bəndə öz qəlbimdə inkar edə bilmərəm: səhihdir, qabaqlarda bir neçə şümarə sensor olundu və lakin o genişlikdə ki, mümkün idi-bəndə üçün yazmaq mümkün oldu və əgər senzorsuz çıxartdığım axırncı şümarələrdə ondan artıq bir söz yaza bilmədimsə, buna səbəb budur ki, rəsmi senzordan əlavə bizim qaranlıq mühitin və çürümüş məişətin özünə müxtəs bir sensoru var ki, yazmaq səhldir, insanı lal olmağa məcbur edir.

Cəlil Məmmədquluzadə

“Molla Nəsrəddin”, 6 rəməzan 1339, (15 may, 1921); № 8

---

* Bəqədrül məqdur – mümkün qədər, gücəri çatıncaya qədər

** Müsaidət – yardım

**MOLLA NƏSRƏDDİN CURNALININ
CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ÜZRƏ ABUNƏ DƏFTƏRLƏRİ**

TƏBRİZ ŞƏHƏRİ ÜZRƏ ABUNƏ DƏFTƏRİ

*(Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən
1921-ci ildə tərtib edilmişdir.)*

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
1	Məlikzadə (jandarm idarəsinin rəisi)	jandarm idarəsi	1 nömrə göndərildi
2	Mirzə Ələkbər xan (Fransa konsulxanasının katibi)	Əhrab	1-2-3-4-5-6-7 22 qran verib
3	Məşədi Rza Rəmmal	Sahibül-əmr meydanı	1-2-3-4-5-6-7 22 qran verib
4	Fəxrülətibba	Fəxrülətibba küçəsi	2-3-4-5-6-7 pul alınmayacaq
5	Hacı Məhəmmədəğa Naxçıvani	Mirzə Şəfi sarayı	1-2-3-4-5 22 qran verib
6	Həsənağa	Ermənistan məhəlləsi	1-2-3
7	Şahzadə Müqtədirüddövlə	Nəzmiyyə (Daxili işlər)	1-2-3 22 qran verib
8	Seyid Əbülfütuh Ələvi	Şeşgilan	1-2-3-4-5, pul alınmayacaq
9	Hacı Məhəmməd İbrahim	Mirfəttah hamamı yaxın- lığında (Şəfi bazarı)	1-2-3-4-5 pul alınmayacaq
10	Həsənağa Gənceyi	Əmir sarayı	1-2-3-4-5, 4 tümən verib
11	Hacı Cavidəğa tacirbaşı	Təzə hacı Seyid Hüseyn	1-2-3 qəbz Əsgərxanda
12	Hacı Mirzəğa tacirbaşı	Sərraf hacı Fərəcin evi	1-2-3-4 22 qran verib
13	Mənsurüddövlə	Şeşgilan	1-2-3 12 qran verib
14	Hacı Yusifağa Qəzvini	Hacı Seyid Hüseyn Miyanə	

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
15	Hacı Məhəmmədəğa Deyləmqani	Hacı Seyid Hüseyin Miyanə	1-2-3-4-5-12 qran verdi, 5 ramazan
16	Hacı Məhəmməd ağa Hərari	Əmr sarayı	1-2-3-4-5-6-7 22 qran verib, 6 rəcəb
17	Ağa Rza Zehdab (qəbul eləməyib)	Hacı Seyid Hüseyin (köhnə)	1-2
18	Rzayev	Hacı Seyid Hüseyin (köhnə)	1-2-3-4-5-6-7 12 qran verdi
19	Hacı Məhəmmədağlı Sərraf (qəbul eləməyib)	Hacı Seyid Hüseyin (köhnə)	1
20	Fərəcov (yoxdu)	Müzəffəriyyə	
21	Şeyxəli İttihad	Xan sarayı	1-2-3-4-5-6-7 12 qran çatdı
22	Mahmud ağa Qafuri (qəbul eləməyib)	Xan sarayı	
23	Gömrük idarəsinin rəisinin qardaşı Hidayətulla xan	Səfi bazarı yanında	1-2-3-4 12 qran verib
24	Hacı Əli ağa Əbrişəmi (qəbul eləməyib)	Hacı Seyid Hüseyin	1
25	Fərəcov (qəbul etməyib)	Hacı Seyid Hüseyin	1-2
26	Hacı Əbdülqəffar	Keçəçi sarayı	1-2-3-4-5-6-7 12 qran verdi
27	Gülabi (qəbul eləməyib)	Hacı Seyid Hüseyin Miyanə	1-2
28	Mirhüseyn xan Mansur	jandarm idarəsi	1-2-3-4-5-6-7 3 tımən verib
29	Əli Əlimərdanov	Keçəçi sarayı	1-2-3-4-5-6-7 4 tımən verib
30	Məşədi Abbasəli	Şüşə bazarı karxana	1-2-3-4-5 12 qran verib
31	Nəsirov	Məlikin timçəsi	1-2-3-4 4 tımən verib Ümidə
32	Hacı bəy Şərbət oğlu	Mirzə Şəfi sarayı	1-2-3-4-5 12 qran verib

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
33	Məşədi Hacı ağa Dəllal	Rasta bazar Hacı Məhəmmədağa sarayı	1-2-3-4-5 12 qran verib
34	Nurulla xan (artıqdır)	Gömrük rəisi	1
35	Culfa pasport stolunun rəisi Vüsuq	Seylab+Əmirəşəd Dərbəndi	1-2-3-4-5-6-7 7 qran verib
36	Hüseyn bəy Vəzirov	Fəyyazovla	1-2-3-4-5-6-7 pul alınmayacaq
37	Hacı Səttar Xamineyi (İstanbula gedib)	Xan sarayı	4 qran Əsgər xana
38	Kamaliyyə davaxanası (apteki)	Hərəmxana yaxınlığında	5 qran 3 abbası verdi
39	Hacı Mirzə ağa Fərşfiruş (xalça satan, xaricə gedib)	Müzəffəriyyə	
40	Hacı Mirzə Ələkbər Xamineyi (qəbul eləməyib)	Mirzə İsmayıl sarayı	
41	Hacı Kərim ağa Sidqiyanı (artıqdır)	Miyanə sarayı	
42	Nurulla xan (gedib xaricə)	Polis rəisi	Ətraf abunəçilərin içindədir
43	Mirzə Nağı Fətəliyev	Fəyyazov vasitəsilə	1-2-3-4-5, 11 qran Fəyyazovla çatdı
44	Əbdülhüseyn bəy	Rəis	1-2-3-4-5-6
45	Hacı Əbülqasım Əhrabi	Xan sarayı	1-2-3-4-5 22 qran verib
46	Hacı Mirzə ağa Əmin Şer	Mirzə Şəfi sarayı	1-2-3 22 qran verib
47	Rəhim xan komissar	Ermənistan məhəlləsi	1-2-3 5 ramazan qəbz
48	Kərbəlayi-Sadiq İskəndani	Mirzə İsmayıl sarayı	3-4
49	Hacı Rza Mahmudov	Miyanə sarayı Hacı Seyid Hüseyn	2-3 21 qran verib
50	Məşədi Həsən ağa Hüseynov	Miyanə sarayı	
51	Mirzə Əhməd xan Pürrengi	Müstəqillat idarəsi	1-2-3 12 qran verib

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
52	Əbülfəz xan	Şeşgilan, Həsənağa səlmani vasitəsilə	1-2-3 25 şabanda 1 tümən verib
53	Xəlil xan (yoxdur)	Maliyyə idarəsi	
54	Mirzə Cəfər Cavan (gedib)	Ədliyyə	
55	Ədib Xaqan (gedib)	Ustad-şagird	
56	Müşirüssənayə	Ədliyyə	
57	Mirzə Əbdürrəhim Cahanşahi	Ədliyyə	1-2-3-4 12 qran verdi
58	Qulamhüseyn Ordubadi	Xərrazilər (xırdatvat satan dükən)	
59	Rəşidülmülk	Mirzə Rza dalanı	1-2-3-4-5-6 22 qran verib
60	Miri xan	Maliyyə idarəsi	3-4, 22 qran verdi
61	Doktor Rəhim xan	Məcidiülmülk mağazası	3-4, 1 tümən verdi
62	Müsəddiqülmülk	Ədliyyə	2-3-4-5, 12 qran verdi
63	İsmayıl xan Acudan	Şeşgilan	3-4, 12 qran verdi
64	“Təkamül” qəzeti idarəsi	Nəzmiyyə yanında	3-4
65	İskəndər xan Qafarxanov	Ustad-şagird	3-4
66	Məcidiülmülk	Şeşgilan	3-4, 12 qran çatdı
67	İsmayıl xan (Qazaxxana generalı)	Nəzmiyyə idarəsi	3-4, 7 şabanda on tümən aldıq
68	Kərim bəy Qalabəyi	Əmir Ərşəd evi	3-4, pulsuz
69	Kazım bəy	Əmir Ərşəd evi	3-4, pulsuz
70	Nəzmiyyə idarəsinin müavini	Nəzmiyyə	3-4, 22 qran verib
71	Qafar xan (jandarm idarəsi)	Dərbənd Həkim və Elman	3-4, 5 rəcəbdə 22 qran verib
72	Hidayətulla xan	Dəmiryol idarəsi	3-4, 4 tümən verib
73	Doktor Seyid Məhəmməd xan	Ermənistan məhəlləsi	3-4, 14 rəcəb 22 qran aldıq
74 75	Rəhim xan komissar	Ermənistan məhəlləsi	İki dəfə yazılıb

Nö	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
76 77	İngilis konsulu (iki dəfə yazılıb)	Ermənistan məhəlləsi	3-4
78	Hişmət (qəbul eləməyib)	Ermənistan komissarı	
79	Mirzə Əli xan	Şütürban komissarı	3-4
80	Şəms xan	Xiyaban komissarı	3-4, 22 qran verib
81	Əmin Dıvan	Darvaza komissarı	3-4, 12 qran verib
82	Əsədulla xan (qəbul eləməyib)	Şeşgilan komissarı	
83	Əsədulla xan Babayev	Jandarm idarəsi	3-4, alınmayacaq
84	Səddiqüssəltənə	Novbər	3-4, 22 qran alındı
85	Kübra Əyaləti	Alaqapı	3-4
86	Maarif idarəsi	Şeşgilan	1-2-3-4-5-6-7
87	Xaqan xan	Dəmiryol idarəsi	3-4, alınmayacaq
88	Əfrasiyab bəy	Ermənistan məhəlləsi	3-4, alınmayacaq
89	Rus konsulu	Ermənistan məhəlləsi	3-4
90	Mühib Əli xan	Həsənağa Səlmani vasitəsilə	Qəbz Əsgər xanda
91	Həsənağa Səlmani	Məcdülmülk dükənləri	3-4, 12 qran çatdı
92	Fransa konsulu	Leyliabad	1-2-3 22 qran alındı
93	Hacı Rəhim Qəzvini	Hacı Seyid Hüseyn Miyanə	3-4
94	Hacı İbrahim ağa Urmici (qəbul eləməyib)	Miyanə sarayı	

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
95	Ağa Hacı Mahmud ağa Dəsmalçı	Miyanə sarayı, 2-ci say göndərilməyib	3-4-5-6-7 5 ramazanda 12 qran çatdı
96	Hacı Həsənağa Fərəcullayev	Təzə Hacı Seyid Hüseyn sarayı	3-4-5-6-7 12 qran çatdı
97	Hacı Ələkbər ağa Kirmanşahi (qəbul eləməyib)	Təzə saray	
98	Əsgərov Xoyi (qəbul eləməyib)	Təzə saray	
99	Rza İsfahani (yoxdur)	Müsafirət edib (səfərə gedib)	
100	Hacı Məhəmməd Rəhim Xoyi	Təzə saray	3-4, 12 qran verib
101	Axundov	Qanlı dalanı	1-2-3-4-5-6-7 qəbz Əsgər xanda
102	Mehdi xan Şəfizadə	Ermənistan məhəlləsi	1-2-3-4-5-6-7
103	Qulu Fərşçi	Əmir sarayı	1-2-3-4-5-6-7 Bir tımən verib
104	Seyfüssultan Cavadzadə	Təzə Hacı Seyid Hüseyn sarayı	1-2-3-4-5-6-7
105	Sosial mərkəz	Səfi bazarı yanında	1-2-3-4-5-6-7
106	Həmid xan	Əmir Ərşəd Dərbəndi	1-2-3-4-5-6-7 Bir tımən verib
107	Möhsün xan	Dəmiryol idarəsi	1-2-3-4-5-6-7
108	Salar Firuz	Dərbənd küçəsi Hacı Məhəmmədqulu	1-2-3-4-5-6-7 22 qran çatdı
109	Məsud xan	Maliyyə idarəsi	1-2-3-4-5-6-7 qəbz Əsgər xanda
110	Əmir Möhtəşəm	Şeşgilan	1-2-3-4-5-6-7 15 qran verdi
111	Farusüssəltənə (qəbul eləməyib)	Şeşgilan	
112	Böyük xan	Ərk yaxınlığında	1-2-3-4-5-6-7 On iki qran çatdı
113	İmadüssultan Xəttibaşı oğlu	Sədr küçəsi Şimal bağı yanında	1-2-3-4-5-6-7, qəbz Əsgərdə 5 ramazan

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
113	İmadüssultan Xəttibaşı oğlu	Sədr küçəsi Şimal bağı yanında	1-2-3-4-5-6-7, qəbz Əsgərdə 5 ramazan
114	Rzazadə	Dərbənd küçəsi Hacı Məhəmmədqulu, bazarça	1-2-3-4-5-6-7
115	Paşa xan (yoxdu)	Pəhləvi Fətullayevin evi	
116	Mirzə Həsən Sədr (Tehrana gedib)	Ədliyyə	
117	“Daniş” adına dövlət məktəbi	Leyliabad	pulsuz 1-2-3-4-5-6-7 2-ci №-dən
118	Mirzə Məhəmməd Nəqqaş	Hərəmxana yanında	1-2-3-4-5-6-7 pul alınmayacaq. Bizə surət çəkib
119	Ağa Əmir oğlu Bəzzaz	Əmr bazarı yanında	1-2-3-4-5-6-7 2 tümən verib
120	Hüseynağa (icra rəisi)	Maliyyə	
121	İki dəfə yazılıb		
122	Xəzin Ləşgər	Şeşgilan (mətbuatı yayan məntəqə)	1-2-3-4-5-6-7 22 qran çatdı
123	Ətaüssəltənə	Şeşgilan (Mətbuatı yayan məntəqə)	1-2-3-4-5-6-7
124	Mirzə Bağır Türki	Rastə küçə (mətbuatı yayan məntəqə)	1-2-3-4-5-6-7 4 tümən verib 22 rəcəb
125	Mirzə Rəfi xan	Məcdülmülk dükənləri	1-7, 22 qran çatdı 21 şaban
126	Mirzə Əli Nağı xan	Dəmiryol idarəsi, Həmid xan	1-7 12 qran verdi
127	Hacı xan mütərcim	Rastə küçə, Həmid xan	1-7 7 qran verib
128	Samsən xan (gümrük)	Leyliabad	1-7, 4 tümən çatdı
129	Hacı Mirzə Ələkbər Sidqiyanı	Miyənə Hacı Seyid Hüseyn sarayı	1-7 12 qran verdi

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
130	Feyzulla xan (Təminat idarəsinin üçüncü şöbəsinin rəisi)	Nəzmiyyə idarəsi	1-7 22 qran verdi
131	Hüseynəli xan Mişkat (Təminat idarəsinin ikinci şöbəsinin rəisi)	Nəzmiyyə idarəsi	1-6 11 qran verdi
132	Rəfi xan Ləvani (Təminat idarəsinin üçüncü şöbəsinin rəisi)	Nəzmiyyə idarəsi	1-7 22 qran verdi
133	Qulamhüseyn xan (Təminat idarəsi ikinci şöbəsinin rəisi)	Nəzmiyyə idarəsi	2-3-4 3 qran çatdı
134	Səid xan (Təminat idarəsinin ikinci şöbəsi rəisi)	Nəzmiyyə idarəsi	1-7, 3 qran bir abbasi verib
135	Məmmədəli xan	Ərk qalası yanında	1-7 12 qran verib
136	Mütərcümüddövlə	Dərbənd həkim və Elman	1-7 22 qran verdi
137	Vüsuqül-əyad	Dərbənd həkim və Elman	1-7 qəbz Əsgərdə
138	Qulamrza xan (general)	Ərk qalası yanında	1-7 Qəbz Əsgər xanda
139	Mahmud xan Ehtişamzadə	Məqsudiyyə	2-7 Qəbz Əsgər xanda
140	İngilis konsulu	Ermənistan məhəlləsi	1-7, 12 qran çatdı
141	Mirzə Hadi xan (Məişət idarəsinin rəisi)	Sürxab	2-7 22 qran verdi
142 143	Əfrasiyab bəy (2 dəfə yazılıb)	Ermənistan məhəlləsi	1-7
144	Hacı Yusif xan Mücahid	Mücahid öncüməni	2-7 Qəbz Əsgər xanda
145	Mirzə Əli xan (Tütün idarəsi rəisinin müavini)	Tütün idarəsi	2-6 İki tümən verib
146	Hacı Ədlülmülk	Şeşgilan	1-7, 22 qran çatdı. 22 rəcəb
147	Məşədi Əhməd ağa Balazadə Əmir sarayı	Əmr sarayı	2-7, bir tümən Mirzə Ələkbərə verib
148	Qəvamül-vüzəra	Şeşgilan	1-7, Qəbz Əsgər xanda
149	Mötəmidüt-tüccar	Köhnə Hacı Seyid Hüseyn sarayı	1-7 Dörd tümən verib
150	Nizamül-islam	Sürxab	1-7, altı aylıq 22 qran verib

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
151	Nizamül-kitab	Tütün idarəsi	1-7, altı aylıq 22 qran verib
152	“Nıcat” məktəbinin müdiri Mirzə Yusif	Ermənistan məhəlləsi	1-7, pulsuz
153	Mirzə İsmayıl xan (Nəzmiyyə kabinetı)	Nəzmiyyə idarəsi	3-7
154 155	Böyük xan Naxçıvani (2 dəfə yazılıb)	Leyliabad	3-7, pulsuz
156	Mir Müsəvvir Nəqqaş	Əhrab	1-7 pulsuz, surət çəkib
157	Hacı Nizamül-idalə	Şeşgilan	1-7 Qəbz Rzazadədə
158	Həsən xan	Sosial konfrans yerində	2-7, altı aylıq Həmid xanın sifarişi
159	Xəlil xan (Gəmiçilik idarəsinin müfəttişi)	Dəmiryol idarəsi	1-7
160	Zəxirə (ehtiyat) idarəsinin rəisi Hüseyn ağa	Ərk	3-7 22 qran verib
161	Dərman satan Mir Əhməd	Ermənistan məhəlləsi	1-7, 22 qran verib 7 rəcəb
162	Paşa xan Əminzadə (gedib)	İmadüs-sultan vasitəsilə	3-5
163	“Hikmət” adına dövlət məktəbi	Bazarça	pulsuz
164	“Füyuzat” adına dövlət məktəbi	Ermənistan məhəlləsi	pulsuz
165	“Rüşdiyyə” adına dövlət məktəbi	Şeşgilan	pulsuz
166	“Müttəhid” adına dövlət məktəbi	İmamzadə qəbiristanı yanında	pulsuz
167	“Növbər” adına dövlət məktəbi	Növbər	pulsuz
168 169	“İftixar” adına dövlət məktəbi	Şütürban bazarçası	pulsuz
170	Dövlət orta məktəbi	Şeşgilan	pulsuz
171	“Hişmət” adına dövlət məktəbi	Sürxab	pulsuz

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
172 173	“Bəsirət” adına dövlət məktəbi	Hacı Şeyx evinin yanında	pulsuz
174	“Şəms” məktəbi	Nəzmiyyə yanında	pulsuz
175	“Mərifət” məktəbi	Sərçəsmə	pulsuz
176	“Etimad” məktəbi	Ətkəc meydanı	pulsuz
177	“Daniş” adına dövlət məktəbi	Baği-şah	pulsuz
178	“İttihadi-növbər” məktəbi	Fəxrülibba küçəsi	pulsuz
179	“Gülzar” məktəbi	Çərəndab	pulsuz
180	Vəkilür -rüəya Ərdəbili	Şeşgilan (Daş Dərbənd)	3-7, 12 qran verib
181	Səidül-mülk (yoxdu)	Şeşgilan Daş Dərbənd	
182	Səttarov	Xan sarayı	1-7 dörd tımən verdi
183	Həsən ağa	“Əsəd” mətbəəsi	1-7, 12 qran çatdı 16 rəcəb
184	Nizamüd-dövlət	Şeşgilan	3-7, 12 qran çatdı
185	İnayətulla xan	Şeşgilan	3-7 pul alınmayacaq
186	Müavini-Ədalətül-mülk (şəhərdə yoxdu)	Ustad-şagird	
187	Hacı Əliəğa Fətullayev (qəbul eləməyib)	Köhnə Hacı Seyid Hüseyin	
188	Mirzə Əliqulu Fətullayev	Fəyyazov hücrələri	4-8, qaytardım, qəbz Əsgər xanda
189	Mirzə Kazım ağa Müctəhidzadə	Nəzmiyyə yanında	1-7 22 qran çatdı
190	Mirzə Məsih (qəbul eləməyib)	Müctəhid küçəsi	
191	Hacı Məhəmməd ağa Naxçıvani Əkbərov	Mirzə Şəfi sarayı	1-7, altı aylıq 22 qran çatdı
192	Sərdar Fətəh	Növbər	1-7 dörd tımən verdi

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
193	Səmsam	Hacı Məhəmmədqulu küçəsi	1-7 qəbz Əsgər xanda
194	Səmsam Nemətabadlı	Rzazadə vasitəsilə	1-7, 2 tümən çatdı
195	Pastuq (yoxdu)	Əmir timçəsi (İmadüssultan)	
196	Mehdi xan Əşrəfi	Jandarm idarsi	1-7, 7 qran verdi
197	Hacı Mir Ələkbər Xərrazi	Meydan yanında	4-7 12 qran verdi
198	Bəsirüssəltənə	Ermənistan məhəlləsi	1-7
199	Mirzə Əli Təbatəbai	Şeşgilan-Daş Dərbənd	1-7 12 qran verdi
200	İqtidarüddövlə	Ermənistan məhəlləsi	1-7 qəbz Əsgər xanda
201	Mirzə Ağa xan Mükafat	Papaqçı (Hacı xan vasitəsilə)	4-7, bir tümən 18 qran
202	Mirzə Yəhya xan	Papaqçı (Hacı xan vasitəsilə)	1-6 qəbz Əsgər xanda
203	“Minarə” qəzeti idarəsinə	Müstəşar hamamı yanında	3-7
204	Kərbəlayi Hüseynağa Fişənçi	Şütürban	4-7 (alınmayacaq)
205	Mirzə Tağı xan Hacı Seyid Əbülqasım oğlu	Daş Dərbənd	5-7, 12 qran verdi
206	Qazaxxananın üçüncü müavini Bala bəy	Çərəndab	1-7 (22 qran verib)
207	Mühasibat rəisi Lütfəli	Maliyyə	1-7 (12 qran çatdı)
208	Məsun xan Təbatəbai	Maliyyə	1-7, 12 qran çatdı
209	Stepan xan (maliyyə)	Ermənistan məhəlləsi	1-7, 22 qran verdi
210	Mütəzimül-hükəma	Əyalətdə Ələvi	1-7, 4 tümən verdi
211	Əkramülmulk	Sədr küçəsi (Hacı Mirzə Ələkbər Sidqiyaninin evinin yanında)	3 qran bir abbası verdi
212	Məsun xan Şərbiyani	Hacı Məhəmmədqulu Qarabaği küçəsi	5-7 12 qran verdi

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
213	Mirzə Əhməd Qazi	Pəhləvi, Təkamül	1-7 (qəbz Əsgər xanda)
214	“Ayıq” qəzeti idarəsi	Səngi dükanları	4-7 (Mübadilə)
215	“Zəng” qəzeti idarəsi	Ermənistan məhəlləsi	4-7 (Mübadilə)
216	Vüsuqül-hükəma	Rasta küçə (Ağa Bağır təkəsi)	1-7, Bir tükən verdi
217	Gəmiçilik idarəsindən Xəlil xan	Dəmiryol idarəsi	1-7, qəbz Əsgər xanda
218	Sədrül-islam	Şeşgilan, Yəxcal küçəsi	22 qran Hüseynə çatdı
219	Mir Həşim Musəvi	Hacı Ələkbər sarayı, tütünsatanlar dalanı	1-7, 22 qran verdi altı aylıq
220	Kübra Əyaləti	-	1-7
221	Kübra Əyaləti	-	1-7
222	Məşədi Məhəmmədəli Zünuzi (tacir)	Miyanə Hacı Seyid Hüseyn	5-7 (altı aylıq) 22 qran verdi
223	Məşədi Cavad ağa Mərəndi (tacir)	Köhnə Hacı Seyid Hüseyn	5-7 , 22 qran verdi
224	Mir Ağa Sərraf	Rasta bazar	5-6 (Altı aylıq)
225	Mirzə Əbdüləli Çuxaçı	Dəllaləzən	5-7, 2 qran 2 abbası
226	Məşədi Məhəmməd Hüseyn Naxçıvani	Çörəkçi bazarı	1-7, 5 tükən 3 abbası verdi
227	Molla Manaf Xəllicani (qəbul eləməyib)	Əmir bazarının dalında Məşədi Hüseyn vasitəsilə	5-6
228	Nağı Şücaülmülk (qəbul eləməyib)	Xərrazilər timçəsi (xırdavatsatanlar bazarı)	5

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
229	Vahabov (ərdəbilli tacir)	Rasta bazar (Hacı Məhəmmədqulu timçəsi)	1-7, 12 qran çatdı
230	Müstəşarülməmalik	Şeşgilan (Səidüddövlə Dərbəndi)	1-7, qəbz Əsgər xanda
231	Mir Məhəmmədəli Fişəngçi	Çərəndab	1-7, 6 qran 2 abbası çatdı
232	Həsən xan Mötəmidül əyalə	Şeşgilan, Yəxcal küçəsi	5-7, 12 qran verdi (13 ramazan)
233	“Şəfaiyyə” davaxanası	Şeşgilan	1-7, 22 qran verib
234	Bəsirülmülk	Növbər	1-7, qəbz Əsgər xanda
235	Məşədi Əsgər Qənnadi	Şüşə bazarı karxanası	1-7, 12 qran verib (5 ramazan)
236	“Mərifət” kitabxanası	Şüşə karxanası	1-7, 12 qran verdi
237	Mirzə Mahmud xan (təbib-doktor). Təbibülmülk klinikasının müvəkkili	Rasta bazar, Doktor Əhməd xan körpüsünün yanında	1-7, 12 qran verdi
238	Şəriətmədar Marağayi	Mətbuatı yayan dükan, 2 nüsxə	1-7 1-7
239	Şəmsül-üləma	Müctəhid küçəsi	4-7, 2 qran 2 abbası verdi
240	Həmzə Aftandilyans	Əmir sarayı	5-7
241	Cavad Əttar zadə	Mirzə Şəfi sarayı	5-7, 12 qran verdi
242	Hacı Mir Ələkbər Qəndfuruş	Miyane, Hacı Seyid Hüseyn sarayı	1-7, 12 qran verdi
243	“Müttəhidə” dövlət məktəbi	Rasta bazar, İmamzadə qəbiristanı yanında	6-7
244	Bəşarət Mərəndi (İşlər müdiri)	İşlər idarəsi	1-7, qəbz Əsgər xanda

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı, hansı saydan
245	Mirzə Hacı ağa ("Hikmət" adına məktəbin dördüncü sinif müəllimi)	Müctəhid küçəsi, Hikmət məktəbi	6-7, 3 aylıq
246	Sultan Kazım xan (batalyon komandiri)	Jandarm idarəsi	1-7 (Birillik qəbz Əsgər xanda)
247	Əliağa xan (jandarm idarəsinin mübaşiri)	Jandarm idarəsi, Mirzə Qafar xan	6-7 illik
248	Cəfər ağa Gəncinə (mübaşir)	Jandarm idarəsi, Mirzə Qafar xan	6-7 illik
249	Mühasibat rəisi Bənan Hüzur	Jandarm idarəsi	6-7 illik
250	Çayçı Əşrəf ağa	Əbdül ağa dükanı	1-7, Mirzə Ələkbərin qəbzi, № 57
251	Cəlalülmülk	Sürxab	1-7, 12 qran 27 şaban
252	Şərif İmamzadə	Şeşgilan bazarı	1-7, Ələkbərin qəbzini göstərdi

ƏTRAF ABUNƏÇİLƏRİN DƏFTƏRİ

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı və №-si
1	Gömrükxana rəisi	Savucbulaq	3-4-5
2	Salar Səid	Savucbulaq	3-4-5
3	Salar Əzəm	Savucbulaq	3-4-5
4	Maliyyə rəisi	Savucbulaq	3-4
5	Mirzə Mustafa Həsənzadə	Savucbulaq	3-4
6	Mirzə Rəhmət	Savucbulaq	3-4 (22 qran çatdı)
7	Əli Xanəli Xanızadə (Əmir Əsəd)	Savucbulaq (Mirzə Rəhmət vasitəsilə)	3-4
8	Mirzə Xəlil Büluri	Savucbulaq	3-4
9	Sərdar Nasir	Marağa	3-4
10	Mirzə Ələkbər Naxçıvani (qayıdıb)	Marağa (hökumət vasitəsilə)	3-4

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı və №-si
11	Şüca Nizam	Mərənd	1-2-3-4 (üçüncünü Mirzə Abbasəli apardı)
12	Mir Həbib ağa	Əhər	3-4
13	Məşədi Əli ağa (poçt qaytardı)	Əhər	3-4
14	Məşədi Mir Məhəmməd ağa (Xeyriyyə cəmiyyətinin işçisi)	Əhər	3-4
15	“Hümmət” məktəbi	Əhər	3-4
16	“Təməddüd” məktəbi	Əhər	3-4
17	Maliyyə idarəsinin müavini	Əhər	3-4
18	Hökumət müavini Bahadur xan	Marağa	3-4
19	Fərraşbaşı Yədulla Sultan	Marağa	3-4
20	Mirzə Ətövvet (poçt qaytardı)	Marağa	3-4
21	Tacir Mahmud ağa	Marağa	3-4
22	Maliyyə rəisi Mehdiqulu xan	Marağa	3-4
23	Teleqraf rəisi	Marağa	3-4
24	Hüseyn Kazımzadə (İran şəhər kitabxanası)	Berlin (Almaniya)	3-4
25	Zəncanlı tacir Mətləb ağa	Zəncan	3-4
26	Məşhur dərzisi Mirzə Hüseyn	Qəzvin	3-4
27	Dəmiryol idarəsinin rəisi Hacıyev Mirzə Əbdüləli	Culfa	3-4
28	“Rəd” qəzetinin idarəsi	Tehran	5-ci №-dən
29	“İran” qəzeti idarəsi	Tehran	3-4
30	Əkbər ağa Əhəzadə	Miyanəc	3-4
31	Əmir Ərfə	Miyanəc	3-4

№	Abunə sahibləri	Ünvan	Pulun miqdarı və №-si
32	Dərzi Məşədi Rəhmətulla	Miyanəc	3-4
33	Gərmurd hakimi Əmir Müəyyid	Miyanəc	3-4
34	Əminür-rüəya	Miyanəc	3-4
35	İsmayıl Ərbabzadə	Ərdəbil	3-4
36	Hacı xan Çələbi	Savucbulaq	3-4 (22 qran çatdı)
37	Hüseyn ağa Fişəngçi (qayıdıb)	Marağa	Şəhər abunəçiləri siyahısında № 204
38	Hacı Salar Mötəmən	Miyanəc	3-4
39	İmadül-islam	Zəncan	3-4
40	Əmir Mötəmən	Miyanəc (Məhinabad)	3-4
41	Məhəmmədağlı xan Sitvətül –məmalik (poçt qayıtdı)	Miyanəc (keçəl kağızsatan qəbul eləməyib)	3-4
42	Hacı Sədrül-üləma və Müşirül-üləma	Miyanəc-türk	3-4
43	Seyid Əbülqasım Mötəmidül-əttiba	Sərab	3-4
44	Culfa hakimi Mirzə Ələkbər xan	Culfa	3-4
45	Doktor Seyid Rza xan	Sərab	3-4
46	Şeyxülislam	Dehqarxan	3-4
47	Asəfüddövlə	Qəzvin	3-4
48	Salar Məcid	Miyanəc-Kağız-küan (Xeyrabad)	3-4
49	Tütün idarəsinin rəisi Əlizadə	Savucbulaq	3-4 (22 qran çatdı, 23 şabanda)
50	Mirzə Əli Heyət	Tehran	3-4
51	Seyid Hüseyn xan Ədalət	Tehran	3-4
52	Hərbi səhiyyə rəisi Ələmülmülk	Tehran	3-4 (birinci №-dən göndərildi)
53	Mirzə Sadıq xan	Sərab-Kəndüvan	3-4
54	Gəmiçilik idarəsinin müfəttişi Xəlil xan (şəhər abunəçiləri siyahısında № 161) qayıdıb,	Şərəfxana	3-4
55	Arxiv və tütün idarəsinin məktublar şöbəsinin rəisi Ədib Hüzur	Savucbulaq	3-4
56	İclalül-mülk (qayıdıb, şəhər abunəçiləri siyahısında № 270)	Dehqarxan	3-4

VƏKİLLƏRİMİZ

1. Tehran – Nasiriyyə küçəsi, Seyid Əbdürrəhim Xalxali. 20 ədəd göndərildi.
2. Məşhəd – Nüsrət kitabxanası, yaxud Mətbuatı yayan məntəqə. 5 ədəd.
3. Xoy – Mir İsa (Şeyx Əlinin göstərişilə). 30 ədəd, sonra dəxi də artıq.
4. Tehran – Laləzər küçəsi, Mətbuatı yayan məntəqə. 10 ədəd
5. Tehran – Fərmanfəra küçəsi, Cəlal Cəlilzadə Şirinov – köhnə və sədaqətli vəkilimiz.
6. Bənab – Sandussultan (ondan artıq abunə cəm etdi)
7. Marağa – Sərdar Nasir (xeyli abunə cəm etdi)
8. Savucbulaq – abunə vəkilimiz Hacı xan Çələbi laqdan
9. Qəzvin – Darül-itam-Hüseyn Xəyyat. 10 ədəd
10. Əhər – Mir Həbib ağa

Qeyd: *“Molla Nəsrəddin” jurnalının bütövlükdə İran, xüsusən də Cənubi Azərbaycan üzrə əsas abunə müvəkkili Mirzə Cəlilin qardaşı Ələkbər Məmmədquluzadə (1872-1922) olmuşdur.*

TƏBRİK

Təmcid* edirik haman maarif-dust yoldaşları ki, yeni türk əlifbasını indi meydana qoyublar.

Təbrük edirik müsəlman aləminin cəmi əfradını ki, yeni türk əlifbasının tərəfdarıdırlar.

Təqdis** edirik keçmişlərdə yeni əlifba mücahidlərinin pak ruhlarını, haman mücahidlərin ki, onlar vaxtında səpdiyi toxumdan göyərən həmin yeni türk əlifbasıdır ki, bunun vücuduna indi biz iftixar edirik.

Yeni əlifba söhbəti qədimdir. Heç kəs güman etməsin ki, bu “bidəti” ortalığa salan biz bir neçə nəfər aciz bəndələri. Adları bizim üçün əziz olan həqiqi maarif xadimləri Mirzə Fətəli Axundovdan,

---

* Təmcid – tərifləmək, təzim

** Təqdis – əziz tutmaq, hörmət etmək

Mirzə Mülküm xan Müşirid-Dövlədən tutub hədsiz-hesabsız bunlar kimi bir çox alim və mütəxəssislər ərəb hürufatının çətinliyini nəzərə alıb bu hürufatın latın hərflərinə əvəz edilməsi yolunda çox-çox dəlili və sübutlu əsərlər qoyublar. Lakin səhifələrimizin kiçik və dar olması artıq təfəssilata bizə yol vermir. Bunların sözlərinin bütün ruhu budur ki, ərəb hərflərinin vücudu ilə islam millətlərinin maarifcə tərəqqisinə ümid ola bilməz və ola bilməz. Mirzə Mülküm xan kitablarının birində deyir: “Əgər götürək üç yüz milyondan ibarət olan müsəlman aləminin və yeddi-səkkiz milyondan ibarət erməni və yunan mətbuatını, görürük ki, erməni və yunan mətbuatı bütün müsəlmanların mətbuatından bir neçə qat yüksəkdir. Buna da səbəb ancaq ərəb hürufatının çətinliyidir”.

Şəksiz və tərəddüdsüz biz bu yola qədəm qoyuruq və haman qədəmimiz biçərə millət naminədir.

Bizi bu yola vadar edən qəlbimiz və vicdanımızdır. Necə ki, atalar balığı suya atanda o ümidlə atırdılar ki, “balıq bilməsə, xaliq bilər”, bizim də qəlbimizin içərisindən gələn bir səda bizi bu yola sövq edib deyir: “Səbat ilə qədəm qoyun, çünki geri qayıtmaq yoxdur”.

Əgər biçərə millətimiz indi də bizi təsdiq etməyə hazır olmasa, bir vaxt gəlib çatacaq ki, yeni hürufat xadimlərinin adları haman millətimiz tərəfindən xeyir-dua ilə zikr olunub baqi qalacaqdır.

[Baş məqalə]

“Yeni yol”, 21 sentyabr 1922, № 1

YENİ ƏLİFBƏ NƏ İSTƏYİR

Bizim yazımızda və danışığımızda bir çox hallar örtülü qalırdı. Bu hallar o qədər əhəmiyyətli görsənmirdilər, amma həqiqətdə bizim evimizi yıxan, dilimizi pozan və öldürən, yazıçılarımızı çaşdıran haman hallar idi.

Yeni əlifbamız o halların hamısını açıb aydınca göstərir və onların atılmasını, dəyişilməsini və düzəlməsini çox bərk istəyir.

O hallar bunlardır:

Birinci hal: neçə yazığımız varsa, o qədər də yazı qaydalarımız var. Hər kəs kəlmələri kefi istədiyi və ağılı kəsdiyi kimi yazmaqdan çəkin-

mir. Məsələn, bir kəlməsini dəyişəndə, aşağıda yazılan şəkillərin hamısını yazıçılarımız öz yazılarında göstərmişlər:

“*Oluram*”, “*alıram*”, “*ölürəm*”, “*aluram*”, “*almıram*”, “*olmuram*”, “*olmayıram*”, “*almıram*”, “*almadım*”, “*olmadım*”, “*ölmədim*”, “*almacağam*”, “*ölməyəcəyəm*”, “*almayacağam*”, “*ölməgəm*”, “*alınmışdır*”, “*alunmuşdur*”, “*alınarsa*”, “*almar sə*”, “*alunursə*”, “*alunurse*”.

“*Odun*” kəlməsini dəyişdirdikdə yenə o kimi hallar görünür:

“*Odunək*”, “*odunuk*”, “*ödünük*”, “*ödüünük*”, “*oduna*”, “*ödünə*”, “*udunə*”, “*ödünə*”, “*ödünu*”, “*odunu*”, “*odun ilə*”, “*ödün ilə*”, “*ödündən*”, “*odun dən*”.

Bunlardan başqa, “*gəlib*”, “*qulub*”, “*təmənna*”, “*təmanne*”, “*həttə*”, “*hətte*” kimi bir çox misallar gətirmək olar ki, yazıçılarımız yazılarında göstərmişlər və indi də göstərirlər.

Yeni əlifba hökm edir ki, yazıda bu qarışıqlıqlara axır verilsin, çünki bu əlifbada dilimizdə olan səslərin hamısı vardır.

İkinci hal: yazıçılarımız özgə millətlərdən aldıkları kəlmələri türkləşdirə bilmirdilər, çünki ərəb əlifbası bu işə mane olurdu. Məsələn: “*nəməz*”, “*kol*”, “*koloft*”, “*kələft*”, “*bolbol*” və yüzlərcə kəlmələri türkün tələffüz etdiyi “*naməz*”, “*qul*”, “*külfət*”, “*bol-bol*” kimi yazı bilmirdi. Çünki belə yazanlara “savadsız” deyirdilər.

Yeni əlifba isə bu kimi kəlmələri türkləşdirməyə həm imkan verir, həm də məcbur edir.

Üçüncü hal: özgə millətlərdən aldığımız kəlmələri hər kəs bir cür tələffüz edirdi, hər kəs bir cür türkləşdirirdi. Bu isə dilimizə böyük pozğunluq salırdı. Məsələn: “*məhəbbət*” kəlməsi “*məhəbbət*”, “*mühəbbət*”, “*mühəbbət*”, “*möhəbbət*” kimi tələffüz olunurdu.

Yeni əlifba bu kimi kəlmələrin doğru tələffüzünü tapıb bir cür yazılmasını və bir cür söylənməsini bərkə-bərk istəyir.

Dördüncü hal: biz ərəb, fars kəlmələrinə, şivələrinə və tərkiblərinə elə alışmışıq ki, öz dilimizin gözəl qanunlarını və qaydalarını o tərkiblərə tabe edib dilimizi öldürürük. Məsələn: yazıçılar

“*Ruhanə və cesmani tərbiyə*”, “*əzabi şədiq*”, “*vəzifeyi mədəniyyə*”, “*odabaya əsar*”

əvəzinə

“*Ruh və cism tərbiyəsi*”, “*şiddətli əzab*”, “*mədəniyyət vəzifəsi*”, “*əsr-ərbək ədibləri*”

yazmaqdan çəkinmirlər, çünki qorxurdular onlara “Siz dili bilmirsiniz”, desinlər. Yeni əlifba isə tələb edir ki, bu kimi tərkiblər və əcnəbi qaydalar dilimizdən büsbütün atılsın, dilimiz azad olub təmizlənsin və dirilsin.

Hələlik bunlardır yeni əlifbanın istədikləri!

C.

“Yeni yol”, 28 sentyabr 1922, № 2

“YENİ ƏLİFBA KOMİTƏSİ”NİN GÖRMÜŞ VƏ GÖRƏCƏYİ İŞLƏR

May ayında latın hərfləri tərəfdarları tərəfindən seçilən “Yeni Türk Əlifba Komitəsi” günbəgün genişlənməkdə və qüvvətlənməkdədir. Həm də bir çox maneələri yıxaraq, bir çox qərəzlik və fitnə ilə meydana atılan etirazlara baxmayaraq yaşamaqdadır. Komitəmiz yalnız iki şeyi nəzərdə tutub böyük addımlarla irəliləyir.

Onlardan birisi yeni əlifba fikrinin Azərbaycanda 65 illik möhkəm bir tarixə malik olması, o birisi də komitə üzvlərinin və yeni hərflər tərəfdarlarının getdikləri yolun doğru olmasına sarsılmaz bir inam və təmiz bir vicdan ilə baxmalarıdır.

İndi, görək bu az bir müddət içərisində komitə nə etmiş və nə etmək fikrindədir:

1. Bir çox dəfələr geniş iclaslar qurub nəticədə də “yeni əlifba”nı meydana çıxartmışdır.

2. 30 putə qədər yeni şriftdən Tiflisdə tökdürüb birinci hökumət mətbəəsinə təslim vermişdir.

3. 12000 nüsxə əlifba kitabçası və 15000 də əlifba vərəqəsi çap etdirmişdir.

4. Bu aşağıda adları göstərilən kitablar yazılıb çapa verilməkdədir: a) “Nə üçün ərəb əlifbası türk dilinə yaramır”, b) “Yeni əlifba ilə türkcə düzgün oxuyub yazmaq qaydaları”, c) “Türkcə kəndi müəllim” (türkcəni qeyri türklərə öyrətmək üçün).

5. Bunlardan başqa: a) “Əlifbadan sonra qiraət kitabı”, b) “Sərf nəhv” və c) “Yeni hesab kitabı” adlı kitablar da yazılmaqdadır.

6. Komitə “Yeni yol” adlı həftəlik bir qəzet (2 nömrəsi çıxıb satılmaqdadır və “Gələcək” adlı aylıq bir jurnal da buraxır (mətbəədə çap olunur).

7. Yeni əlifbanı öyrətmək üçün Bakıda kurslar açılmışdır: a) Üç aylıq kurslara gələn müəllimlər üçün, b) Hərbiyyə məktəbi kursantları üçün, c) Firqə məktəbləri müəllimləri üçün, ç) 1-ci hökumət mətbəəsinin türk mürəttibləri üçün, d) Hərbiyyə komissariyyatının savad məktəbləri müəllimləri üçün, e) Xalq Torpaq Komissariatı qulluqçuları üçün və ə) Mədən dairələrində fəhlələr üçün.

8. Azərbaycanın bütün qəzalarında (ikisindən başqa) və Naxçıvanda komitənin şöbələri açılıb çalışmaqdadırlar.

Azərbaycandan savayı Tiflisdə, İrəvanda, Kazanda, Buxarada, Moskvada, Ənzəlidə nümayəndələrimiz var; komitə sair türk ölkələrində də şöbələr açmaq məqsədindədir.

Belə az bir vaxtın içərisində komitənin gördüyü işlər bunlardır; görəcəyi işlər isə bunlardan daha mühüm və daha ağırdır. Fəqət nə olursa-olsun, komitəmiz getdiyi yoldan dönməyəcək və məqsədinə yetişincə daha böyük bir əzm ilə irəliləyəcək.

İmzasız

“Yeni yol”, 7 oktyabr 1922, № 3

YAXŞI İŞİN TARİXİ

Hər bir işin ayrıca, özünəməxsus bir tarixi var. Və söz yox ki, işdən də işə təfəvüt var: hər bir xırda, mənasız, əhəmiyyəti az olan iş ayırılıb, ona tarix qoymaq bir şeyə yaramaz, ancaq axırı xeyirli mənfəəti gözlənilən işləri gözünə açmaq millət seçib tarixini yapar. Bu neçə ildən bəri meydana atılmış işlərdən biri hər bir millətini sevən şəxsin diqqətini hökmən cəzb etməlidir. Bu iş qız məktəblərinin artması və tərəqqisidir. Məktəblərimiz sırasına iki ildən bəri iki qız məktəbi daxil olub: biri Bakı darülmüəllimatı, biri də ali pedoqoji institutdur. Bunlardan ikincisinin məqsədi gələcəkdə balalarımıza orta məktəblərimizdə ali təhsil görmüş müəllimlər yetirməkdir. Bu günlərdə bu məktəbin dövlətimiz tərəfindən təsdiqi gözlənilir.

Qəzetimiz bu məktəbin açılmasını təbrik edir və deyir ki, bir millətin yarısı savadsız qalsa, o millət mədəniyyət yolunda tərəqqisindən biryolluq əl çəkməlidir.

İmzasız

“Yeni yol”, 14 oktyabr 1922, № 4

KOMİTƏ İŞLƏRİ BARƏSİNDƏ

İki həftə əvvəl İrəvandan aldığımız rəsmi kağız Ermənistanda yaşayan türklərin yeni əlifbanı xoşlamaları və qəbul etmələrini bildirdi. Haman şəhərdə bu əlifbanı yaymaq və istəyənlərə öyrətmək üçün xüsusi komitə seçilib, ciddiyyətlə işə başlamışdır.

Beş gün sonra Naxçıvandan gələn xəbər orada da yeni bir əlifba komitəsi açılıb işə başlamasını bildirdi. Bu komitə yeni əlifbanı Ordubad və Şərur mahallarında yaşayan türklərin arasında da yaymağı öhdəsinə almışdır. Bu şəhərlərə göndərilən 300 əlifba kitabçasının kifayət etmədiyi xəbərlərini verib, haman kitabdan yenə istəyirlər. Bakıda yeni əlifba ilə çıxan qəzet və jurnalın oralara da göndərilməsini xahiş edirlər.

Yeni əlifba kitabçasından 12 min nüsxə çap olunmuşdu. Bir az müddətin içində bu qədər kitab satılıb qurtulduğuna görə ikinci dəfə çap olunması komitə iclasında qərara alındı. Habelə qət olundu ki, bu kitabın ikinci hissəsi də bu tezlikdə çap olunsun.

Həftəlik “Yeni yol” qəzetimiz Azərbaycan qəzalarının hamısına göndərilir. Bakıda isə qəzet satan uşaqlarda və Parapetin yanındaki Abbasovun budkasında satılır.

İmzasız

“Yeni yol”, 28 oktyabr 1922, № 6

ƏKİNÇİLİK ALƏMİNDƏN

Üzümüzə gələn qış, yaz və yay fəsilərində əkin aləmi üçün çox böyük məsələlər meydana qoyulmalıdır və qəzetlərin yazmağına görə hökumət özü də həmin məsələlərə indidən baş qatmaqdadır.

Bu mühüm məsələlər haman çeyirtgə, pambıq əkmək, kənd əhalisinə toxum paylamaq və əkin sularını abad bir yola qoymaq məsələləridir ki, biz bu barədə keçmiş nömrələrimizdə bir neçə dəfə işarələr eləmişik.

Əvvəla, çeyirtgə məsələsi elə bir əhəmiyyət qazanmaqdadır ki, bu yolda istər hökumət, istər camaat var qüvvəsi ilə çalışmalıdırlar ki, bəlkə bu nagahan bəlanın zərərini bir növlə əkinçilərin başından rədd eləyələr. Düşməni də çox qəvi* düşməndir, çünki alınan məlumatlara binaən, üç yüz min desyatin miqdarında çöllər çeyirtgə toxumu ilə doludur. Və bu da məlumdur ki, yüz min desyatin əkinəcək zəmilər çeyirtgənin dövlətindən puça çıxıblar.

Pambıq əkmək söhbətinə gəldikdə, bu məsələ də çeyirtgə məsələsinə təməməni bağlıdır. O səbəbdən ki, madam ki, çeyirtgənin qorxusu uzaqlaşmayıbdır, pambıq barəsində də olunan binagüzarlıqlar hədəz nəzərə gələcəkdir.

O ki qaldı əkin suları – burada da çox tədbirlər görülməlidir. Bir tərəfdən kəhrizlər sahibsiz fəna bir haldadırlar, çünki onları nə qabaqqı sahibləri sahibləni bəcərməkdədirlər, nə kənd camaatları sahibləni bə saxlamaq fikrindədirlər. Və onun üçün də kəhrizlər gün – gündən puça çıxmaqdadırlar.

Həmin məsələləri məmləkətin gələcəyi üçün biz nəhayət ciddi hesab edib, bu barədə bundan da sonra genə yazmaqda olacayıq.

İmzasız

“Yeni yol”, 11 noyabr 1922, № 8

HEYKƏL AÇILIŞI

Bu noyabrın 17-də böyük bayram günü Azərbaycan türklərinin sevgili şairi Sabirə dikəlmiş heykəlin açılı oldu.

Şəhərimizin anlaqlılarının çoxusu orada görsənirdilər.

Maarif Komissarı Şahbazi öz nitqində yeni yazıçılarımızı və cavanlarımızı Sabirin ruhu ilə ruhlandırmağa çağırırdı. İkinci danışan Nəriman Nərimanov yoldaş olub, söylədi:

“Sabir Nikolay hökumətinin ən qorxulu günlərində heç kəsdən qorxmayıb, özünün kəndli və fəhlə tərəfdarı olduğunu hamıya bildirdi:

---

* Qəvi – güclü, qüvvətli

öz şerləri və yazıları ilə kəndlilərin və fəhlələrin haqlarını müdafiə edirdi: zalımların bunlara etdikləri zülmələrini açıqca üzlərinə söyləyirdi. Buna görə heç kəs təəccüb etməsin ki, ilk dəfə Sabiri yad edən və ona yadlıq (heykəl) dikəldən biz kəndli və fəhlə tərəfdarları olduq". Nitqinin axırını indiki və gələcəkdəki türk şairlərimizin Sabir kimi olmaları arzusu ilə qurtardı.

Üçüncü danışan, Ağamalı oğlu, Sabirin şair kimi meydana çıxması ilə Azərbaycan türkləri üçün yeni bir dövrə başlanmasını, bu dövrənin bərəkətindən kəndli və fəhlələrimizin ayılmalarını, bunların tərəfdarlarının çoxalıb, inqilab yapmalarını və müvəffəqiyyət qazanmalarını söylədi.

Nitq söyləyənlərin və hazırda olanların hamısının əksi alındı.

Bu yığıncaqda gözə çarpan bircə əskiklik var idi: o da bu idi ki, Sabirin təbinin atının iti qaçışına gözəl və geniş meydan hazırlayan Molla Nəsrəddin orada görsənmirdi, çünki bu açılışın nə vaxt olması xəbərini ona heç bildirməmişdilər.

Yeni əlifbaçı

"Yeni yol", 25 noyabr 1922, № 10

BİR NÖV YAZIÇI

Lüğət kitablarımızın birində sözlər bu qaydada mənə olunurlar. Məsələn:

Som – bu bir növ balıqdır.

Lipa – bu bir növ ağacdır.

Çij – bu da bir növ quşdur.

Bu günlərdə mən bir məqalə yazana rast gəldim;... bu da bir növ yazıçıdır.

Ay canım sənə qurban, məqalə yazan! Zalım oğlunun bir hünərinə bax! Özü nə Azərbaycanın dilini bilir, nə camaatı tanıyır, amma sən gəl məqaləsinə bax!

Yazır: Azərbaycanda qəza, nahiyyə və kənd idarələrinin dövlətindən qurd quzu ilə otlayır və buna da üç dəlil gətirir:

1) Biri budur ki, kəndlərdə və qəzalarda heç rüsvət alınmır. Bu birinci dəlil.

2) İkinci dəlil budur ki, qəza idarələri göz açıb – yumum saatda çəyirtkəni qırıb qurtardı. Bu ikinci dəlil.

3) Üçüncü dəlil budur ki, qəzalarda, kəndlərdə, maarif işləri aşıb daşıb: səhər dərsləri, günorta dərsləri, gecə dərsləri, rəməzanda da obaşdanlıq dərsləri. Bu da üçüncü dəlil.

Bəli, qurtardı getdi. Dəxi sözü nədi? Belə gözəl bir əsr, belə bir səadət harada və havaxt olub?

Amma məqalə sahibi, deyəsən, yenə az-maz insafa gəlib; deyəsən duyubdur ki, qəzalarda otlayan quzular ibarətdirlər fəqir və dilsiz-ağızsız kəndlilərdən; qurdlar da haman quldur-qaçaqlar və haman rüşvətxor məmurlardır ki, onların bərəkətindən Azərbaycan kənd camaatı bilmir hara baş alıb köçsün. Və məqalə sahibi, deyəsən, bu mətləbi duyub; onunçün məqaləsinin axırında quldurluqdan bir az giley-güzarlıq edir və bir az da camaatın sənaye işlərində geri qalmaqından şikayətlənir.

Bəli, yazıçılığın da ləzzəti götürüldü. Əgər yazıçılıq ibarətdir bundan ki, dünyadan xəbərin olmaya-olmaya beş sütun hədərən-pədrən yazasan; əgər yazıçılıq ibarətdir bundan ki, yalan-palanla avam camaatı müştəbeh edəsən, onda, lüğət kitabında yazılan kimi, bu da olur “bir növ yazıçılıq”.

Heyif o kağıza və mürəkkəbə!

Heyif o yazıq mürəttiblərin gözlərinin işığına!

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 7 dekabr 1922, № 5

NÖQTƏLƏR

Müsəlman yazısının bu nöqtələri yazıq yazı yazanın başına bir bələdir.

Elə söz var ki, ərəb hərfləri ilə o sözü yazanda gərək qırx dörd nöqtə qoyaq: yarısını üstdən, yarısını altdan.

Bir vaxtlar İran yazıçıları bu nöqtəbazlıqdan tənə gəlib istədilər acığının dəxi heç nöqtə qoymayalar, yəni lap nöqtəsiz yazalar və çoxları bu məşqə düşdülər, məşhur Mirzə Mehdi xanın “Tərəssülü” bu cür nöqtəsiz yazılıb. Bunun da nəticəsi bu oldu ki, əgər bir şəhərdə

savadlı beş nəfərimiz var idisə, indi iki nəfər oldu, o səbəbə ki, daha “tərəssül” xəttin oxuya bilən olmadı.

İndi türklərin də içində bir cür tərəssülbazlıq var: bunlar istiyirlər bir fənd qursunlar ki, nöqtə əngəlindən qurtulsunlar, bunlar nöqtə əvəzinə sözlərin axırına bir cür quyruq yapışıdırırlar.

Amma bu da oyun – oynucaqdır. Bundan da bir şey çıxmayacaq.

Yeni əlifba, yeni əlifba!

İmzasız

“Yeni yol”, 27 yanvar 1923, № 4

MAARİF

Komissarlarımızdan doktor Soltanməcid Əfəndiyevin maarif barəsində qəzətlərdə dərc etdiyi məqaləni biz nəzərdən sala bilmədik və buna da iki səbəb var.

Birincisi:

Həmin bu məqaləni biz ən səmimi-qəlbədən yazılmış hesab edirik .

İkincisi:

Məqalənin elə bir guşələri var ki, onları oxuyan gərək qabaqca gülə, amma sonra bəlkə ağlamağı tutacaq, ya da qabaqca gərək ağlaya, sonra gülməyi gələ.

Məqalənin ağlamalı yerləri ilə Molla Nəsrəddin əminin işi yoxdur – bu, tarixçilərin vəzifəsi.

Bizim sözüümüz gülməli və məzəli yerləridir.

* * *

Əvvəla: Soltanməcid yazır:

Biz inqilabın qabaqlarında o qədər özümüzü tərifiyədik ki, axırda baxdıq gördük ki, hələ inqilabdan qabaq mövcud olan məktəblərin sayıca da indi bizim məktəbimiz yoxdur (çox qəribə).

Saniyən: müəllimlərimiz tamamən qaçırlar Quba meydanına, o səbəbə ki, səkkiz aylarla məvacib almırdılar (bu da çox məzəli).

Salisən: məktəb kitablarımız Türkiyənin Kürdüstan və Ərəbistan dilində yazıldıqları səbəbdən onların içindən millətimiz bir mətləb çıxarda bilmədi (bu da çox təəccüb?!).

* * *

O şey ki, bizi bu barədə danışmağa məcbur etdi, o da Soltan-məcidin bir neçə ibarəsidir ki, o, məqalənin axırında deyir.

Məqalə sahibi yazır:

Özümüzü boş-boşuna mədh və təhsinlə yox, özümüzü quru tərif və yalançı alqışlarla yox, məhz acı həqiqəti meydana qoymaqla biz maarif evini abad edə bilərik.

Molla Nəsrəddin əmi də deyir:

Özümüzü boş-boşuna mədh və təhsinlə yox, məhz acı həqiqəti meydana qoymaqla biz maarif evini abad edə bilərik.

Qeyri bir yolu yoxdur.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 3 mart 1923, № 15

POÇT XƏRCİ

Məcmuəmizin 12-ci nömrəsində yazmışdıq ki, poçtxana məcmuəmizin bir nüsxəsini Bakıdan kənara göndərməyə iki milyon yarım istəyir, “Yeni yol” qəzetinə iki milyon istəyir.

İndi Qax şəhərindən bizə yazırlar ki, məcmuəmizə abunə olmaq Qax əhalisinə mümkün deyil, çünki abunə olanlar hər həftə poçtxanaya gərək on milyon poçt xərci verələr. Həmin Qax şəhərindən yenə birisi idarəmizə dörd dənə məqalə bir paket içində göndərib yazır ki, bu məqalələri bir qabda göndərmək ondan ötrüdür ki, poçt xərci çox bahadır.

Bu işlərdən anlaşılır ki, tək Bakıda yox, Azərbaycanın qeyri şəhərlərində də poçt xərcləri çox-çox artıblar.

Aşkardır ki, hər bir bahalıq dadüstədin* qabağını alan kimi, poçtun da bahalığı nəşriyyatımızın yatmağına bais olacaqdır.

Bizə yəqindir ki, bu səhvədən və bəlkə belə qəflətdən Şura hökumətinin xəbəri yoxdur, zira ki, Şura hökuməti nəşriyyat tərəqqisinin birinci tərəfdarıdır.

---

* Dadüstəd – alışı, verisi

Poçt baş idarəsi bunu bilməlidir və öz səhvini düzəltməlidir, çünki poçt müxabirəsinin çətinliyi və intizamsızlığı poçt baş idarəsi üçün hər bir zamanda əsbabi-töhmət olub və olmalıdır.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 10 mart 1923, № 16

İDARƏDƏN

Bu əhvalatı “Bakı fəhləsi” qəzetinin 49-cu nömrəsində oxuyandan sonra götürüb Zəyəmə, müdir həzrətlərinə kağız yazdıq və bu barədə cəmi məlumat istədik və dünənə haman müdir tərəfindən bu məzmununda bir məzəli cavab aldığımız.

Kuryatın cənabları yazır: yazır ki, bir para adamlar öz gözlərində tiri görmürlər, mənim gözlərimdə qılı görürlər. Əgər Zəyəmədə, doğrudur, əkin idarəsində mənim gözümün qabağında on yeddi əkin maşınası paslanmaqdadır və rəiyyəyə mən onları vermərəm xeyir götürsünlər. Bəs siz əgər sədaqətli yazıçısınız, bəs bunu niyə yazmırsınız?

Bakıda dərya kənarında torpaq idarəsinin təhtində bir böyük və çox böyük əkin maşınları anbarı var ki, orada olan kiçik və böyük maşınların həddi-hesabını heç torpaq müdiri özü də bilmir, heç sklad müdiri özü də bilmir. Gediniz bir yaxşıca xəbər tutunuz, biliniz, aya neçə ildir o maşınlar orada yağış və qarın altında çürüyürlər; qeyri şəhərlərdə olan maşın skladları habelə.

İndi sizlə mərc gələrək, bir kəndli əkinçini göndəriniz getsin o maşınların birini istəsin. Əvvəl qabaq müdir deyəcək: bu qədər qızıl pul gətir qoy stolun üstünə, get məsələ, kotanı apar.

Əgər yalan deyirəmsə, yaz yalan deyirsən.

Və məhz səbəb budur, haman kəndli gəlib bir kotanı ya sovuraq maşınasını istəyəndə, qabaqca qızıl pulunu sayıb stolun üstünə qoymur. Bə işlər nə qədər ki, bu minvalla gedir, Zəyəmədə də kəndlilər babadanqalma cütə dəvələri qoşub “ço, ço” eləyəcəklər. Bakının kəndlərində də belə eləyəcəklər, qeyri kəndlərdə də belə edəcəklər.

Amma sən indi haman Bakının skladının dəsghasına bax, oranın ştatına bax, orada əyləşən ağaların damağına bax.

Qoy rəiyyət də cütün ardınca dövələri, ya arıq öküzləri döyə-döyə kənardan tamaşa eləsinlər.

Lağlağı

“Molla Nəsrəddin”, 10 mart 1923, № 16

OVUC YAZISI

Ovuc yazısı İranda indiki əsrdə yenə davam etməkdədir.

Ovuc yazısı nə deməkdir?

Ovuc yazısı ondan ibarətdir ki, mirzə cənabları yazmaq istəyəndə əvvəl ədəb ilə dizi üstə əyləşir, sonra cibindən qələmdanı çıxardır, dəvata (mürəkkəbliyə) bir qətrə su tökür, qoltuq cibindən bir ovuc yekəlikdə bir kağız parçası çıxardır və “bismillah” deyib başlayır mətləbini yazmağa.

Mirzə cənabları çox tez-tez yazır və bundan savayı da çox rizə yazır; elə rizə yazır ki, elə bil ki, barama qurdu toxum tökür. Elə yazmaqdadır və tutaq ki, kağızda dəxi yer qalmayıbdır, amma münşi cənabları kağızı sağa çöndərir, sola çöndərir – yenə qıraq bucağında yer tapıb yazır.

Həmin bu bir ovuc vərəqənin üstə çox mətləb yazmaq olar, necə ki, bir balaca kağızın üstə min-min barama toxumu tökmək mümkündür. Belə bir vərəqə kağızda böyük bir hekayə roman yazmaq olar, bu vərəqin üstündə İngilis hökumətinə ultimatum yazmaq olar. Söz yox ki, Firdovsinin “Şahnaməsi” və Sədinin “Gülüstan” və “Bustanı” bu böyüklük vərəqə üstə yazılıbdır.

Amma burası var ki, bu qədər uzun mətləbləri bir balaca kağız üstə sığıdırmaq hər bir hürufat ilə mümkün deyil: bu hünər tək birçə ərəb hərflərinin hünəridir.

Mozalan

“Yeni yol”, 8 iyul 1923, № 11

İKİ CÜR RƏVAYƏT

Qəzalardan və mahallardan bizə gəlib çatan xəbərlər iki cürdür: bu xəbərlərin bir qismini biz gəlib-gedənlərin ağzından eşidirik, bir qismini də qəzetlərdə oxuya bilirik.

Və bu iki qism xəbərlərin arasında nədənsə həmişə böyük təfəvüt olur.

O xəbərlər ki, bizə gəlib-gedənlərdən çatır, – onlar bir özgə cürdür. Amma haman xəbər qəzetdə yazılanda ayrı bir dona girir.

Məsələn: götürək çəyirtgə xəbərlərini. Məsələn, bu gün Qarabağdan bir adam gəlib, çəyirtgədən rəvayət edir və deyir ki, Ağcabədidən başlamış ta Hüsüliyə kimi biz taxılları yeyilmiş qoyub gəldik və haman dairədə və qeyri dairələrdə, həmçinin o qədər taxıl yeyilib ki, bir belə müsibəti qoca kişilər yada sala bilmirlər.

Amma haman əhvalatı qəzetlərdə biz belə oxuyuruq: “Ağcabədi dairəsində, doğrudur həddən artıq çəyirtgə var idi, amma çəyirtgə müridlərinin elm, qabiliyyət və səy-təlaşlarının nəticəsində çəyirtgə təmamən qırılıb qurtardı və kənd əhalisi xudavəndi-ələmin dərgahına minlərcə şükr edirlər ki, belə bir qeyrətli müridlər onların baxtına çıxdı”.

İnşaallah, bir-iki aydan sonra məlum olar ki, aya bu iki rəvayətin hansı səhih imiş və hansı yalan imiş.

Lağlağı

“Yeni yol” 19 iyul 1923, № 19

MƏHƏRRƏMÜL-HƏRAM

Məhərrəmül-həram, yəni haman məhərrəm ayı ki, o ayın ərzində və o ayın varlığı ilə bir neçə şey haramdır.

Haman ayın müddətində haram olan şeylərin bir neçəsi qabili-istirahət, ruhani dinclikdir ki, məhərrəmül-həramda hər bir qeyrət və vicdan əhlinə haramdır. Nə üçün haramdır? O səbəbə ki, biçarə xalq dünyada misli olmayan vəhşiliyi heç bir vicdan və namusa sığıdırmır. O səbəbə ki, qonşu millətlərin bizim oyunbazlığımıza şahid olmasına insafım dözmür. O səbəbə ki, məhərrəmül-həram günləri küçələrdə

atılıb-düşən və yırtıcı heyvan kimi nəre tərən bambılıları özümə millət qərar verməyə həya edirəm.

Həmişə məhərrəmül-hərəmə bir ay qalmış şaxsey və baş yarmaq söhbəti meydana gəlir. Aya nə tövr bu binamusluğun qabağını almaq? Bu barədə də çox-çox möizələr edilir, çox-çox kağızlar yazılır, çox-çox hərflər düzülür, yığıncaqlar yığılır və nitqlər söylənir.

Bu qədər təlaşdan məqsəd tək bircə budur: nə tövr bu oyunbazlığın qabağını almaq?

Gör qeyrilər nəyə məşğul, gör biz nəyə məşğuluq!

Ar olsun belə millətə!

Ar olsun mənim özümə də ki, belə millətin bir fərdi hesab olunuram!

Bircə təsəlli, bircə ümid yolu budur ki, hər bir cünunluğun* qabağını almaq üçün hər məmləkətin hökuməti var.

Və ümidim bunadır ki, məhərrəmlik dəliliklərinin qabağını almaq hamıdan artıq Şura hökumətinə yaraşandır və yəqin ki, belə də olacaq. Ondan ötrü ki, balaca uşaq sözə baxmayıb tərbiyəsizlik edəndə onun qulağından yapışib, tərbiyə evinə aparırlar və habelə dəlilər də küçələrə düşüb xalqı narahət edəndə onları yığıb dəlixanaya doldururlar.

Cəlil Məmmədquluzadə

"Kommunist" qəzeti, 3 avqust 1923, № 174

BƏYAN

Məcmuəmizin 35-ci nömrəsində birinci səhifədə biz belə şəkil çəkmişdik: Xalq Maarif Komissarlığından bir neçə teatr və qeyri tamaşagah müdirləri dallarında pul yükü aparırlar, aşağıda kasıb kəndli oturub baxır və deyir:

– Maarif Komissarlığının yuxarıda göstərilən idarələrinə bu qədər pul daşınanda, əlbəttə, kənd məktəbləri pulsuz qalacaqdır.

Həmin şəkil bir para danışıqlara səbəb olubdur ki, guya biz deyirik ki, Maarif Komissarlığının pulu teatrlara və kino, operalara verilir, amma kənd məktəblərinə verilmir.

---

* Cünunluğ – dəlilik

Belə deyil, yəni bizim dediyimiz bu deyil. Bizə məlumdur ki, Maarif Komissarlığının pulunun böyük hissəsi kənd məktəblərinin və kənd maarifinin yolunda sərf olunur, teatr və opera isə, bunlara verilən maddi köməklik qabaqkı xərclərə nisbətən çox azdır.

Əgər biz bu az olan xərcləri böyük-böyük tay şəklində və kəndlini fəqir bir halda göstərmişiksə, bunun mənası o deyil ki, kəndlilərə heç bir şey verilmir. Bu məzhəkə yazıçılığında adət olmuş bir mübaliğədir.

Bizim ancaq sözümüz budur ki, və indi yenə bunu arzu edərdik ki, qeyri idarələrə və qeyri müəssisələrə verilən az-çox pulların yenə mümkün olan qədərini qənaət edib, kənd maarifini qüvvətləndir-məlidir.

İdarədən

“Molla Nəsrəddin”, 17 noyabr 1923, № 37

HEYİF OLSUN!

Heyif olsun keçən günlərə! Heyif olsun o nemətlərə ki, bu zalım oğlu yeni əlifba əlimizi onlardan üzdü.

Keçək mətləbə.

Xoşa o günlərə ki, körpə uşaqlarımız dərəcə gedən günü sifətəsi Quramı açırdılar qabaqlarına və höccələyə-höccələyə tutuquşu kimi başlayırdılar oxumağa: “inna ənzəlnahü...”. Doğrudur, oxuduqlarını qanmırdılar, necə ki, tutuquşu da dediyini qanmır; amma söhbət qanmaqda, ya qanmamaqda deyil və qanmaq da heç lazım deyil. Ancaq bircə bu lazımdı ki, ulu Tanrı qoy görsün ki, mən onun kitabını oxuyuram; bəlkə rəhmi gələ və mənim atamı və anamı da bağışlaya, bəlkə də abavü əcdadımı da bağışlaya.

Heyif və yenə də heyif...

İkinci növbədə heyif olsun qədim Şərqi mətbuatımıza ki, bu təzə hürufat hələlik bizi ondan uzaqlaşdırdı.

Heyif olsun Firdovsi əminin şahlar naminə yazdığı “Şahnamə”sinə; həməni “Şahnamə”yə ki, dünya yaranandan indiyə kimi bircə nəfər türk oğlu türk o kitabı əlinə alıb, oxuyanda başa düşməyib ki, nə oxuyur və niyə oxuyur.

Heyif olsun qoca Sədinin “Gülüstən”inə ki, bu kitabdan düşən uşaqlarımız bədbəxt olacaqlar; çünki o gözəl nəsihətlər ki, orada ya-

zılıb, – o nəsihətləri ayrı bir kitab sahibindən eşitmək müyəssər olmayacaq; xüsusən o qədər təməllüq ki, Sədi tərəfindən padşahlara olunur, bu özgə bir nemətdir.

Üçüncü dərəcədə heyif olsun sair kitablarımıza: filosof Hafizimizə ki, minlərcə bədbəxt müsəlman qardaşların vaxtlarını yetmiş iki min mənali, amma həqiqətdə lap mənasız şeyləri oxumağa sərf edibdi.

Heyif olsun o lotu Nəbatimizə, o dindar Racimizə, o sinəzən Dil-suzimizə və bunlara oxşar qeyri belə-belə şair və mairlərimizin kitablarına.

Axırıncı növbədə heyif olsun o gözəl müsəlman xəttinə, farsın və anadoluların şikəstə yazısına, ərəbin “Quran”ına, xətti-təliq və nəstəliqə. Heyif olsun zənqəhbə Mirzə Mehdixanın “inşa” xəttinə, “tərəssül” xəttinə və bunlardan savayı heyif olsun minlərcə belə-belə islam yazılarına ki, mərhum Mirzə Fətəli və Mirzə Məlküm xan o yazıları ilan-qurbağa adı ilə şöhrətləndiriblər.

Əgər birisi mənə belə xəbər gətirə ki, yuxarıda saydığımız mətbuat – qurandan savayı bir təndirin içinə düşüb yanıbdı, mən heç dərd eləməyəm; bəşərtə deyələr ki, bu kitabların yerini təzə kitablar tutub, məsələn, “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, Mirzə Məlkümxanın risalələri, Mirzə Fətəlinin komediyaları, Mirzəağa xan Girmanın mürasilələri, Vaqiflə Sabirin şerləri və qeyriləri.

Bunlar hamısı keçəndən sonra yenə ümidvarlığımız artıqdır ki, yeni türk əlifbasının vücudu ilə bundan sonra qabağa getmək yolu bizim üçün işıq gərək olsun.

Molla Nəsrəddin

“Yeni yol”, 25 noyabr 1923, № 36

DƏRS KİTABLARIMIZ

Bir dərs kitabına rast gəldim, bu kitab mərhum Mahmud əminin “Üçüncü il” kitabıdır ki, hal-hazırda məktəblərimizdə oxunur və Maarif Komissarlığında mövcud olan nəşriyyat şöbəsinin izni ilə çap olunmuşdur.

Dəxi nə söz? Kitab – kitabdır; kitabın ki, buynuzu olmaz?! Nə irad? Nə tənqid? Amma mən bilmirəm, mən hamıdan ağıllıyam, ya hamı məndən ağıllıdır?!

Sözüm burasındadır ki, mən bu gün böyük oğlumun əlində kitabı görüb aldım, baxdım, axıra kimi göz gəzdirdim və məcbur oldum kitabın axırlarında bir neçə vərəqi cırıb tullayam kənara.

Cırıb atdığım vərəqlər bunlardır:

1) səhifə 184 – “Daşlar və mədəniyyət” ibarələrindən bir nümunə:

Heyvanları böyüklükləri ilə, şəkilləri ilə, üzvlərinin təxalifi ilə bir-birindən fərq və təmayiz etmək olur; fəqət daşlar bu vasitə ilə təfriq olunmaz...

Bununla belə dürlü-dürlü daşları bir-birindən ayırmaq üçün başqa övsaf təhri etməlidir...”

Bu vərəqi cırıb tulladım; çünki bu dil bizim dil deyil.

2) Səhifə 186 – Dəmirin şənindən yazılan şerlər:

“Burada nasıl çalışıyor şu sıtmalî əmələ...”

Zavalında vücud zəif, bəniz qansız, sırt qanbur.

Ayaq çılpaq, üsir sıqlam olmuş, üst çamur.

Əcəb, nədir çıxardıqı bunun bunca əmcələ?..

Əgər burası nəslə yazılmış olsaydı, o vaxtda dəxi əmələnin qeydinə qalmışlar – deyə saxlaya bilərdim. Amma bunu da cırıb tulladım. Əgər bunlar həqiqətdə şerdilərsə, onda nə lazım yazıq uşaqlarımızı öz əlimizlə şerdən iyrendirmək?..

3) Səhifə 191:

Ədəbiyyat nümunələrindən parçalar.

Mənahi: zövqünüzümü? Bir təhaşi yoqmu xalığdən?

Sizi niranə sövq etməzmi bu üsyanlar, insanlar?

Doğrudur, bu ibarə möhtərəm “Füyuzat” jurnalından götürülüb. Amma bunu türklər üçün yazıya götürən yəqin ki, əslində dəli imiş.

Söz yox, bunu da tulladım.

4) Səhifə 193 – “Türk obasına siyahət”.

Heyif bilmirik ki, Sevim Bikə türk obasında yaşayan camaatla nə dildə danışır; çünki bu hekayə ərəb dilində yazılıb. Bu səbəbdən, kitabdan cırılıb atılmalıdır ki, mən elə elədim.

5) Səhifə 200–201 – təmuz və qış barəsində dərc olunan Tövfiq Fikrətin şerlərini çap etmədən qabaq azərbaycanlıların dilinə çöndərməli idi.

Bunu da kitabdan çıxartdım.

6) Səhifə 203 – “Misir xatiratımdan”.

Çürük, məzmunu çürük, dili çürük, məsləki çürük.

Əgər bu kitabı yazan mərhum müəllimimiz kitabını bu şəkildə meydana qoyubsa, bu iş onun şəxsi işidir, onun ağılı belə kəsib.

Amma təəccüb burasındadır ki, indiki əsrimizdə açıq bir ana dilinə möhtac olduğumuz yerdə bir nəfər də mənim kimi bir namərd insafa gəlib dillənmir və demir ki, a balam, bu ərəb dili behiştə gedənlər üçün lazımdır; çünki ağayi-Məclisi əleyhürrəhmə buyurlar ki, behişt əhli ərəb dili, cəhənnəm əhli məcus dili danışır.

Aman günüdür, nə dil olur olsun, – qoy məcus dili olsun, – ancaq oxuyub qanmalı olsun.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 15 dekabr 1923, № 40

BEHIŞT ƏLİFBASI

Əgər Ağayi Məclisi əleyhürrəhmə doğru deyibdi ki, behişt əhlinin dili ərəb və cəhənnəm əhlinin dili məcus dilidir, onda daha aşkardır ki, behişt əhlinin əlifbası da ərəb əlifbası gərək olsun.

Onun üçün də həmin ərəb əlifbasını şərq əhli o dərəcədə əziz tuturlar ki, bu əlifbanı tullayıb, latın əlifbasını qəbul etmək kimi söhbətlərini islam dinini tullayıb, latın dinini qəbul etmək kimi “nasəza” mənzələsində tuturlar.

Müqəddəs İrənin müqəddəs Rəşt şəhərində çıxan “Nidayi-Gilan” qəzeti bizim yeni əlifbaya elə haman behişt və cəhənnəm nəzəri-nöqtəsilə baxır. Məzkur qəzetin rəyincə biz yeni əlifbaçılar çoxdan cəhənnəmlik olub getmişik, onun üçün də dünyavü aləm yaranandan indiyə kimi nə qədər yer üzündə yaşayan adamlarda bir təqsir var, nə qədər günah baş verir, hamısını cəm eləyib, biz yeni əlifbaçıların üstünə tökür.

“Nidayi-Gilan” qəzeti yazır ki, Azərbaycanda latın əlifbasını icad edən bolşeviklərdi. Onların (bolşeviklərin) batini-xəyalı Azərbaycan türklərini sair türk ölkələrindən və sair müsəlmanlardan ayırmaqdır.

Qəzetin həmin töhmətinə cavab vermək mənim vəzifəm deyil: hər kəs hər kəsi istəyir ayırsın, istəyir ayırmasın. Amma burada bircə şey nəzərə gəlir: biz Azərbaycan türkləri sair türk tayfalarından və sair müsəlman millətlərindən ayrılacaq, bəs onda görəsən, ayrıldıqdan sonra bizi rusmu etmək istəyirlər, ermənimi, gürcümü? Amma millətin bir

yarısını o biri yarısından ayırmaq ustaları “Nidayi-Gilan”ın gözü qa-bağındadırlar.

Bu ustalar ibarətdirlər Tehran hökumətinin İran Azərbaycanında əyləşən varlı və qeyri məmurlarından: bunlar hamısı farslardır və fars dilindən başqa bir özgə dil danışmırlar. İstər Mərənddə olsun, istər Culfada, istər Astara ya Zunuzda, heç bir kəsin hünəri deyil həmin məmurların yanında bir kəlmə türk sözü danışsın və yazsın.

Hələ İran Azərbaycanı səhldir: Naxçıvan, Gəncə, Bakını da tehrançılar fars ölkəsi və burada yaşayan xoşbəxt müsəlmanları elə fars adlandırırırlar.

Əgər bolşeviklərin batində fikirləri bizi bir-birimizdən ayırmaqdır, bunu ancaq yeri-göyü yox yerdən yaradan bir Allah bilir, bəs sən Tehran hökumətinin qıp – qırmızı politikasına niyə bir söz demirsən ki, hazır qırmızıca bizim Araz otayının Zünuz və mərəndli qardaşlarımızı fars eləmək istəyirlər.

Hə, əgər sən düz adamsan, bəs bu işə niyə dinmirsən?

Molla Nəsrəddin

“Kommunist” qəzeti, 30 dekabr 1923, № 296

BƏDBƏXTÇİLİK

Möhtərəm “Kommunist” qəzetinin 294-cü nömrəsində yoldaş Qarayev müəllimlərin həyatını təmin etmək barəsində söhbət açıb gəlir çıxır “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsinə. Bura gəlib çıxdıqda məqalə sahibi deyir ki, bu məcmuənin məzmununu büsbütün dəyişdirməli, “bir çox anlaşılmayan məqalələrin və bir çox tartanpartanların əvəzinə müəllim və müəllimlərə yol göstərici, dəsturül-əməl verici, onların məişətinə dair şeylər yazmalı. Onu müəllim və müəllimlərdən ötrü məcmuə etməli”.

* * *

Qarayev yoldaş “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində yazılan yazıların adını “tartan-partan” qoyur; amma biz bir özgə cür deyirik: biz deyirik ki, bunların adı məhz bədbəxtçilikdir.

Ondan ötrü bədbəxtçilikdir ki, min doqquz yüz iyirmi üçüncü ildə, Azərbaycan Şura Cümhuriyyəti mərkəzi Bakı şəhərində əmələ və kəndli hakimiyyəti əsərində çap olunan “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsi elə bir surətdə meydana çıxdı ki, nəinki indinin bu saatında, nəinki beş-on il sonra, bəlkə yüz il də bundan sonra nə Azərbaycan kənd və əmələləri, nə onların nəvə və nəticələri “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsini əllərinə almaq istəyəndə, başa düşməyəcək ki, aya orada çap olunan tartan-partan nə dildə çap olunub və niyə və kimdən ötrü çap olunub?

Başdan bir-iki məqalə yazanlar, yer üzünün cəmi elm və fənlərini oxuyub qurtaranlar bu zalım oğlu əlləməyi-təftəzanilər bir dəfə də olmadı ki, insafa gəlib yazıq millətin azsavadlılarını da nəzərə alsınlar, kənd müəllimlərini[də] nəzərə alsınlar.

Sonra.

Şeir, şeir, şeir və yenə də şeir. Təzə şairlər, çürümüş şairlər. Mənalı şerlər, mənasız şeir. Hər əsrin şairləri. Hər məsləkin şairləri. Hər millətin şairləri: ərəb, fars, türk.

Sonra.

Həqiqətdə olmuş şairlər, ixtirai şairlər (yəni heç yox imişlər).

Ölçü-biçiyə vuranda məcmuənin yüzdə doxsan doqquz hissəsi nəzəmdir. Bircə bunu başa düşmədik, əgər məqsəd təzə ərsəyə gələn cavanları şairliyə tərəf tuş etməkdir – burada dəxi osmanlı şairlərimiz bizim üçün böyük ibrətdir (və böyük iftixardır).

Söz yox, dəxi şerdən başqa özgə bir yazıya lüzum yox. Əgər məcmuəni idarə eləyən bir müdir olsa idi, bir müdir əvəzinə on müdir olmasaydı, yəqin ki, bu xatalar baş verməzdi.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, İyanvar 1924, № 1

İKİ XİLAFƏT

Bir neçə gün bundan qabaq qəzetlər yazırdılar ki, Türkiyədə xilafəti qaldırmaq istəyirlər. Mən bu söhbəti eşidəndə çox nigaran oldum: qorxurdum ki, dünya-aləm bir-birinə toxuna, gün məqrəbdən çıxsa, göylərə vəlvələ düşsə, yerlərə zəlzələ düşsə. Qorxurdum Dəccal xüruc edə və... xülasə canıma çox belə-belə qorxular düşürdü.

Doğrudan da, öz aramızdı, necə yeni xilafət aradan götürülsün?!
Necə bilirsən, xilafət nədən ibarətdir?

Və müsibətə!! Və şəriətə! Cəm olun, ey yer üzünün şieləri!! Ağah
olun, ey Allahın mömin bəndələri! Din əldən getdi!..

* * *

Hələ bir saatlığa tutaq ki, sənin sözün haqq. Sən deyirsən ki, xilafət indiyə kimi bir əsarət zənciri kimi islam millətlərinin boğazına dolaşmış, boğmaqda idi: ayağına dolaşmış, qoymurdu bir addım da qabağa qoysun. Hələ bunu belə deyirsən de: vəbalı – sənin öz boynuna.

Amma indi dəxi sözün nədi? İndi də keçirsən müqəddəs ərəb hürufatımıza: deyirsən ki, xilafətnən bir yerdə ərəb hürufatı da gərək aradan götürülsün.

Dəxi bu olmadı: sən xilafətə sataşanda mən görürəm ki, dünya bərhad olacaq. Amma sən ki, xilafətin üstə ərəb hürufatını artırırısan, elə doğrudan da nəinki Dəccal, bəlkə Sahibəzzaman özü də dörd nayibi ilə birdən zühur edib, Türkiyə liberallarının baş-gözünü vurub özəcək.

Molla Nəsrəddin

“Yeni yol”, 11 mart 1924, №6

ƏLİQULU NƏCƏFOV

“Molla Nəsrəddin” – tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil. “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarımla qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşıyam.

Bu əziz yoldaşlarımızın biri də mərhum Əliqulu Nəcəfovdu.

Bu gün onun ölümünün beşilliyidir. Həmin qəzetdə yer olmadığı səbəbdən mərhum yoldaşımın barəsində təfəsilat verməyi sonraya qoyuram. Ancaq bu gün keçmiş günləri yada salıb, hədsiz təəssüflər edirəm. Təəssüflər edirəm ki, Əliqulu Nəcəfov kimi həqiqi və ləzzətli əhli-qələm və şairimiz bu dünyadan vaxtsız getdi və məcmuəni öz köməyindən məhrum qoydu.

Mənim yəqinimdir ki, Əliqulu Nəcəfovü tanıyan və onun yazıları ilə vaxtında fərəhlənən cəmi oxucu və dostlarımız mənimlə bərabər bu gün onu yada salıb qəlblərinin dərinindən qəmgin olacaqdır.

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdiri:

Cəlil Məmmədquluzadə

“Kommunist”, 14 mart 1924, № 60

ŞEİR NƏŞƏSİ

“Şərq qadını” məcmuəsinin 3-cü nömrəsinin 49-cu səhifəsində yazılıb:

“İdarəmişə gənc yazıçılarımız tərəfindən gələn yazıların çoxusu şeir və nəzmdən ibarətdir. Bu üçüncü nömrəmiz təb olunana kimi idarəmişə qırx beşə qədər mənzum əsərlər gəlmişdir. Bunların yüzdə həştadının məzmunu bir-birinə oxşar olub hamısı eşqdən, məhəbbətdən, vüsaldan, kaman qaşlardan, lələdən, bülbüldən, güldən, pəridən, ulduz gözlərdən və habelə şairanə nazik mətləblərdən bəhs etməkdədir”.

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin də 5-ci nömrəsində belə yazılıb:

Şeir nəşəsilə məst olan şairlər tək bir Azərbaycanda deyil; Türkiyədən başlamış yer üzərində yaşayan cümlə müsəlman qələm sahibləri şairdirlər.

Nə qədər ki, Qərbdə, yəni elm və fənn ilə, texnika ilə şöhrət tapmış millətlər arasında eşq və məhəbbət şairləri azdırlarsa, o dərəcədə biz cənnətin hurilərini xəyal ilə qucaqlayan islam ümməti içində eşq və məhəbbət şairliyi günü-gündən artmaqdadır.

Onunçün də onlarda dünya mədəniyyəti tərəqqi tapmaqdadır, bizlərdə də xəyalat “mədəniyyəti” şöhrət tapmaqdadır. Orada qələm sahibi öz fikrini sadəcə kağıza götürüb ildırım itiliyi ilə dünya və aləmə yayır, bizlər də sol ovcumuza bir balaca kağız alıb, gözlərimizi göyə axıdıb, qafiyə axtarıq və məzmunu vəzn qafiyəyə qurban gətirib şeir yazırıq.

Məzmun da ki, həmin bir məzundur: eşq və məhəbbət.

Allahın rəhməti olsun sədilərə və hafizlərə, nəbati və bunlara təqlid edən min-min bədbəxt şairlərə ki, onların tərbiyəsi altında

meydana çıxan həmin cavanlardır ki, “Şərq qadını”nın üçüncü nömrəsinə kimi qırx beş mənzum əsərdə qırx beş yarı, yəni qırx beş elmsiz müsəlman qızlarının qara saçlarını və qırmızı yanaqlarını qafiyəyə düzüblər.

Nəticə: nəticədə millət avam, millət cahil, millət ac!..

Bir surətdə ki, hər bir qələmin öz müqəddəs vəzifəsi var: birinci növbədə millətin xoşbəxtliyi yolunda xidmət etmək.

Xoşbəxtliyin əvvəlinci şərti toxluqdur ki, bunun üçün də çörək yaratmaq zəhməti lazımdır. Bu ola gərək hər bir qələm sahibinin amalı! B. Mürşüd yazan kimi:

Bu dünyaya dərd çəkməyə gəlmədim,
Hicrə düşüb yaş tökməyə gəlmədim,
Yar yoluna göz dikməyə gəlmədim,
Eşq ilə yanmaqçın yaranmamışam.
Qarnımı heç qara gözlər doyumaz,
Mən ac qalmaq üçün yaranmamışam.

İxtiyar məndə olsa, şeir nəşəsini qədəğən elərəm, necə ki, tiryək nəşəsi qədəğəndir.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 6 aprel 1924, № 5

KÖHNƏ DƏRDİM

Şərq qadını məsələsi mənim dərdimdir. Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstündə vurulub. Onunçün də “Şərq qadınçılar”ın dərdini mən hamıdan artıq anlaya bilirəm.

Nədir onların dərdi?

Şərq qadınını azad etmək.

Nədən?

Şəriətin kəməndindən, müsəlmançılığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara çarşabın zülmətindən! Və azad edəndən sonra azad Şərq qadınını tərbiyə etmək, ona həqiqi yol göstərmək, öz vəzifəsini bildirmək, qadınlıq şərtlərini anlatmaq, analıq borcunu dərs

vermək, övlad tərbiyəsinin nə olduğunu təlim etmək ki, bəxtiqara Şərq qadını gözünü açıb, çıxsın Şura əsrimizin geniş meydanına və cürət ilə desin: “Mənim də bu dünyada yaşamağa haqqım var! Çünki indi dəxi mən azad Şərq qadınıyam!”.

Budur, Bakıda bir il bundan qabaq çıxmağa başlayan “Şərq qadını” məcmuəsinin arzusu və amalı!

Nə müqəddəs vəzifə! Nə ali məqsəd!

Onunçün də iftixar etsinlər gərək məcmuənin baniləri, ruh verənləri, əhli-qələmləri və nə surətdə olmuş olsa ona kömək göstərənlər. Çün Şərq inqilabı tarixində “Şərq qadını” kimi bir əsrin xidməti gözəl sütunlarla qeyd olunacaqdır. Mənim buna etiqadım möhkəmdir.

C. Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin)

“Şərq qadını” jurnalı, oktyabr 1924, № 10

FÜZULİ

Füzulinin ədəbi fəaliyyətindən dörd yüz il keçmək münasibətilə lazım gəlir ki, onun etdiyi xidmətlərindən və onun güzaranının necə keçdiyindən bir az yazılısın.

Bunu “Molla Nəsrəddin” daha artıq yazmalıdır. Çünki rəhmətlik Füzuli “Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsindən başlayıb, bu günə qədər məcmuəmizdə iştirak etmiş və şerlər yazmışdır. İndi çox adamlar deyəcək ki, Molla səfehəlmişdir.

Füzuli bir Hilləli olub, Bağdadda böyüyüb, özü də kitabında and içir, qəsəm edir ki, vallah–billah mən doğulduğum yerdən heç yerə getməmişəm. Buradaca ölüb, basdırılmışam. Özüm də 970–ci ildən sonra heç dünyada olmamışam.

İndi “Molla Nəsrəddin” başlayıb ki, xeyr, Füzuli səhv edib, yazıb. Füzuli bizim məcmuədə işləyir. Yenə də işləyəcəkdir. İnanmırsınız, götürünüz “Molla Nəsrəddin” məcmuələrinin 20 illiyini tökünüz qabağımıza. Hansı şeirə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir düz vardır. Şairlərimiz burada deyəcəklər ki, “Molla Nəsrəddin” bizi bihörmət elədi. Bizə iqtibasçı dedi. Əstəğfürulla, “Molla Nəsrəddin” bu sözü heç vaxt deməz. Amma nə çarə eləyək? Keçmiş əsrlərdə

gələn Sədilər, Füzulilər o qədər xalqın həyatını əhatə edə bilən bir şair olmuşlar ki, birisi türkcə, birisi də farsca deməmiş bir söz qoymayıbdır.

Bu gün Arifin və başqa İran şairlərinin əsərlərini götürüb, axtaranda görərsən ki, yenə şeri yazanda Sədini yadına salmışdır. Onun kimi bizim türk əruz şairlərimiz də şeri yazanda Füzuli gəlib, durur gözünün qabağında. Deyir ki, öləsən də mənim təsirimdən çıxma bilməyəcəksən. Molladan yazmaq istəsən yazmışam, varlıdan yazmışam, rüsvətxordan yazmışam. Bu gün get, sabah gəldən, yəni zaftra-zavtradan yazmışam. Bütün işini-gücünü, dərslərini buraxıb şeir yazanlardan yazmışam.

Müxtəsər, hər şeyi əhatə eləmişəm. Nə qədər bu üsul varsa, mən də varam. Mənim üsulumu atıb-gedən məzəçilər daxi Əbülhamidin və başqalarının şeirlərinin başına iqtibas oyunu gətirəcəkdirlər.

Biz vətən cəhətinə yox, ancaq bu kimi cəhətlərə görə deyirdik:

– Füzuli azərbaycanlıdır. Çünki dili Azərbaycan dilidir. Onun məktəbi-ədibəsi bizim şairlərin başına girib, bütün əsərlərində bir Füzuli ruhu görülməkdədir.

Füzuli Sultan Səlim, Sultan Süleyman, Şah İsmayıl, Şah Təhmasib dövrlərindəki insan qırğınlarını görüb, feodal dövrünün ən qızgın vaxtında yetişmiş bir şairdir.

“Molla Nəsrəddin” sözünü qurtarıb deyir ki, Füzuli diridir. Füzuli şeir dövrünün hazırladığı yeniliyə məğlub olmaz və sarsılmaz bir qüvvədir.

“Molla Nəsrəddin”, 23 may 1925-ci il, № 21

BİR AZ DA ÖZÜMÜZDƏN

“Yeni fikir” yoldaş!

Keçənlərdə bərimizdə, yəni “Molla Nəsrəddin” haqqında bir tənqid yazmışdınız.

Sözün doğrusu, bu tənqid deyildi. Bəlkə bərimizdə bir tərifiyə idi.

Hətta bilmək istəsəniz məcmuəmizin satışına da xeyli təfəvüt etdi. Belə ki, məcmuəmizin satışı bir-iki yüz də artdı.

O zamandan hey fürsət axtarırdıq ki, biz də sizə bir yaxşılıq edib, xəcalətinizdən çıxmaq.

İndi əlimizə belə fürsət keçdiyi üçün bu xəcalətdən çıxmaq istəyirik. Ancaq dərd burasındadır ki, bizim tərəfimiz tərsinə olacaq.

Nə edəsən ki, bizimki əvvəldən belə gətiribdir. Ağzımızı xeyirliyə açə bilmirik.

Düz ilə işimiz yoxdur.

Yaxşılığımıza yamanlıqla cavab verəcəyik.

Yenə deyirik ki, bizim bu yamanlığımız məcmuəmizin təbiətin-dəndir. Yəni :

Hişi – əğrəb nə əz rəhi-kin əst,
Müqtəzayi-təbiətəş in əst.

Nə isə, mətləbə keçək.

Əsl məsələyə keçmədən əvvəl oxucularımıza köhnə Molla Nəsrəddinin bir lətifəsini xatırlatmaq istəyirik:

Molla bir gün arvadına deyir ki, evdə pendir varsa, ver bir az yeyək. Mədəyə xeyri vardır.

Arvad yox cavabını verdikdə Molla da deyir ki, yaxşıdır ki, yoxdur. Dişə çox zərəri var.

Arvad soruşur ki;

– A kişi, o dediyinə inanaq, ya sonra dediyinə?

Molla cavab verir ki;

– Varsa, əvvəl dediyimə. Yoxsa, sonra dediyimə.

İndi bizim “Yeni fikir” yoldaşımızın işi Mollanı da keçibdir. Biz də lap məəttəl qalmışıq ki, yoldaşımızın hankı dediyinə inanaq. Çünki Mollanın arvadının şəkki bir ilə iki arasında idi. Bizim şəkkimiz isə üç ilə dörd və bəlkə dörd ilə beş arasındadır.

Bir-bir sayaq:

1. Ə.Şərif məqalə yazır:

“Yeni fikir” çap edir.

2. Ə.Qərib yazır ki, Ə. Şərif tartan-partan yazır.

“Yeni fikir” çap edir.

3. Ə.Şərif də, Ə. Qərib yazır ki, tartan-partan sənin yazdıqlarıdır.

“Yeni fikir” yenə çap edir.

4. Gənc də yazır ki, Ə. Şərif də, Ə. Qərib də həvcguluq edirlər (yəni ikisi də tartan-partan yazır). ”Yeni fikir” bunu da çap edir. bunların hamısını deyən “Yeni fikir” yoldaşımızdır.

İndi biz Mollanın arvadı kimi “Misala münaqişə yoxdur” məəttəl qalmışıq ki, hankıya inanaq?

Tartan-partan yazan:

Ə.Şərifmidir?

Ə.Qəribmidir?

Yaniki hər ikisimidir?

Bəs onda gənc haqsızımızdır?

“Yeni fikir” yoldaşımızın əvəzinə yenə özümüz cavab verərik. Biz olsaydıq əvvəldən ya tartan-partan yazana meydan buraxmazdıq. tartan-partana heç olmazsa gənc yoldaşdan əvvəl, bundan belə tartan-partan yazmağı idarə adından tövsiyə edərdik.

Oxucularımız qoy bizim biri-birimizlə bu səmimi qonuşmamızdan sıxılmasınlar. Həmişə siz oxucularımızdan yazırıq. Ara bir özümüzədən də yazanda qiymətmi qopar?

“Yazıçı”

“Molla Nəsrəddin”, fevral 1926, № 7

“X” HƏRFİ

“Ölmək ölməkdə, xırıldamağa nə var”

Atalar sözü

Bakıda köhnə müəllimlərimizdən mənə bir məzəli və adam güldürən dostum var. Özü də hərdən bir qəzetələrdə məqalə də yazır. Dünən mənə görüşümə gəlmişdi. Çünki eşitmişdi ki, azarlıyam.

Söhbət türkoloji qurultaydan düşdü.

Mən dedim ki, ola bilər ki, həmin qurultay “X” hərfini türk hərflərinin içindən bilmərrə çıxardıb tullaya.

Qoca müəllim təəccüb elədi və bu söz ona xoş gəlmədi. Çünki özü köhnə ədəbiyyatımızın təsiri altında tərbiyə tapdığı cəhətdən yazımızdan “X” hərfinin kənar olmağını xoşlamadı.

O, nə qədər “X” hərfləli türk kəlmələri söylədisə, mən onu inandır-dım ki, bu kəlmələrin hamısının “X” hərfi “Q” hərfinə əvəz olacaqdır.

Dostum dedi:

“Bax”.

Mən dedim: “Baq”

O, dedi: Qorxmaq. Mən dedim: “Qorqmaq”.

O, dedi: Oxumaq, mən dedim: Oqumaq.

“X” səsi bir qaba səsdir və türk dilinə yarayan deyil. Bizim üçün də bu səsin heç lüzumu da yoxdur. Buna görə də gərək bundan sonra türk dilində nə “X” səsi ola və nə də bunun əlaməti “X” hərfi yazıla.

Əlbəttə, dilimizdə işlənən ərəb və fars sözləri bura daxil deyildir. Məsələn:

Xoruz, xəbər, xiyar və qeyriləri.

Vaqiən mənim dostum çox məzəli və çox adam güldürən bir vücutdur.

Ona xoş gəlməyən bu sözləri məndən eşidib, ayağa durdu və and içdi ki:

– Sənin əziz canın üçün hərçənd deyirlər ki, qurultaya hər bir kəsi daxil olmağa qoymayacaqlar. Çünki yer azdır. Amma mən bir fənd ilə özümü ora salacağam və qurultayın qərarlarının intizarında olacağam. Elə ki, gördüm bəli, söhbət o yerə gəlib çıxdı ki, güya türk dilində “X” səsi yoxdur, onda mən özümü yatmışa oxşadıb, başlayacağam xoruldamağa.

Məclisə səs düşəcək ki, ədə, o xoruldayan kimdir? Yanımdakı adamlar deyəcəklər ki, burada bir qoca müəllimi yuxu tutub, yatıbdir. Onda mən birdən gözümü açıb, qurultay üzvlərinə deyəcəyəm:

Hey, nə deyirdiniz? Türk danışığında “X” səsi yoxdur. Bəs bu saat mənim xoruldamağımı eşidib, özünüz soruşdunuz ki, burada xoruldayan kimdir?

Biz hamımız gülməyə başladığımızda dostum da paltosunu geyirdi ki, çıxıb getsin. Gedə-gedə yenə belə deyirdi:

Siz öləsiniz, əgər bu fəndim tutdu, tutubdur. Əgər tutmasa, yalandan özümdən gedəcəyəm və bihuş olub, yıxılacağam və başlayacağam xırıldamağa. Onda yenə qurultay əzası təşvişə düşəcəklər və dilə gəlib, soruşacaqlar:

– A balam, o xırıldayan kimdir?

Burada mən yenə birdən gözümü açıb deyəcəyəm:

– Hey, indi də hünəriniz varsa, mənim xırıldamağıma “qırılmaq” deyiniz görüm. Siz öləsiniz, elə xırıldamaqdır ki, xırıldamaqdır. Qırıldamaq–zad yoxdur.

Mozalan

“Molla Nəsrəddin”, mart 1926-cı il, № 9

ƏRƏB ƏLİFBASI

Biz türklər burada əyləşib ərəb əlifbasını tənqid edənlərin qabağına çıxıb, bu tənqidçiləri pisləyirik və başlayırıq ərəb əlifbasının yaxşı tərəflərini üzə çıxarmağa və pis tərəflərini də inkar etməyə.

Amma pis olmazdı ki, bu barədə sahibkarların özlərindən də bixəbər olaq və ərəblərin özlərinin əlifbaları barəsində rəylərini bilək.

Əvvəla, buradan başlamaq lazımdır ki, hələ Şah Abbas əsrində ərəb hərfələrinin bir neçəsinin islahı söhbəti danışılmış.

Təqribən üç yüz sənə bundan əqdəm bağdadlı Şeyx Hilmi hərfələrin bir neçəsinin yazı şəkillərinə təgyir vermiş imiş. Şah Abbasın məscid memarlarının qoltuq ciblərində həmişə Şeyx Hilminin islah olunmuş əlifbası olarmış ki, məscid divarlarının yazılarını təzə üsul ilə yazsınlar.

On birinci əsrin əvvəllərində Mədinədə Mədrəsəyi–Hüseyniyyə müdərrişlərindən Məhəmməd ibn İmran əlifbanın nöqsanı və yazıb–oxumaq üçün hər bir babətdən əlverişli olmadığı barəsində yazdığı risalə o vədə xeyli qulü–qal törətmişdi. Hətta bir rəvayətə görə həmin risalənin surəti İran zəvvarı Hacı Səməd Qəzvini vasitəsi ilə İrana daxil olandan sonra mərhum Mirzə Mülküm xanın əlinə düşür. Sonralar məşhur əlifbaçı Mirzə Məhəmmədəli Üveysi, Mirzə Rzaxan Səfir və Mirzə Fətəli Axundovun əlifba inqilabı yolunda çalışmalarına səbəb olur.

Hal–hazırda Nəcəf ül–əşrəfdə əlifbaçılar üç məsləkə mənsubdular:

1. Ərəb əlifbası tərəfdarları.
2. İslahçılar.
3. Latin əlifbası tərəfdarları.

Ərəbistanın Məkkə, Mədinə, Kərbala, Bağdad və Nəcəf ül-Əşrəf və qeyri böyük şəhərlərində yeni ərəb əlifbası yolunda böyük danışıqlar var.

Hələ Cahiliyyə əsrində bina olunmuş Məkkə darülfünunun tarix dərsi müəllimi və Paris Sarbon darülfünunda iki fakültə tamam etmiş Ələddin Şecəri bir neçə il bundan əqdəm müdavimlərinə verdiyi bir konfransda demiş: ey mənim balalarım, mən görürəm ki, bu bədbəxt heroqliflər sizin gözlərinizi piş əz vaxt kor edir və bunun üçün də mənim ürəyim sizə həmişə yanmaqdadır.

Qeyri ərəb şəhərlərində ərəb və latın əlifbası məbəyində belə-belə mübarizə hərdənbir baş verməkdədir.

Demək ərəb əlifbasının bivəch olmağını heç ərəblər özləri də inkar etmirlər.

Amma bilmirəm indi içimizdə ərəb əlifbasını müdafiə edən türk balaları ərəblərin hansından vəkalət alıb, döşlərini qabağa verib, ərəb cızma-qarasını təsdiq etməkdədirlər.

Ləzzət burasındadır ki, ərəblər də bir vaxt bu cızma-qaranı bilmərrə buraxıb, adam əlifbasını qəbul edələr.

Ay keyf ondadır ha!

O vaxt pislilik hamısı bizə qalacaq.

“Əbcəd, həvvəz, hütti, kələmən, səfəs, qürşət, təxəs, zəzəc”.

Ay keyf ondadır ha!

Cırcırma

“Molla Nəsrəddin”, mart 1926-cı il, №11

BİBLİOQRAFIYA

(ZİYA PAŞA VƏ DERJAVİN)

Moskva qəzetlərində oxuduq ki, oranın nəşriyyat idarəsi on səkkizinci əsr miladinin məşhur şairlərindən Derjavinin əsərlərinin hamısını çapa verib, kəndli və əmələ içində intişar etmək əyalındadır.

Bu məsələ Rusiya mətbuatı dairəsində xeyli danışıqlar törədib; belə ki, “Pravda” qəzeti nəşriyyat idarəsi ünvanına bir para tənəli sözlər yazıb soruşur:

– Aya, rəvadırmı indiki yaşadığımız əsrdə ki, şahlar nüfuzu altından təzə xilas olmuş avam kəndli və əmələ camaatı bizdən fikirlər açan azad mətbuat gözləyir, – bunun əvəzində peşəsi rus padşahlarının şənində mədh və qəsidə yazmaqla məşhur olan bir boşboğaz, təməllüqçü və böhtançı Derjavinin əsərlərinin çapına bu qədər pullar sərf edək?

“Pravda” qəzetinin həmin iradına “İzvestiya” qəzetində bir neçə dəyərli cavablar oxuduq. Bunların biri məşhur kəndli və əmələ yazıçısı yoldaş İvanovun məqaləsidir. Biri də Qazan ruhani Darülfünunun professoru Markinin cavabıdır ki, bir neçə il bundan qabaq Bakı Darülfünunun Şərq fakültəsində osmanlı ədəbiyyatı müdərriyyəsinə dəvət olunmuşdu.

Bu iki cavabın biz şərqililər üçün şayani-əhəmiyyət olanı haman Markinin Derjavin barəsində nəzəriyyəsidir. Markin yazır:

– Doğrudur, biz yer üzünün zəhmətkeşləri cəmi padşahların və soltanların qəddar düşmənləriyik, necə ki, onlar da bizim düşmənlərimizdirlər. Yenə doğrudur ki, öz qələmi ilə padşahları və soltanları vəsfə çəkən hər bir qələm sahibi gərək bizim bədxahımız hesab oluna; amma buradan şairlər müstəsna olmalıdırlar. Səbəb də budur ki, şair dediyin Allahın doğma bacısı oğludur ki, [biz] Qərb tayfaları onları necə ki, lazımdır təqdir edə bilməmişik; amma Şərq millətlərinin içində şairlər əhalinin qənaət və əfkarında qibləgah mənziləsində bir mövqe tutublar.

Götürək, məsələn, Azərbaycan nəşriyyat işlərini. Orada təzə çapdan çıxan böyük divanlar içində gözə sataşan türk ədəbiyyatı tarixində məşhur Ziya Paşa haqqında kitab sahibi belə yazır: “Fransızların əfkarında böyük inqilab yapan Jan Jak Russonun “Emil” adlı kitabını türkcəyə tərcümə edən Ziya Paşa bir gün Soltan Əbdüləzizlə görüşmüş və məqami-təşəkkürdə atıdəki şərqiyi söyləmiş:

Dərdinlə görsən nə hala girdim,
Varımı, canımı yoluna verdim.
İllərcə vəslini gözlədim durdum,
Dünya gözü ilə bən səni gördüm.
Ömrümdə bu gün murada erdim.

Şəninlə sənin dünyalar dolsun,
Səbəb olanlar o qadar bulsun,
Bin kərə həqqə şükürlər olsun,
Dünya gözü ilə bən səni gördüm,
Ömrümdə bu gün murada erdim”.

Jan Jak Russonu da tərcümə etmək olar, soltana qəsidə də söyləmək olar; bunun heç eybi yoxdur.

Məqalə sahibinin bu sözünün müqabilində bir paraları da belə deyir:

– Əgər Ziya paşaların və qeyri köhnə şairlərin şahnamələrini və qəsidələrini biz indiki əsrdə çap edirik ki, asarı-ətiqə cümləsində muzeylərdə bir yadigar qalsın, – bu bir qeyri məsələdir. Amma söz buradadır ki, köhnə şairləri təzə oxuculara qələmə vermək və onları yazmaq üçün padşahları tərif haqqındakı şeirlərindən başqa şey tapmamaq da başqa məsələdir.

Dəli

“Molla Nəsrəddin”, 10 aprel 1926, № 15

MOLLA NƏSRƏDDİN MƏCMUƏSİNİN ƏN YAVUQ ƏMƏKDAŞLARINDAN

Elan

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 35 illik ədəbi fəaliyyətini qeyd etmək üçün Tiflisdə bu yanvarın 28-də, Rustaveli teatrosunda, “Yeni fikir” qəzetəsi binagüzarlığı ilə tərtib yubileyi axşamı veriləcəkdir.

Bizə qalsa, bu yubiley hələ tezdir. Yaxşı olardı ki, bir yüz il də gözləyərdik. Biryolluq möhtərəm ədibin yüz otuz beş illik fəaliyyəti gəlib çataydı. Çünki yazdıqları əsərlər də hələ azdır. Ancaq on-on beş böyük əsər və pyeslərdir. Bir o qədər kiçik əsərlər, vodevillərdir, bir o qədər hekayədir və hədsiz böyük və kiçik məqalələrdir.

Bunlar hamısı keçəndən sonra Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hər bir şeydən qabaq “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ibtidasından ta bu vaxtadək məcmuənin ən yavuşq əməkdaşlarından və məsləhətçi dərəcəsinə yoldaşlarından hesab olunur.

Köhnə yoldaşımızın bu dünyada başına nə qəzavü qədər gəlsə, qəlbimiz həmişə onun yanında olacaqdır. Onun üçün də qoca əməkdaşımızın bu günlərdə təhiyyə olunan yubiley bayramını “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi öz bayramı kimi alqışlayacaqdır.

“Molla Nəsrəddin”, 22 yanvar 1927, № 4, səh 7

MÜDAFİƏ HƏFTƏSİ

Oxucularımıza məlumdur ki, həmişə Şuralar İttifaqı əleyhində olan İngiltərə hökuməti bu axır vaxtda da cidd-cəhdlə bıçaq işlətməkdədir ki, bəlkə bir vəsilə ilə kəndçi-əmələ hökumətimizi aradan götürüb, özünü kommunizm ehtiyatından həmişəlik xilas etsin.

Bu qara niyyətini yerinə yetirmək məqsədi ilə Çemberlən hökuməti dünyada daha məmləkət qalmayıb ki, oraya əl uzatmamış olsun və oradan özünə kömək istəməmiş olsun. Bu yolda İngiltərə hökuməti böyük-böyük paralar sərf etməkdədir ki, Şuraların düşmənlərini bir yerə toplayıb onları qüvvətləndirsin və kəndli-əmələlərin üstünə küşkürsün və beləliklə dünyanı çalxalayıb öz məramına çatsın.

Şura-İngiltərə münasibəti kəsiləndən bu yana görürük ki, məğrib tərəfdəki qonşu Baltik Hökumətləri, xüsusən Polşa, Rumıniya – hərə bir növ miqqıldamağa başlayıbdırlar.

Aşkardır ki, həmin vüquatın vücudu ilə Şura İttifaqı, həmişə sülh və müsəlimət axtaran Şura İttifaqı daha xab-qəflətdə qalmağı əlbəttə, özünə rəva görməyəcəkdir və bərayi-ehtiyat özü üçün lazımı tədbirlər tökəcəkdir.

* * *

Budur, müdafie həftəsinin mənası ki, gündəlik türk qəzetimizdə oxucularımız bunun təfsilatını bişəkk oxuyub agah olublar.

Biz öz tərəfimizdən burada bunu qeyd edə bilirik ki, indiki müdafie həftəsinin mənasını və əhəmiyyətini ancaq o kəslər dərk edə biləcək və tərəfdar ola biləcək ki, zəhmətkeşlərin həqiqi dostu və tərəfdarlarıdır. Onun üçün də köhnəpərəstləri və keçmiş zamanların arzusunda olanları kənarda qoyub üzümüzü tuturuq öz həqiqi məsləkdaşlarımıza, yəni cəmi zəhmətkeş dostlarına və ümid edirik ki,

məmləkəti müdafiə etmək yolunda hökumətimiz tərəfindən təyin olunan müdafiə həftəsində hər bir kəs özünə yaraşan köməkliyi heç bir vəchlə müzayiqə etməyəcəkdir və bu köməklidən boyun qaçırmayacaqdır.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 14 iyul 1927, № 29

MƏŞƏDİ SİCİMQLU “KEFSİZ”

Keçmiş günlərdən

“Molla Nəsrəddin”in birinci ilinin birinci nömrəsində “Molla Nəsrəddin” şivəsinə yarayan məzhək şeirlərdən bir nümunə çap olunmuşdu: “Lisan bəlası”.

Ey dil, dəxi dinmə və sukut et, səni tarı,
Lal ol və danışma!
Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,
Mal ol və danışma!

və i. a.

Necə ki, məlumdur, bu şeiri yazan əsla şair deyil idi. Bu bir nümunə idi ki, bunu birinci nömrədə dərc etməkdə biz həqiqi “Molla Nəsrəddin” şairini axtarırdıq. Biz Sabiri və Məşədi Sicimqulunu axtarırdıq.

Bir tərəfdən birinci nömrəmizi şeir bəbətindən yarımçıq buraxmaq istəmirdik və digər tərəfdən də Sabirin və Məşədi Sicimqulunun dünyada varlığından xəbərdar deyildik. Əlimizdə də bu bir neçə yalançı şer parçalarından qabil bir şey yox idi.

Ancaq bunu deyə bilərik ki, öz-özlüyündə naciz bu şerlər çox böyük nəticəyə səbəb oldu: Şirvan torpağında, qazı Hacı Məcid əfəndi kimi canavarın qorxusundan sabun tiyanı dalında gizlənən Ələkbər Sabirin əlinə “Molla Nəsrəddin”in həmin birinci nömrəsi çatır, oxuyur.

–Pəh, pəh, pəh! Maşallah! Qələmi ver mənə. Ay arvad, sən də qapıları bərk bağla! Məni soruşan olsa de ki, gedib sabun satmağa. Məbadə Hacı Məcid əfəndinin müridləri və qoçuları xəbərdar olalar! Yoxsa məni səngisar edərlər. Al gəldi, Molla əmi:

Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan,
Dəng oldu qulağım!
Jurnal, qəzetə, hərzəvü hədyan oxumaqdan,
İncəldi uşağım!
Ağlın aparıb bəs ki, baxır gündə qaraya.
Yarəb, nə həmaqət!
Söz etməz əsər, çarə qalib indi duayə,
Tədbir elə, övrət!

və i. a.

Yenə:

Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir indi,
Fəhlə də özün daxili-insan edir indi!

Hə! Necə oldu “Molla Nəsrəddin”in “Lisan bəlası”nın şairi?

Səsini xırp kəsdi və kəsməkdən savayı özgə bir əlacı yox idi. O səbəbə ki, Sabir mərdi-mərdana özünü tulladı “Molla Nəsrəddin” meydanına və elə bir nərilti və gurultu ilə dalbadal yazmaqda davam etdi ki, hətta bəlkə özünə bərabər olan Məşədi Sicimqulunu da xeyli bir vaxt sükutda saxladı və elə yadıma gəlir ki, Sabirin “Molla”da zühurundan ta ilyarıma qədər Məşədi Sicimqulunun mənzum əsərləri idarəmizə gəlib çatmadı.

Və lakin ruslar demişkən, “heç bir şər yoxdur ki, orada xeyir olmasın”. Bu halı biz burada böyük bir mayeyi-təsəlli sanırıq. Məşədi Sicimqulu bu ilyarımın müddətində qələm ilə bizə kömək etməkdə özünü bizdən uzaq saxlamadı. Belə ki, bu müddətdə idarəmizə beş-on parça nəsrələ yazılmış şirin məqalə göndərdi. Bir surətdə ki, o vədələr Gəncə aləminin növ-növ guşələrini dadlı və duzlu dil ilə təsvir edən haman məqalələr öz vaxtında xeyli qiymətli idilər. Bunu unutmamaq ki, Sabirin şairlik qüvvəti-qələmi Məşədi Sicimquludan artıqdırsa da, ikincisinin mənsur qələminin mislini biz Sabirdə tək bircə dəfə də görmədik.

Məşədi Sicimqulu Kefsizin “Əlidəyənəkli” imzası ilə birinci mənsur məqaləsi gəncəli Bəşir Hacı Hüseyn oğlunun çinar ağacına çıxıb, dolaşa quşunu düşürməyinin rəvayətidir ki, məcmuəmizin birinci ilinin 11-ci nömrəsində (1906-cı ildə 16 iyunda) dərc olunubdur:

“Neçə gündür ki, 18 yaşında Bəşir Hacı Hüseyn oğlu çıxıb çinar ağacına dolaşa düşürsün. Quşu tutub cibinə qoyandan sonra ağacdən yığılıb, qılçası sınıb, aparıblar evə, atası gəlib deyib:

– Oğul, necəsən? Quş cibində ölməyib ki? Sağdırmı?

Deyib:

– Sağdır.

Atası çox şükürlər edib ki, nə yaxşı quş ölməyib, sağdır.

“Əlidəyənəkli”

Əz tərəfi:

Bu bir neçə sətirdə, doğrudur ki, vəzn və qafiyə yoxdur, bununla bərabər, Məşədi Sicimqulunun qələmindən törəyən belə-belə duzlu rəvayətlərin və zərif məzhəkələrin vəzn və qafiyəyə heç ehtiyacı yoxdur. On səkkiz yaşında Bəşir çıxır çinar ağacına dolaşa tutsun, quşu cibinə qoyandan sonra ağacdən yıxılır, qılçası sınır. Atası gəlib oğlunun yıxılmasını gördükdə, onun qılçasının sınmağının qeydinə qalır, ancaq oğlunun cibindəki quşun əhvalını soruşur; çünki atası özü də quşbaz imiş.

Bu bir neçə sətir ilə şairimiz bir bunu demək istəyir ki, on səkkiz yaşında Bəşir gərək dərstdə ola, gərək bu yaşda məktəbi bitirməkdə və uca məktəbə daxil olmaq fikrində ola, nəinki ağaca çıxıb quş tutmaqda ola. Bir də məqalə sahibi bunu istəyir desin ki, Bəşirin atası ki, gəlib oğlunun qılçasını sınımış gördü, lazım idi ki, fəvri oğlunun dərдинə qala, onun müalicəsinin dalınca ola, fəvri təbib gətirdə, oğlunun bu sində quş dalınca düşməyinə dilgir ola; amma bunların hamısının əvəzində, oğlunun qılçasının sınmağına əsla mütəəssir olmayıb, ancaq quşun qeydinə qalır; ancaq dolaşanın səlamət olmağını axtarır.

Məşədi Sicimqulu şairimizin ikinci məqaləsi məcmuəmizin birinci ilinin 14-cü nömrəsində çap olunub. Burada şair kitabfuruş Kərbəlayı Təbrizinin dilindən idarəmizə şikayət yazır; yazır ki:

“Ey Molla Nəsrəddin kişi, bəs deyilmi bu qədər mərdümazarlıq? Ay kişi, sən mənə bazarımı kasad eləyirsən. Üç aydır ki, məndə olan kitablar heç satılmır. Qabaqdan mağıl yaxşı satırdım, amma indi bir neçə kitab var, mənə cərimə olubdur; çünki daha satılmır. “Cameüddəvat” – 50 cild, “Təbiri-xab” – 30 cild, “Gülsüm nənə” – 270 cild, “Qırx sual” – 160 cild.

Əgər bunların pulunu göndərdin, xub, göndərməsən, gedərəm Marağada Molla Şükürün falaqqasını gətirərəm Tiflisə, sən ayaqlarını falaqqaya qoyub o qədər döyərəm ki, ölərsən. Bəsdir bu qədər mərdümazarlıq!”.

“Bəsdir bu qədər mərdümazarlıq” – şairimiz deyir. Şairimiz “Molla Nəsrəddin”in mövhumata çəkdiyi hücumunu lazımınca dərk etdiyindən, bunu düşünübdür ki, təzə tutub getdiyimiz yol həqiqətdə kərbəlayı kitab-füruşlara mərdümazarlıqdır. O səbəbə ki, “Molla Nəsrəddin”in vücudu ilə “Cameüd-dəvat”lar və “Xabnamə”lər daha mürur ilə hörmətdən düşəcəklər və hətta məktub sahibi bizi bir tövr hədələyir də: bu tamahkar kitabfuruşun zərərini göndərdin, – xub, əgər göndərməsən, Marağadan Molla Şükürün falaqqasını götürərəm, Tiflisdə ayaqlarını falaqqaya qoyaram!

Güman etmək lazımdır ki, falaqqa qorxusunu şairimiz Gəncə mollaxanalarında uşaqlıqda çox çəkibdir.

– Ədə, qırışmal, dərşini sabah əzbərləməyib gəlsən, ayaqlarını falaqqaya qoyaram!

Amma məktub sahibinin hirsli Molla Şükürün hirsindən qəliz imiş; ta o dərəcəyə kimi ki, falaqqanı götürüb ta Tiflisə kimi gəlmək istəyir.

Məcmuəmizin birinci ilinin 15-ci nömrəsində Məşədi Sicimqulu Kəfsizin bir məktubu çap olunub. Bu məktubun, sahibi üçün xüsusi əhəmiyyəti budur ki, ərəb hürufatını tənqid edir. Demək, haman məktub, şair Məşədi Sicimqulunu keçmişdə ərəb hürufatını xoşlamayanlar cərgəsinə daxil edir.

Məktubun məzmunu belədir:

“Ağdaşdan bir nəfər, ağa Qulam Tağıyev öz müştərilərinin birinə bir kağız yazıbdir və haman kağızda bir belə şəkil çəkibdir:

صمصا

Biçarə tacir məktubu əl-əl gəzdirib, heç bir kəs oxuya bilməyib; Gəncədə də ki, savadlı molla tapmaq mümkün deyildir. Axırda gətirdi mənə, mən də neçə gündür zərrəbin, nə bilim nələr vasitəsilə nə qədər edirəm, oxuya bilmirəm. Tacir yazıq da qalıbdır beləcə məəttəl. Nə eləsin? Nə hesabını başa düşə bilir, nə kitabını; nə mayasını qana bilir, nə qazancını.

Yazıqdır, gör buna rəhm eləyib oxuya bilərsənmi?..

İmza: “*Qanacaqsız*”

İdarəmiz o vədə şairin həmin məktubunun qurtaracağında ona bir belə cavab verdi:

“Məktubda çəkilən şəkli biz oxuduq və oxumaq çox asan imiş, yazılıb: “Müsəlman hürufatını icad eləyəne beş min rəhmət!”.

Necə ki, məlumdur, o vaxt biz həmişə ərəb hürufatı ilə də mübarizədə olmuşuq və bu mübarizədə bizə ən yavuuq köməkçi Məşədi Sicimqulu kimi qələm yoldaşlarımız olubdur.

Məcmuəmizin birinci ilinin ərzində Məşədi Sicimqulu Kefsizin mənsur məqalələrinin axırincısı “Cavan ilə hacı ağanın şirin söhbətidir” ki, haman ilin 13-cü nömrəsində çap olunubdur. Bu məqalədə bir cavan üzünü bir nəfər hacıya tutub deyir:

“ – Hacı ağa, məhəllə tələbələri üçün məscid hücrəsində qiraət-xana kimi bir şey açmaq istəyirik ki, qəzetdən-zaddan gətirib camaatı əhvali-zəmanədən xəbərdar edək. Siz nə qədər mərhəmət edirsiniz?”

Hacı:

– Necə? Mən hələ çərən-pərənə pul-zad vermərəm! Rəhmətliyin uşağı! Qəzeti küçədə oxuyanlardan mənim zəhləm gedir, sən hələ gətirib məscidül-həramə soxmaq istəyirsən?! Təzə “məssəb” çıxartmı-sınız?

Cavab:

– Neynək, bu dursun. Yetim uşaqların məktəb xərcini verməyə qərar qoyublar; o cümlədən bizim məhəlləyə yeddi uşağın xərci düşübdür. Onların birisinin xərcini siz veriniz, hacı, savabdır.

Hacı:

– Mənciyəz qələt elərəm! Savab olan şeyi mən yaxşı bilirəm. Yetim oxumağı-zadı neyləyir? Əgər “təmiz” uşaqdır, gəlsin mənim evimə qulluq eləsin, yemək-içmək verim, vəssəlam! Get ağılı başına yığ!..”

Bu bir neçə sətirin mənası, bir neçə sətir yox, bəlkə bir neçə səhi-fəyə sığışan bir mətləbdir. Əvvələn, köhnəpərəst bir hacının, başı savab və axirət ilə dolu bir hacının qəzetdən zəhləsi gedir: nəinki onu məscidül-həramə gətirməyə razı olmur, hələ bəlkə küçədə də qəzet oxuyanı görə bilmir.

İkinci, hacı, yetim uşağın məktəb xərcindən qaçır və hətta onun dərs oxumağını da lüzumsuz görür.

Uçuncü, həmin mömin və müqəddəs hacı, yetim uşağı öz evinə qulluq etməyə çağırır, bu şərtlə ki, uşaq “təmiz” olsun. Burada hacı axtardığı təmizliyin mənasını hacı özü də başa düşür və biz də başa düşürük: hacıya göyçək uşaq lazımdır!

Məşədi Sicimqulunun nəsrilə yazılmış duzlu məqalələrinin biri “Molla Nəsrəddin”in ikinci ilinin 35-ci nömrəsində dərc olunubdur. Burada şairimizin, Gəncə fahişəxanalarının bağlanmağı münasibətilə sərgərdan qalan cavanlara yazdığı gəlir və deyir ki:

“Bəs biçarələr nə eləsinlər? Gəncə elə bir şəhər deyil ki, adam qüssə edəndə bir yer ola, adam gedə, ürəyini açsın. Necə ki, Bakıda qüssə əl verəndə adam gedir dərya kənarına və dəryada çimənlərə tamaşa edib ürəyini açır”.

Məqaləsini şairimiz bir belə məzhəkə ilə tamam edir:

“Xülasə, Allah bəisin evini yıxsın, qapısını onların, yəni fahişələrin qapısı kimi bağlar qoysun ki, xalqı avara saldı!

Bu gün cavanların axırını görürəm: bir parasının əlacı kəsilib, gedib küçədə 8 – 9 yaşında oğlanlar ilə “gildirim parç” oynayacaqlar.

Xülasə, Allah bəisin evini yıxsın!”.

Bəli, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin davamının tamam ilyarımı keçdi və bu müddətdə hələ Məşədi Sicimqulu Kefsiz “Molla Nəsrəddin”də nəzm ilə yox, nəsr ilə yazmağa məşğuldur və bu ilyarımın müddətində Sabir dad-bidad etməkdədir. Məşədi Sicimqulu hələ dinmir və səbəbini özü də bilmir. Amma mən elə qanıram ki, Sabir kimi hünərvər şairin qabağına çıxmaq o qədər də asan olmaya gərək.

Məcmuəmizin nəşrinin birinci-ikinci illərində Zəngəzurda böyük aclıq üz vermişdi. Aclığa bəis bir tərəfdən taxılın qıtlığı və digər tərəfdən bəzi hadisələrin nəticəsində yolların bağlanması idi.

O vaxt biz məcmuəmizin 12-ci nömrəsinə “Qulibiyabani” sər-lövhəli bir məqalə ilə varlıqlarımıza təntənəli bir xitab dərc etdik. Ta ki ondan bir neçə vaxt sonra Sabirin “Tömeyi-nahar”ı bizim səsimizə səs verdi. Burada Məşədi Sicimqulu Kefsiz də meydana çıxdı və “pənəh Allaha” – deyib, Sabirin “Tömeyi-nahar”ına cavab olaraq “Çayda çapan qardaşım, ağılama, ağıları gör” mətləli şerini göndərdi.

Məşədi Sicimqulunu ilk dəfə məcmuəmizdə nəzm ilə danışdıran, onun təbi-şerini bürüzə verən haman “Temeyi-nahar” olubdur. Bunu da lazımdır qeyd etmək ki, Sabirin bu əsəri ilə Məşədi Sicimqulunun ona cavabının arasından bir neçə ay keçibdir və bu müddətdə Sabirin müxtəlif mövzuda əşarı dərc olunubdur. Demək, M. Sicimqulu, – haman M. Sicimqulu ki, öz dediyinə görə, “Molla Nəsrəddin”in bu vaxtadək bircə nömrəsini də başdan-ayağa oxumamış keçirməyibdir,

Sabirin bundan da qiymətli qeyri əşarına mütəəssir olmayıb, – nə qədər ki, “Tömeyi-nahar”ına olub, ona bir neçə aydan sonra cavab verməyi özünə borc bilibdir.

Nədir burada şairi mütəəssir edən? Əlbəttə ki, Mollanın mövzuudur.

Nədir onun mövzuu? Burada cavab çox müxtəərdir..

Zəngəzurda əhaliyə aclıq üz verib, erməni camaatına erməni ziyalıları vaqon-vaqon taxıl daşıyır, amma müsəlman intellidentləri qumar və eyşə uyub, aqları yaddan çıxarıblar. Burada necə ki, Sabirin də şikayəti aqların qeydinə qalmayan intellidentlərdəndir:

Bu intillidentlərin sözüün gətirmə çox aralığa,
Onları görmək istəsən, şərabi gör, qumarı gör!

Hələ Sicimqulu da öz cavabında deyir:

Söylə nə etmiş hələ intillidentlər, balam,
Sən danışan sözlərə səbr edə bilməz adam,
Ta ki peşiman olur bir lütə vermir salam,
Onda tamaşaya gəl, hər cürə göftarı gör!

Mövzuda və məzmununda müştərək olmalarından savayı, “Molla Nəsrəddin”ə müxtəs bu iki ləzzətli şairi kəlamın məzə və şirinliyi barəsində biz həmişə bir-birinə oxşatmışıq. Və lakin bu da cümləyə məlumdur ki, Sabir heç kəsə yox, bəlkə Sicimqulu Sabirə oxşayıbdır və güman edirəm ki, bir belə təşbihə iftixar da edibdir.

Biz bunu qəti deyə bilərik ki, “Molla Nəsrəddin” dünyasında, “Molla Nəsrəddin”ə yaraşan şivənin məzəliliyi və duzluluğunda, məharət və lətafətdə Sabirə yavuş gələn və ona əvəz olan – birinci Məşədi Sicimqulu Kefsiz olubdur.

Məşədi Sicimqulunun ikinci ədəbiyyatı məcmuəmizin üçüncü ilinin beşinci nömrəsinə gəlib çatdı ki, orada dərc olundu. Həqiqəti-hal budur ki, şairin xəttinə qabaqdan aşına olmasaydıq, güman edə bilərdik ki, bəlkə Sabir qazı Hacı Məcid əfəndinin qorxusundan qaçıb gəlib Dəli Məhəmmədli stasyonuna və həmin şeiri oradan yazıb göndəribdir:

Ey axund, evin yıxılsın,
Adına baxıb utan bir!
Bu qədər ləcəcət olmaz,

Bu qəbahətini qan bir!
Dediyin çərən-pərəndir,
Yorulub dəxi usan bir!
Dolaşıb sataşma bunca,
Ağaya, kübarə, molla!

Və bundan sonra da Məşədi Sicimqulu tərəfindən idarəmizə göndərilən ədəbiyyatın imzasına ancaq baxandan sonra bilirdik ki, bunu yazan Sabir deyil.

Misal: kimdir bu aşağıdakı sətirlərin sahibi? Sabirmi? Xeyr, Məşədi Sicimquludur.

Məktəb

Məktəb demə, ondan sarı qəlbim dolu qandır.
“Bu darülədbdir” deyə hər kimsə, yalandır!
Cəfər qurtarıb dərsi, gəlib xeyli zamandır,
Baş tüklü, ayaq çəkməli, guya ki, qabandır,
Saldat balası, bax, deyəsən lap malaqandır*.

Məşədi Sicimqulunun aşağıdakı nəzmi, elə yadımdadır ki, Gənçədə bir mollanın şeytanlanması ilə bir çox türk cavanların və o cümlədən Mirzə Məhəmməd Axundovun (Hatifin) çar hökuməti tərəfindən həbsə alınıb surgün edilmələri münasibətilə yazılmışdır:

Zindan

Guşeyi-zindan mənə, ey növcəvan,
Oldumu amalıma qarşı məkan?
Söyləmədimmi sənə faşü nəhan
Çəkmə bu millət qəmini ələman?!
Şimdi təəssüflər ola halına,
Dəydi bəla tiri pərü balına
Mən demədimmi ki, fəğan eyləmə,
Eybini mollanın əyan eyləmə,
Şeyxi tanı, sofini qan, eyləmə,
Fikrini nitqində bəyan eyləmə,
Baxmadın, əfsus, bu gün halına,
Dəydi bəla tiri pərü balına**.

---

* “Molla Nəsrəddin”, 1908; № 22 (*müəllifin qeydi*)

** “Molla Nəsrəddin”, 1908, № 27

Rəməzan ayı müsəlman varlıları üçün həməvəqt bir ziyafət ayı olubdur. Yuxarı başda, sərsüfrədə əyləşiblər qarnıyoğun şeyxlər və mollalar, sərvətli xanlar və hacılar, qapıda durublar ac və üryan yetim-yesir saillər. Hələ bunun adını da ibadət qoyublar; çünki iftar məclisidir.

Bu halı Sabir də və sonra Məşədi Sicimqulu da tənqid edibdir. Sabir “Ey vaizi-süxənvər” və “İftardan bir göftar” ünvanlı Əkrəmbəyə nəzirəsində:

Açmış niqabi-hüsnün, məcmueyi-təvangər,
Məcmuədə düzülmuş eyzən xüruş sərasər.
Həsərətkeşani-mətbəx gürgani-bətnpərvər,
Cari boğaza şərbət, sari məzaqə şəkkər,
Əksi-buxari-dolma, zilli-əmmameyi-sər,
Dəryayi-iştəhayə olmaqda bəhcətəvər,
Hüzzar içində əsla yox bir fəqiri-müztər,
İftar vaxtıdır ha, ey vaizi-süxənvər!

İş baş bilənsiz olmaz,
Sərsüfrə sənsiz olmaz*.

Məşədi Sicimqulu belə deyir:

Molla, işin çaşdı, yazım yazmayım:
Huş-başım çaşdı, yazım yazmayım?..
Getdi rəcəb, indi də şəban gəlir,
Cisminə gər mollaların can gəlir,
Yağlı plov, dadlı fisincan gəlir,
Məclisə ancaq ağa, bəy, xan gəlir.
Ac gözü qan yaşdı, yazım yazmayım.
Qəmlərə yoldaşdı, yazım yazmayım?..

Şairimiz saqqalı hənəli qocaların köhnə arvadından bezikib təzəsini siğə, mitə etməklərini bir yerdə həmişəki şirin kəlamı ilə məsxərəyə alır. Köhnə arvadlı qocalardan belə şikayət edir:

Qocaldım, gedibdir zəmani-şəbabım,
Alınmaz sualım, verilməz cavabım...
Nə munis, nə həmdəm, qapımdan girən yox,

---

* “Hophopnamə”, səh. 101

Qocalmış bu arvad, məni dindirən yox,
Nə mitə, nə siğə bir evləndirən yox,
Çoxalmış günahım, azalmış savabım,
Alınmaz sualım, verilməz cavabım*.

Aylar, illər dolandı və məcmuəmizin ibtidasından ta bu vaxtdək Məşədi Sicimqulu Kefsiz bizə həmişə yar oldu. Xüsusən Sabirin vəfatından sonra, ikinci Sabirimiz birincisinin yerini boş qoymadı. Məşədi Sicimqulu Kefsizin zövq və səfəli, məzah və duzlu şerinin heç bir vaxt dalı kəsilmədi. O özü cismən qocaldısa da, onun kəlamının lətifəti bir zərrə qədər əksilmədi; məsələn, iki il bundan qabaq şairimiz Saro kəndinin məktəbinin halını el dili ilə, nazlı bir şivə ilə təsvir edir. Qətiyən demək olar ki, bu dil, bu şivə, bu şerlər azərbaycanlılar üçün həmişə zində olacaq, oxucuları həmişə – farsca söyləsək, – dilnəvaz edəcək.

Saro kəndi

Yazda qoxu, qışda qar

Bu kənddə bir məktəb var,
Göydən bir çağrım kənar,
Üç yanı torpaq hasar,
Ancaq hisli dörd divar.
Pəncərəsi, qapısı,
Darbadağın yapısı,
Tatın dılğır yabısı
Səkidə şillaq atar...
Bu gün-yarın qış gəlir,
Soyuq yellər daş dəlir.
Yavrularım incəlir.
Yazda qoxu, qışda qar,
Xəstələnir aşkar**.

Şairin əsərlərinin çap olunmağı münasibətilə mən onun kitabının müqəddiməsində bir neçə söz söyləməyi lazım gördüm. Ancaq burada mənim qəsdim şairimizin bütün əsərlərini tənqid və təhlil etmək deyil

---

* “Molla Nəsrəddin”, 1908, № 33

** “Molla Nəsrəddin”, 1925, № 42

idi; bu vəzifəni mən söz ərbabının öhdəsinə mühəvvəl edirəm. Mən ancaq Məşədi Sijimqulu Kefsizin bu təxəllüslər dairəsində məcmuəmizdə iştirakının keyfiyyətini oxucuların nəzərinə çəkmək niyyətində idim.

Ancaq burada bir nöqtə var ki, onu qeyd etməyib vaz keçsəm, qəlbim rahatsız ola biləcək: o da “Azərnəşr” tərəfindən dəyərli şairimizin əsərlərinin məcmuəsinin təbi məsələsidir.

Cümləyə aşkardır ki, məzkur nəşriyyatın təşəbbüsü nəticəsində Əli Nəzmi kimi sair qiymətli ədib və şairlərimizin də qələmlərinin əsəri təb və nəşr olunmaqdadır. Və elə zənn edirəm ki, Azərbaycan torpağının həqiqi maarif dostları, maarif və mədəniyyətimiz yolunda müşahidə olunan bu xidməti təqdir və ərzi-şükran edələr gərək.

Və ümidvaram ki, belə də olacaqdır.

*Əli Nəzminin “Sicimqulunamə” adlı kitabına müqəddimə,
Bakı, Azərnəşr, 1927*

İDARƏDƏN

Naxçıvan ictimai şura cümhuriyyəti xalq ədliyyə komissarı yoldaşın cavabını burada dərc və öz tərəfimizdən təsdiq edirik ki, cavabın “məhkəmələrdə süründürmə” və “ali təhsil görməyən hakimlər” məsələləri barəsində irad etdiyi qismləri sübutludur və bu barədə idarəmiz də komissar yoldaşa şərkdir.

Və lakin “üzük” məsələsi o surətdə həll oluna bilməz, necə ki, komissar yoldaşın cavabında rəvayət olunur.

Biz yazmırıq ki, üzüyü xalq hakimi özü alıbdir; biz haman 51-ci nömrəmizdə yazmışdıq ki, üzüyü xalq hakiminin arvadı alıbdir.

Söhbət orada deyil ki, nə səbəbə altı abbasıya dəyən üzüyə xalq hakiminin arvadı yüz əlli manat veribdir; gileyimiz oradadır ki, ayda yüz əlli manat maaş alan xalq hakiminin arvadı nə haqla bir üzüyə (dəyərli, ya dəyərsiz üzüyə) yüz əlli manat verir?

Əlbəttə, ola bilər ki, bir məmur – özü, arvadı elə bir varlıdırlar ki, bir üzüyü küçə dəllələsindən yüz əlli manata almaq onlar üçün güc deyil. Amma bunu lazım gəlir unutmamaq ki, köhnə çürük xan və şahzadə əsrləri ötüb keçibdir və daha qayıtmayacaqdır və daha bundan

sonra Xanımcən xanımlar və Bəyimcən xanımlar hamama hazırlaşanda qiymətli zibü-zivərlərini* və dəyərli təcəmmül bəzəklərini boyunlarına asıb, hamam boxçalarını cırıq-mırıq kənzlərinin dalına yükləməyəcəklər. İndiki əsrimizdə şura hökumətinin xalq hakimləri və onların arvadları öz şəxsi rəftar və kirdarları ilə gərək camaata ibrət olalar, nəinki yüz əlli manatı bir üzüyə verməklə füqəranın hesabını unudalar.

Lazım gəlir ki, şura məmurlarının arvadları mümkün olan yerdə qadınlar təşkilatında iştirak edələr və qara çarşab içində çürüməkdə olan Şərq qadınlarını dini mövhumatdan xilas etməyə yollar arayalar; amma bunun əvəzində biz nə görürük?

Ədliyyə komissarı yoldaş deyir ki, ədliyyə komissariatı dairəsində elə bir axmaq xalq hakimi tapılmaz ki, altı abbasıya dəyən bir üzüyə yüz əlli manat versin.

Əvvəla: biz yazmışıq ki, üzüyü alan xalq hakiminin arvadıdır. Belə olan surətdə də bizim də dediyimiz budur ki, xalq hakimlərimiz razı olmayalar ki, onların arvadları indiki əsrdə və indiki şərait içində xalqın nəzərində küçə dəllələlərindən yüz əlli manatlıq, bir üzük alalar.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 13 yanvar 1928, № 2

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV VƏ QADIN MƏSƏLƏSİ

Ölümünün 50 illiyi münasibətilə

Nə qədər ki, Mirzə Fətəli dramnəvislikdə şöhrət qazanmışdı, o dərəcədə də Mirzə camaat içində dinsizlikdə məşhur idi; ta o yere kimi ki, onun dəfninə öz dost və əqrabasından da gedən olmayıbdır. Və lakin məsələnin bir tərəfi bir növ qaranlıq görsənir: belə ki, lazımcəna aşkar olmur ki, mərhəmətin müasirləri onu hansı səbəbdən laməzhəb hesab edirdilər?

Necə ki, məlumdur, M[irzə] F[ətəli] köhnə ərəb əlifbasını müsəlmanların tənəzzülünə mərbut tuturdu** və yeni, mükəmməl bir

---

* *Zibü-zivər* – bəzək-düzək

** *Mərbut tutmaq* – bağlı, əlaqədar hesab etmək

əlifbanın təşkili yolunda Qafqazda, hətta İstanbulda və Tehranda ciddi bir iqlamat başlamışdı. Təkcə bu keyfiyyət, Mirzənin bircə bu təşəbbüsü kafi ola bilərdi ki, fanatik müsəlmanlar xaçpərəstlərin latın hürufatını Quranın “müqəddəs” hürufatına tərcih verən* bir kəsi laməzhəb və mürtəd adlandırıyorlar.

Saniyən Mirzə Fətəli o dərəcədə azad fikirli idi ki, o vədələr onu filosof və həkimi-rövşənəmir adlandırıyorlar; amma səd heyif ki, mətləbin bu tərəfi də açıq deyil ki, aya burada Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin məktubları nəzərə alınır, ya yox? Çünki Mirzənin tərcümeyi-halını yazanların heç biri bu vaxtadək məzkur** şahzadənin məktublarından söhbət açmayıbdılar. Bəhərhəl Mirzə Fətəlinin günahı əsrinin əhli-imanları nəzərində vəqəən nəhayət imiş; səbəb budur ki, o əl vurduğu məsələlərin hamısından “qan qoxusu” gəlirdi.

Və o cümlədən bir də həmin qələmə aldığımız qadın məsələsidir.

Q a d ı n ləfzi islam aləmində indiyədək bir “od” olubdur ki, ona əl vurmaq, barıta əl vurmaq kimi xatalı hesab olunubdur. İslamın şəriəti, necə ki, məlumdur, qadını kişilərə naməhrəm tutubdur və bu qanunu pozmaq günahi-kəbirə*** qəbilindən sayılıbdır. Mürur ilə məsələ daha da bərkiyibdir, ta o yerə kimi ki qadın sözünü ağıza alıb danışmaq bilmərrə qədəğən olunubdur. Qadını kişilərdən qorumaq müruri dühur ilə adət şəklinə girib və gəldikcə o dərəcədə bərkiyibdir və qadın elə bir səxtliklə aradan götürülübdür ki, onun nə boy-buxununu küçələrdə görmək mümkün olub, nə bir məclisdə onun adını çəkmək müyəsər olubdur.

Bir müsəlman bəndəsinin istilahında onun arvadının adı yoxdur: arvadının adı “bizim ev adamımız”dır. Bir müsəlman kişisi öz yavıq, ya bəlkə öz doğma qardaşının yanında arvadının adını çəkmək məcburiyyətində olanda “Cəfərin anası”, “Əhmədin anası” adlandırılıbdır. Bu qanunu pozanlar müsəlman içində “yoldan azmış”, “biqeyrət” adı ilə şöhrət tapıblar və həmin “qeyrət” üstə müsəlman qardaşlar o qədər “qeyrət” göstəriblər ki, bir-birinin qanını içməyə hazır olublar və içiblər də... Onun üçün də cahil islam şairləri dünyanın cəmi bədbəxtliklərini qadınların üstünə yığıblar: “Viran şüdənlər mülki-Süleyman əz

---

* *Tərcih vermək* – üstün tutmaq

** *Məzkur* – adı çəkilən

*** *Günahı-kəbir* – böyük günah

zən". Təbiidir ki, bir belə cəhalet zülməti içində, bir belə qaranlıq əsrdə Mirzə Fətəlinin komediyaları o təsiri bağışladı ki, mütəəssib və nadan müsəlman camaatı bir övqat Mirzənin üstünə föhşlərlə və müəyyən cürbəcür tənələrlə hücum etməyə başladılar. Camaatın bu növ rəftarına səbəb məhz səhnəyə çıxarılan müsəlman qadınları idi.

Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarının türk səhnəsində görsən-məsi əgər bir böyük tarixdirsə, buna iki şey bais olubdur: biri budur ki, Mirzənin komediyaları ümumiyyətlə xeyli dəyərli əsərlərdir; elə bir əsərlərdir ki, onlarla nəinki bizim yox mənziləsində olan səhnəmiz fəxr edə bilərdi, bəlkə bir belə pyeslər sair mütəməddin millətlərin səhnələrini zinətləndirməyə qabil ola bilərdilər. Biri də budur ki, Mirzə Fətəlinin komediyalarında Şərqi qadını ilk dəfə səhnəyə çıxıbdır, orada danışığıdır, gülübdür, ağlayıbdır və orada birinci dəfə kişilər içində izhari-vücut eləyibdir*.

Filhəqiqə belə mülahizə edərk ki, böyük bir məclisdir, teatr məclisidir; amma bilmirik ki, teatr nədir. Burada bir pərdə asılıbdır; amma bilmirik ki, nə pərdədir və nədən ötrüdür. Paho! Birdən bu pərdə qalxdı və pərdə dalında çoxlu camaat görsəndi. Burada bir rus böyüyü var (naçalnik), onun fərraşları bir cavanın əlini və qolunu bağlayıb saxlayırlar (Heydərbəy).

Amma mömin müsəlman bəndələrini heyrətə gətirən, mat və məəttəl qoyan bir nəfər gözəl müsəlman gəlinidir (Sonaxanım) ki, burada adam kimi danışır və Heydərbəyin, öz adaxlısının həbsdən xilas olmağını naçalnikdən iltimas edir və söz verir ki, ta bundan sonra Heydərbəyi əyri yola və kondrabata getməkdən daşındırsın ("Hacı Qara" komediyası).

Buraya cəm olan tamaşaçılar kimlər idi? O əsrin mütəəssib və fanatik müsəlmanları və əlbəttə, bunların içində "qeyrətli" müsəlmanlar da var idi. Girəm ki, cəmaət piş əz vəqt ** bunu bilirdi ki, səhnədə naçalniklə danışan Sonaxanım həqiqətdə qadın deyil, cavan oğlandır ki, ancaq qadın libasına giribdir; haman əsrdə müsəlman qadınının səhnəyə çıxıb danışdığı ağla gələn bir şey deyildi... Bununla bərabər yenə nadan camaat bir tərəfdən həvəskar artistlərə, digər tərəfdən pyesin yeganə sahibi Mirzə Fətəliyə həmə vəqt təkfir və təlin çomağını qalxızmaqda idi.

---

* *İzhari-vücut eləmək* – ortaya çıxmaq, meydana çıxmaq

** Tutaq ki, camaat bunu qabaqcadan bilirdi.

“Bədbəxtlik” burasında idi ki, müsəlman qadınını səhnəyə çıxarıb “biabır” edən pyes bir deyildi, iki deyildi; məlumdur ki, tək birçə “Kimyagər”dən başqa Mirzə Fətəlinin beş fəqərə komediyalarında türk qadını iştirak edir ki, ibarət olsun bunlardan: “Hacı Qara”, “Müsyö Jordan”, “Xan Sərabi”, “Xırs quldurbasan” və “Mürəfiə vəkilləri”. Bu əsərlər çapdan çıxıb intişar tapan kimi, Qafqazın bir çox şəhər və hətta qəsəbələrində cavan həvəskarlar tərəfindən mövqei-tamaşaya qoyulmağa başladılar və ona baxmayaraq ki, qadın rolunda səhnəyə çıxanlar o vaxtlarda cavan oğlanlar idi, tamaşaçılar səhnənin zahirində ancaq türk qadınlarını görürdülər və böyük məharətlə yazılmış bu əsərlər qadınların halını elə bir ustalıqla tamaşaçıların nəzərindən keçirirdi ki, xam tamaşaçılar bəzən şübhələnib səhnədəkiləri həqiqət halda qadın zənn edirlərdi. Ta ki, bir az vaxtda Mirzə Fətəlinin qadın tiplərinin adları hər bir yerdə camaat dilində viridi-zəban oldular: “Sərgüzeştixan-Sərabi”də: Zeynəbxanım, Şöləxanım, Nisəxanım, Pərixanım; “Hacı Qara”da: Sonaxanım, Teyyibəxanım, Nigar; “Məstəlişah”da: Şərəfnisəxanım, Gülçöhrə, Şərəbanıxanım, Xanpəri; “Mürəfiə vəkilləri”ndə: Səkinəxanım, Zibeydə və “Xırs quldurbasan”da: Zuleyxa və Pərzad.

Bunun nəticəsində müsəlman camaatının köhnə qafalıları başladılar həvəskarları töhmətləndirməyə; o babətdən ki, onlar teatrlarda müsəlman arvadlarının adını çəkirlər; çünki, necə qabaqca ərz olunubdur, müsəlman arvadlarının adını çəkməyin özü bir qələt iş, “eyb” iş hesab olunurdu.

Bu vəhşiliyi ədibimiz Əbdürrəhimbəy də öz “Xəyalat” adlı əsərində qeyd edibdir. Orada Hatəmxan ağanın Mirzəyə təərrüzünü* bu sətiirlərlə bəyan edir:

“ – Hələ bunlar hamısı dursun, sən mənim özümü məsxərəyə qoyubsan, bu heç. Bəs bu övrət-uşaqla nə işin var? Sən özün hərçənd müsəlmanlıqdan kənarsan, amma yenə nə qədər olsa da, sən qanın müsəlman qanıdır: heç sənə müsəlmanın ismətinə toxunmaq yaraşarmı? Qardaş, niyə övrətimin, qızımın adını camaat bilsin? Eyb olsun sənün üçün! Çox eyb olsun!”.

---

* *Təərrüz* – burada: hücum

* * *

Mirzə Fətəlinin komediyalarının qadın tipləri – əsrin məişətindən götürülmüş bu fotoqraf şəkilləri kimdir? Əsərlərdə təsvir olunan qadınların övza və ətvari* o məişətin qadın sifətlərinin bir canlı nümunəsidir. Orada qadınlar bir duru aynada görsənən kimi görsənirlər. Onun üçün orada biz müxtəlif tiplərə, müxtəlif sifətlərə rast gəlirik. Bir surətdə ki, bu əsərlər məişətin aynasıdır, təbiidir ki, burada biz qadınların yaxşı sifətləri ilə pisini də, müsbət sifətləri ilə mənfisini də görə biləcəyik və qeyri cürə də ola bilməzdi ki, qoçaq və bacarıqlı qadınlar içində (“Hacı Qara”) qorxaq və bacarıqsız qadın olmasın (“Mürəfiə vəkilləri”) və habelə sədaqətli, doğru və dürüst qadınlardan savayı hiylə və saxtakarlığa mail qadın tapılmasın (“Mürəfiə vəkilləri”) və özgə cürə ola bilməzdi.

Mirzə Fətəlinin məqsədi bu deyildi ki, əsrin qadınlarını hər bir eyb və nöqsandan ari qələmə versin və onların eyblərini gizlətsin. Əgər bir para xam yazıçılar kimi belə eləmiş olsaydı, o daha Mirzə Fətəli olmazdı.

Hətta bir para qadın tipləri zahirən qoçaq nəzərə gəlsə də, bu qoçaqlıq əzbəs ki, əksər övqat ailə içərisində əmələ gəlir, bədrəftarlığa da bir qədər maildir (Şərəbanıxanım, Nigar). Bu da təbiidir. Əlli, altmış və yüz il bundan qabaq Qarabağ, Şəki və Şirvan ölkələrində yaşayan qadınlardan bundan artıq bir şey gözləyə bilmərik. O səbəbə ki, o əsrin kişiləri də habelə nadan və vəhşi idilər. O qadınların ərləri və qardaşları əksər övqat vaxtlarını quldur və qaçaqlıqda keçirirlərmiş və o mühitdə yaşayan qadınlar, əlbəttə ki, bu qəbil kişilərə gedib arvad olmaqla iftixar edərlərmiş (“Xırs quldurbasan” təmsilində: Zalxa və Pərzad).

Komediyalarda qadınlar rəftarından bir müxtəsər rəvayət:

1. “Müsyö Jordan” təmsilində Hatəmxanağanın arvadı Şərəbanıxanım bir tərəfdən qoçaq və cürətli görünür; amma bitərbiyə və nadanlıq səbəbindən bu qoçaqlıq eyni zamanda bədrəftarlıqdır. Bunun qoçaqlığı ancaq ondan ibarətdir ki, Şahbazbəyin Paricə getməyinə mane olmaq məqsədilə əri Hatəmxanağanın qabağına “pəhlivan” kimi çıxır, ona hərbə gəlir və axırda öz nadanlığı ucundan bir dərvişin cadusuna aldanıb, ərindən xəlvət, dərvişi yüz bacaqılı ilə yola salır.

---

* *Övza və ətvari* – vəziyyətlər və tövrlər

Xanpəri arvad xanımının bu hünərilə fəxr edir və deyir: “Eh, xanım, əgər kişilərin ağıl olsa idi, niyə onları hər qədəmdə aldadırıq, öz bildiyimizi eləyirik?!..”

2. “Xırs quldurbasan”da Bayramın Pərzada eşqi onu quldurluğa və qaçaqlığa sövq edir ki, Pərzad onu xoşlasın; çünki o əsr “bas, vur, tut, öldür” əsri idi və qızın sevdiyi ancaq rəşid, qoçaq və quldurluqda adı çıxan adamlar olurmuş.

3. “Hacı Qara” pyesində də Sonaxanım Heydərbəyə olan eşqinin ucundan onu həbsdən qurtarmaqdan ötrü naçalnikin yanında nəhayət fütünlük* və yalvarmaqlıq eləyir, ta o yerə kimi ki, naçalnikə deyir: “Başına dönüm, padşahın başına çevir; ya bu işi yuxarı bildir, bəlkə mənim göz yaşına rəhm edələr!.. ”

4. Avam və tərbiyəsiz qadınlara müxtəs olan sifətlərin biri də ikiarvadlı evlərdə bu arvadların bir-birini günüləməyi, bir-birilə dalaşmağı, bir-birinin ayağından çəkməyidir. Bu tipləri Mirzə Fətəli “Sərgüzəşti-xan Sərabı”də böyük məharətlə yaratmışdır. Burada vəzirin iki arvadı – Zibaxanım və Şöləxanım əsərin əvvəlindən-axırınadək bir-birilə çəkişməkdədirlər və vəzirin başına min kələk gətirməkdədirlər.

5. Bunlardan başqa dəxi iki qadın tipinə də “Mürəfiə vəkilləri” komediyasında rast gəlirik:

Biri Səkinəxanımdır. Bu ağıllı və dilavər bir qızıdır ki, bibisinin və dövlətli Hacı Həsənin təkidinə baxmayıb öz sevgilisi Əzizbəyədən ayrılmaq istəmir.

O biri qadın – Hacı Qafurun mitədən** övrəti Zeynəbdir ki, mürəfiə vəkillərinin hiyləsinə aldanıb saxta və haram vasitələr ilə Hacı Qafurun altmış min tükən puluna sahiblənmək istəyir.

* * *

Budur Mirzə Fətəlinin əsərlərində qadın tipləri. Burada biz görürük ki, bu qadınlardan cümləsi fitri qabiliyyət və gözəlliklərin heç birindən məhrum deyillər: səlamət, cürət, dilavərlik, səbat – cümləsi bunlarda mövcuddur. Ancaq tək bircə düşmən[lər]i var: o da elmsizlik və tərbiyəsizlikdir.

---

* *Fütünlük* – itaətkarlıq

** *Mütə* – müvəqqəti niğah

Qara pərdə dalından dünyanın işığına bunları çıxarıb göstərməklə Mirzə Fətəli bunu kişilərə demək istəyir: bax, bu qoçaq və gözəl qadınlar indi avam və nadan bir insanlardır. Görürəm ki, indi siz bunlara dərs və tərbiyə verməkdən ehtiyat edirsiniz, çünki bilirsiniz ki, bu zəkali və qeyrətli qadınlar gələcəkdəki inqilabın sayəsində almış olduqları tərbiyə və elmin təsiri altında öz azadlıqlarını əldə edib və ondan da sonra daha sizin ailə içərisində ağıllığımıza və səfahətinizə** imkan qalmayacaqdır. Zira ki dəxi insanlıq hüququndan agah olan bu qadınlar şəriətin çomağını dəxi siz kişilərin əlindən alıb həmişəlik tullaşacaqlar.

Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin)

“Şərq qadını”, mart 1928, № 3

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV DİNLƏR HAQQINDA

Mən külli ədyanı** puç və əfsanə hesab edirəm.

M. F. Axundov

Mirzə Fətəli Axundov barəsində ya çox yazmaq lazımdır, ya heç yazmamaq lazımdır.

Mirzə Fətəli Axundov barəsində ya yaxşı yazmaq lazımdır, ya heç yazmamaq lazımdır.

Bununla bərabər bu nəsihət bəndəyə burada daxil deyil, o səbəbə ki, mən Mirzə Fətəlinin barəsində nəinki çox yazmaq, bəlkə heç az da yazmaq xəyalında deyiləm. Mənim məqsədim ancaq üç-dörd sətirdən ibarət bir yüngülcə yadavərlikdir***. Mənim məqsədim həmin üç-dörd sətirdə elə bir mühüm məsələ barəsində söhbət açmaqdır ki, mənim bu balaca məqaləm dəxi bu məsələyə ancaq bir sərlövə təbir oluna bilər.

---

* *Səfahət* – ağılsızlıq

** *Ədyan* – dinlər

*** *Yadavərlik* – yada salmaq, xatırlamaq

Söhbətimiz – Mirzə Fətəlinin dinlər barəsində əqidəsi məsələsinə dairdir.

Hərçənd Mirzənin vəfatının əlli illiyi münasibətilə bu yavuşda, keçmiş mart ayında tərtib olunan məclislərdə və habelə məcmuə və qəzetlərdə Mirzənin dinsizliyi barədə az-çox məlumat verildi və lakin əzbəs ki, məsələ özü xeyli əhəmiyyətlidir, mart ayı günlərində danışılan və yazılan məruzə və məqalələri kafi hesab edib dayanmaq olmaz; bu xüsusda çox danışmaq lazım gəlir.

Keçək söhbətimizin mövzuuna.

Mirzə Fətəlinin vəfatının şahidləri və raviləri yazıblar və rəvayət ediblər ki, onun namazına, təlqininə və təşyii-cənazəsinə* dostlarından və əqrəbasından da duran olmadı. Ta o yerə kimi ki, onu Tiflis qəbristanında quyulamaq üçün, dörd nəfər hammal apardı. Və bir rəvayətə görə, mərhumu canişinin dörd nəfər kazak əfradı** aparıb torpağa tapşırırdı.

Bəhər-hal Mirzə Fətəlinin cənazəsi sahipsiz qaldı. Bu keyfiyyət onu tanımaq arzusunda olanlar üçün maraqlı və təvəccöh etməlidir.

Mirzənin tək bircə dramnəvisliyi avam camaatın nəzərində elə bir günah sayıla bilməzdi ki, onun mərasimi-dəfninə iman əhlləri yavıq düşməyə idilər. Yaxud əlifbanın təbdili yolunda təlaş etməklə Mirzə Fətəli yenə müsəlmanların belə şiddətli nifrətini qazana bilməzdi.

Səhihdir, mərhum qadın məsələsinə də yanaşmışdı: onun səhnə əsərlərində, tək bircəsi müstəsna olmaqla (“Kimyagər”), müsəlman qadınları teatr səhnəsində kişilərlə danışrlar və şübhə yoxdur ki, buna o əsrin müsəlmanları xoşhal ola bilməzdilər, – və lakin Mirzə Fətəlini laməzhəb adlandıırırdılar. Yenə nə səbəbdən?

Diqqət etməli burasıdır ki, Oktyabr inqilabınadək Mirzənin tərcümeyi-halından rəvayət edənələr bu barədə heç bir isnad və işarə eləməyiblər və onun dinsizliyindən söhbət düşəndə, bir müəyyən dəlil və sübut göstərməyiblər. Mərhumun dinsizliyini onun əsərlərinin heç biri ilə təsdiq, mərbut tutmayıblar.

Doğrudur, komediyalarının bəzi yerlərində mövhumata etiqad etmək, xariqüladə hadisəyə inanmaq kimi səfahəti mərhum ədibimiz səhnədə mövqei-məzhəkəyə qoyubdur. Belə ki, “Mösyö Jordan”

---

* *Təşyii-cənazə* – cənazəni yola salmaq, müşayiət etmək

** *Əfrad* – fərdilər, burada: nəfərlər

əsərində Dərviş Məstəlişahın cadu fırılacağına Şərəbanıxanım və Şərəfnisə xanım inanıb, fırılacaqı dərvişi yüz bacağı ilə yola salırlar. Habelə “Kimyəgər” pyesində kovdan nuxalılar şarlatan Molla İbrahim Xəlilin iksirinə və şeytanın fəsadına etiqad edirlər və yenə “Aldanmış kəvakib”də Şah Abbas ulduzların sədəməyi-üzmasından xof edir və hətta sərdar Zaman xanın kəvakib ilə müxalifət etməkdə ağılı hər bir əlacdan qasir görünür...

Aşkardır ki, Mirzə mərhumun cəmi söylədiyimiz “günah”ları kafi ola bilməzdi ki, onun dost və əqrabası onu mürtəd və laməzhəb hesab edib onun dirisindən də, ölüsündən də üz çöndərsinlər, çünki Mirzənin əsrində onun təb olunub intişar tapan əsərlərinin heç birində dindən və etiqaddan bəhs olunmur.

Bu barədə Firudin bəy Köçərli müəllimimiz öz kitabında Mirzənin əqidəsi barəsində bir müxtəsərcə məlumat verir. Firudin bəy yazır: “Axundov azadəfikirli, saf əqidəli, əqli-səlimə itaət edici bir vücud olduğu üçün çoxları onu bidin və laməzhəb adlandırır, təkfir edirmişlər. Əqidəsi ucundan onun ən yaxın dostları və əqrəbası axırda ondan üz döndərərək, ibadətməmişlər*. Vəfatından təşyi-cənəzəsinə və namazına bir kəs gəlməyib, dörd nəfər hamma artıq əhanətlə ol mərhumun tabutunu məzaristanaya aparıb, namazsız, duasız və təlqinsiz dəfn etmişlər...”.

Bunu görə mülahizə etmək ki, burayadək yenə məsələnin bu bir cəhəti qaranlıqda qalır və bilmək olmur ki, aya Mirzə Fətəlini laməzhəb adlandıranların və onun dəfnindən ibadətlərin əllərində nə sübut var imiş və onun laməzhəbliyini müəyyən bir əsərindənmi, ya camaat içində apardığı vəz və təbliğatdamı görürmüşlər?

Ancaq indi bizə məlum olur ki, Mirzə Fətəli Axundovun haman əsəri ki, müəllif orada din və etiqaddan bəhs edir və öz əqidəsini hər bir dindən və ayindən azad qələmə verir, həmin əsər hərçənd ki, o zaman təb və nəşr olunmamışdı və oluna da bilməzdi, bununla bahəm** o əsərin varlığı və məzmunu Mirzənin müasirlərinə, dost və aşnasına məlum idi.

O əsərin adı – iki şahzadənin bir-biri ilə mükətibəsidir. Haman əsərdir ki, 1924-cü ildə Bakıda “Yeni türk əlifbası komitəsi” tərəfindən təb və nəşr olunubdur.

---

* *İba etmək* – rədd etmək

** *Bahəm* – bərabər, birlikdə

Ancaq indi Mirzə Fətəlinin təvəllüdündən yüz ildən bir qədər də artıq, vəfatından əlli il keçəndən sonra bizə məlum olur ki, mərhumun bir böyük dərdi imiş ki, öz sağlığında onu ucadan bir kəsə deyə bilmirmiş və axırda ürəyinin dərini öz dilindən yox, Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin dilindən söyləyibdir; yəni: “bax bu sözü mən demirəm, bunu Kəmalüddövlə deyir”.

Və təbiidir, burada din və ayinə əl uzadılır, allahın varlığı və yoxluğu söhbəti ortalığa gəlir və bu sözü o vaxt danışmaq mı olardı ki, onu yazmaq da və nəşr etmək də mümkün olsun?!

Mirzə Fətəlinin vəfatının əlli illiyi münasibətilə “Qızıl qələm cəmiyyəti”nin Şəki şöbəsi tərəfindən nəşr olunmuş yubiley nömrəsində, Tiflisdən “M. Q.” imzalı bir məktubda bu barədə belə rəvayət olunur: “Fanatizm və din ilə mübarizəyə gəlincə o (Mirzə Fətəli) ümid edirdi ki, Hindistan prinsisi* Kəmalüddövlənin məktubu ilə birinci zərbəni dinə vuracaq və bu məqsəd ilə yazmış olduğu əsəri rusçaya tərcümə etmiş və dəfatla Peterburq nəşriyyat idarələrinə müraciət etmiş... O, senzoru inandırır ki, bu əsər müsəlman aləminə zərbə vurmaqla xristian dininə qətiyyənlə toxunmayacaqdır. Fəqət çar senzurası buna inanmadı. O, Paris və London nəşirlərinə müraciət etdi... Müsəlman aləmindəki qara pərdəni qaldırmağa cəsarət edən bu qoca dahinin fikrini intişara kimsə cəsarət etmədi...”

Güman eləmək lazım gəlir ki, hal o qədər ağır imiş və ehtiyat o dərəcədə vacib imiş ki, şahzadə Kəmalüddövlənin dilindən yazılan məktubları yazıq Mirzə Fətəli birdən-birə öz dostlarının da yanında özünə isnad vermir və rəfiqi naibül-vüzəra Əbdülvəhab xana yazdığı məktubun birində deyir ki, Kəmalüddövlə tərəfindən yazılan məktubun sahibi mən deyiləm və mən olduğumu zənn edərək mənə iftira deyən Hacı Şeyx Möhsünün qiyamət günündə ətəyindən yapışıb şikayət edəcəyəm; çünki mənim qəbahətim məhz odur ki, mən haman məktubu tənqid yazmaq məqsədilə farscadan türkcəyə tərcümə etmişəm.

* * *

Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlə İngilis, Firəng və Yeni Dünya səfərindən qayıdan vaxt İrən torpağına da varid olubdur və öz dostu

---

* *Prins* – şahzadə

İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə buradan uç vərəqə məktub yazıb və bu üç ədəd məktuba Cəlalüddövlə də bir dəfə cavab yazıb.

Kəmalüddövlə birinci məktubunda İranın indiki inhitatını öz gözü ilə görüb yazır ki, “kaş bu vilayətə gəlməyəydim, ciyərim kabab oldu” və şaki bir dil ilə İranın qədim həşəmət və səadətini yada salır və deyir: Hanı irəliki dövlət və şövkət? Ac, çıplaq ərəblər səni min iki yüz həştad ildir bədbəxt etdilər, torpağını xarab və əhalini nadan, azadiyyətdən məhrum qoydular. Padşahın despotdur, üləman–fanatik! Bu tənəzzülə ümdə səbəb nə olub və bais kim olub? Və sizin bugünkü halınızı Firdövsə səkkiz yüz il bundan irəli ilham ilə bilib, Hürmüzd şahın oğlu Rüstəmin dilindən bu suallara cavab verib:

Çü bəxti ərəb bər əcəm çirə şüd.
Həmə bəxti sasanıyan tirə şüd.

Mətləbdən bir qədər uzaq düşsək də, gərək Mirzə Fətəli yaşadığı əsri xəyalımıza gətirək.

Amma Mirzə Fətəli qələmi Kəmalüddövlənin əlinə verib dedi: yaz ki, mənəm atamın vətəninin* iqbalı o zaman idbarə mübəddəl oldu ki, axmaq iranlılar vətəni Səd-Vəqqasın vəd etdiyi xəyalata və puç etiqağa, ərəb rahzənlərinə** təslim etdilər.

Səri namə bənvişt nami xuda,
Məhəmməd rəsuləş, bəhəq rəhnüma...
Həmə təxtü-tacü həmə çeşnü sur,
Nəyərzed bədidar yek muyi hur.

Yəni Səd-Vəqqas farslara təklif edirdi ki, Məhəmməd dinini qəbul etsinlər; çünki burada, axirətdə behişt var və huri var ki, onun başının bir tükünü təxtü-taca, çeşnü surə dəyişmək olmaz.

Ustadi-əzizimiz Mirzə Fətəli bu sətirlərdən digər mətləbə keçir və Kəmalüddövlənin dilindən yazır ki, “Səd-Vəqqasın təklifi ilə dini-islamı qəbul etdik və onun qövlünə görə gərək iki ələmdə də xoşbəxt olaydıq. Axirətdən hələ xəbərimiz yoxdur, gələk dünya aləminə.

Hicrətdən bu zamana qədər İran xalqının başına müsibətlər gəlibdir ki, dünyanın heç bir səfihəsində xalq elə müsibətlərə düşər

---

* M.F.Axundovun atası Mirzə Məhəmməd Tağı Hacı Əhməd Əli oğlu xamməlidir (Təbriz mahalında); – müəllif

** *Rahzən* – yolkəsən

olmayıbdır. Bəs niyə dini-islam onların səadətinə bais olmadı? Çox ehtimal var ki, islam əqidəsinin əfsanələri o biçarələri dəxi sivilizasyon tapan tayfalardan əqəb saldı”.

Hələ Mirzə Fətəli burada dayanmır: əgər burada durub sözüünü yarımçıq qoysa idi, o zaman bilmək olmayacaq idi ki, Mirzə Fətəli islam dinindən ilhad etməklə hansı qeyri bir dini, ayini islama tərcih verir. Aya, büt-pərəstliyimi islamdan əvvəl tutur, babiliyimi təbliğ etmək niyyətindədir? Amerika və İngiltərənin misyonerlərininmi əfsanələrinə batində xidmət etmək istəyir?

Bu suallara Mirzə Fətəlinin cavabı budur: “Ey Cəlalüddövlə! Bu sözlərdən sən güman eləmə ki, mən bəlkə başqa din və məzhəbi islama tərcih tuturam.

Mən külli ədyanı puç və əfsanə hesab edirəm”

Mirzə Fətəli dinsizliyinə Kəmalüddövlənin ikinci məktubunda şərh verir və öz fəlsəfi nöqteyi-nəzərini Əbdürrəhman Caminin və Şeyx Şəbüstərinin və Petrarka ilə Volterin rəylərinə mütabiq tutur və üzünü müsəlmanlara tutub deyir:

“Madam ki, siz elmi-nücumdan və elmi-təbiətdən xəbərdar deyilsiniz, – həmişə xariqüladata və möcüzata, mələikəyə... və bu qəbil mövhumata inanacaqsınız. Çünki siz bil bilməyəcəksiniz ki, külli kainat bir qüvveyi-vahidə və kamilədir və qanunu budur ki, bir fərd əmələ gəlsin və ağacın hübbəsi torpaq altında, gün, hava və su ona pərvəriş verəndən sonra ağac olsun və sən həvasi-pəncəganənlə gördüyün-görmədiyən kürati-səməviyyə və kürreyi-ərziyyə və hər qism müvəccid, vücudi-vahidə nisbətən, fərdən-fərdən cüzdür və fərdən-fərdən zərrədir və tamam zərrat bir külldür və haman küll vücudi-vahiddir. Bəs bu vücudi-vahid xaliq də özüdür, məxluq da özüdür”.

Mirzə Fətəli haman məktubun bir yerində islam filosoflarından adı çox məşhur olmayan Əla Zikrihüs-səlamı şiddətli alqışlayır, çünki Zikrihüs-səlamın azadfikirliliyi Mirzənin əqidəsinə müvafiq tutulur. Belə ki, məzkur filosof da öz əsrində camaatını məhz təbiətin qanunlarına sitayiş etməyə dəvət edirmiş və deyirmiş ki, “bilin və agah olun ki, aləm-qədimdir və zaman-namütənahidir və behişt və duzəx bir əmri-xəyali və mövhumidir və adamın qiyaməti onun mərğidir (ölümüdür)”.

Həmin moizəyə mütabiq bir nəsihət ilə Mirzə Fətəli də haman məktubda müsəlmanlara xitab edir: “Vəqta ki, tərki-bi-cəsəd mütəlaşi

oldu, bədən dəxi təxrib tapandan sonra balatər vətənə və nazü nemətə (behiştə) üruc və cəhimə nüzul yoxdur... Bəs aqıl gərək cəmi dünya ləzzətlərindən bəhrə aparsın; zira ki, çün torpağa getdin, geri gəlmək yoxdur.

Baz amədənət nist, çü rəfti, rəfti!

Biz bir mühüm nöqtəni burada qeyd edib, sözüümüzü tamamə yetiririk. Mirzə Fətəli Axundovun dinsizliyi ilə maraqlananların nəzərinə bu məsələni də yetirməyi lazım görürəm.

İki şahzadənin məktublarının müqəddəməsində Mirzə Fətəli bu mükatəbənin müəllifi özü olduğunu bərk-bərk danır və deyir ki, haman məktubları yazanlar indi Bağdadda yaşayan Hindistan şahzadəsi İqbalüddövlə və biri də İran şahzadəsi Şücaüddövlədir. Və guya Mirzə Fətəli ancaq məktubların türk dilinə mütərcimidir. Ola da bilər ki, məhz bu səbəbə görə, yəni Mirzə Fətəli Axundov özünü o məktubların əslindən uzaq tutmağı cəhətindən bu məktublar uzun illərin müddətində Mirzənin təsnifatı cümləsində şöhrətə minmədi; ta o yerə kimi ki, onun vəfatından sonra yenə bir xeyli müddət keçmişdi ki, şahzadələrin məktubları guya ittifaqı olaraq üzə çıxdı.

Əhvalat bu qərər ilədir. Bir neçə il bundan müqəddəm bizə məlum oldu ki, mövhum şahzadə Kəmalüddövlə ilə Cəlalüddövlənin adları İran mətbuatında keçmiş bir zaman çəkilibdir və İran inqilabçılarından olan möhtəram bir ədib yoldaşımız bizə nişan verdiyi “Həblül-mətin” ruznaməsinin dörd ədəd şümarəsində biz, həqiqətdə, məzkur şahzadələrin adlarını gördük. Ruznamənin nömrələri bunlardır: tarixi-hicri 1322. Şümarə 31, 32, 35 və 37 tək və nəşr olunubdur Hindistanın Kəlküttə şəhərində. Ruznamənin həmin dörd nüsxəsində “şahzadəyi-azadə Kəmalüddövlə Dəhləvi” şahzadə Cəlalüddövləyə xitabən fars dilində İranın qədim tarixindən rəvayət edir. Mirzə Fətəlinin şirin kəlamına bənzər bir şirin dil ilə İranın keçmiş cəlal və şövkətini yada salır, indiki inhitatına* təəssüf edir və bu inhitatın səbəbini elmsizliklə təbir edir. Amma dəxi Mirzə Fətəli kimi islam dinindən bəhs etmir.

Bu dörd ədəd məktub imzasızdırlar. Kimin tərəfindən hicrətin 1322-də “Həblül-mətin”də o məktublar yazılıbdır, – məlum deyil. Amma güman aparmaq olar və bəlkə sərəhətən demək də olar ki, Şərqi

---

* *Inhitat* – aşağı enmə, tənəzzül

elmlərində və Qərbdən hasil etdiyi ittilaati ilə təbəxxür edən Mirzə Fətəli Türkiyədə, Qafqazda və İranda qələmi ilə o qədər şöhrət tapmışdı ki, “Həblül-mətin”də dərc olunan məqalələr onun qələminin əsəri olmasa da, ona təqlidən, o yaratdığı təxəllüs sərlövhəsi altında, bizə məlum olmayan kəslər tərəfindən qələmə götürülübdür.

* * *

Söhbəti axıra yetirib, mərhum Mirzə Fətəli Axundovun “ruhundan” üzr istəyirik. O qədər ki, Mirzə hali-həyatında təlaş edirdi ki, Kəmalüddövlənin məktubları ona isnad verilməsin, o qədər də biz təlaş edirik ki, bu allahsız məktubların təəllüqü Mirzəyə verilsin, çünki bizim məqsədimiz budur ki, biz Allahın dərgahından qovulanlar, bari Mirzə Fətəlinin allahsızlığı ilə təsəlli tapaq və bəlkə də, hələ buna iftixar da edək.

Hərçənd bunu bilirik ki, qiyamət günü Mirzə əzizimiz bizim ətəyimizdən yapışıb şikayət edəcək, – necə ki Hacı Şeyx Möhsünxanın ətəyindən tutmağı əhd etmişdi, – amma dəxi qiyamət günü o bizi hardan tapacaqdır?! Ustadımız özü bizə kitabında vəsiyyətdir: çün torpağa getdin, – dəxi qayıtmaq yoxdur.

Baz amədənət nist, çü rəfti, rəfti!
“Şərq qadını”, may–iyun 1928, № 5–6

ŞURA MƏTBUATI

Şura mətbuatı haman mətbuatdır ki, Şura daxilində zühura gəlir.

Şura mətbuatı bir neçə qismdir: 1) firqə mətbuatı, 2) işçi mətbuatı, 3) kəndli mətbuatı, 4) dərs kitabları, 5) allahsızlar mətbuatı və qeyriləri.

Həmin mətbuat cəmiən Şura daxilində yaşayan zəhmətkeşlərə fayda verici mətbuatdır. Onunçün Şura hökuməti bu qism mətbuata kağız buraxır və hədsiz xərclər qoyur.

İndi Şura daxilində bu saydığımızdan başqa yenə elə mətbuat vardır ki, zəhmətkeşlər üçün [o] mətbuatın ziyandan başqa bir mənfəəti olmaya, o mətbuata həmçinin xeyli kağız sərf oluna?

Vardır.

Nədir o mətbuatın adı?

O mətbuatın adı dini mətbuatdır; yəni keşişlər mətbuatıdır və bir azca da mollalar mətbuatıdır.

Həmin keşişlər mətbuatı da ibarətdir iki qismdən:

- 1) bir qismi dini kitablar və kitabçalardır, risalələrdir;
- 2) bir qismi də qəzet və jurnallardır.

Bu qism keşiş mətbuatından keçən ilin ərzində Şuralar daxilində bir milyon nüsxədən artıq nəşr olunubdur.

Bu mətbuatdan başqa Şura daxilində on yeddi ədəd dini qəzet və jurnal nəşr olunur; bunların ikisi bizim pak olan islam dinindən rəvayət edir: biri Ufa şəhərində “İslam” adlı qəzetdir, biri də Simferopol şəhərində “Əsri-müsəlmanlıq” adlı qəzetdir.

Cəmi bu saydığımız dini qəzet və jurnallara Şura mətbəələri nəhayət kağız buraxırlar.

Onunçün də bu keçən mətbuat bayramı günündə xalq Şura mətbuatını təbrik edəndə, mən də keşiş mətbuatını təbrik edirdim; çünki, bu da Şura mətbuatıdır.

Əgər Şura mətbuatı deyilsə, əgər lazımlı mətbuat deyilsə, bəs nə səbəbə Şura mətbəəsi ona kağız buraxır; özü də kağızın belə qıt vaxtında?

Yaşasın (bir az vaxt) keşiş mətbuatı və onun mömin dostları – mətbəə müdirləri...

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 9 may 1929, № 19

TÜRK KİTABLARI

Bir səyyahın rəvayətindən

Rusiya şəhərlərini gəzib dolanandan sonra Rostovdan keçdim, Şimali Qafqaza daxil oldum. Bir baş üz qoydum Tiflisə tərəf. Sonra getdim İrəvana, Naxçıvana. Oradan yenə qayıtdım Tiflisə və buradan da yollandım Bakıya.

Məni bu səyahətimdə artıq maraqlandıran kitab ticarəti idi. Onun üçün də böyük stansiyalarda qəsdən vaqondan enirdim və Ümumittifaq Kontor Agentliyinin qəzet və kitab köşklərini müayinə eləyirdim. Qafqaz cümhuriyyətlərinin dairəsində gürcülərin və ermənilərin öz

dillərində çap olunan kitablar hərənin öz dairəsində köşklərdə düzülüb, satılmaqda olduğunu müşahidə etdim. Məlumdur ki, bu təbii bir haldır və belə də gərək ola. Onun üçün də Poylu stansiyasından Bakıya tərəf düzülmiş köşklərdə də türk kitablarını ziyarət etməyə hazırlaşdım. Akstafada məlum oldu ki, bura kiçik bir stansiya və məni ümidvar etdilər ki, türk kitablarını Gəncə kimi böyük stansiyada görə biləcəyəm. Gecə saat on ikidə Gəncədə yuxunu özümə haram edib, yendim. Gözümü ova-ova qəzet-kitab köşkünə diqqət elədim. Burada qeyri dildəki kitabların içində türk kitabı görmədim. Bunun səbəbini köşk müdirindən soruşdum. O, səbəbini bilmədi, ya bilib mənə demədi. Sonra yol uzunluğunu Yevlax, Kürdəmir, Hacıqabul, Biləcər kimi böyük voqzallarda da çoxlu qeyri kitabların içində türk kitabı gözüme sataşmadı.

Öz könlümdə dedim:

Eybi yoxdur. Heç olmasa Bakı voqzalını necə ki, böyük bir voqzal və Azərbaycanın göbəyi mənim bu şəkk düyünümü açar. Yəqin ki, orada axtardığımı taparam.

Heyhat! Burada iki-üç böyük köşklərdə hər dildə yazılan min-min böyük və kiçik kitablar içində mən bircə dənə, bircə cildə, nə böyük və nə balaca türk kitabı tapa bilmədim. Baş alovlu özümü verdim köşk müdirinin yanına və onu Musa Kəlimüllaha and verib, soruşdum:

Nədir bunun səbəbi? Kimdir belə bir halı yaradan? Bunun illəti haradadır ki, Ümumittifaq Kontor Agentliyinin köşklərinin ticarət sərəgisində hər bir yoldaş millətlərin öz dilində çap olunmuş kitablarının vücudu ilə tək bircə türk kitabları gözüme sataşmır. Belə bir ağır məsuliyyəti kim öhdəsinə götürə biləcək ki, Şuralar İttifaqı cəmi millətləri qardaşlığa və hüquq bərabərliyinə dəvət edən bir zəmanədə köşklərdə türk kitablarını görməyən fitnəçilər və provokatorlar bu halı başqa bir donu geydirə bilər. Burada Ümumittifaq Kontor Agentliyini də töhmətləndirə bilər və hal o ki, İttifaqımızın cəmi millətləri bilais-tisna mətbuatının inkişafının tərəqqisi Ümumittifaq Kontor Agentliyinin baş rəhbərinin arzusu və amalıdır.

Bakı stansiyasının köşkünün müdirinin cavabı xeyli maraqlıdır.

Müdir yoldaş gör mənə nə cavab verdi:

Biz başımıza nə çarə qılaq ki, “Azərənşr” öz türk kitablarını bizə verməz ki, köşkümdə sataq.

Mən burada barmağımı dişlədim və çox böyük fikrə getdim. Nəhayət, təəccüb elədim.

Xob, “Azərnəşr” kitab fabrikasıdır. Heç ağıla gələn şeydirmi ki, bir fabrika öz məhsulunun rəvacını və intişarını axsatsın?

Həmən gün getdim “Azərnəşr”ə və oradan aldığı cavabı burada yer olmadığından gələn həftə inşaallah dərc edərəm. Hələ ki, xüdəhafiz.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 29 noyabr 1928, №48

YAZIÇILAR BAYRAMI

Həmin ilin indiki iyun ayına “yazıçılar bayramı” ad qoymaq olar; çünki həmin ayın müddətində Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan yazıçıları əl-ələ verib “birlik” əmələ gətirdilər. Həmin birlikdən məqsəd bir-birindən xəbərdar olmaq, yazıların mövzusunu bir-birinə yavuşlaşdırmaq və ümumiyyətlə qələmlə çalışmağın amal və niyyətinə birlikdə aydınlaşdırmaqdır.

Ancaq qorxuram bu ittifaqda bizim türk yazıçılarımızın işi bir qədər axsıya; yəni sözün açığı–qorxuram biz qonşularımızla tuşbatuş gedə bilməyək. Bunun ümdə səbəbi budur ki, biz müsəlmanların içində qədim vaxtlardan indiyə kimi yazıçılıq bihudə bir peşə hesab olunubdur. Və onunçün də yazıçıların heç bir yanda qədr–qiyməti olmayıbdır, savayı münəccim Hacı Nəcmüddövlənin təqvimbazlığından və müctəhidlərin xabnamələrindən və dindar şairlərimizin növhə və qəsidələrindən.

Doğrudur, axır vaxtlarda bir para Azərbaycan yazıçıları özlərini ortalığa tullayıb bir para boşboğaz yazılar yazmağa başlayıblar. Allaha şükür olsun ki, mömin millətimiz belə boşboğaz yazılara əhəmiyyət vermək istəməyiblər.

Həmin bu səbəbdəndir ki, erməni yazıçıların bu günlərdə Mərdəkana səyahətə getməyini eşidib, oranın rayon komitəsi sədri Qara Əhmədov yoldaş qabağa çıxmaq, alqışlamaq əvəzinə, ancaq bunu söylədi:

– Xoş gəliblər və səfa gətiriblər.

Vəssəlam.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 27 iyun 1929, № 26

SABİR BARƏSİNDƏ XATİRATIM

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsi 1906-cı il aprel ayının yeddində nəsrə başlayanda biz Sabiri tanımazdıq və Sabir adlı şairin varlığını eşitməmişdik. Əgər bizim şivəmizə yaraşan belə bir ləzzətli şairin dünyada olduğunu zənn etsə idik, birinci nömrəmizi onun qələmi ilə bəzəmiş meydana qədəm qoymazdıq.

Sabirin birinci şeri idarəmizə həmin vaxt gəlib çatmışdı ki, yeddinci nömrəni paylayıb səkkizincini hazırlamaqdaydıq.

Belə məlum olur ki, qiymətli şairimiz yeddinci nömrədə “Niyə mən dərsdən qaçdım” sərlövhəli məqaləni oxuyub, bu barədə uşağın atasına həmin kinayəli cavabı yazır ki, biz onu səkkizinci nömrədə çap etmişik:

Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad,
Olsun ürəyin şad!..

Bundan belə məlum olur ki, əziz yoldaşımızın məcmuəmizə gəlib çatan birinci əsəri həmin indi qeyd etdiyimiz mənzumədir və yeri düşübəkən lazım bilirəm Sabirlə maraqlananlara iqrar edəm ki, məcmuəmizin dördüncü nömrəsində dərc olunan və “Hophopnamə”yə daxil olan “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?” adlı mənzuməni ki, bu saat camaatımız onu Sabirə isnad verir, Sabirin olduğunu mən inkar edirəm; əvvəla o səbəbə ki, həmin mənzumənin əl yazısı – Sabirin xətti ilə yazılmamışdır; ikinci dəlilim budur ki, şer özü–necə ki, şer ustaları mülahizə edə bilər–bir qədər zəifdir və bəhər surət, Sabirə yaraşmır. Burada Sabir şivəsi və Sabir ruhu görükmür. Mənim həmin nəzəriyyəmin əksini bircə şairin dəsti–xətti təsdiq edə bilər. Əgər bir kəsdə varsa, zühura çıxmağı arzu olunur.

Necə ki, yuxarıda ərz olundu, Sabiri biz qabaqlarda tanımazdıq və həmin söylədiyimiz birinci əsəri Tiflisdə mətbəəməizə gətirən bir naməlum cavan oğlan oldu. Bu adam paket içində məktubu verir yoldaşım Ömər Faiqə və qaçıb gedir. Faiq bir tərəfdən təəccüb edir və bəlkə o, məktubu bədxahlar tərəfindən bizə təhdid və söyüş zənn edir. Demə o, söyüş əvəzində həmin dəyərli mənzumə imiş:

Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad,
Olsun ürəyin şad!..

Bəli, çap elədik.

Ancaq bəs bunu yazan kimdir? Ay yoldaş Faiq, niyə qaçdı o zalım oğlu, kimdir onu göndərən? (çünki əsər imzasız idi, “Hop-hop” imzasını idarəmiz qoydu).

Aha! Bir-iki həftə keçməmişdi, həmin naməlum oğlan yenə mətbəemizə bir paket gətirir və Faiqə verir. Yenə qaçır gedir. Bu dəfə də paketin içindəkn sovqat atanın dərslər oxuyan oğlundan gileyidir: “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan” ki, məcmuəmizin 11-ci nömrəsində dərc olunubdur.

“Aman günüdür, Faiq yoldaş, tap o zalım oğlunu”-“Taparam, taparam, səbr et, yoldaşım, bir də gəlsə buraxmaram”.

Elə ki, bir həftə də ondan sonra həmin oğlan yenə o münval ilə əlində paket gəlir mətbəəyə və paketi qoyur, istəyir qayıda, yoldaşım Faiq bu dəfə düşür onun dalınca və aparır çıxardır erməni bazarında şamaxılı Şeyxovların xalça mağazasına.

Şeyxovlar qabaqca mətləbi açmaq istəmişlər, ancaq Ömər Faiqin təkidi ilə məsələni açırlar, ancaq bu şərt ilə ki, söhbət buradaca qalsın.

Demək, biçərə Sabir mühitin şəraitini mülahizə etmək bəbətindən “Molla Nəsrəddin”də öz iştirakını nəhayət dərəcədə gizli tutmaq istəyirdi. Və xeyli bir zaman elə də oldu və bu səbəbdən də biz ona verdiyimiz “Hop-hop” təxəllüsünü sonralar özü dəyişib, müxtəlif imzalar qayırdı.

Həmin müxtəsər məqələmizə bu bir neçə cümləni də artırmaq istərdik.

Sabir – bu təxəllüs altında bizim şairimiz deyil; Sabir eyni səbr və təhəmmül sahibi, dindar bir şairin təxəllüsüdür ki, dünyanın cövr və cəfasına, insanların günah və məsiyyətinə* mütəhəmmil olub, yaxşı dünyanın intizarında qalır ki, bu da iman və etiqad əhlinin qismətidir. Biz, necə ki, ərz olunub, Mirzə Ələkbərin Sabir təxəllüslü şair olduğunu bilmirdik. Onun üçün də “Hophopnamə” kitabında Sabirin “Sabir” təxəllüsü altında yazılarının dərcini görəndə ona əfsus etdik ki, “Daş qəlblil insanları neylərdin, ilahi” kimi bir mənzuməyə (səh. 174) Hacı Məcid Əfəndizadənin vəfatı münasibətilə Sabirin çox yanıqlı və mütəəssir qəsidəsi dərc olunub (səh. 313).

---

* *Məsiyyət* – günah

Onun üçün mən həməvəqt “Sabir” ləfzini bir yanda görəndə və eşidəndə belə bir xəyalata cumuram: nə üçün dünya belə qurulubdur ki, gün ləkəsiz olmur və qızılgül tikansız bitmir. Və bəlkə həmin dünya qanununun təsirindəndir ki, “Hop-hop” kimi ən qiymətli və nadir bir şairimizin gülkarlığının içinə dindarlıq sarmaşıqları da gəlib qarışaydı görək.

C.Məmmədquluzadə

*“Sabir kitabxanasının on illiyi”,
Bakı, Azərənəşr, 1929, səh. 16-19*

ƏLİQULU QƏMKÜSAR

Məlum ki, Azərbaycanda müqtədir şairlərimiz yox olmayıbdır, ancaq şair Əliqulu Qəmküsar bizim məxsusi qələm yoldaşımızdır, belə ki, “Molla Nəsrəddin”in 3-cü ilindən, yəni 1908-ci sənədən başlayaraq, Qəmküsarın mənzum və mənsur əsərlərinə, məqalə və şerlərinə rast gəlmək olar. Şairimizin əvvəl illərdə “Xadimi-millət”, “Otaylı” və son illərdə “Cüvəllağı”, “Cüvəllağı bəy”, “Sarsaqqulu bəy” təxəllüsləri məşhurdur. Belə ki, həmi təxəllüslərlə Qəmküsar yoldaşımız məcmuəmizdə iştirak edibdir.

Qiymətli Qəmküsar yoldaşımızın “Molla Nəsrəddin”də dərc etdiyi qüvvətli şerlərdən biri məhərrəm təziyəsində əbləhanə baş yarmaq haqqında yazdığı:

Vəşhiyyətinə ələmi heyran eləyib yar,

Yar, əhrimənəm, yar qoçağım, yar igidim, yar! – şeridir ki, oxucularımızın çoxunun indi də əzbəridir. Bu əsər şairimizin fikrinin açıqlığını aşkar göstərir.

Bunu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, “Molla Nəsrəddin”də iştirak edən şairlər cərgəsində Cüvəllağı yoldaşımız fikir açıqlığı və dini mövhumata qarşı şiddətli tənqid və çıxışları ilə hətta Sabiri də qabaqlamışdı. Bunun nəticəsidir ki, din ilə həmişə mübarizədə olan məcmuəmizə Qəmküsarın rəğbəti o dərəcə qalxdı ki, 1912-ci ildə Culfada öz şəxsi işlərini buraxıb, Tiflisə köçdü və bizlə yoldaşlıqda məcmuənin iştirakına fələn məşğul oldu.

Fevral inqilabı yoldaşımız Qəmküsarı böyük bir həyəcana gətirir; belə ki, sərəvətin indiyədək zəhmətə hücumunu şairimiz “Molla Nəsrəddin”in 1917-ci sənəsinin 26-cı nömrəsində belə təsvir edir:

Bu qədər ifadələnmə, sənə yoxdu bab, varlı,
Füqəranı bəsdə az soy, elə ictimab, varlı!
Həzər eylə rəncbərdən, ona bəsdə vurma noxta,
O yazıq əkinçilərdən bir utan, bir az da toxta!
Bu qədər yekəltmə qarnın, puluna güvənmə çox da,
Olu bir zaman çəkərlər sən ilə hesab, varlı!

Nə qədər ki, məcmuəmizin adı söylənir, onun əziz və qiymətədar qələm yoldaşlarının qabaq sırasında əziz yoldaşımız Əliqulu Qəmküsar–Cüvəllağı bəyin adı həmişə “zindəbad”* alqışları ilə zikr olunacaqdır.

C. Məmmədquluzadə

“Molla Nəsrəddin”, 30 may 1929, № 22

1930-cu İL ÜÇÜN İŞ PLANI

Plansız yaramır bizim Şura quruluşumuzda iş görmək. Çalışmaq istəyənlərin hamısı bu qanuna tabe olmalıdır. Hər işi plansız başlayanda görürsən ki, axırda içindən qənbərqulu çıxır, iş baş-ayaq qalır.

Başqaları birdən-birə beşillik plan tərtib verib, təsdiq eləyib, sonra parça-parça, hissə-hissə o plandakı işi həyata keçirirlər. Ancaq bu qaydanı “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində işlətmək mümkün olmur. “Molla Nəsrəddin”in iş planı ancaq birillik ola bilər.

Səbəbini soruşursunuz?

Səbəbi odur ki, “Molla Nəsrəddin”in ümumi iş planı hamıya məlumdur. O plan hələ 25 il bundan qabaq tərtib veriləndir və bu günə kimi də, hətta bir çox illər də bundan sonra, o planın üstündə çalışıb vuruşacaqdır.

O zamanlar iş planı tərtib vermək çox az yerlərdə adət idi. Lakin 25 il bundan qabaq “Molla Nəsrəddin” deyib ki, din, məzhəb, şəriət, etiqad, iman, cənnət, cəhənnəm, müctəhid, molla, keşiş, xaxam, mürid və habelə bütün bu qism sözlər gərək insanlar arasından götürülüb lüğətlərdən, kitablardan, yazılardan tamamilə silinib tullansınlar! Məscidlər, kəlisələr, sinaqoqlar, təkyələr, ibadətgahlar, pirlər, ziyarətgahlar, məhfillər, əza yerləri tamamilə sökülüb, dağılıb, maarif və mədəniyyət evlərinə döndərilsinlər.

---

* *Zindəbad* – yaşasın

25 il bundan qabaq “Molla Nəsrəddin” deyib ki, mülkədarlar, bəy və xanlar, məlik və əyanlar, bütün dövlətli və varlılar kəndli və zəhmətkeşlərin zəhmətlərindən istifadə edib, onların qanlarını soranlar və zülümkarlardırlar, onlar cəzalara məhkum edilməlidirlər!

Bu və buna oxşar bir çox fikir və arzular “Molla Nəsrəddin”in 25 il bundan qabaqkı tərtib verdiyi planın əsas maddələrindəndir ki, hələ bu günə kimi bu yolda çalışır və çalışacaqdır.

O ki qaldı 1930-cu il planı, bu il də “Molla Nəsrəddin”in müəyyən və ən aydın bir proqramı vardır; o proqram bundan ibarətdir:

Bakının işçi dairələrində, məsələn, Balaxanı, Suraxanı, Zabrat, Bibiheybət, Bayıl, Zavağzal, Fabrika, Şubanı, Binəqədi, Xorazan, Xır-dalan, Biləcəri və başqa bu kimi yerlərdə... – o yerlərdə ki, türk işçiləri, xüsusən iranlı yoldaşlarımız başdan-başa ciblərində həmkarlar ittifaqlarının üzvlük kitabçalarını və haqq-hesab dəftərçələrini saxlayırlar və bir paralarının da ciblərində Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Firqəsinin üzvlük kitabçası vardır və özləri də firqə özlərinə gedirlər, allahsızlar ittifaqında və başqa ictimai təşkilatlarda ciddiyyətlə iştirak edirlər... – həmin dairədəki bütün məscidlər, təkyələr, əzadlıq evləri, pirlər və Molla Qurbanın otağı gərək 1930-cu ildə başdan-başa bağlansınlar! O yerlərdə klub, ümumi yaşayış evləri, məktəb, qiraətxana, kitabxana və daha bu kimi maarif və mədəniyyət guşələri açılmalıdır.

“Molla Nəsrəddin” çalışacaq ki, o dairələrin gözüaçıq və düşüncəli işçiləri hamı bir yerdə söz qoyub aralarındakı molla, mərsiyəxan, fala baxan, rəml atan, dua yazan, cəddinin payını yığmaq üçün Ərdəbildən buraya gələnlərin hamısını aralarından, fəhlə dairələrindən çıxarıb qovlasınlar.

“Molla Nəsrəddin” çalışacaq ki, 1930-cu ildə 15-20 illik stajı olan həqiqi zəhmətkeşlər öz haqlarını tanısınlar, sinfi düşmənlərini dostlarından ayıra bilsinlər.

“Molla Nəsrəddin” çalışacaq ki, təşkilatlaşmış işçilər öz aralarında apardıqları işləri sonra da mütəşəkkil olmayan şəhər əhalisinə, kəndlilərə də təbliğ etsinlər; onlar üçün nümunə olsunlar, onlara yol göstərsinlər, gözlərini açsınlar.

“Molla Nəsrəddin”in builki iş planıdır ki, bu yol ilə çalışacaq və bütün proletar sinfini də özünə köməyə çağırır.

Əlbəttə, “Molla Nəsrəddin” inanır ki, Bakının siyasi və ictimai təşkilatları, xüsusən allahsızlar ittifaqı, bu böyük işdə ona birinci yardımçı olacaqdır.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 19 dekabr 1929, № 51

SAQQALLI UŞAQLAR

Biz görürük ki, ümumi məcburi savad yolunda bu saat Şura hökuməti heç vaxt və heç bir əsrdə görünməyən tədbirlər görür. Məktəb artırmaq üçün böyük məsariflər görür, minlərcə müəllimlər və müəllimələr hazırlaşdırır, ta ki beşillik planda təyin olunmuş müddətdə savadsız vətəndaşın miqdarı yoxa çıxsın.

Ancaq məni bir qism uşaqların fikri alıbdır: o da saqqallı uşaqlardır.

Mən saqqallı uşaqlar o kəslərə deyirəm ki, otuz və qırx yaşa çatıb, amma adlarını yazmağa acizdirlər.

Bəs bunların axırı necə olacaqdır? Savadsızını qalacaqlar, ya məktəb yaşlı uşaqlarla birlikdə bunlar da savad əxz eləməyə gedəcəklər?

Mən, düzü, həqiqət bunların təklifini çox ağır hesab edirəm.

Niyə, nə səbəbə?

Səbəbi budur ki, iş başında olan bəzi işçilər, xidmətçilər bu hala qədər onlar üçün açılan savad məktəblərində tənbellikləri üzündən savadsızlıqlarını təsviyə etməmişlər. Həyat irəli getmiş, kütlənin aktivliyi artmış, bu kimi saqqallı uşaqlar isə həyatdan geri qalmışlar. Bəziləri də belə güman edirdilər ki, cüzi savadla işi yola verərlər. Fəqət belə adamlar çox səhvədə olmuş və özlərini savadlandırmaq, savadlarını artırmaq yolunda bir iş görməmişlər.

Bu belə.

Belə tutaq bu saqqallı uşaqlar hökumətin məcburi savad əxz eləmək binagüzarlığından bir fəndlə boyun qaçırdılar. Xub, bəs dalı necə olsun?

Onu görək biz unutmayaq ki, beşillik planın qarşısında şura işçilərinin öhdəsində olan təklifi get-gedə ağırlaşır. Hazır planın indi üçüncü ilinə ayaq qoyduğumuz bir halda mərkəzi hökumət şura

işçilərindən böyük və zərbəli surətdə çalışmaq tələb edir. Götürək Mərkəzi Komitənin 3 sentyabr müraciətnaməsini ki, oxucular qəzetlər vasitəsilə onun məzmunundan xəbərdar olmuş olalar gərək.

Aya savadsız kənd şura işçilərini bu müraciətnaməni cəbəcə etməyə qadir ola biləcəklər? Bu yolda təyin olunacaq fəvqəladə briqadalarda iştirak edə biləcəklərimi? Sənaye, maliyyə planını dərk edə biləcəklərimi? İstiqraz məsələsində çalışmağa onun bacarığı və nüfuzu çatacaqmı? Və xülasəyi-kəlam, zəmanəmizin tələbatının müqabilində bu saqqallı müdirlərimiz dayanıb dura biləcəklərimi?

Xülasə, bu bisavad yoldaşlar özlərini gülünc bir halətdə buraxırlar. Mən, qoca Molla əminin nəsihətini eşitsələr, indi bu saat, bu dəqiqə və bu saniyənin içində əllərinə kitab və qələm alıb balaca uşaqlar kimi savad əxz eləməyə başlayırlar.

Beləliklə, onlar həmi məmləkətə xidmət eləməyə qabil olurlar, həmi özlərini gülünc bir halətdən çıxardırlar. Çünki, elə ki görürəm, Şura hökuməti savadsız bir işçini özünə yaraşdıra bilməyəcəkdir.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, sentyabr 1930, № 27

CİB DƏFTƏRİNDƏN

Tema şəkildən ötrü: Təbrizdə məşədilər bir yazıq müsəlman mühacirini əhatə eləyib soruşur: “satdıq qızılın var?”

Təbrizdə “Ölülər”də, lojada bir İran sahibmənsəbi oyun vaxtı süfrəni açıb küftə yeyirdi.

Mümkündür Təbrizdə arvadları salalar bir çuvala, ağzını kəfən kimi bağlayalar ki, kişi görə bilməsin.

İsmətil-şərifə,

Əmiril-haciyə,

Bədril-şəriə,

Tacüs-səltənə – Nəsrəddin şahın qızı.

Təbrizdə şəkildən ötrü tema: Teatr qaranlıq, səhnədə yapışıblar recissorun yaxasından, dartırlar: bir yandan səhnəçi, bir yandan paltarçı, qrimçi; artistlər də bir artistin başına cəm olub, əllərini cibinə soxub deyirlər: çıxart bazarda xəlvət satdığıın biletin pulunu bölək.

Ziyarətə gedən dövlətlilərdən ki, qabağını seyidlər kəsib tapança gücü ilə pul alırlar, haqlıdırlar; zira ki, fəqir-füqəranı burada ac qoyub pulları ziyarət müsafirətinə xərc etmək rəva deyil.

Gedənlərdən çoxları aclıq ilində min-min түmən qazananlardır.

Mirzə Cavad ağa, Hacı Mirzə Cavadın nəvəsi, Malik, çox dövlətli, doqquz nəfər erməni müştərisi ki, araq çəkir və neçə dəlləli...

Hacı Məhəmməd Cəfər İsfahani, Xiyaban qapısında, xəsis bir dövlətmənd.

Hacı Mirzə Ağa Fərşfüruş Leylabadlı, yaşlı bir adam, amma bir qəpik mənəfəti millətə görünməyib, 120 mindən artıq mirası var idi, bolşeviklərdən qorxdu, qaçdı Kərbəlaya.

Vaiz Təbrizdə Mirzə Ələkbər Əzizzadə, ziddi-maarif.

Oruculuqda Hacıxan Sərraf Niyar-miyar bazar küçəsində bir piti dükanında mühacirin xörək yeməyin görüb dükançı ilə dalaşmış, polis kəndxudası da tərəfkeşlik çıxıb.

Əhərdə diş həkimi müftə çalışır.

Məşrutədən qabaq vilayəti bir nəfər adam idarə edib beş yüz түmən alırdı camaatdan; amma indi əlli adam idarə edir, 24 min түmən alır.

Ağa Mirəli–fanatik, Əhərdə.

Əhərdə zilhiccənin 14–15-də məktəblər tətil elədilər, Kərbəla müctəhidinin vəfatı münasibətilə.

Əhərdə mədrəsə, məccani. Azı ildə min түmənə kimi camaatdan alınır, Təbrizə gedir; amma Əhərin öz mədrəsəsinin müəllimləri məvacibsiz qalıblar.

Şuşada qarət edən ağalar. Əsgərlər qan tökür, ağalar qarət edir.

Baş məqalə – xəzinə dənizdi, yeməyən donuzdu.

Qalada Ştulun qonaqlığında 26 min manat şabaş veriləndə mægər bizim millət başçıları orada deyildilər və əsgərləri görmüdürlər?

Şəkil – İngilis və Fransa xəlifəni hərə öz tərəfinə çəkir.

Kommunistin evində bayram günü stol döşənib, kommunist dostuna deyir:

– Bunu arvad döşəyib.

Paltaratskidə İran nümayəndəsi İqtidaril–mülkün dövətilə Ağa Seyid Hüseyinin Məkkəyə getməyinə xərclik yığıblar.

Moskvada on nəfər tələbə küçədə paltarlarını satırlar (üç aydır Qafqazdan maaş gəlmir). Petroqradda habelə (tələbə məktubundan).

İtən dananın izini axtarırlar. Qiyamədinli kəndində, Qarabağda müsəllaya çıxıb yağış istəyəndən sonra oğruların izini axtarırlar.

Həzrət Abbasın şəkli. Seyidlər Bərdə kəndində. İki seyid pərdə tutub dəstəmaz aldırıb şəkli göstərirmiş.

Qadınlar barəsində deyirlər:

Ağdam ağ olsun,

Çervon kəsən sağ olsun,

25 manat dopluq, əlli manat lakirovanı tufli,

Bunu alan sağ olsun.

Kürdüstan qəzasında Nurəddin kəndində kənd ispalkomu Səlim. Piçans mahalında Ələkbər şəbehi.

Ağdam – Qala arvad klubunda papiros çəkənlər (tüstü bürüyür).

Şəkil – hökumət yemiş arabaçısı.

Ədə, bu nə təhər araba sürməkdir? Şossa yolunu xarab eləyirsən, arabanı qaytar.

Arabaçı yemiş verir.

– Yol qayırmıqdan təngə-zarə gəldik (arabanı geriyyə qaytarır).

Yemiş rüşvət alır.

Lahıç ispalkomu:

– Mən sizin üçün Şümr gəlmişəm.

Şəkil – İntelligentlər meyit namazında.

Bərdə – Cəfəriyyə çaxır şirkətinin anbarı. Padvallar dolu çaxırla. Məsul işçilər gündə prob edirlər. Rezinlə içirlər.

Şəkil – Telefon ilə eşqbazlıq.

Şəkil – Uşaqların mənfəətinə olan çayxanaların qulluqçu və müdirləri.

Şəkil – Çadrovi küçədə Mahmənzər xanım, on səkkiz arvadın qabağında: – Mən olmasaydım yas evini tanımayacaqdınız (yasdan-yasa).

Şəkil – hökumət məmuru soruşur:

Neçə baş malın var?

Bu da cavab verir:

– Bir atım, iki dəvəm, üç qoyunum, üç əyalım (üçarvadım).

Birja trudda:

– Nə iş bacarırsan?

– Artist olaram, əlli il şəbeh olmuşam.

Xəmisli Hacı Molla Ağa Gəncə qəzasının 9-cu nahiyəsində bir kəndlidən bir misqal dəvaya bir xalvar taxıl alır.

“Revolyusiya və kultura”, Bakı, 1939, № 1

MƏKTUBLAR

1.CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YAZDIĞI MƏKTUBLAR

Bəradərim Məşədi Qurbanəli

Fi 25 aprel (1895–1897-ci illər arası).

Nehrəm

Sağ və salamat varam. Haman Naxçıvan, haman Nehrəm, haman Danabaş kəndi və haman Məhəmmədhəsən əmi ilə Xudayar bəy. Haman qazi... Qərəz, haman göl, haman qurbağa... Hələ bunlar qalsın, inşallah gələn dəfə bu barədə danışarıq.

Qardaşım, mənim sənə bir işim düşübdür və ümidim artıqdır ki, bu işi aşırmaqdan boyun çəkməklə eləməyəsəniz. İşim budur: əzizim, lazımdır ki, bu kağızı alıb oxuyan kimi çıxasınız bazara; yəni, mən Tiflisi nəzərdə tuturam. Əgər, söz yox, Tiflisdə olmasanız, sonra gəlib çıxasınız bazara və ərzimi yerinə yetirəsiniz.

Ərzim budur ki, bəndəyə bir odinoçka lazım olubdur. Bu barədə də artıq təvəqqe edirəm. Əgər özgə vacib işin olmuş olsa, qoy qalsın sonraya və çıx şəhərin ərradəçilər məhəlləsinə və bəndədən ötrü yazdığım odinoçkalardan birini al. Söz yox, təzə olmasın; yəni, nə elə köhnə olsun, nə də ki, əcərli olsun. Ancaq köhnə də olsa, verib qayıtdırarsan və sonra göndərərsən. Və bu sövdənin əvvəlinci şərti bu olsun ki, baha olmasın, çünki pulum çox deyil. Mənim yəqinimdir ki, Tiflisdə bu cür droşkaların* nimdaşını əlli-altmış manata almaq mümkün olar və bundan yaxşı fürsət olmaz məndən ötrü. Dəxi sən orada olmasan, mən bir elə şəxs tapa bilmərəm ki, xəyanət etməyib, məndən ötrü bir belə şey alıb göndərsin.

Qərəz, başa düşdün, söz yox ki, mənim dediyim nədir. Əgər yanında pulun olmasa, yaz göndərim. Əgər varındır, al, sonra göndərəm. Mən istəyirdim bir qədər pul göndərim, amma kağızı kənddən yazıram, pulum şəhərdədir. Əgər çox tələsik olsa, teleqrafla Hacı Əliqulu barat da edə bilər. Vəssəlam ki, bu barədə səy elə və düzəlt. Çox

vacibdir. İnşallah sonra yazaram nə səbəbə vacib olubdur. Çox yaxşı olar bir at xamutu şiliyi göndərəsən. Çünki oraların köhnəsi bu xarabaların təzəsindən yaxşı olar. Söz yox, alan vaxtda lazımdır diqqət eləmək təkərləri və resorları möhkəm olsun. Əlbəttə, hər bir barədə də vəkilsiniz. Axırda mənə peşmançılıq heç vaxt üz verməz, əgər sövdəniz məğbun da olmuş ola.

Əlbəttə, mənə bu barədə də bir cavab yazarsınız və nə qədər pul lazım olsa, yazarsınız, göndərəm və bunların əvəzində Allah qoysa, yaxşı əhvalatlar yazıb göndərəm, oxursan.

Və bunu da bil, kağızı göndərəndən sonra günləri sayacağam, görək neçə günə kimi ya kağızın cavabı, ya odinoçka gələcək. Amma hamısından vacib odur ki, yüngül olsun, ağır olmasın. Çünki lazımdır ki, iki adam otursun, kuçerdən ötrü yer lazım deyil, çünki oturanların biri sürəcək. Əlbəttə, resorlu olacaq. Əlbəttə, başa düşdün.

Bu kağızı indi, mən yazan vaxt düz gecə yarısıdır, yəni saat on iki. Bəs, əgər bir para sözləri oxuya bilməsən, günah mənim deyil.

Qardaşın Cəlil Məmmədquluzadə

NEHRƏM NORMAL MƏKTƏBİNDƏ APARILMIŞ YOXLAMAYA DAİR

A R A Y I Ş

(10 və 11 dekabr 1896-cı il)

Siyahı üzrə şagirdlərin sayı – 45 nəfər.

Onlardan birinci şöbədə 25, ikincidə 8, üçüncüdə 4, dördüncüdə 3 və beşinci şöbədə 5 nəfər. Yoxlama zamanı məktəbdə 38 nəfər şagird var idi.

Yoxlama zamanı deyilən göstəriş və tənqidi qeydlər:

1) Aşağı şöbədə LEKSİK material möhkəm mənimsənilmişdir. Həmin materialı tez-tez təkrar etmək və ümumiyyətlə, rus danışığı dilini öyrənmək üçün bunları çalışmalara tətbiq etməyə daha çox vaxt lazımdır.

2) Sözlərin tələffüzündəki qüsurlar ciddi qeyd olunmalıdır, onların hamısına, xüsusən səhvlərin müəyyən hissəsini təşkil edən “l” və “ç” səslərinin deyilişinə müvafiq çalışmaları düzəliş verilməlidir (aradan qaldırılmalıdır).

3) Yuxarı şöələrdə canlı rus danışığı dilində az danışılır. Dördüncü şöənin şagirdləri hətta bir çox mürəkkəb olmayan suallara cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Hansı ki, sualın cavabını vermək üçün suala bir və ya iki söz artırmaq lazımdır. Buna görə də əksər şagirdlər öyrənilənləri öz sözləri ilə nağıl etməkdə gücsüzdürlər.

4) Əzbər söylənilən bədii nümunələr dördüncü şöbədə az-çox düzgün söyləndi.

5) “Sibirin fəth edilməsi” mətni bu şöənin şagirdləri tərəfindən mənası başa düşülmədən oxundu. Birinci şöbədə “Hava və su” mətni müəyyən qədər başa düşülməklə oxundu. Şagirdlərin bir hissəsi qiraət zamanı sözləri yanlış tələffüz edirlər.

6) Bu şöələrin şagirdlərinin coğrafiyadan müvəffəqiyyəti kifayət qədərdir, tarixdən isə həddindən artıq zəifdirlər. Uşaqlar Vətən tarixindən lazımi tarixi hadisələrə dair xronoloji ardıcılığa malik heç bir anlayışa malik deyillər.

7) Beşinci şöbədə sayların bölünməsinin əlamətləri nəzərə çarpdı, lakin şagirdlər ikidə biri dördə birə bölə bilmədilər; dördüncü şöbədə adlı ədədlərin hissələrə bölünməsindən hansı say alınmasını deyə bilmədilər.

8) Birinci şöbədə “т” (твердый знак) hərfi ilə bitən sözləri yazmaq lazım deyildir. Çünki şagirdlər hələ bu hərfi öyrənməmişlər.

9) Yazılı çalışmalarda həmişə cinsləri (mujskoy rod) göstərməyə əməl etmək lazımdır.

10) İkinci şöbədə xüsusi meylli yazı qaydalarına əməl edilməlidir.

11) Ayrı-ayrı sözlərin hallanmasını cümlədə sözlərin hallanması ilə əvəz etmək lazımdır.

12) Şagirdləri müəyyən edilmiş tapşırığı həll etməyə əsaslı şəkildə hazırlamaq lazımdır ki, onların işləri bəzən olduğu kimi səhvlərlə dolu olmasın.

13) Şagirdləri müəllimin söylədiyi nümunə əsasında məsələ (çalışma) tərtib etməyə alışdırmaq lazımdır.

14) Volperin “Rus dili” dərsliyinin birinci buraxılışındakı əlaqəsiz materialları Çernyayevskinin “Rus dili” dərsliyindəki mətnlərlə əvəz etmək faydalı olar.

İnspektor:

N.Novospasskiy

Əsli ilə düzdür:

Nehrəm məktəbinin nəzarətçisi

Məmmədquliyev

Arayışın bu surəti İrəvan – Yelizavetpol quberniyası və Kars vilayəti Xalq məktəbləri direktorluğuna təqdim edilir, № 126

Məktəbin nəzarətçisi

C.Məmmədquliyev

* * *

Əzizi-mən Məşədi Tağı!

2 yanvar (1901)

Sağ və salamat İrəvan şəhərində varıq. Sənin İrəvana gəlmək məsələsinə barəsində Məhəmmədqulu bəy və Məşədi Qurbanəli ilə bahəm çox və bir neçə dəfə söhbət eləmişik. Təfsilatı Məşədi Qurbanəli, – bu günlərdə ki, gələcək Naxçıvana, – özü sənə deyər. Amma mən də bunu ərz edə bilərəm ki, indi ilin ortası olmaq səbəbə heç bir vəchlə mümkün olmur sənə yer eləmək. İrəvan rus-müsəlman məktəbində mümkündür, söz yox, sənə yer təyin eləmək, amma söz burasındadır ki, indi bu saat yer yoxdur və əgər sənə zor ilə yer eləməyə dursaq, lazımdır ki, bais olmaq müəllimlərin birisinin xaric olmağına. Odur ki, məsləhət belə görüldü ki, hələlikdə sən orada öz işinə məşğul olasan və səbr eləyəsen, çünki Allah səbr eləyənləri dost tutur və səbr fərəclərin müftahıdır.

Dəxi nə yazım?

“Məhəmməd həsən əminin eşşəyi”ni istəyirəm yazıb göndərəm, sensor izn versin, İrəvanda çap elətdirim. Hərçənd aqlım kəsmir camaat oxusun.

Dünən Məşədi Qurbanəli bizdə idi. Bir qədər söhbət elədik, sonra çıxdı getdi.

Hava çox soyuqdur.

Sənin qardaşın Cəlil

* * *

Qardaşım Qurbanəli!

Fi 22 mahi-mart (1902)

İrəvan.

Kağızım vüsul oldu. Upravleniyadan rasçotu və talonu alıb, xəzinədən yüz otuz bir manat altmış üç qəpik aldım. Lazım gəldi xəzinədən pul almaqdan ötrü bir vəkilnamə də yazdırmaq və bu vəkilnaməyə həştad beş qəpik xərcim çıxdı və dünən Kərbəlayı Məhəmməd ağaya yüz otuz manat yetmiş səkkiz qəpik (130 r. 78 k.) verdim və şalların satılmağı barəsində soruşdum. Belə məlum oldu ki, hələ satılmayıblar və mən öz tərəfimdən təvəqqe elədim sənin Xanzadov ilə olan hesabını qurtarsın və Kərbəlayı Məhəmmədəğa söz verdi qurtarsın. Mən irəlicə Naxçıvanda olanda xalqdan eşidirdim ki, sən podratda qazandığını qoyursan alışı-verişin ziyanına. İndi yadıma düşür haman sözlər və mən özüm də istəyirəm bu rəyə şerik olam.

Sən mənə yazırsan ki, teleqrafı alan kimi mənim ağama aparıb iyirmi manat verdin. Mən bilmirəm bu barədə sənə nə deyim. Deyim əgər “çox razıyam”, bu həmişə eşitdiyimiz sözdür, adəti sözdür. Hamısından yaxşı burada mən bir neçə nöqtə qoyum...

Teleqrafda yazmışdım ki, kağız gözlə. Haman kağızda sənə yazacaqdım ki, ağam haman günlərdə mənə yazmışdı ki, ona xərclik göndərim. Mən də mümkün eləmədim göndərmək. Axır gəldi oldu axır çərşənbənin günü və ağam yadıma düşdü. Ürəyim o qədər sıxıldı ki, az qaldım ağlayam. Axırı sən yadıma düşdün və sənə teleqraf elədim və bu teleqrafı da mən çox çətinliklə göndərdim. Çünki, yaxşı bilirdim ki, heç haqqım yoxdur səndən pul istəməyə. Hələ mən səndən on iki manat da bir almışam və Naxçıvandakı borcumu da heç bilmirəm Məşədi Heydər verib, ya yox?

Müxtəsər, əhvalat bu tövrdür.

Bəs nə işlə məşğulsan? Satıb qurtardın dükanı, ya yox? Sidqi necədir? O cənabdan təvəqqe elə özgülərin namələrinin üstündə notariusluq eləməsin və mənə əlahiddə kağızlar yazsın. Məgər o bilmir ki, onun kağızları necə şirin töhfədir? Nə səbəbə müzayiqə edir? Qoy o məndən kağız gözləməsin. Mənim müsəlmanca yazmağa həvəsim azdır.

Bizim qohum-əqrəbamız necədir? Məşədi Yusif haman halətdədir, ya təğyir tapıb haləti? Ağam nə qayırır və Ələkbər haradadır?

Məşədi Heydərin, söz yox, əhvalı pərişandır. İndi necədir Nəsir, varmı yaxşı olmağa ümidi, ya yox? Allah şəfa versin.

Mən Dəlmə bağlarının əhvalatını, – necə ki, sənə bir vaxt oxumuşam, – “Kaspi”nin 53-cü nömrəsində çap etmişəm. Amma, heyf ki, “Kaspi” qəzetini İrəvanda azdır oxuyan. Xəyalım “Kavkaz” qəzetinə məktublar göndərməkdir və bir də Əlimərdan bəyin mənə heç vəchlə qəzet göndərməyə xəyalı yoxdur. Allah ona insaf versin!

Axır vaxt mən bardilləri Dəmirbulaq məhəlləsindən və məscidin qonşuluğundan köçürmək fikrinə düşmüşəm. Tapdığım fəsillərə görə lazımdır ümid bağlamaq ki, qubernator bu vasitəni qəbul edər. İrəvan əhlinə bu xüsusda yaxşı ərizə yazmışam. Bu gün camaat qol qoyur.

Bu kağız ilə bahəm sənə göndərirəm divanxanadan aldığım rasçotu və bundan əlavə bir sovqat göndərirəm ki, olsun İrəvandan “Novoye vremya”ya verilən teleqraf sənə qayırdığın dəmir yol barəsində. Bu əhvalatı mən oxudum “Kaspi” qəzetində və cırıb sənə göndərdim ki, oxuyasan.

Sabah martın 23-cü günü, İrəvan okrujnoy sudunda haman işə baxacaqlar ki, iki il bundan əqdəm okrujnoy suddan bir neçə dokument oğurlanmışdı ki, bu xüsusda sudun bir çlenini və Qayıbovu günahkar elədilər. Deyirlər ki, Tiflisdən böyük vəkil gəlib. Sabah tamaşa edərəm, sənə xəbər yazaram.

Təzə xəbər yoxdur. Hava çox xoşdur. İşim çoxdur.

Xəyalımız var bir Naxçıvana gələk. Əgər barama qurdu bəsləmək mane olmasa, yayda Dərəçiçəyə gedəcəyik. Hələ imtahan verməmişəm.

İndi xoş sənənin halına ki, Sidqi ilə bir şəhərdə olursan. Bəs niyə mənim Münəvverimin əksini götürüb göndərmədin? Əgər ağamgilin tərəfindən maneçilik varsa, mənim dilimdən təvəqqe elə mane olmasınlar və tez əksi göndər. Hazırlaş və yığış gəl İrəvana. Şurov xahiş edir Hacı Mirabbas ağanın kəhrizini alsın İrəvan vağzalından ötrü. Vurşel də hələ gəlməyib Tiflisə və yəqin ki, sənə bir cavab yoxdur göndərdiyiniz ərizələrə görə. Söz yox ki, kəhriz ərizəsinə Vurşel gəlincə baxmazlar. Bəs ərz edirəm ki, Şura Hacı Mirabbas ağanın kəhrizini almaq təklifini edir, mən də haman yer sahiblərini – ki, onların yerlərindən kəhriz quyuları vurulub–örgədirəm ki, haman kəhrizə yer sahiblərinin də ixtiyarları çatar. Çünki rus zakonu belədir ki, yer sahibinin izni olmasa, heç kəs onun yerindən kəhriz vura bilməz və bu işlərdə “davnost”, yə-

ni təsərrüf qoyulmayıb. Məsələn, Hacı Mirabbas ağa deyə bilməz yer sahibinə ki, mənim kəhrizim sənin yerindən otuz ildir gedir. Çox da ki, otuz ildir! Mən otuz il sənə ixtiyar vermişəm kəhriz aparasan, amma indi vermərəm bu ixtiyarı və bir neçə yer sahibi – ki, mən onları bu tövr başa saldım, – gedib Şurova ərz elədilər ki, bizi də lazımdır nəzərdə tutmaq kəhrizi almaq vaxtında. Çünki haman kəhriz bizim yerlərimizdən keçir və bu xüsusda plan çəkildi və yer sahiblərinin hamısının adlarını yazdılar haman planda. Görək axırı nə olur?

Hələ Rəhimova pul göndərməyiblər. Podrat babətindən çox giley edir.

Hələ xudahafiz. Sənə xeyir-dua edirəm.

Cəlil Məmmədquluzadə

Tez cavab yaz. Mənə baxma və Sidqiyyə baxma.

* * *

Bəradərim Qurbanəli!

Fi 22 aprel (1905)

Tiflis

Qardaş, bu nə işdir sənin başına gəldi? Əhvalatı bir qolay eşitmışəm, amma təfsilatı mənə məlum deyil. Əlbəttə, əlbəttə, tez kağız yaz. Əgər yaza bilməsən, yazdır göndər görək bu nə qəzavü-qədərdir sənənin başına gəlir.

Əzizdən heç nigaran olma. Onu yəqin bil ki, xudanəkərdə sən dünyada yox olsan da, Əziz burada dərs oxuyub, axıra kimi elm təhsil edəcək. Hər halda indi Əzizin sənə heç bir ehtiyaclığı yoxdur və onun barəsində heç fikir eləmə. Bu günlərdə onun metrik şəhadətnaməsini şeyxülislam idarəsindən çıxardacağam ki, may ayında imtahana apararam.

Nuri-çəşmim Əli bir neçə gündür ki, buradadır. Bayram günləri olmaq səbəbindən mən özüm öz ixtiyarım ilə onu burada qonaq saxladım, çünki Əziz üçün də onun burada qalması xoş keçirdi. Amma Əlinin gimnaziyaya hazırlaşmağa çox artıq həvəsi var. Əgər məsləhət görsən, gəlsin buraya, Tiflisə və bizim pansionda qalsın, bir müəllim tutaq, onu hazırlaşdırsın. Bunlar hamısı keçəndən sonra, Allah xatiri-

nə, tezlikdə öz əhvalatını mənə bildir. Çünki buraya gələn xəbərə görə, sənin əlinə yara yetişibdir.

Bu gün əvvəlinci dəfə teleqraf çıxardıq. Əhvalatı Əli nağıl edir və qəzetə çıxartmağa izn istəmişəm.

Xudahafiz, Cəlil

* * *

REDAKSİYAYA MƏKTUB

Təşəkkür edirəm cəmi o şəxslərə ki, Azərbaycan dilində qəzet nəşrinə icazə almağım münasibətilə mənə təbrik göndəriblər və özümə borc bilirəm ərz edəm ki, bəzi səbəblərə görə, mənə verilmiş hüquqdan əl çəkib, avqustun 11-də bu barədə rəsmi məlumat təqdim etmişəm.

Cəlil Məmmədquluzadə

“Tiflisski listok”,

13 avqust (1905), № 165

* * *

REDAKSİYAYA MƏKTUB

21 avqust tarixli “Novoye obrazovaniye”də belə bir məlumat çap olunmuşdu ki, guya Zaqafqaziya şeyxülislamı və müftisi Y.D.Aspisovaya Tiflisdə müsəlman qızları üçün məktəb açmağa icazə verməyi qeyri-mümkün hesab etmişlər. Mən bu məktubun taleyi ilə yaxından maraqlandım və təhsil dairəsinin cənab popeçitelinin dəftərxanasından bu barədə dürüst məlumat alıb öyrəndim ki, istər şeyxülislam, istərsə də müfti nəzərdə tutulan məktəbdə şəriət və Azərbaycan dilinin keçirilməsi haqqında cənab popeçitelin sorğusuna verdikləri cavabda ancaq cənab dairə popeçitelindən bu məktuba icazə verilməsi məsələsini həmin fənlərə aid proqram müvafiq komissiyalarda tam işlənib qurtarıncaya qədər təxirə salmağı xahiş etmişlər. Onların göstərilən məktuba icazə verməyə razı olmadıqları haqqında isə heç söhbət də getmir.

C.Məmmədquluzadə

“Tiflisski listok”, 24 avqust (1905) №173

* * *

Nuri-çəşmim

(24 aprel, 1907)

Sən Allah, Məmməd həsənin anasına de ki, ondan heç nigaran olmasın. Çox yazmağa vaxtım yoxdur, amma bunu yəqin eləsin ki, Məmməd həsənin günü burada Naxçıvan bəyzadə və xanzadələrinin günündən yaxşı keçir. Sənətində də tərəqqi etməkdədir. Müxtəsər, heç bir şeydən korluğu yoxdur və tuman-köynək də nahaq göndərib-siniz. Heç bir şey lazım deyil; biz burada hələ ölməmişik, sağıq. Sidiqinin bircə nəfər uşağına da baxmasaq, dəxi özümüzə necə insan deyə bilərik?

Cəlil

* * *

Əzizim!

(26.VII.1908)

Burada açılacaq müəllimlik yerini gözləməyiniz. Ondan ötrü ki, şəhər idarəsi bu yerə müəllimə təyin etmək istəyir, nəinki müəllim. Hətta institut qurtaran cavanların ərizələri kifayətsiz qaldı. Bəlkə axırda şəhər idarəsi rəyini çöndərə. Amma güman eləmirəm ki, bu həriflərin içində sizə bir şey çata.

Əgər ixtiyarım artıq olsaydı, çalışardım. Amma dəxi nə deyim?

Cəlil

* * *

Əzizim!

10 yanvar (1910)

İşlərin çox olması səbəbindən kağızının cavabı yubandı. Məhəmməd həsən, doğrudur, köhnə ustanın yanından çıxıb, amma dəxi eybi yoxdur, çünki təzə yerində dəxi yaxşı təlim almaqdadır və nigaran olmağınıza bir səbəb görmürəm. Ancaq yazınız Ordubada, təzə pasport göndərsinlər.

Dostunuz Cəlil

* * *

Qələm yoldaşım Məmmədəli Sidqiyə!

Bakı, 15 may (1910)

Azarlı olmağım səbəbindən rica edirəm bir neçə ayın müddətinə mənim əvəzimdən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdiri-məsulluğunu öhdənə götürəsən.

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdiri

Cəlil Məmmədquluzadə

* * *

Əzizim Məmmədəli!

Tiflis, iyun, (1910)

Mən bu ovqat kəndə getməliyəm və burada bir adam lazımdır ki, “Molla Nəsrəddin”i idarə eləsin. Əgər yay fəsli, yəni iki ay gəlib Tiflisdə qala bilsəniz, bu kağızı Məşədi Ələsgər Bağirova nişan veriniz və bunu da biliniz ki, burada bizim evdə yeyib-içəcəksiniz və bir qədər də xərclik hər ay evə göndərə biləcəksiniz. Qədrini indi müəyyən edə bilmədim, amma güman edirəm ki, narazı olmuyasız. Əgər iki aydan sonra Tiflisdə qalmaq istəsəniz, bəlkə genə idarəmizdə qalasanız.

Bunu da biliniz ki, burada bizim uşaqlara da dərs verə bilərsiniz, sonra əgər istəsəniz, Həmidə xanımın kəndində onun məxsusi məktəbində dərs deyə bilərsiniz.

Bura gələndən sonra hər bir şey müəyyən olar; amma güman edirəm ki, “Molla Nəsrəddin” işlərində mənə yaxşı köməkçi ola bilərsiniz.

Əgər mərhum Sidqi bəradərimin oğlu ilə gələcəkdə dostluğum baş tutsa, özümü xoşbəxt hesab edərdəm.

Xeyirxahınız Cəlil Məmmədquluzadə

* * *

Əzizim Məmmədəli!

Yevlax, 1 avqust (1910)

Yadımdan çıxdı, baronessa Rozen xanımın islamı qəbul eləməyi barəsində məqalə yazmadım. Odur ki, buradan sənə teleqraf göndər-

dim ki, haman şekli 31-ci nömrəyə qoyasan ki, məqalə göndərə biləm. Çünki 30-cu nömrəyə dəxi məqalə çatdıra bilmənəm. Bir neçə günə haman məqaləni göndərərəm, 31-ci nömrəyə qoyarsan.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

18 avqust (1910)

30-cu nömrə gəlib çıxdı. Çox yaxşıdır və səndən razı oldum.

Əlbəttə, pul pövestkalarını və pul kitabçasını – ki, poçtdan bizə veriblər (məhürlü) – qoy paket içinə və göndər ki, üstlərində vəkalət yazım, sən pulu alasan.

Manyaya de ki, mən ondan nigaranam və kağızıma cavab gözləyirəm.

Bir həftə, on günə kimi də burada qalmalıyam. Sonra gəlib Tiflisdə bir həftə qalacağam və genə gələcəyəm kəndə, iki ay burada qalacağam. Yazmışam Naxçıvana Mahmud gəlsin bizə, yəni kəndə. Amma bir xəbər yoxdur.

İrəvandan bizim Ələkbərə kağız gələn kimi göndər buraya.

Bundan sonra adresimi belə yaz (çünki gəlmişik kəndə): St.Aqdam, Şuşinskoqo uyezda. Djalilu Mamed-Kuli-zade, redaktoru “Molla Nasreddin”.

Teleqraf üçün: Aqdam. Mollanasreddin.

Evdən-əşikdən muğayat ol. Səy elə ki, jurnal xarab olmasın.

Hələ ki, xudahafiz.

Cəlil

* * *

Məmmədəli!

23 avqust (1910).

Bu kağızın içinə əlli manatlıq çek var. Avqustun 25-də Bıxovun əlli manatlıq vekselinin srokudur. Veksel Volcski-Kamski bankdadır, necə ki, sən də bilirsən.

Pulu al, vekseli çıxart, saxla. Həmidə xanımdan bu pulu mən borc aldım, çünki o özü də bankdan borc alır. Və Həmidə xanıma söz vermişəm ki, bu pulu tezlikdə qaytaraq banka.

Mənim fikrim budur ki, Təbrizdən Qafarxanov əlli manat rus bankı vasitəsilə bizə pul barat edəndə haman pulu biz yetirək Həmidə xanının adına Volcski-Kamski banka. Pul gələndə bu məsələni bankdan öyrən ki, mən yazdığım kimi eləyək.

Povestkaları da biletlə göndər bura, qol çəkim, qaytarım. Və Mərdanovun pulu barəsində yaz görüm nə eləyə bildin.

Qəzetləri və vacib kağızları buraya göndər.

Bir neçə günə gələrik.

İsmayilla povestkaları göndər, yazım pul ver. Və məndən Mirzə Əliyə və İsmayıla dua yetir.

Cəlil

* * *

Məmmədəli!

25 avqust (1910)

Bileti və povestkaları göndərirəm. Özün yerbəyer elə ki, hamını bir tövr görsün. Hamısındın vacib metrik xərcidir ki, yerbəyer elə. Sonra ev xərci saxla. Mirzə Əliyə, əlbəttə, beş manat ver ki, mənə bir şey alıb göndərəcək; mən ona yazmışam.

İsmayıla bir qədər ver və hər nə qalsa, ver Bağirova və hesabları diqqət ilə yaz saxla. Mirzə Əlinin öz alacağını ver ki, borclu qalmayaq.

Bu gün jurnal üçün yazmağa və şəkil düzəltməyə məşğul olacağam. Sabah göndərəm.

Satılmağa göndərilən jurnalı, aqlın kəsəni göndər, kəsməyənləri göndərmə (köhnə nömrələri deyirəm) və dəftərə qeyd elə ki, yadda qalsın.

Hazırlaşırıq gəlməyə.

Mirzə Əlinin kağızını və beş manatı bu gün yetir.

Cəlil

* * *

Ağdam, 29 avqust (1910)

Tiflis. “Molla Nəsrəddin”. Sidqi.

37-ci nömrə dedikcə yaxşıdır. Çox sağ ol.

Cəlil

* * *

Məmmədəli!

4 sentyabr (1910)

Mən bilmirəm Bıxovun vekseli, 15 manata, sentyabrın beşindədir, ya onun. Mənim cib kitabçalarımın birində yazılıb veksellərin müddəti. Tap, bax və mənə tez yaz.

Povestka, genə hər nə olsa, tez göndər, qol çəkim, göndərim. Bəlkə bir-iki gün yubandıq.

Kağız və qəzet olsa, göndər. Təzə xəbər olsa, yaz.

Veksel barəsində tez cavab yaz.

Dostunuz Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

4 oktyabr (1910)

Bu gün tel vurdum ki, Manyə gəlməsin və kabinet boşalsın. Bu sözlərin mənası budur ki, Vera Akimovna evdən çıxsın.

İki gün bundan qabaq Səmədovlara tel vurdum ki, sənə 50 manat versin. Al, lazım olan yerə xərclə.

İşim çoxdur. Tezliklə müfəssəl kağız yazaram.

Münəvvərin paltarını al.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

25 oktyabr (1910)

Göndərdim sənə 25 manat. Evdən ötrü xərclə. İsmayıldan üzr istəyirəm. Söz verirəm ki, gələn poçt ilə ona pul göndərim.

Mən kefsizəm. Qıçlarımı yel tutub. Yazmışam Faiq əfəndi gəlib sənə kömək eləsin.

Şmerlinq və Rotterə özüm kağız yazaram.

Cəlil

* * *

Əzizim Sidqi!

11 dekabr (1910)

Nə tövr oldusa, bu dəfə adını Sidqi yazdım, çünki “Sidqi” çox şirin düşür. Bəlkə ondan ötrü ki, mərhum Sidqini yada salır. Heyf ki, Sidqinin axırına “zadə” qondarırsan və məşhur olan Sidqinin ləzzətini azaldırsan. Xülasə.

Yazırsan ki, tez cavab yazmıram sənin kağızlarına. Bunun səbəbi ikidir; biri budur ki, mən əslində kağız yazmağa tənbeləm, bir səbəbi də budur ki, qıçlarım gecə və gündüz ağrıyır. Qoymur rahat olam. İki aydır sağ əlimin baş barmağına yara çıxıb, qoymur qələmimi əlimə alam.

Mən hazırlaşırım gələm, amma bir o qədər də işim var. Əgər 20-sinədək gələ bilməsəm, yüz manatı göndərəm, verərsən banka, vekselimi oradan çıxardarsan. O vədəyədək Bıxovdan soruş, bil, vekseli hansı banka qoyub. Əgər pulu teleqraf ilə göndərsəm, əlbəttə, ayın iyirmisini gərək keçirməyib, pulu banka verib, vekseli gərək alasan.

Təzə abunə dəftəri barəsində belə eləmək lazımdır: kağız sənə çatan kimi mən göndərdiyim səhifəni ver İsmayıl təzə abunə üçün bir sərlövə düzsün, onun altından klişeni qoysun və başlar dəxi qoyulmasın. Başların yerinə də nabor düzölsün, jurnal öz qaydası ilə həftə-bəhəftə çıxsın. Yəni kağız sənə yetişən gündən bu növ abunə elanı çap olunsun hər nömrədə.

Curnalın təxirə düşməyi barəsində bir söz jurnalda yazma. Hər kəs ki, beş manat göndərib, biz onun jurnalını təzə ildən kəsmənik, ta ki, əlli iki nömrə ona çatmayınca. Yəni təxminən təzə ilin onuncu nömrəsinədək. O vədəyə təki mən özüm, söz yox, gələrəm və danışıyıq.

Mən bilmirəm poçtdan pul alırsan, ya yox. Əgər alırsansa, nə tövr alırsan ki, mənim imzam yoxdur? Əgər almırsansa, nə əcəb ki, bu qədər vaxtda heç səsin gəlmir?!

Bu kağızın içində Artistiçeski klubun kağızını göndərdim. Əhmədə de ki, o kitabları ki, klubdan alıb, kimə veribsə, tapıb aparıb versin yerinə, çünki mənim xəbərim yoxdur.

Gələn poçt ilə məqalə və şəkil göndərəm.

Hələ ki, xudahafiz.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

2 yanvar (1911)

Genə bir az kefim yoxdur. Bəlkə bir neçə günə gələm. Gələn poçt ilə sənə məqalə və şəkil göndərəm.

Abunə pullarını poçtdan al, ver poçtxanadakı sbereqatelni kassada qalsın jurnalın adına. Kassanın kitabçası mənim stolumun sağ qutusunda, götür.

Perevod blanklarını yaxşı saxla ki, təzə abunələr müəyyən olsun. Qalan işləri də ki, özün bilirən.

Bıxova və Sergeyevə bir qədər pul vermək olar. Habelə Rotterə və Şmerlinqə.

Əbilin, Manyanın və Əhmədin kefini soruş. Odundan və yeməkdən yana korluq çəkmə. Evinizə də qədərincə pul göndər.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

29 yanvar (1911)

Mənim Manyanın bacısına yüz manat borcum var. Neçə il bundan qabaq məvacibi qalib, qəbz vermişəm. Qəbz tarixi 7 iyun 1907-ci ildir. İndi borcunu istəyir. Abunə pullarından haman qıza yüz manata kimi düzəlt ver. Verəndə qəbz al ki, filan tarixdə olan borcu babətdən filan qədər pul yetişib. Əgər birdən versən, qəbzi al saxla.

Faiq əfəndi yəqin ki, gedib. Getməmiş olsa, salam söylə. Manyaya, Əbilə və Əziz ilə Əhmədə de ki, mənə kağız yazsınlar.

Hazırlaşırım gələm, amma ayaqlarım ağrıyır, qorxuram şiddət edə. Gözləyirəm havalar bir az xoş olsun.

Sən isə xərcləri bir az qənaət ilə elə, yeməkdən savayı. Çünki əgər indidən biz abunə pullarından zapas saxlamasaq, jurnalı saxlaya bilmənik. Hərdənbir müxtəsər hesab mənə göndər ki, bilim nə qədər pulumuz kassada var.

Evinizə lazım olan pulu göndərməyə muxtarsan. Elə elə ki, evinizdə korluq çəkməsinlər. İsmayılı da puldan yana gözlə.

Xudahafiz, Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

1 mart (1911)

Dünən ittifaqən Həmidədən bildim ki, mən Tiflisdən buraya gələndən sonra jurnalı litoqrafiyada tək-tək çap etdirmisən, nəinki iki nömrəni bir daşda. Guya material olmamağı buna bais olub. Heyf ki, mənə bu əhvalatı heç yazmıyıbsan. Əgər bilsəydim, razı olmazdım, çünki belədə çap baha oturur. Bu xüsusda mənə müfəssəl yaz görüm əhval nə cürdür və nə səbəbə mətbəə buna razı olub, görə-görə ki, belədə çox təfəvütü var. Bundan sonra nə qayda üzrə qabaqlarda idi, helə də çap etdir ki, iki nömrə birdən çap olunsun.

Sabirin əhvalından mənə hər dəfə yaz.

Genə kefim yoxdur, yaza bilmirəm. Həmidə iki-üç günə gələcək Tiflisə.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

14 may (1911)

Yüz manat çatıbdır. Bu gün açıq kağızın da çatdı. Amma təəccüb ki, Rəştdən Həsən Ağa Həriri giley yazır, çünki onun jurnalı ləng gədir.

Sən hesabları çox yubadırsan. Bunun hər bir zərərindən savayı, bir böyük zərəri də budur ki, beləlikdə mən heç bilə bilmirəm ki, məsələ, nə qədər jurnal göndərim. Çünki belə məlum olur ki, sən (jurnalın) satıla bilməyib qalmağına və geri gəlməyinə əhəmiyyət vermir-sən. Bir surətdə ki, kağızın indiki bahalığı əsrində bunun ziyanı küllidir. Odur ki, hər həftə açıq kağızla yaz ki, filan qədər satılıb və filan qədər qalıb ki, ona görə də mən Bakı üçün jurnal çap elətdirim. Hesabları da iki həftədən uzağa heç qoyma. Amma indi yeddinci nömrədən başlamış sabah on ikinci nömrə çap olunur ki, hesabını sən mənə göndərməlisən. Bunun vəchindən mənə çatıb 50 və dünən 100 manat.

Cavab və hesab gözləyirəm.

Uşaqlara dua yetir. Sarabskinin və Üzeyirin adreslərini mənə yaz.

Cəlil

Göndərilib: yeddinci nömrə – beş yüz, səkkizinci – dörd yüz, onuncu – beş yüz, on birinci – dörd yüz əlli ədəd.

* * *

Həmidə!

10 oktyabr (1911)

Yadımdan çıxdı sənə xatırladım ki, dəmir yolu ilə gələndə yumşaq vaqona bilet alasan, çünki xəstəsən, gərək yolu rahat gələsən.

Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

14 dekabr (1911)

Allaha şükür, hamımız yaxşıyıq. Uşaqlar lap yaxşıdırlar. Müzəffər də tez-tez bizə gəlir. Ancaq hamımız sənin üçün darıxırıq.

Tiflis elə yaxşıdır ki... Havalar lap yaz havasıdır. İşlərini qurtar, gürcüləri burax, oranı bir adama tapşırıb gəl.

Dərmanı dünən poçtla göndərdim. Kağızımı Belorezskiyə oxudum, məsləhət görür ki, hətta Ələsgər bəyin borcunun da bir hissəsini verməyəsən.

Bizdə elə bir təzə əhvalat yoxdur. Sənə rus qəzetləri göndərdim. İrandakı hadisələrdən və başqa əhvalatlardan xəbərdar olarsan. Mən yenə jurnalla məşğulam.

Ələkbər necədir? Haçan gələcək? Mina üçün haçan pul göndərəcəksən? Gözləyir. Bu gün Midhəti çimdircəyik.

Başım ağrıyırdı. Həkimə getdim. Sən demə, qan təzyiqimdən imiş. Dərman verdi (toz halında yod). Məxləs, bilmirəm mənim başıma nə oldu axı? 17 nömrəli Yesentuki də içirəm.

Xudahafiz.

Qurtar, gəl. Özünü gözlə.

İbiş bəyə salam.

Cəlil

* * *

Məmmədəli!

(1911)

Göndərdiyin povestkaları – ki, pulu eləsin 33 manat 70 qəpik, – üstünü yazıb Məşədi Ələsgər Bağırovun adına göndərdim. Bunu mən qəsdən belə elədim ki, Üzeyir sənə kağızları və povestkaları yetirən

kimi get Bağırovun yanına, povestkaları ona verib əlli manat al, haman saat yetir Mərdanova ki, eyibdir, mən səndən də artıq utanıram.

Özün də bilirsən ki, indi Təbrizdən və çox yerdən pul gözləyirik. Gələn kimi Bağırovun pulunu verərik ki, eləsin 14 manat 20 qəpik.

Əlbəttə, Şeyx Ələsgərə mənim bu kağızımı nişan ver və de ki, 14 manatı müzaiqə eləməsin.

Açarı Üzeyirlə göndərirəm, jurnal otağındakı şafda olacaq poçt bileti. Povestkaları göndərəndə bileti də göndər ki, sənin adına yazım, alıb Bağırovun da borcunu verəsən.

Jurnal gəldi. Yaxşı çıxıb. Razi oldum. Səy elə ki, bu ay qalanları da çixsın.

Üzeyirlə bu kağızın içində altı manat da göndərdim. Əlbəttə, baqajı da göndər.

Satılmalı jurnalları da göndər, bir az da saxla, evxərçi edin. Tezliklə sənə, əlbəttə, pul yetirərəm. İsmayla da pul göndərəm.

Cəlil

* * *

Məmmədəli!

(1911)

İki səhifə yarım da şəkil göndərdim. Az olsa, qalanını özün düzəlt.

Rotterdən nigaran oldum. Bilmədim otuz manata razı olub şəkil çəkirmi? Hər halda burada pulum yoxdur.

Bizim aşağıdakı qonşuların qızları ilə altı manat göndərdim. Bu pulu haman saat zəhmət çəkib yetirərsən Yekaterina Nikolayevnaya. Məhəmməd həsən bilir harada olur. Əgər Məhəmməd həsən uzaq olsa, sən özün tap ver ki, çox və çox vacibdir. Əlbəttə, təxirə salma. Yeri belədir: Sudebni küçədən bir küçə dönür sol tərəfə, Zubalovski küçədir. Nömrə Z. Zubalovun yersizlər üçün tikdirdiyi imarətin sağında, alt mərtəbədir. Zubalovski, № 3.

Poçta pul varsa, biletlə povestkaları göndər. Mərdanovdan üzr istə və söz ver ki, bu günlərdə verərik.

Qəzetləri göndər. Vacib əhvalat olsa yaz və vacib kağızı göndər.

Münəvvəri çox teatr və gəzməyə məşğul eləməyinə mən səndən narazıyam. Münəvvərdən yerdən-göyə kimi incimişəm. Səni də hələ başa düşə bilmirəm. Allah axırını xeyir eləsin.

Mənə kağız yazanda altı manatın sənə vüsulunu və yerinə yetirməyini yaz.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

(1911)

Az qaldı ha: iki həftəyə yəqin orada olarıq və görüşərik. Sən Allah, “Tifliski listok”un nömrələrini oxuyub qurtaran kimi hər gün sal poçta gəlsin və “Günəş” də göndər, çünki hələ bizə gəlmir. “Russko-ye slovo”nun da nömrələrini orada saxla. Sən Allah, Həmidə xanımın çekini göndər geri. Əgər pulu alıb, borca vermiş olsan, yerini doldur: barı yanvar ayında öz borcumuzu özümüz verək.

Bunu sənə qabaqlar da istəyirdim yazam ki, Faiq əfəndi bundan sonra orada sahib-ixtiyardır, hər barədə: xərclər və pullar barəsində, habelə jurnalın məzmunu barəsində. Ondan sonra sənsən. Sözsüz, sən özün də bunu bilirən.

Heyf ki, damağ olmur baş məqalə yazmağa, amma eybi yoxdur, çünki jurnal pis çıxmır.

Həmidənin sənə duası var.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

Mən hələ burada, Xankəndindəyəm.

Kağızın yetişdi, razı oldum ki, işləri yerbəyer eləyirsən. Ancaq Manyə səndən giley eləyir ki, onu axşamlar tək qoyursan. Yazır ki, bizim köhnə qaravaşımız Olqa hərdənbir Semyonun yanına, yəni bizə gəlir. Semyona de ki, bir də o qız bizdə görsənsə, onu çıxardıb məvacib vermənəm. Xocaya de Olqa bizə gələndə qoymasın. Vera Akimovnadən mənə yaz görüm hardadır və nə qayırır? Bir neçə günə gələrəm. Bu gün yenə material və şəkil göndərirəm. Bir şəxs dünən mənə yazır ki, guya, sən hər gün keflənirsən, mən inanmıram.

Cəlil

* * *

Həmidə!

(1911)

Yevlaxa çatdım. Yolda Şamil bəy Vəzirova dəydim... O söz verdi ki, bizim başladığımız işdə yaxından iştirak edəcək və mən əminəm ki, onun bizə çox böyük köməyi dəyəcək.

Bərdədə bir neçə nəfər adam heç gözləmədiyim halda Molla Nəsrəddinin dostları çıxdı. Hələ Şamil bəyin yanında olanda bir nəfər bəy Mollaya ehtiramını bildirməyə gəldi, sonra karvansaraya Səfərov adlı birisi gəldi, özü də Şuşadandır, böyük bəzzazdır. Bilmirəm Molla Nəsrəddinə bu şöhrət birdən-birə haradan üz verib.

Sən demə axır vaxtlarda Bərdə və Şuşa məscidlərində aramsız mübahisə gedirmiş ki, Molla Nəsrəddin kafirdir, ya yox.

Şamil bəylə birgə Yevlaxa gəldim. Sənə dörd şüşə “Borjom” göndərirəm. Midhəti xətrim yaman istəyir.

Hələlik.

Üç həftədən sonra gələcəyəm.

Cəlil

* * *

Mənim əzizim Həmidə!

dekabr (1911)

Tiflis 17

Ələkbər dünən yola düşdü. Göndərdiyin 100 manatı aldım. Manaya da 7 manatı verdim, özü üçün uzunboğaz çəkmə aldı.

Biz hamımız sağ-salamatıq. Uşaqların həmişəki kimi kefi kökdür. Ənvər adam tanımağa başlayıb və elə hey gözləri məni axtarır. Məni o birilərdən seçir. Mənə belə gəlir ki, ona mənim bıqlarım xoş gəlir.

Abunə işi yavaş-yavaş gedir. Sən istəyirsən ki, mən Midhətlə ora gəlim. Amma, Həmidə, gör sənə nə deyirəm: bu gün dekabrın 17-si, şənbə günüdür. Mən çalışıb 45-ci nömrəni çapa göndərmişəm. İndi İsmayıl material gözləyir ki, tez o biri nömrəni çap eləsin. Mənim çalışmağım ona görədir ki, ilin axırınadək 48 nömrə göndərim. Bu da o zaman mümkün olar ki, həmişəkindən artıq işləyək. Deməli, əgər mən dekabrda çıxıb getsəm, jurnalın nəşri dayanar və bu həm çox yersiz olar, həm də abunə bəbətdən əl verməz.

Bax, mən belə məsləhət görürəm: tezliklə, axı, pambıq qurtaracaq. Gürcüləri yola sal getsinlər, anbarları möhürlə, işləri bir adam tapıb tapşır və dekabrın axırı üçün çıx gəl bura. Biz də sənin üçün darıxırıq. Vallah, evdə sənin yerin görünür. Bir də, axı, qışda Tiflis, ümumiyyətlə, yaxşı olur.

Əgər gələ bilməsən, onda gərək iki şeydən biri olsun: ya gərək mən münasib bir vaxtda jurnalı atıb gələm, ya da gərək ən tezi yanvarın 10-dan sonra gələm. Hansını istəyirsənsə, özün seç. Sən nə zaman tələb eləsən, mən onda uça-uça Həmidəmə özümü çatdıraram.

Uşaqlardan nigaran qalma. Özünü gözlə və çox da ciddi məsələlərlə məşğul olma. Dəyirmanə gəldikdə, mənim fikrimcə, Şidlovskidən əl çəkməyin və turbin əvəzinə dəyirmanı başqa cür qurmağın mənası yoxdur.

Kağız yaz. Hamımız səni qucaqlayıb öpürük.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

(1911)

Sən bu qədər ki, mənə kağız yazıb şəkil və məqalələr istəyirsən. Mən çox nigaran və narahat oluram ki, damağım olmur sənə lazımcasına kömək edəmə. Genə şükür ki, sən işləri elə ötüşdürürsən ki, bir növ, təskinlik tapıram barı. Pul işləri genə məni məşğul etməkdədir. Məsələn, yanvarın 15-də iki veksəl var: Bıxova iki yüz və Səmədova yüz əlli manat.

Söz yox, indi abunə pullarından borclarımızı verə bilərik, amma bir şey var ki, sən mənim yazdığımıza görə pulları kassaya qoymuş olurdun və ayın 15-də qəflətən pul tapa bilməzdin veksəlləri alasan (çünki kassadan dəxi sənə geri verməzlər).

Bu səbəbdən sənə mən bu gün həmin kağızın içində 350 manata bir dənə çek göndərdim. Əgər əlində abunə pulu olmamış olsa, ya az olsa, bankdan bu pulları al və ayın on beşini keçirməyib veksəlləri çıxart. Bu şərtlə ki, abunə pullarından 350 manat düzəldən kimi aparıb haman Voljski-Kamski banka genə Həmidənin adına qoyasan. Bu barədə, söz yox ki, yazarsan.

Evdən və uşaqlardan əhvalat yaz gərək necədirlər?

Cəlil

İsmayılı salamım var. Mirzə Əliyə habelə...

* * *

Həmidə!

14 iyul (1911)

İki gündür Xankəndindəyəm. Sənin teleqramın dörd gün Məmməd-əlidə qalıb. Sırağa gün Xankəndinə gəlib aldım və dünən Ələkbərə göndərdim.

Bu gün balaca Ənvərin mədəsi yenə xarablayıb. Uşaqlar sağ-salamatdırlar. 5 – 6 gündən sora mən Tiflisdə olmalıyam. Bilmirəm gəlmək fikrin var, ya yox. Xala Kislovodskdadır və ünvanını yazıb göstərməyib, odur ki, sənə yenə Yesentukiyə yazıram. Yevlaxdan Xankəndinə avtomobil işləyir, Şuşaya 10 manata aparırlar. Sən avtomobilə Ağ körpüyə qədər gəl, oradan bizə xəbər göndər, dalınca gələk. Belə yaxşı olar, yoxsa fayton tapmaq sən dalınca göndərək, qazalağımızı isə yabılar oraya gətirib çıxara bilməzlər.

Hələlik.

Ev-əşikdə işlər yaxşıdır.

Cəlil

* * *

Məmmədəli!

23 avqust (1911)

Bu gün zakaznoy kağız içində 50 manatlıq çek göndərdim. Kağızı tez al və pulu al haman bankdan Bıxovun 50 manatlıq vekselinə çıxart, saxla. Təfsili haman kağızdadır.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

(1911)

Bu gün Səmədovlara tel vurdum, sənə 50 manat versin. Jurnal gəlmir, bilmirəm niyə?

Evdən və uşaqlardan muğayat ol.

Müzəffər çox gəzməsin və səy eləsin.

Münəvvərin paltarını al və nə lazım olsa, bərbəbir elə.

Hər nə sözün olsa, yaz. Qəzetləri göndər.

Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

1 fevral (1912)

Mən işlər barədə səninlə müfəssəl danışmaq istərdim, lakin indi bu kağızın verdiyi imkan dairəsində bir neçə söz deyəcəyəm.

Birincisi, Dövlət bankı sənin üçün üç min manat kredit açıb. Hüseynbəyov (hesab komitəsinin üzvü) məsləhət görür ki, sən, heç olmazsa, qonşu mülkədarlardan veksellər alasan. O, söz verir ki, sən heç olmazsa İbiş bəy, yaxud İbiş bəy kimi başqa bir bəy, ya da Hındarx tacirləri tərəfindən imzalanmış veksellərini buraxdırsın. Əlbəttə, sən onlara iltizamnamə verə bilərsən ki, bu veksellərin pulunu sən özün ödəyəcəksən (ona görə ki, onlar miras haqqında narahat olmasınlar). Mən sənə reyestrli dörd veksəl göndərirəm. Veksellərdə (arxa tərəfdə) sən öz adını, familiyanı, yəni “Həmidə xanım Cavanşir-Məmmədquluzadə” yazacaqsan. Mətnin altında isə İbiş bəy, yaxud bir başqası (yuxarıda dediyim kimi) öz ad və familiyasını yazacaqdır. Reyestrə də sən öz adını və ikimərtəbəli familiyanı yazıb, vekselləri və reyestrin birini mənə göndərəcəksən. Mən K. bankının reyestrini də sənə göndərmişdim. Onu da qırmızı xaç işarəsi qoyulan yerdə imzalayıb göndər, reyestrin qalan bəndlərini mən özüm dolduraram. Çalış 500 manatlıq bir veksəl göndərəsən, çünki, fevralın 15-də Bıxovun 300 manatlıq, fevralın 20-də isə 200 manatlıq vekselinin vaxtıdır.

Veksellərin müddəti altı aydan artıq olmamalıdır. Əgər müəyyən məbləğdə başqa bir veksəl də göndərsən, onun da pulunu alıb sənə öz məsarifin üçün göndərəm.

O vaxtadək, fevralın 20-də mən kəndə gələm və Midhətin qanı qaralsa da, orada çox qala bilməyəcəyəm.

Bu gün İrəvana Kazımbəyova yazıram ki, çalışsın Ələkbər həbs cəzasını Şuşa, ya Ağdamda çəksin.

Jurnalın işləri bir o qədər yaxşı deyil. Digər tərəfdən məni dəyirman məsələsi və qalan su qüvvəsindən səmərəli istifadə etmək məsələsi maraqlandırır (molotilka və dcin). Yaz üçün istəyirəm işləri İsmayla tapşırıb, çəpərdə mədəni surətdə pambıq əkini ilə [məşğul olum]. İki həftədən sonra Şamil bəyi də özümlə oraya gətirmək istəyirəm. Mənə belə gəlir ki, o, başlı adamdır. Kultivator da gətirəcəyəm (alaq otunu və kol-kosu at gücünə təmizləmək üçün). Yusif xanın si-fəriş verdiyi şeyləri də gətirəcəyəm; habelə stulları və palazları.

Ələkbərin verdiyi 100 manat jurnalın borclarına getdi. Amma iş ondadır ki, daha mənim Həmidədən bir qəpik də tutub almağa ixtiyarım yoxdur. Sən, onsuz da, pulsuzsan. Mən demək olar, qət eləmişəm ki, payızdan jurnalın nəşrini dayandıraram. Bu barədə sonra danışarıq. Uşaqları öpürəm. Sənə və qardaşıma salam. Fikrimdə səni bərk-bərk qucaqlayıram.

Cəlil

* * *

Həmidə!

14 fevral (1912)

Dəyirmançı bu gün yola düşür. Dəyirman üçün bütün işləri görmüşük, lazım olan şeyləri sifariş veririk. Sənə 15 portağal və bir neçə qəzet göndərirəm. Vekselləri və Ələkbərin məktubunu aldım. Gör Kazımbəyov, Ələkbər haqqında necə səmimi məktub göndərib.

Bu gün Qayıbova kağız göndərmişəm öyrənsin ki, Ağdamda kirayə verilən ev varmı? Cavabını İrəvana bildirəcəyəm.

Rus qoşunları İrandan qayıdır. Trablisdə böyük vuruşma olub, türklər qalib gəlirlər. Ona görə də İtaliya Kiçik Asiyadakı türk limanlarını bombardman eləyir.

Burada yağış yağır. Müzəffər indi mənim yanımda idi. Hamı sələmətdir. Fevralın axırı üçün gələcəyəm. Veksellərin vaxtı barəsində çalışaram; amma, hər halda, pul olsa, poçtla göndər (veksellər üçün).

İstəkli kəhrizlilərsiz, xüsusilə Mıdhətsiz yaşamaq çox çətindir.

Qızlar salam göndərirlər.

Ağacları fevralın axırı üçün gətirərəm.

Öpürəm.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

7 mart (1912)

Çoxdandır ki, istəyirəm sənə kağız yazam, bu gün-sabaha salıram.

Mirzağa Əliyev məni ikinci dəfə aldatdı və ona göndərilən jurnal-dan bir qəpik də göndərmə [di] və on dəfə də Əsədullah Axundova yalan söylədi ki, Sidqinin yanında [...] manat poçtnan göndərmişəm. Mən buralarda poçtdan xəbər alıram, amma deməginən orada Mirza-

ğa fəxr eləyir ki, xalqa hiylə eləməyi hamıdan yaxşı bilir. Düşəndə yoldaşlarına giley elə. Göyərçini də görəndə de ki, mən Mirzağaya bir manatlıq jurnal etibar eləyib göndərməzdim, məhz onun xatirəsi üçün göndərdim. Əgər o da ərinin biciklərinə şərik olur, dəxi sözüüm yoxdur.

Qəribə budur ki, səni çox vaxt Mirzağa ilə bir yerdə görürlər, amma elə [...] dost olmağımı istəməzdim. Mən bu gün gedirəm kəndə. Oricinal da yoxdur. İsmayıl səndən oricinal gözləyəcək. Nə qədər mümkün eləsən, çox yaz. Xırda xəbərlərdən, məzəli şeylərdən, məqalələrdən – hər nə yazsan, qeyri yazanların hamısından xoşdur. Bir də ehtiyatlı yaz ki, bir şəxsiyyətə toxunmasın. Çünki dəxi mən görməyə-cəyəm, İsmayıl mənə göndərməmiş çap edəcək.

Nə vaxt məktəbdən azad olsan, gəl Tiflisə, jurnalı dolandır.

Hamılıqnan səni soruşurlar. Dostu bacını görəndə de ki, onu soruşurduq.

Evinizə tez-tez xərclik göndər.

Cəlil

* * *

Həmidə!

27 noyabr (1913)

Arx barədə iş dekabrın 11-nə təyin olunub. Malikanənin planını və o sahə ilə ki, İbiş arx çəkib, həmin sahəyə aid sənədləri təcili göndər. İş ondadır ki, onlar məhkəmədə tələb edəcəklər biz sübut eləyəək ki, bu sahə bizimdir.

Uşaqlar səlamətdirlər. İşlər köhnə qaydadadır. Amma indi bu alçaq pristavla əlləşmək lazımdır: o inciyib ki, nə üçün şahidlər – Ələkbər, Camal və Qasım istintaqda ifadə veriblər ki, pristav Aslanı döyüb. İstintaqı qəza rəisinin köməkçisi aparırdı. Buna görə pristav bizdən narazı olan adamları başına yığıb, onları öyrədir ki, bizim əlimizdən şikayət eləsinlər. Onlara dil verir ki, dalınızda dayanmışam...

Pristavın ən yaxşı yoldaşları Kərbəlayı Cəfər və Həsən, Şahmalardan isə Səmədlə İsgəndərdir. Birinci ilə ikincinin nə üçün bu yola düşdüyü aydındır, o biriləri niyə belə eləyir, onu bilmirəm. Biz ki, bunların xətrinə dəyməmişik?!

Gərək biz pristav haqqında nə isə bir şey yazaq, yoxsa bu işi öz-başına qoymaq olmaz. Amma mənim əlimdə malikanəni idarə eləmək barədə vəkalətnamə yoxdur.

Əvvələn, gərək biz pristavdan samanı, taxıl dərzlərini, xırı tələf eləməsi barədə şikayət yazıb verək. Doğrudan da, bizim adamların hamısı deyir ki, pristavın stracnikləri bütün bu şeyləri elə tələf eləyiblər ki, heç yarısı da qalmayıb.

Bilmirəm, bəlkə də bütün bunlar xırda şeylərdir, ancaq adama axı, toxunur! Ona havayı rahat mənzil verərsən, o isə heç bunu saya da salmasın? Elə bil, biz hamımız bu ağanın rəiyyətiyik və gərək əlimizdən gələn qədər ona qulluq eləyək. Bu gün köməkçisi Usubu göndərmişdi ki, tutulub saxlanılmış üç buğanı qaytarsın. Mən də pristavın dalınca dişimin dibindən çıxanı dedim, onu hədələdim.

Sən narahat olma, çünki o mənə heç nə eləyə bilməz. Mənsə onu axıradək qovub nəfəsini kəsməyə çox həvəskaram. İşə bax ki, belə bir firıldaqçı vücudu pristav qoyurlar. Bu, Kovalyovun böyük qüsurdur.

Hələlik.

Cəlil

* * *

Əziz Həmidə!

(1913)

Heç kəsə demə ki, sənə bu cür teleqramlar göndərirəm: məni başa düşməzlər və elə güman elərlər ki, mən sənin yanında lovğalanıram.

Sənin Cəlilin

* * *

Həmidə!

1 aprel (1914)

Bizdə hər şey öz qaydasındadır. Uşaqlar səlamətdirlər. Bəs haçan gələcəksən? Gələndə limfa da gətir.

Burada yaz pis keçmir. Qəmər və Münəvvər sənə salam göndərirlər. Dəyirman işləyir.

Yavaş-yavaş jurnal üçün yazmağa başlamışam. Hekayələri Orucovlara göndərmək fikrindəyəm, yayda söz vermişəm. Hərçənd Tiflisdə Zeynal da xahiş edir ki, ona verim.

Deyilənlərə görə, artıq qubernator gəlib. Çəyirtkəni söylə qırırlar. Təzə bir xəbər yoxdur. Tez gəlsən şad olarıq.

Uşaqları öpürəm. Minaya və Yusifxana salam.

Cəlil

* * *

Məmmədəli!

(1913, ya 1914)

Jurnalın 2-ci nömrəsindən sənə baqacda 5 yüz göndərdim və teleqrafla baqacın nömrəsini məlumat elədim. Ancaq 3-cü nömrədən sənə 3 yüzdən artıq göndərə bilməyəcəyəm, çünki səhvən az çap olunub və bu üç yüzü də poçtla banderol edəcəyəm və satılan jurnalın hər birinə 18 qəpik göndərə bilməsən, Bakı bazarından bizə bir şey qalmayacaq. Çünki, vallah, jurnal qızıl qiymətinə başa gəlir, o dərəcədə hər bir şey bahadır; ələlxüsus bu şəkilləri.

Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

7 iyul (1914)

Tiflis

Gəl sən heç narahat olma. Əgər Ələkbər baş verən təzə əhvalatları sənə xəbər verməsəydi, sənün üçün lap yaxşı olardı. Müalicəni qurtarıb gələndən sonra məsləhətləşərik. Məxləs, indi bu məsələni yadımdan çıxart. Kaş biləydin ki, mən necə uşaqların yanına gəlmək istəyirəm! Ələkbər qabağıma briçka* göndərməyə söz verib. Olsun ki, bu yaxınlarda gedəm. Bəs sənün halın necədir? Müalicən nə vaxt qurtarır? Müzəffər necədir? Tiflis bərk istidir, elə istidir ki, yazı yaza bilmirəm. Curnal da, ancaq bu səbəbə gecikir. Çox güman sentyabrda Bakı artistləri pyesimi tamaşaya qoyalar. Məni də oraya dəvət eləyirlər. Əlbəttə, mən istərdim ora sənünlə gedəm. Truppa vədə verib ki, pyesi Tiflisdə də göstərsin.

Ələkbər yazır ki, kəndə bərk yağışlar yağıb, dərzlər qaralıb, pambığa isə ziyan dəyməyib. Xankəndinə gedəndə Yevlaxdan sənə kağız

---

* *Briçka* – biradamlıq fayton

yazaram. Ənvər tamam sağalıb. Ələkbər bir neçə gün qabaq Ağalarla onlara xərclik göndərib. Mən də poçtla oğlanlara və qızlara ayın-oyun göndərmişəm, amma jurnalın nəşri babatdır. Ümidvaram ki, üzümü zə gələndə jurnalın işlərini yoluna salacağam. Dünən Zeynal teleqram vurub, Yesentuki üçün 120 jurnal istəyib. Başa düşürəm o, bu qədər jurnalı orada necə satacaq. Kağızımı alan kimi mənə cavab yaz. Xudahafiz.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

*11 yanvar (1915)
Tiflis*

Kağızım yetişdi. Bundan sonra yazanda da həmin adresə yaz.

Əhvalat bu qərar ilədir: mən, – necə ki, sənə də yazmışdım, – Tiflisə gəldim ki, jurnalı çıxardam və çünki fikrim keçən vaxtlara gedirdi ki, hər bir şey bol, ucuz, pərgar. Mən bir qədər məbləğ təyin eləmişdim ki, köhnə sayaq ilə jurnalı başlayıb, dostların köməkliliylə yeridərəm. Amma işlər özgə bir surətdədir. Əvvəla, Tiflisdə kağız yoxdur, az-çox nə varsa da birə üç bahadır. Hələ, litoqrafiya xərci genə birə üç bahadır. İkinci, evlər, yəni mənzillər genə birə üç bahalanıb.

Xülasə, işləri belə görüb, mən mülahizə elədim ki, öz gücümlə, yəni kənar pul köməkliliyi olmasa, jurnalı həmişəlik mən saxlaya bilmənəm, yəni yarı yolda arası kəsilsə, genə oxucular yanında xəcalət olaram.

Yoldaşım Əliqulunun müharibə səbəbindən Culfadakı mülk işləri bir növ pozulub və bu cəhətdən bunun da tərəfindən maddi köməkliliyə ümidvar ola bilməzdim.

İndi, əzizim, mətləbi başa düşdün və görürsən də ki, əgər Bakıdan bizə köməklik olmasa, bu halda jurnalı çıxara bilməyəcəyəm.

Hələ götürək kağız məsələsini. Deyirlər, Bakıda kağız var. Yaxşı olardı ki, sən orada kağız kontorlarına gedib əhvalı biləydin. Varsa qədərini və qiymətini biləydin və biləndən sonra, bir tərəfdən, mənə yazaydın və bir tərəfdən də hali olaydın görək sənə verilən pul vədlərinə ümid bağlamaq olar, ya yox. Əgər pul verən varsa, görək nə şərtlə verir və nə qədər verir? Sən bilirsən ki, hər şərtə razı olmaq olar, amma naşirlik imtiyazı gərək öz əlimizdə qala.

Bakıda “Molla Nəsrəddin” yazmaq olmaz, necə ki, sən özün də deyirsən. Və lakin pul verəni hər nömrədə “naşir” yaza bilərik ki, onun pul köməkliliy camaata məlum olsun.

İndi sən bu barədə əhval tut və mənə də tez cavab yaz. Çünki iş baş tutmasa, genə məcbur olacağam bir qədər də jurnalı təxirə salmağa, ta dava qurtarana kimi. Belə də olanda dəxi Tiflisdə qala bilməyəcəyəm. Çünki uşaqlar oradadır, onlarsız qərarım gəlməz.

Sizin də uşaqları könlüm istəyir, xüsusən Məhəmməd həsəni. Amma mənə bir sürtuq borcludur ha!..

Xudahafiz.

Dostun Cəlil

* * *

Həmidə!

30 mart (1916)

Tiflis

Mən Eynəlibəyğildə qalırım. Jurnalın yenidən nəşri üçün icazə almışam. Jurnal işləri ilə əlaqədar Bakıya gedəcəyəm. Orada “İslamiyyə” mehmanxanasına düşəcəyəm. Oradansa hara gedəcəyimi hələ bilmirəm. Ələkbər və uşaqlar necədir?

Cəlil

* * *

Həmidə!

14 aprel (1916)

Arxların məsələsini Ələkbər bəy Xasməmmədova tapşırıdım və ona əlli manat pul və arxlara aid bütün sənədləri verdim. Bu gün buradan ona vəkalətnamə göndərirəm. Əgər vilayət məhkəməsində işi aparsa, onda üstəlik ona yüz manat da verəcəyəm, əgər uduzsa, işi Palataya keçirəcək. Orada isə Roxlin bizə kömək edəcək.

Mənə yay pencyimi və ciletimi, yay köynəyimi və mümkün olsa, həsir şlyapamı göndər. Lavrenti bunlar üçün kiçik bir qutu qayırınsın.

Mən “İslamiyyə” mehmanxanasında, 2-ci otaqda oluram. Bakıda aprelin axırına qədər qalacağam.

Əhm[ədbəy] kəhrizinin planı barədə yazacağam.

Mənim qırmızı cildli türk lüğətim (iki cild) göndər; kravatımın yanındakı taxçadadır.

Cəlil

* * *

Hindarx, Həmidə xanım Cavanşirə

30 aprel (1916)
Bakı

Pyes qeyri-adi bir müvəffəqiyyət qazandı. Ağzına qədər dolu olan teatr hər fasilədə müəllifi gurultulu alqışla təbrik edirdi. Tamaşadan iki min beş yüz manat hasil olub. Bu günlərdə Aşqabada gedirəm. Hamıya salam.

İzhari təşəkkür

“Ölülər” faciəsinin tamaşasında əyləşən müsəlman xanımları tərəfindən bəndəyə bir töhfə göndərilmiş ki, ibarət olsun bir səccadədən. Səccadənin üstündə əlvan ipək ilə çiçəklər toxunmuş və gözəl xətt ilə: “Sübhanə rəbbiəl-əla”* ibarəsi yazılmışdır. Səccadə ilə bərabər göndərilən məktubda xanım bacılar bəndəni təsirli ibarələrlə alqışlayırlar.

Məni yad edənlərə möhtərəm qəzetiniz vasitəsilə izhari-təşəkkürdən əlavə, öz ixtlasımı təqdim edirəm və səmimi-qəlbdən deyirəm ki, həmin töhfə gələcək ömrümdə bəndə üçün bir qiymətli yadigar hesab olunacaq.

“Ölülər” faciəsini yazan: həqir *Molla Nəsrəddin*
“Son xəbər” qəz., 13 may (1916).

* * *

Həmidə!

12 iyul (1916)

Bu gün iyulun 12-də Həştərxandan gəmi ilə Petrovska yola düşürəm. Oradan Vladiqafqaza da dəyəcəyəm. Avqustun əvvəli üçün Şuşaya gəlmək fikrindəyəm. Ev üçün bərk darıxıram.

Sənin, uşaqların və Ələkbərin kefi necədir? Mənə Vladiqafqaza, İran səfirliyinin adresinə kağız yaz.

Srağa gün Həştərxanda Şəhər dumasının zalında mühazirə oxudum.

Cəlil

---

* Ulu Tanrıya şükür olsun

* * *

Əzizim Məmmədəli!

10 fevral (1917)

Kağızın mənə bu gün çatdı və haman saat poçt banderolu ilə “Sovqat” idarəsinə sənin adına yüz dənə jurnal göndərdim...

Bə hər hal bu dəfə belə oldu. Gələn həftə sənə üç yüz göndərəm.

Əgər bundan sonra çalışsan və o fikirdə olsan ki, jurnala da qeyrətlə xidmət edəsən, özünə də az-çox zəhmət haqqı ələ gətirəsən, o vədə söz verirəm ki, səndən savayı dəxi bir kəsə göndərməyəm.

Uşaqlardan mənə, əlbəttə, məlumat göndər və sən müəllimlikdən niyə çıxdın, onu da yaz.

Mənim xalisanə salamımı bacıma yetir və mənə görə sözü olsa, sən sədaqət ilə yaz görüm səndən gileyli deyil ki?

Cəlil

* * *

Məmmədəli!

23, ya 24 fevral (1917)

Bakıdan Məhəmmədəli Rəsulzadə, Abdulla Heydərzadə, Abdullayev – ki, Vrangelski küçədə olur – və bir də “Sabir kitabxanası” sahibi Abbasov məndən teleqrafla jurnal istəyirlər satmağa. Bəlkə sən onlarla yollaşasan ki, onlar da sənə kömək edələr. Və bir də mənim balaxanlı dostlarımmın adresini mənə yaz, onlara jurnal göndərim; Xeyrulla və yoldaşını deyirəm və Əmirhacıyan dostumuzu.

“Sabir kitabxanası” əlli manat göndərmişdi qabaqca. Bu gün geri göndərirəm pulunu.

Cəlil

* * *

Həmidə!

11 iyun (1917)

Tiflis

Məktubunu aldım. Uşaqlar salamatdırlar, nigaran qalma. Ələkbərə yazmışam ki, arabanı sazlasın. Hazır olan kimi, dərhal Xankəndinə gəlib, oradan da kəndə baş çəkəcəyəm. Jurnalımız çıxır. Sənə abunə ki-

tabçaları göndərmədim. Axı, hələlik sənin abunə ilə məşğul olacaq halın yoxdur. Elə ki, lazım bildin, göndərərik. Buralar sərindir, yağış yağır. Nə üçün fikir çəkirsən, Həmidə? Bil ki, hər zaman sən lazım bilən kimi, mən sənin yanına gəlməyə hazırım. Tez-tez özün haqqında yaz. Mən hələlik Tiflisdəyəm. Jurnal 1500 nüsxə çıxır və hamısı satılır. Səhhətin və əlin necədir? Əziz Həmidəm, səni xəyalən bağrıma basıram. Hələlik, sağ ol.

Sənin Cəlilin

Mina və Yusifxan haqqında mən də heç bir şey bilmirəm.

* * *

Məmmədəli!

14 iyul (1917)

Genə bir aydan artıqdır ki, səndən xəbər yoxdur. Nədir səbəbi?

Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

14 sentyabr (1917)

Yaxın günlərdə türk qoşunlarının Əsgərana hücumu gözlənilir. Onlara kömək üçün bu gün atlıların siyahısı tutulur. Mən gəlmişəm əlimdən gələnlə köməyi göstərim və qoşunlarla birgə döyüşdə iştirak eləyim. Bu gün Ağdamda deyirlər ki, Şuşada acliqdır. Bu məni yaman pərişan eləyib. Dünən, bu gün Ağdama dalbadal türk qoşunları gəlir. Axmaq ermənilər doğrudanmı müqavimət göstərəcəklər? Heydərin harada olduğunu və onların bazar günü yazdığım xəbərləri sənə çatdırıb-çatdırmadıklarını bilmirəm. İndi Şuşadan nümayəndə heyəti gəlmişdi, baxırdılar görsünlər ki, bütün bu işlər necə qurtaracaq. Bu gün sənə poçtla pul göndərə bilmədim, çünki cümə günü olduğuna görə bu gün tacirlərin heç biri yerində deyil. Bazar günü üç araba un göndərəcəyəm, qoy uşaqlar sənin üçün [...] hazırlasınlar. Özümə imkan olan kimi gələcəyəm. Sənin təsərrüfat işlərin hamısı öz qaydasındadır.

Cəlil

* * *

Мәммәдәли!

17 sentyabr (1917)

Bu gün litoqrafiyanın təzə şərtlərini mülahizə edib, jurnalda bu qiymətləri qoymağa məcbur oldum: satıcı əlində – 50 qəpik, idarəmizə 42 qəpik göndərməlisən. Buna görə də abunə iki dəfə artır.

Nəçə ədəd göndərməlidir? Tez xəbər ver.

Cəlil

Дорогой Джалил!

Шуша, 21 сентября, 1918

Письмо твое от 19-го сентября получила. Слава богу что ты здоров и едешь с войском к нам. У нас накопилось столько вещей, несмотря на голод в Шуше, это правда. Мука на крайний случай. Поэтому ты не беспокойся, очень довольна, что ты приедешь. Многие беки и ханы голодают. Дети совершенно здоровы, целуют тебя и ждут без конца. Шушинские армяне не хотят воевать, но у них есть хулиганы. Наша часть сильна и готовится к встрече с войсками. Мы со стороны женщин тоже готовимся к встрече. Если бы ты знал, как мы ожидаем войск и вас. Мы страшно рады, что сам Нури паша едет к нам. Гейдар сейчас объявил, что идет к столу писать. Мина просит написать, нет ли новостей от Юсиф хана, она очень беспокоится, где Идрис, не болен ли он?

Мы вас ждем завтра или послезавтра и встретимся там. Не верим нашему счастью. Захвати с собой еще чай. Энвер сейчас кричит на меня и на мой вопрос, что писать папе, сказал, что спроси, приедет ли дядя и что-бы ты сам скорее приехал, а Эдя просит тебя привезти с собой огородных овощей.

Все мы крепко целуем тебя. Если ты почему-либо замешкаешься и Гейдар раньше вас придет, то перешли наше муку, перец Вахибе, у ее родственника Мамеда есть мука. Не беспокойся, будь здоров.

Гамида

Передай Гейдару 50 руб. У меня не было денег дать ему

Гамида

* * *

Həmidə!

24 fevral (1919)

Uşaqlar sağ-salamatdırlar. İşlər öz qaydasınca gedir. Sabah çuğun çarxı yerinə qoymağa başlayırlar. Dünən müstəntiq gəlmişdi, artıq o, Plovinski ilə istintaq keçirib. İş daha yaxşı bir hal alıb; nəticəni vaxtı gələndə yazıb bildirərəm. Səhhətin necədir, yaranı deşdilərmə? Bu kağızla birgə 5 dənə vergi vərəqəsi və 2 dənə ərizə blankı göndərirəm. Malikanənin planını apardığın üçün ərizədə rəqəmləri yerinə qoya bilmədim, bu rəqəmləri dürüst yazmaq vacibdir. Ərizəni martın 1-nə qədər vermək lazım olduğu halda, mənə dünən təqdim etmişlər və mən elə bu gün vergi inspektoruna kağız yazıb xahiş eləyəcəyəm ki, sənəin xəstəliyinə görə və ərizəyə özün qol çəkməli olduğuna görə bizə möhlət versin. Sən “mərzölçmə məlumatı” qrafasına birtəhər rəqəmlər qoyub qol çək və poçtla sifarişli məktub şəklində Şuşa məntəqəsi vergi inspektorunun adına göndər. Sonra Hindarx poçtu rəisinin adına ərizə göndər ki, sənəin adına göndərilən sifarişi və adi kağızları və sairəni mənə versinlər, çünki bankdan elə kağızlar gəlir ki, onları dərhal almaq və işin nə yerdə olduğunu bilmək lazımdır. Nəhayət, toxumlar bağlamasını gözləyirəm ki, onları da mənə verməyəcəklər. Sonra onu da deyim ki, burada təzə ipək yorğanlardan birisi əskik gəlmişdi. Bizə elə gəlir ki, siz özünüzlə aparmısınız. Qoy Manyə sənəin bərəndə tez-tez kağız yazsın. Hələlik. Tezliklə sağalmağın arzulayıram.

Cəlil

* * *

Naxçıvan İnkilab Komitəsinin sədrisi Qədimova çatacaq

11 may (1921), 3 Ramazan, çərşənbə,

Culfa

Təvəqqe edirəm zəhmət çəkib təcili olaraq Bakıya hərbi komissar Qarayevə teleqrafla xəbər verəsiniz ki, bir həftəyədək Culfa yolu ilə Bakıya gələcəyəm.

Cəlil Məmmədquluzadə

* * *

Müzəffər!

6 sentyabr (1922)

Deyirlər Həmidə xanım indiyəcən Şuşadadır. Halbuki bu gün sentyabrın 6-sıdır. Uşaqlar isə 15-indən gec olmayaraq burada olmalıdır. Yaxşı olardı ki, bir az tez gəlsinlər ki, dərs vəsaiti və pal-paltarlarını hazırlayaq. Sən Allah, uşaqları ləngitməyin və vaxtında gətirin. Qoy Həmidə xanım da uşaqlarla gəlsin.

Cəlil

* * *

Həmidə!

Bakı

7 noyabr (1922)

Kağızımı alıb sənin və uşaqların naxoşlamağından bərk təşvişə düşdüm. Odur ki, qət elədim gəlim Kəhrizliyə. Sənin üçün fayton və istədiyin bütün şeyləri almışam. Yolda atları da alacaq və elə güman eləyirəm ki, hazır faytonla gələcəyəm. Amma bu vacib işlər gəlməyimi ləngidir: 1) Kəhrizlilərin işi. 2) Dəzgahların, yunun və pambığın sənə qaytarılması və 3) Dəyirmanı təmir eləmək üçün 10 dənə taxta verilməsi. Bütün günü bu işlər üçün idarələri dolaşırım. Bilirsən də, bizdə iş necə daşdan çıxır. Hamımız sağ-salamatıq və Müzəffər universitetə gedir. Əsədin oğlunu tez yola salmağa tələsir və məktubu bu ümidlə qurtarıram ki, yaxın günlərdə görüşəcəyik.

Uşaqlar nə istəyirlərsə ver. Hələlik, sağlıqla qal.

Cəlil

Çox güman ki, müəllimlə, ya da Tkaçovla gələcəyəm.

C.

* * *

Əzizim Həmidə!

15 noyabr (1922)

Dünən Komissar Qədirli ilə Münəvvər barəsində danışdım. Mən yazmaq istəyirdim ki, Münəvvər Bakıda işləməyə gəlsin. Amma Qədirli məsləhət görür ki, bir neçə ay Ağdam xəstəxanasında təcrübə keçsin. Söz verir ki, sonra orada onu işə düzəltsin. Əgər Münəvvər bunu istəməsə, onda qoy gəlsin Bakıya, burada işə düzəlsin.

Dünən Qulam Axundov vasitəsilə sənə kağız göndərdim. Sən na-
haq yerə orada oturmusan. Uşaqlar sənin üçün darıxırlar.

Dünən Mina ilə gedib Münəvvərə Şevro ayaqqabı sifariş verdik.
Hazır olan kimi, sənin üçün və Münəvvər üçün alacağım corabla bir-
gə göndərərəm.

Bizdə təzə bir şey yoxdur.

Hamıya salam. Əz on cümlə Müzəffərə.

Cəlil

* * *

Fəzilətli Fərəculla Pişnamazzadəyə

21 noyabr (1922)

Əziz olan qardaşım!

Bir vaxt bunu bəhanə gətirdim ki, qoy alma, armud yeyək, sonra
razılıq kağızı yazaq. Məlum ki, alma və armud çoxdan yeyildi, qurtar-
dı, amma kağız yazılmadı. Xudaya, yemək nə qədər kağız yazmaqdan
asan imiş... Amma keçən-keçib və indi istəyirəm borcdan çıxam. Əv-
vəla, bu saat uşaqların yanında bu kağızı yazıram. Ənvər deyir: dədə,
görəsən, Əhməd nə yekəlikdədir? Qızım Pakizə soruşur: görəsən,
Siddiqə xanım nə təhər xanımdı və nə qədər dərs oxuyur? Mən onla-
ra deyirəm bu işləri yazı-pozu ilə öyrənmək olmaz, bunun çarəsi may
ayının axırında köçüb Nuxuya yaylağa getməkdir. Vaqəən bu iş yaman
olmazdı, həm ziyarət, həm ticarət olardı. Amma, çünki Həmidə xanım
bu saat Qarabağdadır, odur ki, indi bu məsələni həll edə bilmərəm,
yəni hələ tezdir. Hər halda sizdən nəhayət təşəkkürüm var.

Və gec-gec kağız yazmağımı kənara qoyub inanmalısınız ki, Nu-
xu dünyasını mən həmişə Sizdən ibarət bilmişəm və bilirəm. Sizi mən
böyük bir yadigar hesab edirəm və hər bir şey öz qaydasınca – əgər qız
tərbiyəsi bizim gələcəyimiz üçün əsaslı bir məsələdir, bu məsələ da-
irəsində Sizin məqamınız birinci, yəni ən yuxarı mərtəbədə tutulma-
lıdır. İndi bilmirəm nə vəziyyətdəsiniz, nə məşğələdəsiz! Bəlkə mə-
nim kimi Siz də bir qədər yorğunsunuz və bəlkə mənim kimi Siz də
az-maz məyussunuz? Ancaq Nuxu ətrafında gurultulu qız tərbiyəsi
söhbəti birinci dəfə kimlərdən qulaqlara gəlib çatması heç yaddan çı-
xası deyil. Uşaqlara atalıq salamım, Sizə qardaşlıq xeyir-duam.

Sağlıqla yaşayın, qardaşınız

Cəlil

* * *

Həmidə!

1 fevral (1923)

Bakı

Yanvarın 22-də yazdığım kağızı aldım. Uşaqlar Kəhrizlidəki naxoşluğu eşidəndə səndən nigaran oldular. Mən onlara söz verdim sənə yazacağam ki, bütün bu işlər, kəhrizlər və kəhrizlilər səni tənqə gətirən kimi, dərhal çıxıb Bakıya gələsən.

Oranın əksinə burada sakitlikdir. Mən də, uşaqlar da dedi-qodu, qanqaralıq nə olduğunu bilmirik. Dəyirman birdəfəlik dayansa belə, biz hələlik Bakıya köçüb, öz uşaqlarımızla məşğul olmalıyıq.

Hələlik, Allaha şükür, mənim ədəbiyyat aləmində işləməyə iqtidarım çatır. Əgər qocalıb əldən düşüncəyə qədər yaşasaq, onda, bir tərəfdən, saysız-hesabsız dostlarım məndən iltifat nəzərini kəsməz, o biri tərəfdən də uşaqlarımız böyüyüb bizə kömək elərlər. Dediyim odur ki, sən elə bilmə gərək biz mütləq dəyirman və bəhrənin hesabına dolanaq. Hətta, mən belə güman edirəm ki, əsərlərimin nəşri uşaqlarımızın əlini çörəyə çatdırıa bilər.

Əgər indi soyuqlardan qorxursansa, onda Novruz bayramında gələ bilərsən. Xülasə, mən istəyirəm həmişə yadında saxlayasan ki, əgər sən bizim yanımıza gələsən, bu, uşaqlar üçün böyük bir bayram olar, mən də uşaqlarımı xoşbəxt görüb, çox şad olaram.

Hər halda sən dəzgahların vəziyyəti haqqında mənə müfəssəl məlumat yaz. Həmçinin yaz ki, indi nə qədər sap lazımdır. Qaloşunun ölçüsünü göndər, sənə qaloş alım. Məxləs, yaz görüm sənə daha nə göndərim?

Mina və uşaqlar salamatdırlar. Uşaqlarımız tamam sağalıblar, məktəbə gedirlər. Axşamlar isə Suvorov müəllimlə dərslərini hazırlayırlar.

Doğrusu, mən çox istədim ki, uşaqlardan heç olmazsa birinə tərbiyə verməkdə Əliş bəyə kömək edəydim; sən bunu ona de. Onun axır vaxtlarda bizim ailəmizə elədiyi yaxşılıqları mən yaddan çıxara bilmərəm. Ona görə də uşaqlarını oxutdurmaqda ona əlimdən gələn köməyi eləməyə hazırım. Sən də mənə yaz görüm bu barədə nə eləmək olar. Mən Cəlalin da oğluna kömək etmək fikrindəyəm.

Səadət xalaya, Əliş bəyə, Süleymana və Cəlala mənim salamımı yetir. Müzəffər necədir? Göndərdiyim baqacı tamam-kamal alıb evə gətirdimi?

Jurnalımız çıxır: qoy Müzəffər Süleymanla haqq-hesab eləsin. Ona birinci nömrədən on birinci nömrəyə qədər, hərəsindən 10 nüsxə göndərirəm. O, jurnalı üstündə yazılan qiymətə satmalıdır. İyirmi faizini, yəni yüz milyon manatdan iyirmi milyonunu özünə götürməli, səksən milyonunu isə bizə göndərməlidir.

Hələlik. Salamət qal, özündən muğayət ol.

Cəlil

* * *

Müzəffər!

6 fevral (1923)

Lavrenti kağız yazıb 30 manat yolpulu istəyir. O sənə yazmışdı, əgər onu kağız yazıb çağırmaq lazımdırsa, ya sən 30 manat yolpulu göndər, ya da yaz, mən göndərim. Mən onu sizə zorla qəbul elətdirmək fikrində deyiləm: fikirləşin. Əlbəttə, dəyirmanı təmir etdirmək lazımdır və hər nə gərəksə o eləyəcək, hərçənd onu həmişəlik dəyirmanda işlətməyin mənası yoxdur, çünki onda Əbdülkərim inciyəcək. Xülasə, fikirləşin. Təmir qurtaranda Lavrentini işdən azad eləmək olar. Ünvanı belədir: Çerez Lanqxutı, Atsana. S. Mamatı Şatiri. Lavrentiyu, Qoqeliya.

Hələlik. Xudahafiz, əziz uşaqlar.

Cəlil

* * *

Həmidə!

18 mart (1923)

Əbdülkərimin oğlu Misir Bakıda imiş və yoldaşı ilə birlikdə mənim yanıma gəldi. Bu fürsətdən istifadə eləyib sənə bir neçə sətirlik məktub yazırdı. Bu günlərdə bayramdır. Uşaqlar sevinirlər. Uşaq uşaqdır da. Onlar üçün əsl bayram səliqəsi düzəldirəm. Lakin hey deyirlər ki, anamızı istəyirik. Mən onları inandırırım ki, bir də görəcəksiniz ananız gözlənilmədən gəldi. Əgər gələ bilməsən, onda ay yarımından sonra onlar dərsləri qurtarıb kəndə gələcəklər. O vaxtadək orada tut, gül-çiçək, ərik və çoxlu yumurta da olar.

Müzəffər neyləyir? Sənin yun emalatxanan necədir? Çalış ki, şallar daha zərif və daha tünd olsun. Göndərdiyin şaldan Teymur üçün şalvarlıq kəşib götürdüm, qalanını Minaya verdim.

Bayram münasibətilə hamımız səni təbrik eləyirik. Bayram günü hamımız fikrimizdə səni və Müzəffəri öpəcəyik. Həmçinin Əliş bəyi, Səadət xalanı, Fəxri xanımı, bütün qalan xanımları, Cəlali, Qəzənfəri, Süleymanı bayram münasibətilə təbrik edirik.

Sən çox da işə aludə olub, özünə əziyyət vermə. Elə ki, bütün o işlər səni bezikdirdi, dərhal çıxıb gəl. Burada maraqlı şey çoxdur. Teatrın qızğın vaxtıdır. “Anamın kitabı”-ni dalbadal üç dəfə tamaşaya qoydular. Həmçinin “Ölülər”-i. Bu günlərdə mənim yeni komediyamı, “Danabaş kəndinin məktəbi”-ni göstərəcəklər.

Aprelin 7-də isə Ağamalıoğlunun və pedaqoci institutun təşəbbüsü ilə böyük bir Molla Nəsrəddin gecəsi keçiriləcək. Gecənin ilk məsarıfi olaraq 36 milyard pul buraxılıb. Hazırda iki komissiya işləyir. Gecə pedinstitutun nəfinə keçirilir. Bu gecəni keçirmək üçün məndən razılıq alıblar. Mühəvvər hazırlaşır və indi özü üçün ipək paltar tikdirir. Mina da hazırlaşır. Onlar, yəqin, həmin gecə ev sahibi vəziyyətində olacaqlar. Gecədə gələnlərə başçılıq və hörmət eləmək üçün M. Muxtarova, Nərimanova, Ağamalıoğlunun xanımı və işlərə rəhbərlik eləmək üçün institutdan iki qadın dəvət olunmuşdur. Fəxri sədrilər – Musabəyov, Nərimanov və Ağamalıoğludur. Mənim üç pyesimin hərəsindən bir pərdə göstəriləcək, sonra mənim jurnallarımdan [parçalar] veriləcək. Xudahafiz.

Cəlil

* * *

Cəlil!

Hər şeyi atıb şəhərə köçməyə ürəyim gəlmir. Burada da mənim üçün dözülməz, ağır şərait yaranmışdır. Burada bir neçə idarə vardır, biri o birinin qərarını rədd edir, camaatı bir-birinin canına salırlar. Lap hərc-mərclikdir.

Bütün ili kəhrizləri icarəyə götürmədim, nəticədə sökülüb dağıldılar, su kəsildi, kənddə yoluxucu xəstəliklər törədi. Kəndlilər açıqdan-açığa boyunlarına aldılar ki, kəhrizlərdən istifadə edə bilmirlər. Buna görə də nahiyyə icraiyyə komitəsinin iştirakı ilə belə qərar çıxardılar ki, kəhrizliləri köhnə sahiblərinə qaytarsınlar. O biri tərəfdən də mərkəzdən bu haqda su mühəndisi Petrova gələnlər sərəncamda deyilir-

di ki, əgər fevralın birinə kimi kəndlilər kəhrizləri təmizləməsələr, onda o, kəhrizləri inanılmış adamlara verə bilər.

Odur ki, kəhrizləri beş il müddətinə mənə və Əlişə icarəyə verdi-lər. Şəraitin ağır olmasına baxmayaraq, biz ona görə bu işə girişdik ki, qocalıqda doğma yurdu buraxıb getmək çətindir. İki ay çalışıb çapala-dıq, vəsait və fəhlə qüvvəsi tapıb, bərbad hala düşmüş kəhrizləri bir-təhər təmizlədik...

Həmidə

22 mart 1923-cü il.

* * *

*Misli bərabəri az olan fazili-həqiqi axund
Fərəculla Pişnamazzadə həzrətlərinə*

Bakı, 12 aprel (1923)

Hər iki məktubunuz yetişdi, nəhayət, şad oldum. Məni bu dərəcə-də qiymətləndirməyiniz barmaqlarıma artıq bir qüvvət verir. Çünki bu kifayətdir ki, Siz tək nadirəlvücludlar cızma-qaralarımızı təqdir edirsiniz. Məktubunuzun yetişməyi Həmidə xanımın Bakıya gəlməyinə təsadüf etdi. Hamılıqla Sizə və yoldaşınız Xanım bacıya və nuri-çəşmi-miz bəradərzadələrə* səmimi dua göndəririk. Hamılıqla Əhməd Nasirin də, Böyükağanın da, Səkinə və Siddiqə xanımın da üzrlərindən öpürük və ümid edirik ki, həmin bu dostluğumuz nəinki müvəqqəti, bəlkə baqi ola. Amma balaca oğlum Ənvərə, böyük oğlum Məhdətə göndərdiyiniz bir qutu sovqat bunlar üçün toy-bayram oldu. Allah-tala Sizin də balaları həmişə xoşbəxt eləsin. Bundan sonrakı kağızınızda xahiş edirəm onların dərsləri və tərbiyələri barədə balaca məlumat verəsiniz ki, məsələnin mahiyyətli tərəfi budur.

Ümidvaram ki, yadınızdan çıxmayacaq. Sizin üçün bu ildən birdən əvvəl doqquzuna kimi və Təbriz nömrələrindən altı nüsxə göndərdim. Bundan sonra da Sizə göndərilməkdə olacaq.

Sizi qəlbən istəyən

Cəlil Məmmədquluzadə

---

* *Bəradərzadə* – qardaşoğlu

* * *

Əzizim Həmidə!

7 iyun (1923)

Yevlaxdan vurduğun teleqramı sən gedən günün ertəsi saat 6-da alıb xatircəm oldum. Bilmirəm yolun qalan hissəsini necə getdiniz və indi kefiniz necədir?

Bu gün, cümə axşamı Yusifxanla qəbiristanlığa gedib qəbir üstə gül apardıq. Yusifxan kimi məni də qəm-qüسسə götürüb, amma onu yalnız qoymuram. Bu saat o bizdə oturub. Səndən xahiş eləyirəm, sənə yalvarıram ki, necə olur-olsun, başını bir işə qat, özünü ələ alıb səbr elə. Belə eləsən, mən səni daha artıq istəyəcəyəm. Kiçik bir fürsət olan kimi gələcəyəm. Kəhrizlidə çox qalma və dağlıq yerlərdən birinə get. Özünü heç bir təsərrüfat qayğısı ilə əziyyətə salma, cürbəcür rüşvətxorların törətdikləri murdar işlərin fikrini çəkmə və Blaqovidovanın nağıl etdiklərini xatırla. Fikirləş ki, sovet hökumətindən gizlənən rüşvətxorların işinə qarışmaq nə qədər çətin məsələdir.

Hamiya salam. Uşaqlarda, xüsusən Midhətdə, əzizim Ənvərdə və o birilərdə gözün olsun.

Xudahafiz.

Sənin Cəlilin

Sənin üçün 38 nömrə qaloş gətirsəm, ayağına yaxşı olarmı? Tapşırıqlarını gözləyirəm.

* * *

Əzizim Həmidə!

26 iyun (1923)

Səndən 10 iyun tarixli bircə məktub və adamların həbs edilmələri və at barəsində teleqram almışam.

Mən hələ Bakıda sənə məsləhət görmürdüm ki, Qarabağa gedəsən. Bilirdim ki, oradakı cürbəcür xoşagəlməz əhvalatlar səni əsəbiləşdirəcək. Sən gedəndən sonra burada – Mərkəzi Komitədə keçmiş mülkədarların torpaqlarını əllərindən almaq barədə qərar çıxarılmışdır. Hərçənd mən bilmirəm hansı torpaqlardan söhbət gedir, çünki axı, heç kəsə də torpaq-zad yoxdur. Bununla səni xəbərdar etmək istəyirəm ki, dediyə qoduya yol verməməkdən ötrü torpaq şöbəindən qətiyyətlə torpaq icarəyə götürməyəsən. Çünki sənin niyyətin nə qədər xeyirxah niyyət

olsa da, axırda pis qələmə veriləcəkdir. Ümumiyyətlə, səndən çox-çox təvəqqe edirəm ki, birdəfəlik Bakıya köçüb gəlməyi qət eləyəsən. Burada nəinki yalnız uşaqların tərbiyəsi üçün sənin öhdənə çoxlu təklif düşür, həmçinin, istəsən mənim işlərimə də kömək edərsən. Əgər işləmək istəsən, bir neçə gün bundan qabaq Ağamalıoğlu məndən xahiş elədi sənə yetirəm ki, o səni ürəyin istədiyi işə qoya bilər.

Dustaqlar, at və silah barədə mən lazımı adamlarla danışmışam. Amma, Həmidə, vallah, mən kənd işləri barədə bu xahişlərdən tamam başımı itirmişəm. Çünki mən xahişlə bir işi düzəldincə kənddən bir neçə xəbərçilik kağızı gəlir. Ona görə mən belə hesab edirəm ki, bizim bircə çıxış yolumuz var: o da birdəfəlik şəhərə köçməkdir. Dəyirmanı icarəyə ver, faytonu sat, ya da şəhərə gətir. Nəhayət, axı, sənə də dinclik lazımdır.

Münəvvər üçün tibbi alətləri bir neçə gün əvvəl poçtla Ağdama – Müzəffərin adına göndərdim. Tənzif yadımdan çıxıb şəkafda qalıb. Güzgü və çanaqölçən hələ tapmamışam, tapan kimi göndərəm.

Lida oraya gəlməli olmadı, onun xoşuna gəlməyib ki, mən Cəlali Kəhrizliyə göndərmək fikrimi dəyişmişəm. Mənsə fikrimi səndən əkinlərin tələf olduğu barədə xəbər alandan sonra dəyişdim. Lidanın nə üçün acıq elədiyi mənə aydın deyil. İndi bizim onunla heç bir əlaqəmiz yoxdur. Qoy Müzəffər onu özü çağırınsın, məni bu işə qatmasın.

Canın-başın necədir? Uşaqların, Müzəffərin, Əliş bəyin kefləri sazdırmı? Nə üçün bu vaxtadək kənddə qalmısınız? Niyə mənə tez-tez kağız yazmırsan? Heç nədən korluğun yoxdur ki? Səbrsizliklə gözləyirəm ki, yayın axırı üçün sən uşaqları gətirib gələsən və bir yerdə olaq. İndi mən qışda başladığım pyesi yazıb qurtarmaq üzrəyəm, həmçinin əsərlərimin nəşri məsələsi ilə məşğulam və i. a. Sonra görək nə olur. Hələlik. Sağ ol, Əliş bəyə salam söylə.

Sənin Cəlilin

* * *

Əzizim Həmidə!

14 iyul (1923)

Cəlal və Lida indi sənin yanına gəlirlər, odur ki, sənə bu kağızı yazıram. Mən hələ də səndən hadisələr, teleqramlardakı (sənin və Cəmilin) xəbərlər haqqında təfsilat gözləyirəm. Lazım olan adamlarla

danışmışam və ümidvaram ki, tutulanların hamısı azad olunacaqdır. Sən lap naahaq kəndə getdin. Mən, çox güman ki, oraya yayın ortalarında gələcəyəm. Münəvvərin alətlərini yaxın günlərdə poçtla göndərərəm. Uşaqlar necədirlər? Sən özünü naxoşluqdan gözlə. Cəlal dəyirmanın üstündə dayana bilər. Doğrudanmı çəyirtkə bütün əkinləri yemişdir?

Ənvər üçün darıxıram. Yusifxan hər gün gəlib mənimlə görüşür. Hamıya salam. Tez-tez kağız yaz. Hələlik xudahafiz.

Sənin Cəlilin

Hələlik Cəlali göndərə bilmədim, çünki paltar yoxdur. Məktubu Sadıq bəylə göndərirəm.

C.

* * *

Əzizim Həmidə!

30 iyul (1923)

Şuşadan göndərdiyin kağızı və teleqramı aldım. Uşaqlarla birgə Lısoqorskda olduğunu biləndə çox şad oldum. Orada əməlli-başlı dinçəl, çalış sentyabrın ortalarına qədər qalıb, oradan kəndə baş çəkmədən birbaşa Bakıya gələsən; çünki Lısoqorskdan sonra Kəhrizlidə yaşamağa dəyməz. Mən, çox güman, indi... işdən ayrılıb, Lısoqorska gələ bilməyəcəyəm. Bir də axı ora uzaqdır.

Yusifxan Tiflisdə yollar müfəttişi işinə düzəlib və çoxdan Tiflisə gedib orada mənzil axtarır. Mənzil tapan kimi dərhal ailəsi ilə oraya köçəcək (fikri var ki, yay qurtaranda uşaqları da Tiflisə aparsın). Bu çox yaxşı vəzifədir, ona bu işdə Xudadad bəy çox kömək elədi. Mən, Müzəffərə də məsləhət görərdim ki, Tiflisdə yaşayıb ya oxusun, ya işləsin. Kənddə lazım olsa, mən də hərdənbir gedib təsərrüfat və dəyirman işlərini yoxlaya bilərəm. Doğrusu, bizim günlərdə, yaranmış vəziyyətdə əyalətdə fitnə-fəsad və böhtandan özünü qorumaq, habelə, hamının səndən razı qalmasına nail olmaq çətindir. Hamısı birdir, kimsə narazı qalacaq; illah sənin qəşəng atın olduğuna görə, yəni buna oxşar bir şeyə görə.

Mənim adımdan atamı və oğlumu qucaqla. Mehriban balaları, bizi qoyub gedən mehriban qızımızı öp.

Müzəffərə, Münəvvərə, Əliş bəyə, Nina Antonovnaya və Teymura salam.

Sənin Cəlilin

* * *

Əzizim Həmidə!

Bakı, 12 avqust (1923)

Səndən iki məktub almış və cavab yazmışam. Poçtla Şuşaya Müzəffərin adına 10 girvənkə qənd, bir girvənkə çay və üç çüt corab göndərmişəm. Kənd yerində geyəcəyin üçün bahalı corab almadım.

Sənə “Bakinski raboçi” qəzeti və bizim jurnalımız göndərilir. Alırsan, ya yox? Bakıda hava bir müddət isti keçdi, amma indi sərinləyib. Bahadır (Rəhim bəyin oğlu) gəlmişdi. Ağdamda Müzəffəri və Əli bəyi görübmüş.

Yazırsan ki, orada sənin üçün çətin keçir. Mən bunu qabaqcadan görür və Qarabağa getməyi məsləhət bilmirdim. Sənə yenə də məsləhət görürəm ki, avqustun axırında uşaqlarla birlikdə gəlib Bakıda yaşayasan. Cəlali və qardaşını nahaq yerə yayın günündə həbsdə saxlayırlar. Onların nədə taxsırlandığı hələ indiyədək heç kəsə deyilməyib. Axı onlar bütün həyatları boyu rəncbərlikdən başqa bir şeylə məşğul olmamışlar.

Ənvər üçün toyuq hini düzəltmişəm. Üç toyuq, bir xoruzumuz var. Hin qıfilla bağlanır. Hər gün toyuqlara dən verirəm. Midhət üçün velosiped alacağam.

Hamıya salam.

Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

25 avqust (1923)

Səndən çoxdan xəbər yoxdur və bilmirəm yaylaqdan qayıtmısınız, ya yox. Uşaqlardan nigaranam və onlar üçün darıxıram. Və bilirəm ki, sən də onların qeydinə az qalmırsan. Həmidə, sən Allah, öz-özünü təlqin elə, ələ al. Gümrah və təmkinli ol. Axı bizim uşaqlarımız var, hələ onlara tərbiyə vermək, onları böyütmək lazımdır.

Dərslərin başlanmağına az qalıb. Uşaqlar yeni tarixlə sentyabrın onunadək mütləq burada olmalıdırlar. Onların özlərini, təhər-tövlərini və dərs vəsaitini düzəltmələri bir neçə gün çəkəcək. Bir az əvvəl sənə yazmışdım ki, Şuşa şəhərinə sovqat göndərmişəm (qənd və sai-

rə). Bərk heyflənirəm ki, Lısoqorska, sənın yanına gələ bilmədim. Boynuma alıram ki, bizim adamlarımızın ədalətsiz həbs olunmalarından sonra, hətta o yerlərə üz çevirmək də mənə çox pis gəlir. Gəlməyim lap vacib olsa, o başqa məsələ.

Yusifxan çoxdan Tiflisdədir və mənzil tapa bilmir. Dağdan qayıtdığınızı güman eləyib bu kağızı Ağdama yola salıram.

Uşaqları öpürəm. Hamıya salam.

Sənin Cəlilın

Səninlə uşaqları səbrsizliklə gözləyirəm. Salamət qal.

Uşaq bluzkası və şalvarı üçün münasib parça olsa, gətir. Özüm üçün (yay üçün) köynək tikdirdiyim ipək parçadan yaxşı imiş və hamı ona müştəri çıxdı.

Ənvərin kefi necədir, dədəsi soruşur.

* * *

Əzizim Həmidə!

28 avqust (1923)

Bizim Bakıda havalar sərinləşmişdir. Yusifxan mənə məktub göndərib xahiş edir ki, sentyabrın 15-də Radiki imtahana aparım, çünki borcu qalıb. Təzə tarixlə sentyabrın 15-də hamınız gərək burada olarsınız. Bizim uşaqlar da 25-indən bir neçə gün qabaq Bakıda olmalıdırlar ki, məktəbə hazırlaşsınlar. Onlara təcrübəli fars dili müəllimi tapmışam. Uşaqlar üçün lap ürəyim əsir. Midhətə velosiped almışam. Üzeyir məsləhət görür ki, skripka da alım. Hələlik. Sağ ol.

Cəlil

* * *

Əziz oğlum Midhət!

28 avqust (1923)

Mən çoxdan sənə velosiped almaq istəyirdim. Axırı Malakan küçəsindəki bir ustada velosiped gördüm. Amma bu işdən başım çıxmıdığı üçün ala bilmədim. Axırı dünən, avqustun 27-də eşitdim ki, qonşumuz İsrafil İbrahimov velosiped sürəndir. Faytona minib getdik. Pakizəni də apardım. İbrahimov bir saata qədər həmin velosipedə minib sürdü, baxdı. Onun razılığı ilə mən bu velosipedi alıb evə gətirdim (qızıl pul verdim).

Bunun əvəzində gərək sən də, vədə verdiyin kimi, ağıllı, çalışqan oğlan olasan, ən vacibi: gərək ananı istəyəsən və onun sözüünə baxasan.

Ənvər üçün içərisində altı toyuq və bir xoruzu olan hin almışam. Teymur üçün skripka axtarıram.

Atan Cəlil

* * *

Həmidə!

30 avqust (1923)

Sənə Şuşaya və Ağdama kağız yazmışam. Amma çoxdandır ki, səndən kağız almıram.

“Yeni yol” Komitəsində işləyən cavan yoldaşımız Bəhramov indi Qarabağa yola düşür. Bir neçə gündən sonra qayıdıb gələcəkdir. Əgər onunla Bakıya gəlməli olsanız, sənə can-başla kömək edər.

İndi o tələsir, mənim də daha elə bir sözüüm yoxdur ki, yazım.

Səni və uşaqları sentyabrın 10-u üçün gözləyəcəyəm.

Cəlil

* * *

Həmidə!

16 oktyabr (1923)

Bir az bundan əvvəl sənə yazmışdım. Sonra sənin Midhətə məktubun və Müzəffərin yenə onun adına məktubu gəldi. Çatmayan divar kağızlarını srağa gün poçtla yola saldım. Alətlərə gəldikdə, daş yonmaq üçün alət də poçtla göndərildi (onu Teymur ucuz qiymətə aldı, qonşumuz Qrişa deyir ki, bekarə şeydir). Yaramasa, təzəsini, daha yaxşısını göndərəm. Alətlər, azı, 50 manata başa gələcək, onları mən tədricən alıb göndərəm, hamısını birdən göndərə bilmərəm. Çünki təzə dərs ili başladığına görə dörd məktəbli uşağın işini yoluna qoymaq, onlara paltar, çəkmə, dərs kitabı almaq, yeməklərini düzəltmək, oxumaq xərclərini vermək mənim üçün asan deyil (təkcə Ənvərin xərci 40 manat eləyir).

Bu qanqaraldan şeyləri sənə yazmaq istəməzdim; xüsusən ona görə ki, sizin də kənddəki dolanacağınız çox asanlıqla keçmir. Buna baxmayaraq, sən gərək fikir çəkib ruhdan düşməyəsən, çünki bir balaca

bərkə düşsən, dərhal mən buradakı var-yoxumuzu səninlə bölməyə hazırım. Axı, bu müvəqqəti haldır. Burada da darısqallıqdır, orada da, sənin yanında da; burada da, orada da elə ürəkaçan bir şey yoxdur. Mən, Midhət və Ənvər imkan tapan kimi necə olur-olsun Kəhrizliyə baş çəkmək həsrətindəyik.

Uşaqları heç cür məcbur eləyə bilmədim ki, sənə kağız yazsınlar: başları gah dərsə, gah da oynamağa qarışır. Midhət isə radiosundan ayrılmaz, boğazının [müalicəsini] üzümüzə gələn iki-üç günlük bayrama saxlamışdır, hələlik sapsağlamdır, cürbəcür təzə oyunlar tapıb əylənir, zümzümə eləyə-eləyə gəzir. Mənimlə arası daim sazdır.

Qəzetləri sən hər gün almalı idin, məni Hacı bu barədə xatircəm eləmişdi. Ölçü götürərəm.

Müzəffər və Münəvvərə salam. Lavrentinin kefi necədir? Bir az səbr eləsin, gəlib onu ürəyi istəyən işə düzəldərəm. Yaxın görüşədik. Xudahafiz.

Cəlil

* * *

Həmidə!

28 noyabr (1923)

Uşaqlar hamısı sağ-salamatdır və heç azarladıqları olmayıb. Təkcə Teymur hərdən yüngülvarı qızdırır. Bizlərdə heç bir yenilik yoxdur. Bu gün poçtla Müzəffərin adına bir qutu şey yola saldım:

1. Bir cüt çəkmə, Nina özü üçün sifariş vermişdi. 2. Dörd cüt yaxşı corab, bunlardan iki cüt isti corab sənin, iki cüt şəffaf corab – Münəvvərin. 3. İki parça əl-üz sabunu. 4. İki paçkada 10 girvənkə xüsusi sifarişlə gətirilmiş seçmə çay (yarmarkadan tanış bir İran taciri gətirmişdi). 5. Bir paçka kakao. 6. İki girvənkə Moskva konfeti. 7. İki paçka açıq ingilis çayı və beş dənə limon. Qutuda, deyəsən, Ənvərin məktubu da var.

Midhət və o birilər məktub yazmağa macal tapmadılar.

Səndən çoxdan məktub yoxdur. Deyirlər, Tiflisdən köhnə tanışın sənə qonaq gəlib. Yəqin ki, Neçayeva, yaxud Olqa Qriqoryevnadır; bəlkə də Olqa Alekseyevnadır. Bakıda havalar ilıq keçir. Amma bəhəlidir. Bu gün çörəyin girvənkəsi 125 milyondur. Mən gündə yarım put çörək işlədirəm. Xərc çoxdur, amma birtəhər ötüşürük. Uşaqlar

yaxşı oxuyurlar. Əlibəyin paltosu və hər iki qardaşın uzunboğaz çək-məsi yoxdur.

Hamıya salam.

Cəlil

Həmidə, sənin səhhətin necədir? Səndən rica eləyirəm illah sün-bül, dəyirman və pambıq barədə qayğılarla özünü bərkə salma. Bu iş-lər öz yerində, qoy onlarla Müzəffər məşğul olsun, sən isə rahatlığını elə, özünə korluq vermə. Elə ki, hər şey səni təngə gətirdi, dərhal çıx gəl Bakıya, öz oğlanlarının yanına.

C.

* * *

Əzizim Həmidə!

18 dekabr (1923)

Nina Antonovnanın əri Rzayev mənə dedi ki, sən Qəmərle (Əlişin qızı) Bakıya gəlməyə yığışırsan. Uşaqlar çoxdan səbrsizliklə gözləyir-lər. Burada havalar yaxşı keçir. Uşaqlar qiymət vərəqələrini gətirdilər, bütün dərslərdən yaxşı qiymət alıblar. Ancaq Midhət alman dilindən geri qalır. Onun üçün köməkçi müəllim axtarıram. Velosiped uşaqlara ləzzət verir, Ənvərin isə öz xizəyi vardır. Uşaqların hamısı artıq velo-siped və xizəkdə gəzə bilir.

Rzayev, Münəvvərin xəstəxanaya təyin olunması barədə kağızı gətirir, amma Münəvvər xəstəxanada müvəqqəti təcrübə keçməlidir.

Hamıya salam. Tezliklə görüşənədək.

Cəlil

“Kommunist” qəzetəsi idarəsinə

Rəfiqim “Kommunist” qəzetini bugünkü böyük bayramı ilə ürək-dən təbrik edirəm. Əkinçi və fəhlə yolunda çalışan bir cəridə əkinçi və fəhlənin köhnə dostu “Molla Nəsrəddin” üçün qiymətli bir yoldaşdır. Arzu edirəm ki, həmin yoldaşım bundan da sonra illər uzununu tutduğu yolda yorulmayıb çalışmaqda ola. Salam olsun “Kommunist” qəzetin-də qələmlə (və ya qələmsiz) çalışan cəmi yoldaşlara.

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsi müdiri:

Cəlil Məmmədquluzadə

“Kommunist” qəz., 30 dekabr, 1923 № 296

* * *

Əzizim Həmidə!

2 fevral (1924)

Yanvarın 27-də yazdığın kağızı mənə İsmayıl bəy gətirdi. Aptekçidən də kağız aldım.

Bir neçə gün bundan əvvəl sənə özümün və uşaqların məktubunu göndərmişdim.

Mən görürəm ki, orada başın daim qalmaqaldadır, hər yandan sənənin xətrinə dəyirlər. Amma çox fikir eləmə, narahat olma və mümkün olan yerdə güzəştə get.

Mən məsləhət görmürəm ki, sən mərkəzin əmrlərinin köməyi ilə iş aparasan. Yaxşısı budur ki, Yerli hökumətin rəyi ilə iş gör. Kəndlilərin istədiyi kimi işləsən, daha yaxşı olar. Hər halda kəndlilər qiymət verər və bir gün başa düşərlər.

Şahadı 2–3 girvənkə, yəni icraiyyə komitəsinin müəyyən elədiyi qədər al. Yoxsa, hətta mərkəzdən əmr olsa da, hər halda yerli hökumət narazı qalacaq, yenə sənə narahat eləməyə başlayacaq və dedi-qodu başlanacaq.

Bu yaxınlarda “Əkinçi” qəzetində Ağdamdan Kəştazdakı bir dəyirman sahibi haqqında yazmışdılar ki, o çox şahad alır. Çalış ki, sənənin dəyirmanının barədə bu cür söz-söhbət olmasın.

Tezliklə sənə qəhvə, çay və qənd göndərəcəyəm. Uşaqların bütün dərslərdən qiyamətdirlər. Məhdət isə həm rəssam, həm də texnikdir.

Bütün cəncəlləri boşla və köç gəl. Fikrim var yayda uşaqları Bakurianiyə aparım. Odur ki, bunu nəzərə alıb, gəlməyə hazırlaş. Əgər indi soyuqlara görə gələ bilməsən, onda mütləq bayram üçün özünü yetir.

Hazırda Teymurdan başqa, Allahyar da naxoşdur; hər ikisi qızıdır. İşim-gücüm onlara baxmaqdır.

Əgər var isə, göndərdiyin süfrədən birini də və mənim üçün yay kostyumu (köynək) tikdirməyə parça göndər.

Qəzet alırsanmı?

Hamiya salam.

Cəlil

* * *

Əzizim Münəvvər!

7 fevral (1924)

Məktubunu aldım və sənə iki cüt fitil, 15 dənə limon, Həmidə xanıma isə bir girvənkə qəhvə, iki paçka sikori göndərdim. Limonun bir neçəsini də ona göndər.

Bu yaxınlarda mən Həmidə xanıma kağız yazıb Bakıya gəlməsini xahiş eləmişdim, çünki uşaqlar onun üçün çox darıxırlar.

Polina [Afanasyevna] bütün günü qalstuk axtarıb, qadın qalstuku tapa bilməyib. Yaz görək sənə nə cür qalstuk göndərmək lazımdır. Həmidə xanıma təqvim və iki girvənkə balıq yağı göndərdim. Qaloş üçün nahaq yerə pul göndərmisən, mən özüm də ala bilərdim. Odur ki, bu kağızı gətirənlə sənə on manat göndərirəm. Nə lazım olsa, yaz, göndərim.

Həmidə xanıma yazığım gəlir, nə qədər onu Bakıya çağırıram ki, gəlib burada dincəlsin, – gəlmir ki, gəlmir. Bir neçə qəzet göndərirəm; oxu, sonra Həmidə xanıma göndər. Sənin məktublarını (qırmızı mü-rəkkəblə) və Həmidə xanımın köhnə məktubunu mən ancaq bu gün aldım. Hələlik, salamat qal. Yay üçün Qarabağa gəlmək fikrindəyəm (əgər uşaqlar və Həmidə xanımla Borjoma getməsəm).

Atan Cəlil

* * *

Həmidə!

6 mart (1924)

Əgər sən buraya bayramdan qabaq, yaxud bayramdan sonra gəlsən, onda (...) axırında biz hamımız kəndə yığışib, oradan Lısoqorska gedərik. Uşaqlar səni gözləyəcək. Heydər Naxçıvandan gəlib, bizdə qalır. O tamam dəyişib. Sakit, qıvrıq və güclüdür. Mıdhətlə birgə qal-malı və onunla fransız dilindən məşğul olmalıdır. Günlərimiz xoş ke-çir. Səni gözləyəcəyik.

Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

2 iyul (1924)

Georgi məktubu mənə verdi və indiyəcən onu görmədiyimə görə sənin tapşırığın şeyləri poçta iki bağlamada təhvil verdim: birinci bağlamada 1 put seçmə sədri düyü, o birində isə – 10 givrənkə qənd, 1 givrənkə çay, sənin üçün qaloş, Münəvvər üçün tənzip və paltodur.

Sən indi uşaqlarla haradasan və yayda qalmağa haraya gedəcəksən? İşim çox olduğuna görə, mən, deyəsən, heç yerə tərpnə bilməyəcəyəm.

Burada iki gün hava bərk isti oldu, amma indi yaxşıdır. Hələlik xudahafiz. İndi başım çox qarışıqdır. Sonra müfəssəl kağız yazaram. Hamıya salam.

Münəvvərin şeylərini təxminən bir həftə bundan əvvəl poçtla göndərdim. Yayda uşaqlar fars dilini və öz dərslərini öyrənməlidirlər.

Midhət üçün mütləq velosiped alacağam. Sənin bütün tapşırıqlarına dərhal və tamam əməl olunacaq.

Sənin Cəlilin

Məktub yaz.

Qaloşlar (ayağına) böyük, ya kiçik olsa, geri qaytar, sənin üçün təzəsini göndərim.

* * *

Həmidə!

23 avqust (1924)

Mən dünən səhər saat 6-da sağ-salamat Bakıya gəlib çatdım. Dünən səhərdən axşama qədər başım ağrıdı, qulaqlarım guruldadı, amma bu gün halım yaxşıdır. Evdə hamı sağ-salamatdır. Jurnal çıxır. Bu gün teleqrafla sənə 50 manat pul göndərirəm. Uşaqların yol pulusunu ayrıca göndərəcəyəm. Sənin şeylərini (uzunboğaz çəkmə və s.) yaxın günlərdə göndərəm. Amma sənin çay qaşığını itirmişəm və buna heyfslənirəm. Deyəsən, onu Cəlil bağlamını faytondan avtomobile aparanda yerə salıb. (Bağlamını mən Ağdama çatmamış kəlbətini götürəndə tikmişdim).

Sabah şəhərə çıxıb texnikuma gedəcəyəm. Dərslərin haçan başlanacağıni öyrənib sənə yazaram. Uşaqlar qoy Yevlaxa qədər Müzəffərələ gəlsinlər (sən gəlməsən). Yumşaq vaqonda yol getmək çox rahat olduğuna görə (hərçənd bilet iki dəfə bahadır – 10 manatdır) bileti bərk vaqona yox, yumşaq vaqona almaq lazımdır. Mən çox yaxşı gəldim: müharibədən əvvəlkindən pis olmadı. Bir də bərk vaqonla gedən keyli çox olur, odur ki, yumşaq vaqona bilet almaq daha asandır.

Midhətdən nigaranam, ümidvaram o, Türşudan gələn kimi mənə xəbər verəcəksən. Qalan işlərin hamısını öz vaxtında görəcəyəm. Sabah başağrım üçün isti vanna götürməyə Suraxanıya gedəcəyəm. Hələlik xudahafiz.

Uşaqlara salam. Ənvərə – 50 qəpik, Murada – 20 qəpik, Midhətə – nə qədər istəsə ver.

Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

2 sentyabr (1924)

Sənin otkritkanı aldım. Boğazın barədə müəyyən bir qərara gəlmək lazımdır, bu işdə başısoyuluq eləmək olmaz və başqa bir qərar ola bilməz. Sentyabrın on dördündə uşaqlarla bərabər Bakıya yola düş, o vaxta qədər 50 manat yol pulu alacaqsan. Burada mütəxəssislə – həkimlə məsləhətləşərik, dəniz sahilində (yəqin Qara dənizin sahilində) olmağın lazım gəlsə, dərhal oraya gedərik, tamam sağalınca orada qalarsan. Söz verirəm, sənin üçün bunu kənddən kömək almadan düzəldim. Amma eyni zamanda bu barədə Müzəffərə yazıram ki, sən kənddə olmayanda təsərrüfat və dəyirman işlərinə kömək eləsin və pul cəhətdən mümkün qədər sənə əl yetirsin. Çünki, axı, məhz indi əməlli-başlı müalicə etdirmək və başqa xərclər üçün sənə çoxlu pul lazımdır.

Mütləq yumşaq vaqonda yer alın. Yevlaxa qədər isə yəqin ki, öz faytonumuzla gələcəksiniz, hərçənd onun rezinləri artıq sürtülüb gedib. Müzəffərə yazıram ki, sən yola düşəndən sonra özün gəlinçəyə və Bakıdan təzə rezin gətirincəyə qədər faytonu (işlətməyib) söksün (burada dal çarxı üçün rezinin cütü 40 manatdır). Allah qoysa sən yaza qədər mütləq rezin alıb apararsan, çünki mən istəmirəm sən faytonsuz qalasan.

Burada pendir baha olduğuna görə gələndə motal gətir. Bizim uşaqlardan başqa özünlə heç kəsi gətirmə. Cəlalin, oğlunun və Səmədin məsələsi sonra məlum olar. Bizim uşaqların dərsi sentyabrın 16-sından başlanır.

İndi özüm barədə danışım: sən Bakıya gələndə yəqin mən səfərdə olacağam. Zənnimcə sentyabrın 4-də hökumət işi üçün Ağamalıoğlu ilə Krıma yola düşəcəyik. Üç həftədən sonra qayıdacağıq; yəni siz burada mənsiz cəmisi on gün qalıb darıxacaqsınız. Amma xərcliyi jurnalın kontorundan alacaqsan. Kontoru mən bizim mənzilimizə, birinci böyük otağa köçürmüşəm. Sənin kiçik otağını mən hələlik bağlayacağam. Uşaqlarla yemək otağında qalın. Ümumiyyətlə, istədiyim kimi yərbəyer ol. Olya bütün məsələlərdə sənə köməklik eləyəcək. İstəyirsən uşaqları məktəbə özün apar. Ənvərin dəftərləri Teymurda olacaq.

Yadımdan çıxdı deyim ki, əgər nəyə görə indi gələ bilməsən və kəndə baş çəkməli olsan (hərçənd bu əbəsdir), onda uşaqlar qoy Yevlaxa qədər Müzəffərlə gəlsinlər.

Belə, daha nə yazım? Sənin üçün və uşaqlar üçün çox darıxdığıma görə sizi səbrsizliklə gözləyəcəyəm. Leyliyə və bizim ev yiyəsinə salam söylə. Özün üçün uzunboğaz çəkməni və qaloşu burada ayağına geyib seçərsən. Sonra mən belə fikirləşirəm ki, kəhrizləri icarəyə vermək məsələsini burada həll etmək daha yaxşı olar. Camaata vəd elədiyim pəsməndə şeyləri sonra göndərəm. Əliş bəyi və Cəlali görsən də ki, onların uşaqlarını məktəbə qoymaq üçün var qüvvə ilə çalışacağam ki, oxusunlar.

Əziz balalarımı bərk-bərk öpür və onların anacığazını bağrıma basıram. Hələlik. Yaxın görüşədek.

Ənvərin dəftərini Teymura vermişəm saxlasın, qoy Ənvər məktəbə aparıb müəllimə göstərsin.

Calil

* * *

Həmidə!

8 sentyabr (1924)

Başa düşürəm səndən nə üçün mən bir dənə də məktub almıram. Buraya gələni sənə bir sifarişli məktub yazmışam, iki dəfə poçtla 50

manat pul göndərmişəm, bir dəfə də uşaqlar barədə teleqram vurmuşam ki, gəlməsinlər.

Dünən Midhət imtahan verib, o biri sinfə keçdi. O gündə iki dəfə müəllimin yanına, bəzən də habelə Blaqovidovanın yanına gedirdi. Amma çox arıqlayıbdır və indi dincəlidir. Mən onun yemək-İçməyinə diqqət yetirir, süfrəsinə zövqünə və arzusuna uyğun şeylər düzürəm.

Biz Bakıya gələni havalar çox isti keçir. Gecələr adam, hətta küçə tərəfdəki dəmir balkonda da istidən yata bilmir. Bilmirəm sentyabrın 15-də başlanacaq dərsləri nə üçün təxirə salmırlar.

Bir neçə günə poçtla pul göndərərəm və sentyabrın 13-ündə uşaqlar Yevlaxda vaqona minərlər ki, 14-ündə burda olsunlar. Əgər dərslərin başlanması barədə yaxın günlərdə təzə xəbər olsa, teleqraf-la sənə bildirəcəyəm.

Qoy Midhət öz işlərini yığıb gətirsin; habelə Pakizə. Başım ağrıyır, məktubu qurtarıram. İstəyirsən, sən orada qal, oktyabrda, yaxud istədiyin vaxt gələrsən.

Cəlil

* * *

Əziz oğlum Midhət!

1 oktyabr (1924)

Ufa

Buradan Kazana yola düşürük. Ümidvarıq ki, oktyabrın 10-u üçün Bakıda olaq. Bilmirəm anan Bakıya gəlib, ya yox. Əgər gəlməyibsə, mənim bu məktubumu ona göndər. Yəqin sən və Ənvər, sözsüz, məktəbə gedirsiniz. Bilmirəm Teymur imtahan tuta bildi, ya yox. Əliş (Süleymanın oğlu) necə oldu, məktəbə girə bildi, ya yox? Səmədi qəbul elədilərmə? Güzəranınız necə keçir? Hər bir şeyiniz var, ya yox? Yəni paltar, dərslər kitabları, yemək xərci və i. a. Jurnalın idarəsindən Polina sizə xərclik verməli idi.

Əgər Səmədi qəbul eləməyiblərsə, onda Əliş bəyin oğlanlarından birini Bakıya gətirmək yaxşı olardı.

Mənim istəklə oğlum Ənvər necədir? Onun hər şeyi varmı? Çatmayan şeyi olsa, Bakıya gələn kimi alaram. Pakizə necədir? Ananın kefi nə təhərdir? (Əgər oradadırsa). Əgər o gəlməyibsə, nə üçün gəlməyib? Axı, o gərək müalicə elətdirsin. Ümidvaram ki, siz dərslinizi vaxtılı-vaxtında, səylə oxuyursunuz. Ev üçün çox darıxmışam və ona

görə də gəlməyə tələsirəm. Siz hələlik öz dərsinizi oxuyun. Hər halda anandan nigaranam, xüsusilə ona görə ki, bilmirəm haradadır. Hələlik xudahafiz. İstəkli balalarımı qucaqlayır və bərk-bərk öpürəm.

Atan Cəlil

* * *

Midhət!

8 oktyabr (1924)

Orenburq

Bu gün gedirik Ufa şəhərinə, on gündən sonra ola bilər ki, gələk Bakıya. Mamandan yana nigaranam, bilmirəm gəlibdirmi Bakıya və əhvalı necədir? Əgər Səmədi gətirməyiblərsə, lazımdır Əliş bəyin oğlanlarının birini gətirmək Bakıya. Gələrəm, danışarıq.

Hamınızı öpürəm.

Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

9 oktyabr (1924)

Moskva

Biz artıq Moskvadayıq. Krım – Moskva – Daşkənd – Orenburq – Ufa – Yekaterinburq – Kazan şəhərlərində olub, srağa gün yenə Moskvaya qayıtdıq. Daim evdən nigaran qaldığımı nəzərə almasaq, bu səyahətin bizim hamımız üçün nə qədər maraqlı olduğunu təsəvvür edə bilərsiniz.

Mənim yola düşməyim sənin üçün gözlənilməz oldu, sənin gəlməyini gözləyə bilmədim, odur ki, evə aid tapşırıqların hamısını Polinə verdim.

Mən məktublarımda da, telefonla da səndən xahiş eləmişəm ki, uşaqları da götürüb Bakıya gələsən; bilmirəm gəldin, ya yox. Əhvalın necədir? Uşaqlar necə oxuyurlar? Biz burada ən çoxu oktyabrın 16–17-sinədək qalacağıq; yəni ayın 20-si, 21-i üçün Bakıda olacağıq.

Bilmirəm gününüz necə keçir? Jurnalın kontorundan mənim məvacibimi sənə verməli idilər, bilmirəm Teymur sözünə əməl elədi, ya yox.

Bizim uşaqların dərsi necə gedir? Əliş fəhlə fakültəsinə, yaxud instituta götürdülərmə? Səmədi necə? Əgər o qəbul olunmayıbsa, Əliş

bəyin oğlanlarından birini Bakıya gətirmək lazımdır. Bilmirəm bu barədə sənin fikrin necədir. Bir də yerimiz darısqal olmaz ki?

Əlbəttə, səyahətimiz barədə indi yazmağımın mənası yoxdur – bunu nağıl eləmək olar. Əziz balalarım, sizin üçün bərk darıxmışam və ona görə də evə can atıram. Müzəffər və Münəvvər necədirlər? Kəndə yağ (maz) göndərirlərimi? Hələlik sağ ol.

Sənin Cəlilin

Midhət! Anan Bakıda deyilsə, bu kağızı poçtla ona göndər.

Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

(1924)

Ümidvaram ki, sən tezliklə yığışb Bakıya gələcəksən. Ənvər və Midhət hər gün mənim yadıma salırlar ki, səni buraya çağırım gələsən. Hətta Ənvər bu qərara gəlib ki, əgər sən nə üçünsə bir də kəndə qayıtmaq istəsən, yaya qədər səni getməyə qoymasın.

Əliş bəyin uşaqları sağ-salamatdırlar, 9-cu məktəbdə oxuyurlar. Hələlik onların dərsləri türk dilində keçir, çünki bu ildən yerli uşaqlara rus məktəblərinə girməyə qətiyyəni icazə verilmir. Onlar rus dilini əlahiddə bir dərslər kimi keçəcəklər. Allahyarı darülmüəllimin pansionunda qoymaq istəyirdim, amma bəy oğlu olduğuna görə heç cür oraya götürməzlər! Rəşid özünü bütün ömrü meşədə keçmiş əsl bir vəhşi kimi aparır. Lap zəncirləməli dəlidir. Oxumağa da qabiliyyəti yoxdur (sınıfdə qaldı).

Pakizə indi ikinci sınıfdədir. Türk dilində yazıb oxuya bilir, rus dilində də xüsusi dərslər keçir. Midhət, Ənvər və Teymur hər gün xörəkdən sonra məşhur qoca müəllim Ziyadan ciddi surətdə fars dili öyrənirlər, müəllim bizim evdə gəlib dərslər deyir.

Uşaqların hamısının kefi kökdür. Axşam saat 5-də hamısı bir-bir Midhətin velosipedinə minib gəzlirlər. Midhət isə velosipedi şəstlə, təcrübəli bir adam kimi sürür və özünü dünyada ən xoşbəxt adam sayır. Yemək-içməkləri də pis deyil: hər gün kərə yağında bişmiş iki cür xörək, toyuq-plov, səhər və axşam ağ çörək və pendirlə şirin çay. Hərdənbir şam da edirlər. Hər gün meyvələri var. İki həftədən bir ha-

mama gedirlər. Həftədə bir dəfə çirk paltarlar yuyulur və i. a. Olya indi lap bizim səriştəli aşpazlar kimi xörək bişirir.

Aftab xanım uşaqlardan heç nigaran qalmasın. Əli bəylə də biz lap “dost”laşmışıq. Müzəffərə, Əliş bəyə, Süleymana, Cəmilə salam yedir. Xörək stolu üçün süfrə və köynəklik ipək şal (bildirki kimi) gətir.

Tezliklə görüşənədək, xudahafiz.

Cəlil

Əzizim Münəvvər!

Sənin dediyin məsələ barədə dünən komissar Qədirli ilə danışdım. O, möhkəm vədə verdi ki, Fərrux bəyə və Bahadır bəyə kömək eləsin. O Qarabağa gəlməyə hazırlaşır, əgər onu görsən, vədini yadına sal. Yaz görüm sənə nə göndərmək lazımdır. Mütləq yaz: hər nə istəsən, dərhal göndərərəm.

C.

* * *

Əzizim Midhət!

(1924)

Məktubunu aldım. Sən Bakıya gələnə qədər sənə velosiped almağa söz verirəm; bu şərtlə ki, bütün yayı fars dili müəllimindən dərs alasan. Əgər yayda Türşuda olsan hər halda, fars dilini bilən bir adam tapıb, ondan dərs ala bilərsən. Həmçinin sən məktəb dərslərini də təkrar eləməlisən. Ənvər də həmçinin. Sən, habelə, Radiklə məşğul ol. Gərək anan səndən tamam razı olsun.

Sentyabrın əvvəlində ananı Bakıya gətir.

Atan Cəlil

* * *

Əzizim Həmidə!

24 yanvar (1925)

Mən heç başa düşmürəm ki, nə olub. Neçə vaxtdır ki, səndən kağız yoxdur. Bir də, axı, Bakıya gəlməyə hazırlaşırıdın, axı, ləngiməyinə səbəb nədir? Uşaqlar sənin üçün yaman darıxırlar və bu, onların dərsinə də, səhhətinə də pis təsir eləyə bilər.

Naxoş deyilsən ki? Bir şeyə ehtiyacın yoxdur ki? Səbrsizliklə səndən xəbər gözləyirəm.

Dəyirman işləri necə gedir? Müzəffər necədir? Münəvvər xəstə-xanada işləyirmi? İşləmirsə, nə üçün?

Sən və o birilərə bir şey lazımsa, yaz, mən təcili alıb göndərim. Əliş bəyə də ki, göndərdiyi şeyləri və 2+1 çervonu*, deməli, cəmisi 3 çervon aldım. Deyəsən, çervonun birini Bünyad üçün göndərib.

Uşaqların hamısı sağ-salamatdır. Keçən payız mən həmişə kefsiz oldum. İndi halım bir az yaxşıdır. Teymur çox naxoş oldu.

Uşaqlar hamısı yaxşı oxuyur. Midhətin məşğələləri lap müvəffə-qiyyyətə gedir. O, xüsusi müəllimdən alman dilini öyrənir, habelə fars dilindən də eyni qayda ilə dərs alır. Teymurdan başqa uşaqlardan heç biri xəstələnməyib.

Sənə səmimi salam göndərir və təvəqqe eləyirəm söz verəsən ki, indi də gəlməsən, bayram üçün burada olacaqsan.

Burada həmişə yazdır.

Sənin Cəlilin

* * *

Məmməd Səid!

31 yanvar (1925)

Bakı

Özün bilirsən ki, axır vaxtlar başım ağrıyır və bir şey də yaza bil-mirəm. Çoxdan fikrim vardı ki, indi yaxşı bəhanə də düşdü o fikri əmələ gətirməyə: mənim qəti qərarım budur ki, dəxi “Molla Nəsrəddin” jurnalını çıxartmaqdan bilmərrə əl çəkmək, evdə oturmaq və hö-kumətimizdən beş-on manat pensiya istəmək – ki, elə bilirəm, ona bəlkə haqqım da ola, – və pensiya da olmasa, bir özgə mənbədən bir müxtəsər xərclik axtarmaq.

Əgər “Molla Nəsrəddin”in nəşri hökumətə lazım olsa, heç sözüüm yoxdur, özgə bir imza ilə məcmuənin nəşrinə heç müzaiqəm yoxdur. Hətta, yaza da bilsəm, sətir haqqının sahibi olaram.

Amma bunu deyirəm ki, bundan sonra mənim imzam məcmuədə görünmə, o vədə şikayətçi olsam, gərək heç kəs məndən inciməyə.

İndi də başım ağrıyır, çıxı bilmirəm.

Cəlil Məmmədquluzadə

---

*Onmanatlıq kağız pul

* * *

Məmmədəli!

2 fevral (1925)

Bu saat yenə başım ağrıyır və heç yana çıxıb bilmirəm. Jurnal barəsində də Səidə yazmışam və ondan savayı da bir özgə sözüüm yoxdur.

Cəlil

* * *

Müzəffər!

(1925)

Biz uşaqlarla birgə ayın 15-də axşam buradan çıxıb, 16-sında, cümə axşamı səhər Yevlaxda olacağıq. Əgər fayton orada ola bilsə, onda biz xərcimizdə qənaət edə biləcəyik (avtomobil).

Şayəd fayton Yevlaxa gələ bilməsə, onda qabaqcadan qısaca bir teleqram vur: "Yox". Əgər gələcəksə, o zaman teleqram vurmaq lazım deyil.

Hələlik xudahafız.

Hər ehtimala qarşı faytonla bir şey göndər ki, işdir, yolda soyuq olsa, uşaqlar geysinlər.

* * *

Əzizim Eynəli Sultan!

13 iyul (1925)

Kağızın gəldi, çatdı. Uşaqların oraya salamat getməklərinə şad oldum, çünki zəmanəmiz çox bətibar olub: tez-tez dəmir yolu uçur. Bir neçə gün sizinkilər gedəndən sonra mən Həmidə xanımı və Mədhəti apardım Yevlaxdan yola saldı, getdilər Qalaya və özüm genə qayıtdım Bakıya. Hələ bir neçə gün buradayam. Bilmirəm sonra hara gedəcəyəm. Bu mənim əhvalatım, qaldı səninki. Hə, Tubu deyir: hörmət də var, hörmət də var. Mən də deyirəm: doğrudan, sən bu Tubun qəribə xərəkli adam imiş. Axı, yemək də var, yemək də var. Ancaq söz burasındadır ki, papirosdan savayı qeyri bir yeməyini görmədik. Onunçün də, maşallah, göz dəyməsin, eləcə kökəlibdir. Maşallah, maşallah. Ancaq Şuranı bu dəfə mən yaxşı gördüm. Və xüsusən elə saat-

lar olurdu ki, onunla rubəru oturanda keçmiş günləri yada salırdım. Elə bilirdim ki, haman Eynəli qardaşım qırx il bundan qabaq yanımda oturub, cavanlıq həvəsilə oxuduğu kitablardan, rus maarifindən, Avropa əhli-qələmlərindən şirin-şirin və bəzi vaxt da odlu-odlu, yanıqlı-yanıqlı söhbətlər edir. O qədər məni özünə qulaq asdırdın ki, axırda məni doğrudan da, maarif aləminə daxil elədin. Yəqin bilirəm ki, sən olmasaydım, mən də qeyri sadəcə kənd müəllimlərinin içində yaddan çıxmışdım. Bəhər hal, Tubuya mənim qardaşlıq salamımı yetir. Şuranı da mənim əvəzimdən öp. Özün də hələ özünü bir tövr saxla görüm nə vaxt görüşərik.

Cəlil

* * *

Həmidə!

22 avqust (1925)

Sağ-salamat gəlib çatdıq. Midhət avqustun 16-sından alman dili dərsinə getməyə başlamışdır. Blaqovidova da qayıdıb gəlib və Midhətin dərslərinə rəhbərlik edir.

Bura çox istidir. Mən iki gün Buzovnada qaldım və dənizdə çimdirdim. Fikrim var Midhəti də iki günlüyə oraya aparım. Elə yaxşı olar, yolda o, Sabunçunu, Balaxanını, Ramananı (neft aləmini) da görər.

Təzə bir xəbər yoxdur. Lida hələlik, ancaq Münəvvərin paltarını tikib qurtarıb, qalanlarını gözləyirəm. O ləng tikir.

Midhətlə birlikdə fayton üçün açar axtarıyıq, tapan kimi göndəririk. Leyliyə məndən salam söylə və de ki, Şuşadakı qonaqpərəstliyi və hörməti üçün ondan çox razıyam. Hələlik mən onun üçün bir şey eləyə bilmərəm, çünki bütün məktəblər və klublar bağlıdır, müdirlər başa gediblər. İmkan olan kimi vədimə əməl eləyəcəyəm. Amma belə güman edirəm ki, özü burada olmasa, iş aşmayacaq.

Hamıya salam. Ənvəri öpürəm.

Cəlil

Əziz ana!

Bu gün poçtla 50 manat göndərirəm. Ayın axırında yenə göndərəcəyəm. Bizə göstərdikləri hörmət üçün Bəyimə (Əlişin anası) təşəkkürümü bildir.

Əziz ana! Necəsən? Səni və Ənvəri öpürəm.

Midhət!

Lısoqorsk necə yaxşı idi!.. Ah, bir də haçan ora gedəcəyəm?.. Mü-zəffər və Münəvvəri öpürəm! Hələlik salamat qal, kefin həmişə kök olsun və yavaş-yavaş “dayna”nı tərgit.

Əliş bəyə və Qəmərə salam.

Cəlil

* * *

Məmmədəliyev yoldaşa

18 yanvar (1926)

Məqaləniz gəlib çatdı. Bir para yerini təshih edəndən sonra çap edirik. Yazırsınız – paranı necə göndərmək? Lazımdır poçtxanaya pulu sayıb vermək və pərevod ilə yoxsa, paket içinə qoysanız biqanun olar və yolda pul tələf olar.

Və bir də xahiş olunur bir adam təyin edəsiniz bir neçə məcmuə və balaca kitabçalardan göndərək satılsın. Cavab gözləyirik.

“Molla Nəsrəddin” müdiri: Cəlil Məmmədquluzadə.

* * *

Möhtərəm yoldaş!

27 yanvar (1926)

Keçən il fevral ayında sizin isminizə çatdırmaq üçün beş ədəd “Ölülər” kitabçası göndərildi. İndi sizdən xahiş olunur satılanların pulunu, satılmayanların özünü göndərəsiniz (25 faiz, əlbəttə, çıxılmaqla).

Qaldı kitabçalar söhbəti: noyabr ayında iyirmi beş (25) ədəd “Sirkə”, dekabrda 25 “Molla Fəzləli”, yanvarda 25 “Baqqal Məşədi Rəhim” və 25 “Şer bülbülləri” göndərildi. Bəlkə də bu zəhmətlər sizin üçün əlverişli deyil, amma ümidvarıq ki, bunu siz maarif naminə vəzifə hesab edib və bu zəhmətə qatlaşıb mürur ilə kitabçalardan satdırasız və həmçinin pullarını öz vaxtında göndərəsiniz.

Ehtiram ilə Cəlil

* * *

Müzəffər!

31 may (1926)

Mən Şuşada mənzil tutmaq barədə sənə yazmışdım. Birtəhər Şuşaya gedib, ikiotaq kirayə elə. Çox güman ki, bu yay mən Qarabağa gəlməyəm. Süleyman Əmirxanovun evinə bir də düşməyəcəyik. Odur ki, Şuşada iki otaq tutmayınca uşaqları göndərməyəcəyəm, onların Kəhrizlidə işi yoxdur.

Münəvvər necədir? Onun üçün məst göndərəcəyəm.

Həmidə xanım bu gün Tiflisə gedir.

Cəlil

* * *

Həmidə!

Bakı, 10 iyun (1926)

Dünən axşam uşaqlar getdilər. Yazmışam ki, Yevlaxda onların qa-bağına bir fayton gəlsin. Hər ehtimala qarşı Məhdətə pul vermişəm ki, fayton gəlməsə, avtomobilə minib getsinlər. Yollarına hər şey qoymuşam, plaskart vaqona bilet almışdılar, yerləri çox münasib idi.

Evdən çıxanda Ənvər ağladı, amma beş manat gözlərinin yaşını qurutdu. Aska da onlarla getdi. Allahyarı bir neçə gün əvvəl yola saldım. Əlişin də dəstəsi srağagün getdi. Mən iyulun 5-də Şuşaya getmək fikrindəyəm.

Necə olub İsmayıl Həqqi sənənin yanına gəlməyib? Axı, mən ona yazmışdım. Uşaqlar – nəvələrim, Sara xanım və Yusifxan necədirlər? Hələlik xudahafiz.

Cəlil

* * *

Həmidə!

Bakı

13 iyul (1926)

Sənənin otkritkanı dünən aldım. Bədənəcə zəif uşaq olan Teymuru tam-mam nahaq yerə Kəhrizlidə saxlayıblar. Başa düşmək istəmirilər ki, o, Qarabağa istinin və qızdırmanın içində bizim üçün taxıl biçməkdən, ya başqa bir iş görməkdən ötrü getməyibdir. Bu işdə daha mənim əlim-

dən heç bir şey gəlmir və heç kəs mənim sözümə baxmaq istəmir. İndi də Şuşaya iki dənə qazan və bir cüt balınc göndərmək istəmirlər ki, kirayə tutduğumuz mənzildə işlədək. Ona görə də, budur, indi yayın ortasıdır, biz isə yenə Süleyməngildəyik. Belə şəraitdə Turşsuya gətməyin heç bir mənası yoxdur.

Sonra bilmirəm. Midhət vaxtını necə keçirir: yenədəmi hər gün gəzməyə gedir, yaxud yenə də radionun qabağında əyilib bütün günü qulağını onun trubkasına dikir? Qoy mənim bu sualıma o özü cavab versin. Yoxsa, mən gəlib onu bu vəziyyətdə görsəm, həm o pərt olar, həm də mənim onun canına yazığım gələr. Odur ki, orada işlərin nə yerdə olduğunu bilməyincə gəlməyəcəyəm.

Dünən sizə bir put düyü göndərdim. 50 manatı, söz yox ki, almısan. Vaxtı gələn kimi yenə göndərəcəyəm.

Burada heç bir yenilik yoxdur. Hava çox istidir. Ənvərin kefi necədir? O biri uşaqlar necədirlər? Görünür, Midhət belə güman eləyir ki, oğlunun öz atasına kağız yazmağı artıq bir işdir, Ənvər də həmçinin. Biz öz uşaqlarımızı pis tərbiyələndiririk, belə getsə, onlardan adam olmaz. Nə qədər axtardımsa, “Tufan” kitabını tapa bilmədim; evi lap alt-üst elədim.

Cəlil

* * *

Həmidə!

Tək gün. 20 iyul (1926)

Borjom

Mən Borjomla gəlməli oldum. Tiflis bərk isti olduğuna görə yolüstü orada qalmadım. Mənim hesabıma görə sənə pulun artıq qurtarıb. Odur ki, bu gün buradan poçtla sənə 50 manat göndərirəm. Sən onu xərcləyib qurtarınca qədər mən özüm Şuşaya gələcəyəm. Əvvəlcə Bakıya qayıdıb Pakizəni gətirməliyəm.

Midhətin səhhətindən, yemək-İçməyindən və dolanacağından da im nigaranam. Daha onun rus dilindən yay məktəb işi də yadımdan çıxıb, çünki ən birinci iş onun səhhətinə, yemək-İçməyinə qulluq etməkdir. Bilmirəm o, kifayət qədər süd, qaymaq, bal, yağ, cücə əti, plov yeyirmi, hər axşam şam eləyirmi, təmiz havada gəzirmi? Şənbə günü, iyulun 23-də Bakıya yola düşürəm; bu suallar barədə mənə bir-başaya oraya cavab yaz. Ayın 25-də isə Şuşaya yola düşürəm. Bu gün

Müzəffərə də yazıram ki, o da Münəvvərlə Lısoqorska getsinlər (əgər indiyəcən hələ getməyiblərsə).

Sahibə xanımın evində necə yerbəyer oldun və oraya gəlib düş-dünmü? Mənim əzizim Ənvərin kefi-əhvalı necədir? Əsgər xan neyləyir və o indi haradadır? Borcomun əntiqə təbiəti var və bura Lısoqorskdan yaxşıdır. Midhət barədə qayğıkeşlik yadından çıxmasın (yoxsa mən buradan belə tez çıxıb gəlməzdim).

Hələlik. Yaxın günlərdə görüşənə qədər.

Avqustun axırında Pakizəni Zaqatala qız seminariyasına aparacağam (Badisabah xanım Köçərlinin yanına).

Uşaqlara və Süleymanın ailəsinə salamlar.

Cəlil

“Mineralniye vodi” mehmanxanası, № 29. Amma sən bu məktubu alanda mən artıq burada olmayacağam.

* * *

Xalq rəssamı və əziz yoldaş, möhtərəm Əzimzadəyə

7 may (1927)

Bakı

Gərək bunu bilmək ki, mən özüm fitrətən həmişə gurultulu nümayişlərdən uzaq olmuşam, o dərəcəyə kimi ki, mənim özümə aid olan yubileyləri qəbul etməmişəm və lakin buna baxmayaraq yenə sizi yubiley axşamı bir tövr oraya süründürdüm və burada da mənimki gətirmədi: o yerdə ki, səni qoltuqlayıb səhnəyə aparırdım, zalım oğlu Dorş yoldaşın zorla səni mənim əlimdən aldı. Digər tərəfdən də müəyyən surətdə cildə verdiyimiz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi hədsiz tətillərin bərəkətindən öz vaxtında hazır olmadı və yubiley axşamı əlimizi boş qoydu.

Sən gərək inanasan, mən ikiüzlülüüyü bacaran deyiləm və sənin bu bayramına səmimi-qəlbədən şərikəm və (özümü) borclu bilirəm yenə dəfələrlə bu birinci nömrədən başlayıb sənin xidmətini məcmuəmiz vasitəsilə meydana qoyam və iyirmi il bundan əqdəm bizdə iştirakını orda qeyd edəm.

*Sənin qoca yoldaşın “Molla Nəsrəddin”
məcmuəsinin həmişəki müdiri və
baş mühərriri: Cəlil Məmmədquluzadə*

* * *

Məktub. Kitab mağazasına

24 oktyabr (1927)

Sizdə qalıb satılmaq üçün:

1. “Konsulun arvadı” – 13 ədəd, ədədi 12 qəpik.
2. “Şeir bülbülləri” – 17 ədəd, ədədi 12 qəpik.
3. “Baqqal Məşədi Rəhim” – 7 ədəd, ədədi 10 qəpik.
4. “Ölülər” – 20 ədəd, ədədi 40 qəpik.

Cəmi 12 manat 40 qəpik.

25 faizi 3 manat 10 qəpik.

Sizdə qalır – 9 manat 30 qəpik.

Molla Nəsrəddin tərəfindən

* * *

Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinə

...Əgər mənim övrətim, Ağdam qəzası Kəhrizli kəndinin sabiq mülkədarı Həmidə xanım Cavanşir öz köhnə mülklərində torpaq almaqdan və yaşamaqdan məhrum olan mülkədarlar sırasında adlanırsa, – mən prezidiumdan iltimas edirəm ki, torpaq qanunnaməsinin doqquzuncu fəslinin birinci qeydinin məzmununa müvafiq mənim övrətimi haman siyahıdan çıxarıb, onun sabiq mülkündə zəhmətkeşlər sırasında əkin əkmək üçün ona torpaq norması verəsiniz.

Cəlil Məmmədquluzadə

Bakı, 9 dekabr 1927-ci il

P.S. Ərizənin üzərində aşağıdakı məzmununda dərkənar vardır: “Həmidə xanım Cavanşirin Ağdamdan sürgün olunması” haqqındakı qərarı ləğv etmək. Ə. H. Qarayev.

Bağırov – lehinə, Bünyadzadə – lehinə.

17 yanvar 1928-ci il

* * *

Həmidə!

8 fevral (1928)

İrəvan

Mən indi İrəvandıyam. Sabah geri qayıdıram... Bir neçə gün bundan qabaq mən teleqrafla Münəvvəri çağırdım. Onların kənddə yaşamalarının mənası yoxdur. Münəvvərin işləri düzələn kimi (çox tez düzələcək) Müzəffəri də çağırar. Az. MİK Qəmərin də Bakıya işləməyə gəlməsini məsləhət görür. Bu barədə Bakıdan müfəssəl yazaram. Tiflisdə Yusifxangilə dəydim. Hamısı salamatdır. Hələlik, salamat qal.

Cəlil

* * *

Möhtərəm Vahab yoldaş!

Bakı, 2 sentyabr (1928)

İki gün bundan qabaq yaylaqdan gəldim və məktubunuzu oxudum. Cavabınız 36-cı nömrədə eynən çap olunacaq. Savayı bundan ixrac olunmuş müəllimlərin adlarını bilmək istərdim, gələcəkdə bizə lazım olar. Hələ ki, belə.

*Həmvilayətlik salamu ilə Cəlil Məmmədquluzadə
(Molla Nəsrəddin)*

Mümkünsə dəftərxananıza sifariş veriniz ixrac olunmuş müəllimlərin adlarını idarəməyə göndərsinlər.

C.

* * *

Səfərəli Qənbərli yoldaşa

Məlumunuz olsun ki, mən bu günlərdə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi üzvləri ilə bəhəm Lənkəran şəhərinə gələsiyəm. Sizdən xahiş edirəm:

Əvvələn – biz oraya gələn vəqt sizdən mümkün olsa bəndəni tapasınız ki, görüşək və sonra mən ora gələn vəqtdək həmin məlumatı toplayasınız ki, mən görüşəndə mühazirə eyləyəsiniz.

1) Lənkəranda bu saət neçə məscid var?

2) Orada neçə molla var? Bunların faizi neçədir və hərəsinə xali (?) neçədir?

3) Həmçinin qəzada hansı qismdən və hansı kənddən və ətrafdakı kəndlərdən neçə molla var?

4) Cəmi mollaların adı? Nə qədər imkan bacarırsınız onların adlarını siyahı edəsiniz.

5) Harada təhsil tapıblar?

6) Bu qədər mollanın nə qədəri iranlı və nə qədəri azərbaycanlıdır?

7) Bunların hansı bu saat ev məktəbi saxlayır, yaxud hücrələrində dərs deyir?

8) Mümkünsə, onların məktəblərindən və dərslərindən bir qədər məlumat toplayasınız.

Cəmaətin maarifinə bir növ ilə xidmət naminə bu məlumatı toplayasınız ki, Lənkəranda mənə verə biləsiniz.

Sizin dostunuz,

Molla Cəlil Məhəmmədquluzadə

Bakı, 18 sentyabr, 1928-ci il

"Molla Nəsrəddin" məcmuəsi

* * *

Həmidə!

28 dekabr (1928)

Sənin kağızını aldım. Yazdığın məsələ barəsində onu deyər bilərəm ki, əgər yerli hökumət yerli seçkilərdə sənin səsini almağı lazım bilir-sə, qoy alsın. Nə eləmək olar? Hətta o adamlar ki, sənin yazdığına görə sənə qahmar çıxırlar, mən onlara da məsləhət görərdim ki, bunlardan əl çəksinlər, yoxsa qaş qayıran yerdə göz çıxara bilərlər. Yadına sal ki, inişil kəndlilər Müzəffərə necə səsini vermək istəyirdilər.

Mən Müzəffərə də, hətta Münəvvərə də məsləhət görürəm ki, yeni seçkilərə qarışmasınlar.

Midhətlə bir yerdə çalışırıq ki, kontoru başqa bir yerə köçürək. Bizə jurnalın Zavedenski küçədəki binasında yer vəd eləmişdilər, lakin onu özgəyə verdilər, bizə isə başqa bir yer vəd eləyiblər.

Midhət gecələr evə gec gəlməyə başlayıb (saat 2-də, 3-də) və məni rahat yatmağa qoymur. Bu barədə bizim aramızda söz-söv olur və yuxudan doymadığıma görə yenə başım mütəəssil ağrıyır.

Cəlil

* * *

Yoldaş Əliyev!

2 fevral (1929)

Yazıb məlum edirik ki, Sizin abunəçilərinizə:

1) Verx[nyaya] slobodka Ali Novruzali oqlı, 2) St. Qandja Verx[nyaya] slobodka İsfendiyar Rzaevu, 3) St. Qandja Nij[nyaya] slobodka Djabrailu Mamedovu – göndərdiyimiz jurnalları poçt geri göndərib, yazır ki, tapa bilmədik.

“Molla Nəsrəddin” idarəsi

* * *

Həmidə!

28 fevral (1929)

Midhətlə Tiflisə getmişdim. Orada sənə kağız yazdıq. Mən olmayanda Azərbaycan MİK sənin ərizəni Dağlıq Qarabağa göndərib ki, öz fikirlərini yazsınlar. Dünən Azərbaycan MİK-nə getdim və elə dünəncə Azərbaycan MİK-i tərəfindən Xankəndinə teleqram vuruldu ki, cavabı ləngitməsinlər. Zənnimcə sənin səs məsələni müsbət həll ediləcək; odur ki, narahat olma.

Tiflisdə uşaqlar bizim gəlişimizdən çox şad oldular. Biz hər gün bir yerdə olurduq. Hətta Yusifxan bizim hamımızı sirkə qonaq elədi, sirkə uşaqlar üçün çox maraqlı oldu.

Midhət və Ənvər məktəbə gedirlər və hələlik dərslərdən geri qalmırlar. Fevralın 15-də sənə göndərilən 40 manat haqqında hələlik səndən xəbər yoxdur. Sabah 40 manat göndərirəm.

Hələlik. Hər şey yaxşıdır.

Cəlil

* * *

Həmidə!

19 aprel (1929)

İndicə Ənvər Şuşaya, sənin adına 40 manat pul yola saldı. Gecikməyimin səbəbi təqaüdümün gecikməsidir. Təqaüdlərin hamısını dəyişdirmək barədə məsələ qaldırıyıq, görək nə olacaq. Odur ki, mən sən üçün Şuşada bahalı mənzil tuta bilmirəm. Hər halda necə olur-olun ev sahiblərinin sözüne əməl etməli və evlərini boşaltmalısın.

Müzəffər və Münəvvər səsləri barədə verdikləri ərizənin nəticəsini gözləyirlər, zənnimcə [müsbət] cavab alacaqlar. Müzəffər hələlik jurnala kömək eləyir. Münəvvər də [evin] təsərrüfat işlərinə baxır. Uşaqlar oxuyurlar. Hələlik bir yenilik yoxdur.

Müzəffər və Münəvvər kənddən gələn, demək olar, istirahət eləyirlər: tez-tez Nina Antonovna Blaqovidovaya qonaq gedirlər; kinoya da gedirlər. Mənim üçün onlarla yaxşı keçir, yoxsa uşaqlar məktəbə gedəndə mən tamam yalnız qalırım.

Bakıda havalar hələlik soyuqdur, qış paltosu geymədən küçəyə çıxmaq olmur. Bir də çox bahalıqdır: mal əti 1 manata, qoyun əti 1 manat 40 qəpiyə, yağ 2 manat 40 qəpiyə, kartofun kilosu – 60, kələmin kilosu 80 qəpiyədir. Bircə çörək kifayət qədərdir. Çay və qənd əvvəlki kimidir.

Ənvər daha sağalıbdır. Aprelin 7-də xəstələnib yatağa düşdü: qızdırması 38, 5-ə qalxmışdı. Qızdırması gecə də oldu və ayın 8-də düşmədi. Əmir bəy Aslanova zəng vurdum, gəlib diqqətlə baxdı. Axşamçağı qızdırması keçdi və 9-unda səhəri evin içində gəzməyə, 11-də isə məktəbə getməyə başladı.

Bu gün Əliş Əmirovdan (Ağdam) kağız aldım. Yazır ki, yağ və pendir göndərib. Hələ almamışıq. Burada toyuq almaq mümkün deyil. 5, 6, 7 manatdır, dünən isə dedilər biri 15 manata çıxıb.

Hələlik. Sağlıqla qal.

Cəlil

* * *

Həmidə!

İrəvan

8 iyun 1929, çərşənbə

Çoxdan sənə müfəssəl məktub yazmıram. Odur ki, indi həyatımdakı bəzi yeniliklər haqqında İrəvandan sənə yazmaq istəyirəm. May ayında gürcü yazıcılarının nümayəndə heyəti Azərbaycan yazıcıları ilə tanış olmaq üçün Bakıya gəldilər. 18 nəfər idilər. Onlar burada bir həftə qaldılar və hər gün onların şərəfinə yığıncaqlar, hərdənbir də qonaqlıq düzəldildi. Söz yox, onlar da yola düşəndə bizi Tiflisə qonaq çağırtdılar. Biz Tiflisə hazırlaşdığımız zaman erməni yazıcıları da teleqrafla bizi İrəvana dəvət etdilər. Mən heç getmək istəmədim, amma Məhdət çox təkid elədi ki, boyun qaçırmayıb gedim. Yoldaşlar da əl

çəkmədilər. Razi oldum. Yola düşmək ərəfəsində Müzəffərlə Münəvvər Bakıya gəldilər. Mən onları qoyub getməli oldum. Müzəffər bir neçə həftədən sonra kəndə qayıtmaq istəyirdi. Münəvvər isə müalicə elətdirməyə hazırlaşdı. Midhət hələ imtahan verir, fikri var ki, iyula qədər imtahanlarını verib dincəlmək üçün Şuşaya gəlsin.

Mən özüm bir həftəliyə Şuşaya getməyə hazırlaşırım: İsa bulağı və Turşsuya getmək istəyirəm.

Bu il Midhət kişi kimi oxuyub, ikinci kursa keçdi. Teymur yazıq isə həkimlərin təkidilə dərsi buraxıb payıza qədər dincəlməli oldu (demə, onda tropik malyariya və ciyər katarı varmış).

Tiflisdə, ancaq Muradı gördüm. O, öz atasını idarə işi üçün səfərə yola salmağa getmişdi. Kefləri pis deyil. Sabah bir günlüyə Naxçıvana getmək fikrindəyəm. Çərşənbə axşamı (3 gündən sonra) Leninskə (Aleksandropol) və oradan Tiflisə gedirik. Tiflisdə bir həftə qalacağam.

Bizi Qarakilsədə qarşılayıb, oradan avtomobillə apardılar Dilicana. Sevan gölündə, sonra da İrəvana gətirdilər. Yol uzunluğunu hər yerdə bizi musiqi ilə, çox tənənə ilə mehmannavazlıqla qarşıladılar. Burada olduğumuz müddətdə bizə bir qonaq kimi baxdılar. Tiflisdə gürcülər də bizi belə qarşıladılar. Hələlik, salamat qal.

Cəlil

* * *

Məmmədəli!

9 iyun (1929), İrəvandan

Biz iki gün də İrəvanda qalandan sonra gəlirik Tiflisə, beş gün də orada qalıb gələcəyik Bakıya.

Ümidvaram ki, məcmuəni adi bir qayda ilə çıxarasan ki, kəm-kə-siri olmaya. Əli Nəzmiyə materialdan yana kömək elə ki, məcmuəni əhəmiyyətsiz material ilə doldurmağa məcbur olmasın. Habelə, şəkillər biməna olmasınlar. Bu barədə Polina Afanasyevnaya da yazmışam ki, sənə desin. Əlbəttə, unutmayasan. Ümumiyyətlə, diqqət ver ki, yaramaz material çap olunmasın.

Söz yox ki, xüsusi bir hal üz verəndə Əhməd yoldaşın rəyini soruşasan. Hələ ki, bu qədər.

Cəlil

* * *

Münəvvər!

Bakı, 14 iyul (1929)

Mən bu saat Borjoma yola düşürəm. İndi özümü bir az yaxşı hiss edirəm. Borjomdan ünvanımı yazacağam. Bu məktubu sənə yazmaqda məqsədim var. Sən qabaqlar Həmidə xanımınla yola getmirdin. Ona görə mən bu məktubu sənə yazdım ki, sən ona qulaq asıb yola gedəsən. Əgər sən belə etsən, mən səndən razı qalacaq və səni əvvəlki kimi sevəcəyəm. Sən bunu yadında saxla və yadında saxlamağa da borclusan.

Mən baratın arxasında Həmidə xanıma bir neçə söz yazmışdım. Odur ki, indi ona məktub yazmadım. Borjomdan yazacağam. Hələlik. Sağ ol.

Atan Cəlil

* * *

Teymur!

25 avqust (1929), Kislovodsk

Avqustun axırı üçün mən Bakıda olacağam və ayın axırınacan Şuşaya Midhət, Ənvər və sən üçün 60 manat yol pulu göndərəcəyəm. Hərçənd mən eşitmişəm ki, sən Şuşada qalmaq və orada hazırlaşmaq istəyirsən, mən buna razı ola bilmərəm, çünki oradakı hazırlaşmanın nə faydası? O biri tərəfdən sən gərək sentyabrın biri üçün Bakıda olasan ki, Əsgərxanın otağına köçüb onu həmişəlik bizim əlimizdə saxlayasan. Əgər sən möhkəm qət eləmişən ki, bu il Bakıya gəlməyəsən, onda, heç olmazsa, bunun xətrinə gərək müvəqqəti gələsən. Güman eləyirəm elə belə olacaq.

Tiflisə həkim Yeritsyana Həmidə xanım barəsində məktub yazdım. Bilmirəm ondan bir cavab almıssınız, ya yox! Qoy Həmidə xanım avqustun axırlarında bu barədə mənə, Bakıya kağız yazsın (mən Bakıda olacağam). Uşaqlar avqustun axırından o yana yubanmasınlar.

Cəlil

* * *

Mənim əziz qızım Münəvvər!

28 fevral 1929

Bakı

Sənin kağızını, həmçinin Müzəffərin kağızını Ənvər gətirdi. Amma çox pis iş görüb ki, dərsə gecikib.

Bizdə heç bir təzə xəbər yoxdur, sizdə isə, həmişə də xoş olmasa, daim yenilik var. Amma bu işləri ürəyinə salıb fikir eləmə. Ən vacibi budur ki, növbənöv çəkişmələrə qarışmayasan və cürbəcür naxunəçilərdən uzaqda olasan.

Müzəffərə salam göndərirəm və onu öpürəm.

Rəcəbovun fitnə-fəsadına və çəkişmələrinə fikir vermə. Əgər hövsələnlən gəlsə, Ağdamda olanda Qarayevə və Qasımova şikayət elə ki, Rəcəbovun hərəkətləri jurnalda tənqid olunduğuna görə indi o, kəndliləri sənin üstünə qaldırır. Hələlik sağ ol. Sənin haradan başına düşüb ki, mən səni istəmirəm?

Cəlil

* * *

Həmidə!

1929

Sənin ikinci dəfə yazdığın kağızı aldım və həmin gün Azərbaycan MİK-ə ərizə verdim. İndi sənə Azərbaycan MİK-ə yazılmalı olan müxtəsər ərizənin formasını göndərirəm ki, özün öz əlinlə (əgər bəcarsan) yazasan, yaxud başqa bir adama yazdırıb bu ünvana göndərəsən: Bakı şəhəri, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə (zərfin üstünü rusca yazmaq olar). Məktubu poçta verdiyin günü mənə xəbər ver ki, bilim və nə lazımdır eləyim. Sənin səsin sənə qaytarılacaq. Amma sənə məsləhət bilirəm ki, bu barədə heç kimlə bir kəlmə də ol-sun danışmayasan.

Müzəffər uşaqlara yolpulu göndərib onları bayram üçün kəndə çağırmışdı. Lakin Mıhdət gedə bilmədi. Ənvəri isə mən tək buraxmadım. Pulu məndən yarıbayarı alıb özlərinə xırda xərclik eləyirlər. Bu gün sənə 40 manat göndərilmişdir. Hələlik, salamat qal.

Cəlil

Uşaqların hər ikisi mənə çox yaxşı baxırlar və hətta mənim gecələr gec gəlməmək barədə sözümlə Midhətin qulağına girib.

C.

“Urus Əhməd bəyin qızı” ifadəsini mən qəsdən yazdım (Ağamalıoğlu bilir ki, sənin atana nə üçün “urus” adı veriblər). Əgər ərizə yaxşı yazılmasa, onda elə buna qol çəkib zərfə qoy.

* * *

Münəvvər!

23 mart 1929

Pullar yetişdi. Uşaqlar çox razıdırlar, səni və Müzəffəri təbrik edirlər.

Əgər sən, ya Müzəffər Ş.Rəcəbovdan harayasa şikayət ərizəsi vermişinizsə, əlavə ərizə verin ki, xahiş edirik bizim şikayətimizə baxmayasınız. Bunu mütləq eləyin.

Sonra sən məktubunda qrammatik səhvə yol vermişən: “Bolit-böro” yox (sən yazdığın kimi), “Polit-büro”, yəni Politiceskoe büro (ixtisar şəklində isə “Politbüro” deyilir və yazılır).

Əliş bəyə heç fikir vermə. Hərə öz işində olsun: nə bir-birinizlə çəkişin, nə də çox dostluq eləyin. Təmkinli və nəzakətli olun.

Cəlil

* * *

Əli Həsən!

26 noyabr 1929

Qabaqca göndərilib sizə “Sirkə” kitabçası ilə yüz ədəd. İndi də göndərilir “Molla Fəzləli” kitabçası ilə yüz ədəd.

“Molla Nəsrəddin” idarəsi tərəfindən

* * *

Əli Məhzun yoldaşa!

1929

Mən qabaqlarda Ruhullaya da demişdim ki, öz barəmdə bir şey yazma bilmərəm, savayı ondan ki, anadan olmuşam min səkkiz yüz yetmişinci ildə (1870), Naxçıvan şəhərində. On üç yaşadək mollalar yanın-

da dərş almışam, sonra Qori seminariyasına daxil olub, 1888-ci ildə oranı tamam edib kəndlərdə müəllimliyə məşğul olmuşam. Ta ki, 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində bir il çalışıb, 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin”i bina etmişəm.

Birinci hekayəm “Danabaş kəndi əhvalatı” adı ilə haman 1890-cı ildə yazılıbdır.

Teatr üçün əsərlərim: “Ölülər”, “Anamın kitabı” və “Danabaş kəndi müəllimi”; hekayələrim də məlum.

Bunu da məlum edirəm ki, bu günlərdə Abdulla Şaiq də gəlmişdi bizə mənim tərcümeyi-halımı alsın. Mən ona da, ancaq bu məlumatı verə bildim. Amma o dedi ki, anket surətində bir sual cədvəli yazsa, cavab verə bilərəm mən? Dedim: əlbəttə, verərəm.

İndi bilmirəm sizə bundan artıq mənim barəmdə məlumatlar lazımdırımı? Belədə bu kifayətdir.

Dostun Cəlil

* * *

Həmidə!

1 aprel (1930)

Mən sənə hələlik ona görə yolpulu göndərmirəm ki, mənim hesabıma görə jurnal tezliklə dayandırılmalı, yaxud həmişəlik buradan çıxıb getməli idim. Onda, əlbəttə, sən köçüb gələr və burada yaşardın. Çünki birdən böyük otaq da boşalardı, mənim otağıma da daha iş üçün gəlib-gedən olmazdı.

Amma bu əhvalat hələ uzanır. Əgər çox uzansa, onda gərək sən kükürlü sular vannasının mövsümü başlanandan gec olmayaraq gəlib Hacınn evinə düşsən (əvvəl şərtləşdiyimiz kimi). Odur ki, bu gün mən sənə hələlik yarımaylıq məvacibimi – 40 manat, üstəlik 25 manat (verdiyin borcun yarısını), cəmisi 65 manat göndərirəm. Aldığım borcu tamam göndərərdim, amma təqaüdümü hələ almamışam (bilmirəm nə üçün ləngidiblər). Alan kimi göndərəm.

Uşaqlar sağ-salamatdırlar. Müzəffər və Münəvvərə söz veriblər ki, səsələrini qaytaracaq və onlara iş verəcəklər. Midhət və Ənvər dərslərində yaxşıdırlar. Dünən Midhətin anadanolma günü idi. Ona yoldaşları qonaq gəlmişdilər. Bizdə bir yenilik yoxdur.

Hələlik.

Cəlil

* * *

Əzizim Əlişdan dayı!

30 aprel (1930)

Bakı

Sənubər Bakıya gələndən sonra mən sənə kağız yazmışdım, amma səndən heç bir cavab yoxdur. Belə görsənir ki, sən haman kağızı almamısan. Sənubər də bizdən bixəbər yığışib gedib Naxçıvana. Vallah, mən bilmirəm dəxi nə eləyəydim ki, Sənubər məndən razı qalaydı. O bura gələndə mən adam göndərdim, Sənubəri tapdı gətirdi. Və iki gündən sonra Sənubər yoldaşları ilə bizə qonaq da gəldilər. Amma o bizdən getdikləri oldu. Dəxi bizə gələn olmadı. Təəccüb eləyirəm ki, nə səbəbə buradan getdilər və dərslərini yarımçıq qoydular.

Bu gün Naxçıvan və Ordubad zəlzələsini qəzetdə oxudum, nigaran oldum: görəsən, bizə səmt adamlardan zəlzələyə giriftar olan yoxdur ki?

Əsgər ağadan nə xəbər və Əbil necədir?

Sizin uşaqlar necədir?

Kağız yaz.

Cəlil

* * *

Əzizim Baba!

11 may (1930)

Bakı

Kağızın dünən mənə çatdı və çox şad oldum ki, səlamət gedib oraya çatdın və getdiyini yerdən də razısan.

Mən elə bilirəm ki, sən mənə ata nəsihətini yadımdan çıxarmayacaqsan ki, qocalana kimi oxumaq dalınca olasan, çünki insana əvvəlxir bir oxumaq qalacaq. Bir surətdə ki, bir belə fürsət ki, ələ düşübdür – hamıya və həmişə müyəssər olmaz.

Sən buradan gedəndən sonra mən Balaxanski küçədə tramvaynan keçəndə küçədə bir adamı sənə oxşatdım və tramvaydan düşüb getdim, sizin qapını döydüm. Bir qoca arvad çıxdı və dedi ki, sən üç gündür ki, getmişən.

Şəhərdə elə bir təzə xəbər yoxdur. Qarayev Əliheydəri Gəncəyə təyin ediblər – fırqə katibi. Özgə işlərdə – haman qərardır.

Ümidvaram ki, genə kağız yazarsan.

Hələ ki, səlamət qal.

Cəlil

* * *

Əziz oğlum Midhət!

23 may (1930)

Bakı

Məktublarını aldım. Sənin uzunboğaz çəkmələrini və qaloşunu is-tədiyən günün ertəsi, mayın 5-də poçtla göndərdik. Kağız da yazmış-dım. Amma axırını açıq məktub, deyəsən, Sverdlovski adresinə gön-dərib. Ona görə ki, poçtun qeydinə “Svirstroy” deyil, “Sverdlovsk” yazılmışdır.

Sənin üçün başqa bir sovqat göndərmədik. Çünki başqa bir şey is-təməmişəm.

Hamı sağ-salamatdır. Bir yenilik yoxdur.

Yaxşı tikməyi öyrən: sən çox şey tikməli olacaqsan. Münəvvər və Müzəffər gəlmişdilər. Onlar müvəffəqiyyətlə işləyir və yaxşı xeyir verirlər. Böyükləri onlardan razıdırlar.

Uzunboğaz çəkmələrin və qaloşların çatmağını bizə xəbər ver. Kağız da yaz.

Quldurlar yazıq Hüsü Hacıyevi öldürmüşlər; şuşalı idi. Ağdam ic-raiyyə komitəsinin keçmiş sədri, sonra isə ədliyyə komissarı və Azər-baycan su təsərrüfatı idarəsinin sədri idi. Hökumət onu hörmət-izzət-lə dəfn elədi. Bakıda Sabir bağında dəfn olundu.

Cümşüd Vəzirov (aşağı mərtəbədəki qonşumuz) bərk xəstədir (xərçəng).

Daha qəmli xəbərlər bəsdir. Qəmli bir xəbər də yadımdan çıxdı. Əsgərağanın oğlu Əbil bu günlərdə öldü.

Əzizim, sağ ol.

Haçan gəlmək fikrindəsən?

Atan Cəlil

* * *

Дорогой Эдя!

4 июня

Позавчера послал с почтой посылку: (халву); а сегодня – дру-гие съестные продукты.

А еще раньше посланы две бутылки с маслом (5ф).

Пришли, завернув в материю от старых посылок, и мои галоши. Здесь не могу найти на мои ноги. По окончании практической работы не задерживайся.

Джалил

* * *

Mənim əziz oğlum Midhət!

12 iyul (1930)

Sənin 29 iyun tarixli məktubunu ancaq srağagün aldım. Zərfin içində yoldaşın Levinlə birlikdə iş zamanı çəkdiyi şəkli görüb şad oldum. Şəkli və məktubu dərhal anana aparıb göstərdim. O səni ürəkdən istəyən bir ana kimi məndən də çox sevindi.

Biz hamımız sağ-salamatıq. Srağagün, ayın 10-da anan, Münəvvər və Ənvər Şuşaya yola düşdülər, Müzəffər isə onlarla Kürdəmirə getdi ki, oradan təzə iş yerinə, Mollakəndə getsin.

Burada bir yenilik yoxdur. Mən yığışırım sabah yox, o birisi gün gedəm Borjoma. Oradan sənə məktub yazıb öz müfəssəl adresimi də bildirərəm. Hələlik isə, təvəqqe edirəm, mənə kağızı bu adrese yazasan: Borjom. Park. Do vostrebovaniya. Daçniku Mamedkulizade.

Sənin bir xahişinə əməl eləməmişəm: institutdakı yeniliklər barədə bir şey öyrənə bilmədim. İnstituta getdim, heç kəsi görə bilmədim.

Mənzilimizi qıfıllayıram, çünki Tonyanın haqq-hesabını verib yola saldım. Hərçənd o hələlik eyvanda qalır və orada özü üçün yemək- içmək hazırlayır, lakin bu müvəqqətidir. Odur ki, əgər sən məndən qabaq gəlib çıxsan, çalış ki, evdə yeyib- içməyəsən. Mənzilin açarını mən Manyaya verəcəyəm. Mənzilə kontordan keçib gedərsən. Amma elə elə ki, yemək otağından eyvana açılan qapını açıq qoymayasan. Evdən gələndə qapıların hamısını bağlayıb açarları özünə apar. Əgər şəhərdən çıxıb getməli olsan, açarları yenə Manyaya ver.

İndiyəcən burada gah qənd olmur, gah da mürəbbə üçün albalı. Amma mən, hər halda, Manyaya tapşırısam ki, sənin üçün mürəbbə bişirsin. Bufetin qutusunda sənin üçün çay, qənd və sair azuqə qoyuram.

Kontorun pul işlərini notarius vasitəsilə Manyaya tapşırısam; yəni pul barədə onunla danışa bilərsən. O sənə qəzet göndərəcək.

Ananı da pulla təmin eləmişəm. Güman edirəm ki, o razı qalacaq və məndən razı getdi: Mənə məktub yazanda ona da yaz.

Yaxşı, hələlik xudahafiz.

Ağıllı oğlumu qucaqlayıram.

Atan Cəlil

* * *

Nəsrulla Qənbərli yoldaşa!

13 iyul (1930)

Bakı

Lənkərandan bu vaxt idarəmizə məktub və məqalə göndərən çoxdur. Ancaq mən onların bəzisinə inanmıram. Onunçün də səndən məqalə gözləyirəm. Bu şərtlə ki, müxtəsər olsun.

İsmayla dua göndərirəm.

Cəlil

* * *

Əziz oğlum Midhət!

27 iyul (1930)

Yoldaşın Daşkeviç sənə məktubunu gətirib mənə verdi. Şad oldum. Dediğin vaxtda sənə gözləyəcəyik. Mən hələlik heç yana getmək fikrində deyiləm. Mənim qaloşlarımı – ki, aparmışdın, – qayıdanda gətir, çünki özümə təzə qaloş tapa bilməmişəm.

Özünü gözlə. Elə ki, gəldin, lazım gələcək ki, Şuşada dincələsən.

Hələlik salamat qal!

Dədən Cəlil

* * *

Həmidə!

27 avqust (1930)

Midhətin bu səfəri məni çox incitdi. Hələ onu demirəm ki, bu istidə havası adamı yandıran Bakıda qalmalı olmuşam, gündə yüz put çiy su içirəm.

İş ondadır ki, ayın 19-da Midhət Leninqraddan 25 manat pul istədi. Həmin gün onun üçün 45 manat göndərdim. Deyəsən, bu barədə sənə yazmışdım.

Ayın 24-də vurduğu ikinci teleqram məni lap mat-məəttəl qoydu. Bu teleqramda əvvəlki xahişini təkrar edirdi: “Poçta, mənim adıma pul göndər”.

Bundan mən belə başa düşdüm ki, o, 45 manatı almayıb. Özlüyümdə fikirləşib, 45 manatın ona çatmamasının səbəbini bu pulu Oktyabr vağzalına göndərməyimdə gördüm. Mən bu pulu ona görə bu ünvana göndərmişəm ki, Midhətin teleqramının üstündə “Oktyabrskiy vokzal” yazılmışdı. Odur ki, ayın 24-də dərhal təcili teleqrafla 50 manat göndərdim və teleqrafla ona bu barədə xəbər verdim.

Bu dəfə mən xatircəm idim ki, dəxi o, pulu alacaq, çünki pulu onun teleqramda göstərdiyi ünvana göndərmişdim: Leninqrad, dovostrebovaniya.

Buna nə deyirsən ki, ayın 27-də ondan belə teleqram aldım: “Ata, 25 manat göndər, yolpulum çatmır”.

İndi özün halımı təsəvvür elə: mənə yazmır ki, əvvəl göndərdiyim pulları alıb, ya yox. Əgər alıbsa, onda nə üçün 25 manat istəyir? Almayıbsa, axı niyə almayıb?

Ayın 27-də teleqrafla tez ona 25 manat da göndərdim və təvəqqe elədim ki, pulu alması ilə yola düşməsi barədə xüsusi bir teleqrafla mənə xəbər versin.

Hələlik ondan heç bir xəbər yoxdur. Belə güman eləyirəm ki, indi yoldadır, qayıdır.

Bəlkə o, nə əvvəlki, nə də sonrakı pulları almayıb? İndi ki, bu çox təəccüblü şey deyil. Bir həftə bundan qabaq Tonyaya da teleqrafla Samara quberniyasına 30 manat göndərmişdim. Dünən o, teleqrafla xəbər verir ki, pulu almayıb.

Bu minvalla Midhətin səfəri məni Bakıdan tərپənməyə qoymur. Bu istidə burada mıxlanıb qalmalı olmuşam. Axı, elə eləyə bilmərəm ki, uşaq uzaq yerdə köməksiz qalsın. O məndən hər gün nəsə istəyə bilər. Mən nə Borcoma gedə bildim, – ki səhhətimə xeyir eləyir, – nə də Kislovodska, – ki vannaları ürəyim üçün çox vacibdir.

Evdə oturub, gecə-gündüz onun yolunu gözləyirəm. Gecəyarısı küçədən keçən hər faytonun səsindən dik atılıb dururam.

Midhət gələn kimi gərək dərhal, zorla da olsa, onu faytona oturdub sənin yanına, Şuşaya gətirəm. Bunu eləməyincə mən Kislovodska müalicəyə gedə bilmərəm.

Sənə və uşaqlara salam. Mənim o biri yaxşı oğlum Ənvəri qucaqlayıb öpürəm.

Calil

* * *

***Ən istəkli cavan yoldaşlarımdan hesab etdiyim
Nəsrulla Qənbərli yoldaş!***

Bu ayın 12-də yazdığın məktubu oxuduğumda doğrusu bir növ xəcalət çəkdim. Çünki sən mənə kağızı hər dəfə fürsət düşəndə yazırsan. Amma mən yazmıram. Əvvəla, adət belədir ki, mən gərək deyəm ki, vaxtım yoxdur. Bəs onda sən də deyə bilərsən ki, əgər vaxtın yoxdursa, indi bəs niyə kağız yazmağa vaxt tapdın?

Bununla bərabər, sən həmişə yadımdasan ki, səni və İsmayıl qar-daşını həmişə könlüm istər və arzularam. Məndən İsmayıla dua yetir. Məktublarını bu saat Əli Nəzmiyə göstərdim ki, istifadə etsin.

Və bundan sonra məni gah-gah yad-bud edəcəyinə də ümid edirəm.

Sağ ol. Çox yaşa!

Cəlil

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdiri Cəlil Məmmədquluzadə.

20 oktyabr (1930)

Bakı

* * *

Həmidə!

10 noyabr (1930)

Midhət artıq sənə yazmışdır ki, biz hacının evində sənin üçün otaq hazırlamışıq. Çox münasib otaqdır. Midhətlə fikirləşib bu qənaətə gəldik ki, qışda Şuşada sənə soyuq olar və darıxarsan. Bizim mənzilimiz isə darısqaldır. Odur ki, məsələni ancaq bu cür həll edə bildik. Çalışacağıq ki, burada rahatca dolanasan. Ona görə də yola düşməyə yığış və yaz görək Rzaquluya nə qədər borcun var. Yol pulunu və ona borcunu poçtla göndərərəm. Amma Şuşadakı yaylaq evi ilə tamam üzülüşmə, çünki yayda mütləq hamımız oraya gedəcəyik. Ağır şeyləri orada qoya bilərsən, bura heç nə gətirmək lazım deyil. Uşaqlar səni gözləyirlər.

Cəlil

Yola düşəndə Şuşadan teleqram vur.

* * *

4 dekabr (1930)

Kislovodsk

Uzaq Kislovodskdən mehriban Həmidəyə salam göndərir və ona xeyir-dua eləyirəm ki, mənə vaxtında iki oğul bəxş etmişdir. Onların hər ikisi bu ağır günlərimdə mənim ağıllı köməkçilərım olmuşlar. Fevrala qədər birtəhər səbr elə, sənin üçün birtəhər Bakıya yola düşmək mənə dərd olub. Bilmirəm buna necə dözəcəyəm. Hələlik, sağ ol.

Cəlil

* * *

10 dekabr (1930)

Kislovodsk

Dekabrın 4-dən bəri havalar açılıb, gün çıxıb. Yavaş-yavaş qıvrıqlaşırım. Amma qüssədən az qala ürəyim partlayır. Bu, yuxumu və yeməyimi də korlayır.

Hamınıza salam-dua. Bu gün bir neçə adamdan kağız almışam (Ənvər, Polina Afanasyevna, Əli Nəzmi).

Məhəmməd Sadığa əlahiddə kağız yazacağam. Curnalı aldım.

Salamat qal, əzizim.

Cəlil

* * *

Дорогой Эдя!

Твое письмо из Беслана получил сегодня и обрадовался. Жду от тебя ответа о твоих делах и жду ответа от домашних, коим я послал с тобой письма.

Обнимаю заочно тебя и Энвера. Без тебя тут стало пусто. Буду ждать к каникулам, только не спеши и не пропусти уроки. Обнимаю родного отца.

Джалил

7 декабря

* * *

Эдя!

Я выписываюсь: надо летом приехать. Возьми у Полины Афанасьевны 100 рубл. И себе что-либо теплое и приезжай не позже

31 декабрь. Мне платка 2-3 носового. Я поправляюсь. Не забудь циковскую книжку. Вещи сдай на хранение, если хочешь. Дороги снежные.

Джалил
18 декабрь

* * *

Дорогой мой Мидхам!

Я слушаю тебя и мне лучше. Решите вопрос с Мамед Сады-
хом о взносе за клинику за январь. Обнимаю тебя и Энвера.

Джалил
18 декабря

* * *

Mənim əzizlərim – Həmidə, Münəvvər və Müzəffər!

20 dekabr 1930
Kislovas,

Məktubunuzu aldım, çox sağ olun. Noyabrın 18-də beynimin qan damarları tutuldu. Sol əlim və qıçlarım zəiflədi. Mıdhet bir neçə həkim və o cümlədən professor Amosovu çağırıb məni göstərdi. Mıdhet məni buraya qucağında gətirdi. İndi istirahət edirəm, sonra müalicə olunacağam. Evdə Mıdhet, Ənvər və Polina Afanasyevna növbə ilə yanımda oturub mənə baxırdılar. Tez-tez mənə məktub göndərüb təzə xəbərlərdən yazın; ancaq siyasətdən yazmayın. Səhhətim artıq korlanmışdır.

Həmidə, qoy Mıdhet sənin üçün Bakıda otaq tapsın və ora köç. Curnal bağlanarsa, yenə də bizim yanımıza köçüb, uşaqlarla birgə yaşarsan.

Sizin yanınızda olmağı bilsəniz necə arzu edirəm. Mıdhetə dekabrın axırında gözləyəcəyəm. Çox xahiş edirəm ki, mənə təsirli məktublar yazmayın (məsələn, Münəvvərin həyəcan keçirməsini). Belə kağız yazanlar məni mütəəssir edir ki, bu da mənə ziyandır.

Həmidə, mənə tez-tez məktub yaz. Artıq yorulдум, yaza bilmirəm. Hamımızı öpürəm.

Cəlil

* * *

Midhət!

26 dekabr (1930)

Kislovodsk

Məni sanatoriyadan buraxırlar: yayda gəlmək lazımdır.

Polina Afanasyevnadən 100 manat al və özün üçün geyməyə isti bir şey götürüb, dekabrın 31-dək gəl. Mənim üçün 2-3 cib yaylığı gətir. Yavaş-yavaş yaxşılaşırım.

Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi vəsiqəsi yadından çıxmasın. İstəsən, şeyləri mühafizə şöbəsinə ver.

Yollarda çoxlu qar var.

Cəlil

* * *

17 fevral (1931)

Kislovodsk

Həmidə xanıma, Münəvvərə və Müzəffərə salam göndərirəm. Qaryagindəki xəstəlikdən* təşvişə düşməyin, ləğv edilib.

Jurnalin məsələsi hələlik həll olunmayıb, yaxın günlərdə həll edilməlidir. Mən yavaş-yavaş dirçəlirəm. Ənvər deyir ki, tez-tez məktub yazır, siz isə şikayət edirsiniz ki, yazmır. Hələlik. Xudahafiz.

Cəlil

* * *

Həmidə!

23 mart (1931)

Məktublarımızı, həmçinin göndərdiyiniz yağı aldım. Sənə və Müzəffərlə Münəvvərə ona görə gec-gec kağız yazıram ki, uzun məktublar yazma bilmirəm. Naxoşluğum hələ keçib getməyib.

Xəstəliyimə görə MİK-dən də, jurnalda da getmişəm. Günümü uşaqlarla keçirir və dincəlirəm. Midhət və Ənvər yaxşı oxuyurlar və ümumiyyətlə, xoşbəxtlikdən, onların heç birini oxumağa məcbur etmək lazım gəlmir, çünki bu barədə onlar ağıllıdırlar.

Midhət ayın 10-u Leninqradın şimalına, Sbir çayına təcrübə işlərinə getməyə hazırlaşır, on nəfər yoldaşı ilə. Xeyli məsrəf lazım olacaq, burada isə indi pul vermirlər. Təkcə palto 150 manatdır. Getmə-

---

* Taun nəzərdə tutulur

mək də olmaz (xaric elərlər). Bilmirəm, onu necə yola salacağam; necə olsa, gərək yola salam.

Uşaqların dərsi barədə Yusifxanını gətirmir. Rəşid yenə pis deyil; Murad isə bilmərrə oxumaq istəmir. Yusifxan məndən xahiş eləyir öyrənim görüm ki, Muradı burada hərbi məktəbə götürərlər, ya yox? Nə mümkünsə eləyəcəyəm və ona yazacağam.

Kefiniz-halınız necədir? Ənvər doqquzilliyi qurtarmaq üzrədir və API-yə girməyə hazırlaşır. Zaqsda qulluq eləyir. O, ağıllı bir cavan olub. Mənim sözbəxan, ağıllı oğlumdur. Midhət, çox güman ki, sənin yanına gələ bilməyəcək. Ənvər şövqlə Kürdəmirə getməyə hazırlaşır.

Münəvvərin paltosu ona necə gəldi? Yağ gəlib çatdı. Çəkisi – 9 girvəngə idi.

Mənə kağız yaz. Müzəffərə və qızım Münəvvərə mənim ürək salamımı yetir.

Yorğanı Blaqovidovnadən istərik və göndərərik. Hələlik, xudahafiz.

Cəlil

Yadımdan çıxdı bayramınızı təbrik eləyim. Uşaqlar üçün bir neçə cür çərşənbə yemişi aldım. Hərəsindən bir az; kişmişdən başqa ki, “nema”.

* * *

Əzizim Kərbəlayı Cabbar!

15 aprel (1931)

Bakı

Mənim böyük oğlum Midhəti Leninqrada dərse göndərirlər. Ümidvaram ki, sən ona hörmət elərsən ki, qürbətdə korluq çəkməsin. Xərcliyi və hər bir şeyi var, ancaq dost-aşnası oralarda yoxdur, səndən və Babadan başqa.

Niyə bildir buraya yaylağa gəlmədin?

Sənin səmimi dostun Cəlil

* * *

Əzizim Baba!

15 aprel (1931)

Çoxdandır səndən xəbərim yoxdur. Qışda mən naxoş olmuşdum, amma indi yaxşıyam.

Sən necəsən, uşaqlar necədirlər? Dərslərin necədir?
Bizim Midhət sizin şəhərə praktikaya gəlir. Ümidvaram ona mü-
təvəccöh olarsan və mənə kağız yazarsan.
Kərbəlayı Cabbar da Midhətə hörmət eləsin.
Sağ ol.
Səni həmişə istəyəm

Cəlil

* * *

Həmidə!

7 iyul (1931)

Şuşa

Dərmanı aldım. Sənin çaydanını itirmişik, amma söz verirəm ki, Bakıya gələndə kimi sənə eynilə o cür bir çaydan alım. Biz hələ sahmana düşməmişik. Buranın sahibi Rəhim sabah Şuşaya gələcək ki, sizin Şirin xanımdan alaçıq üçün vədə verdiyi keçəni alıb gətirsin. (Əsəd-zadə bilir).

Mənim halım pis deyil və elə bilirəm ki, dağlıq yerdə ilk günlər keçirdiyim ağır hal keçib gedib. Elə ki, sahmana düşdük, sən də gəlib bizimlə bir yerdə istirahət edə bilərsən. Bura təbiətin gözəl bir guşəsidir. Suyu İsa bulağının suyu kimidir. Tut boldur, mənə də elə bu lazımdır.

Qəməri göndər bizim üçün 5 girvənkə düyü alsın və ver Rəhim gətirsin. Süleyman kişinin oğlu Əliş onlarda qoyub gəldiyim və həmçinin özlərinin hazırladığı yodu (hər ikisi ağdır) mənə göndərməlidir.

Ənvərdən və Midhətdən nə xəbər var? Hər ikisini ürəyim istəyir. Yola düşəndə elə narahat idim ki, səninlə xudahafizləşə bilmədim. Heç bilmirəm necə oldu ki, mən belə elədim. Xahiş edirəm məndən inciməyəsən, bağışlayasan.

Pis olmazdı Əsədzadə ilə birgə qabaqcadan Rəhimlə danışaydınız görək mövsümün axırınacan burada, bağda qalmaq üçün nə qədər kirayə verəcəyik və alaçıq üçün kimə nə qədər pul verəcəyik. (Əlbəttə, alaçıqın gətirilməsi və aparılması haqqı öz yerində. Bunu qabaqcadan danışmaq lazımdır ki, sonra söz-sov olmasın). Bu məsələni gecikdirmə.

10 girvənkə kartof və bir az kömür göndər.

Xudahafiz.

Münəvvər salam göndərir. 5 girvənkə təzə lobyə da göndər.

Qəmərle 20 manat göndərdim.

Cəlil

* * *

Əziz oğlum Midhət!

13 avqust (1931)

Şuşa şəhəri

Bu kağızı sənə Şuşadan yazıram. Bakıdan iyulun 7-də çıxıb Kürdəmirə gəldim. Orada bir həftə Münəvvərin yanında qaldım. Müzəffər və Münəvvər mənə çox mehribanlıqla qulluq edirlər.

İyulun 13-də Münəvvərlə birlikdə Kürdəmirdən çıxıb, Yevlaxa, oradan da Ağdama gəldik. Üç gün Əliş Əmirov gildə qaldıq və iyulun 16-da Şuşaya, ananın yanına gəldik. Anan da Şuşaya iyulun 7-də gəlmiş imiş.

Bakıdan gələn həkimlərin məsləhətilə iyulun 17-də mən Münəvvərlə birlikdə Xəlfəliyə (İsa bulağından aşağıya) düşdük və avqustun 12-dək Aleksan bəyin bağında çadırda qaldıq. Mən və Münəvvər xeyli kökəlmişik.

Bakıda bu il havalar çox isti keçdi. Ənvər Bakıda qalmış və vaxtını yaxşı keçirmişdir.

Nadya Kürdəmirə getməyə hazırlaşır. Bir həftə orda qalandan sonra Bakıya yola düşəcək.

Anan da kökəlib. Hamımız sənənin yolunu gözləyirik. Oğlum üçün bərk darıxmışam və ondan ricam budur gəlsin ki, atası öz balacığızını doyunca qucaqlasın.

Mən bir az kökəlmişəm. Belə güman eləyirəm ki, naxoşluğumun nə ilə qurtaracağı barədə bir o qədər fikir çəkmək lazım deyil. Özünə fikir ver, şad və qıvrıq ol və mənim barəmdə heç narahat olma. Özünü soyuqdəymədən, yoluxmadan gözlə, yemək-içməyinə fikir ver.

Arzum budur ki, öz praktikanı vaxtında, həm də müvəffəqiyyətlə başa vurasan.

Səni sevən atan Cəlil

Əgər vaxtın olsa, Bakıya, yaxud Kürdəmir stansiyasına bir-iki kəlməlik cavab yaz.

* * *

Həmidə!

12 yanvar

Torpaq komissarı Şuşaya gedib və bütün su sahibləri onun qayıtmağını gözləyirlər. Mən ona təcili teleqram göndərib, cavabını gözləyirəm. Odur ki, kəhrizlər və torpaqlar məsələsi həll olunana qədər burada qalacağam. Bizim Ələkbər də Əfəndiyevlə birgə gəlib və dünən o mənə Əfəndiyevin gəlməyi barədə kiçik bir kağız göndərib. Amma bu kağızı mənə Ağdamda verdilər. Ələkbər Bakıda yaşayırdı. Hamımız sağ-salamatıq. Uşaqların sifarişlərinin hamısını alacağam. Çox güman sabah gəlim. Qalan şeyləri sənə Cəmil danışar.

Cəlil

* * *

Həmidə!

2 fevral

Bakı

Həmidə xanıma, Münəvvər və Müzəffərə dostluq salamı! Poçtla göndərilən quşları alıb ləzzətlə yedik. Jurnalın taleyi yaxın günlərdə həll olunacaq və nəticəsini biləcəksiniz. O zaman Həmidə xanımın Bakıya köçüb gəlməyi məsələsi də həll olunacaq.

Hələlik. İşiniz avand olsun.

Cəlil

* * *

Həmidə!

17 sentyabr

Bakı

Padaqranın müalicəsi haqqında məktubunu aldığım zaman bilmədim sənə necə cavab verim. Bakıda gətirilmə palçıq var, amma onun barəsində rəylər yaxşı deyil. Müalicəni gərəkdir əməlli-başlı eləmək. Buna isə həm pul, həm də başqa şeylər lazımdır. Ona görə də mən belə hesab eləyirəm ki, hələlik gözləyib dözə bilirsənsə, gərək gözləyə-sən. Mən sənə kömək eləyə bilərdim, amma, əvvəldən, yayda var-yox pulumu xərcləmişəm, ikincisi, indi [məktəblərdə] məşğələlər başlandığına görə xərc-xiracatım xeyli artmışdır, maddi vəziyyətim ağırlaşdığı üçün hətta qəpikləri də saymaq və çox ehtiyatla tərpinmək lazım gəlir.

Sənə Şuşada söz vermişdim ki, müalicədə sənə kömək eləyəcəyəm və hətta Tiflisə də gedəcəyəm. Mən vədimə əməl eləməyə hazırım, amma yuxarıda izah elədiyim səbəbə görə indi yox, çünki belə bir səfərə başlamaq üçün müəyyən miqdarda məbləğ gərəkdir. Bir də indi heç cür yola düşə bilmərəm, çünki indi Bakıda jurnalla və başqa məsələlərlə bağlı çoxlu işim var.

Dünən sənə ancaq 40 manat pul göndərə bildim.

Uşaqlar məktəbə getməyə hazırlaşırlar və ikisi də sağ-salamatdır, kefləri kökdür.

Cəlil

Öz aramızdır, sənə deməliyəm: yaxşı olardı ki, Müzəffər nə mol-lalarla, nə də başqa xoşagəlməz şəxsiyyətlərlə (məsələn, Əbdürrəhim-ağa ilə) oturub-durmasın. Bizim ailəmiz onlardan uzaq olmalıdır. Düz demirəm?

* * *

Münəvvər!

20 iyun

Şüşə qabdakı pambığı ehtiyatla çıxart ki, içində dərman var.

Qlazomer tapılmadı, həqiqi ayna yoxdur, şüşə və çinidən var ki, onları da doktor Mehmandarov məsləhət görmədi sənə göndərim. Ax-taracağam, tapan kimi göndərəm. Sizdən bircə dənə də kağız alma-mışam, nigaranam, bilmirəm Həmidə xanımın və uşaqların kefi necə-dir. Adamların [həbsdən] azad olmaları barədə əlləşirəm.

Şuşaya haçan gedirsiniz?

Şeylərin pulu barədə qəbzi göndərirəm. Sənə nə lazım olsa, yaz. Sənə pul da göndərəcəyəm.

Cəlil

* * *

Əzizim Midhət!

4 iyul

Sən və o biri uşaqlar necəsiniz? Anan necədir? Nə üçün mənə heç kağız yazmırsan?

Bu kağızla sənin diqqətini bir məsələyə cəlb eləmək istəyirəm: kənddən Şuşaya yola düşəndə və Ağdamda sən bütün yolu faytonun

qozlasında üst-başı kirli sürücünün yanında oturmusan. Halbuki gərək öz ananın yanında oturaydın, çünki daha sən kiçik oğlan deyilsən axı. Ananın yanında təzə xanımı oturduğunuza görə Müzəffər Ağdamda bazarda sizin yanınızda ola bilməyib və utandığından çalışıb aradan çıxsın. Bu səbəbdən o, sizi Şuşaya da yola salmaq istəməyib (bir də axı, heç onun üçün oturmağa yer də yox imiş). Amma bu onun işidir və ananın işidir, səndən – oğlumdan – xahişim budur ki, bundan sonra həmişə ananın yanında olasan, qozlarda yox (əgər səni buna vadar eləyən səbəb olmasa).

Səni bağırma basıb min-min dəfə öpürəm.

Anana və uşaqlara salam. Onlara ayrıca yazaram.

Cəlil

Bu gün Şuşaya ananın adına poçtla 50 manat pul göndərdim.

C.

* * *

Əzizim Məmmədali!

9 oktyabr

Povestkaları göndərdim, 55 manat puldur. Mümkün olsa, ev kirayəsini ver (45 manat), söz vermərəm ki, bu yavıqlarda sənə pul göndərəm. Mən Səmədovlara tel vurmuşdum ki, sənə 50 manat versin, bilmirəm niyə 25 manat verib. Vera Akimovnanın getməyi yaxşı oldu, hətta Manyaya da de ki, onunla əlaqəsini kəssin. Mən məhz o səbəbə Manyanın buraya gəlməyini istəmişdim ki, o dəli övrət onu bəhanə edib, buralara gəlməsin. Əgər Manyə istəsə, həmişə gələ bilər.

Səy elə jurnalı çıxart. Evdən çox nigaranam. Eşidirəm ki, evimizdə, bir növ, biqaydalıq və nizamsızlıq var. Sən bunu bil ki, orada sən mənim vəkilsən və yaxşı işlərlə, pis işlərlə də insafının yanında sən cavabdeh olacaqsan.

Həmidə xanım sənə çox dua göndərir və səndən çox razıdır, mən də həmçinin. Amma ikimiz də sənin yanında xəcalət çəkirik ki, puldan yana sənə korluq verdik. Salamat qal.

Şəkil göndərirəm. İsmayıl da və Sergeyevə də kifayət edəcək.

Cəlil

* * *

***Mənim möhtərəm Kislovodsk tanışlarım –
Vladimir Pavloviç və Valentina Pavlovna Aqapıyevlər!***

Sizdən ayrıldıqdan sonra mən yanvarın 2-də Bakıya gəldim və yanvarın 7-də buradakı Semaşko adına xəstəxanaya girdim. Yanvarın 19-da xəstəxanadan buraxıldılar və fevralın 20-dək ambulatoriyada müalicə olundum.

Bütün bu müddət ərzində mənim dərdim-sərim bu idi ki, qan təzyiqim xeyli qalxmışdı. Axırı bundan tənqə gəlib, naxoşluğumu da, qan təzyiqini də yaddan çıxardım. İndi kefim necə istəyir, elə də yaşayıram. Bütün ümidimi, ancaq Allaha bağlamışam.

Bu mənim tərcümeyi-halım.

İndi isə Siz deyin görək: Vladimir Pavloviçin gözü necədir? Siz orada, Kislovodskda nə qədər qaldınız və nə vaxt, haraya yola düşdünüz? Valentina Pavlovnanın əhvalı necədir?

Əgər bu kağızım sizə çatsa, mənə bir-iki kəlmə yazmağa vaxtınız və imkanınız olsa, Sizin barənizdə dürüst məlumat almağımdan çox məmnun olaram.

Çox yazmağa halım yoxdur. Odur ki, kağızımı qurtarmaq istəyirəm. Hələlik.

Sizə xoşbəxtlik arzulayıram.

Bu il haraya getmək fikrindəsiniz?

Sizə hörmət bəsləyən

Cəlil Məmmədquluzadə

*“Molla Nəsrəddin” jurnalı redaktoru
Bakı, Staraya poçtovaya küçə, ev № 64*

* * *

Əzizim Baba!

Bakı, 7 iyun

Sizin evdə uşaqlar hamısı salamatdırlar. Atan gedibdir Naxçıvana, mən sizin evə iki dəfə telefon edib uşaqların kefini xəbər almışam. Buralar salamatdır. Heç bir yanda narahatlıq yoxdur. Şəki tərəfdə qa-baqlarda bir az narahatlıq var idi, amma indi hər yan sakitdir.

Bəs sən nə vaxt gələcəksən? Gəlsən, arxayın və bolluca söhbət edərik.

Hələ ki, salamat ol.

*Səni istəyən Cəlil
(Məmmədquluzadə)*

* * *

Həmidə!

Mən sənə işlərimiz barədə bir neçə məktub yazmışam: biri veksellər və Dövlət bankının reyestrləri ilə bərabər yazılan sifarişli məktub idi, o biri sifarişli məktubda yazmışdım ki, ağacları əkmək üçün çalalar hazırlansın, üçüncü məktubu isə srağa gün Maşonun qayını Vasili Bedoşvili ilə göndərdim.

Axırıncı məktubda sənə mən sənənin veksellərinin müddəti barədə yazmışdım. Yazmışdım ki, veksellər məni gecikdirəcəkdir, yoxsa kəndə can atıram ki, sifariş verilən alma ağacı və s. şitilləri əkim. Yazmışdım ki, Dövlət bankı tələb eləyir ki, pul almaq üçün bir dəfə sən özün şəxsən banka gələsən.

Bu gün bankda mənə hesablama üzrə üzv olan İsmayıl bəy Hüseynbəyovu gördüm. O dedi ki, əgər sən gəlmək istəməsən, onda gərək mənim adıma vəkalətnamə göndərəsən. Sənənin imzanı natoriusu əvəz edən Ağdam süll məhkəməsinin hakimi təsdiq etməlidir. Vəkalətnamə belə bir müxtəsər məzmununda olmalıdır: mən, aşağıda imza edən Həmidə xanım Cavanşir-Məmmədquluzadə bununla ərim Cəlil Məmmədquluzadəni vəkil edirəm ki, Dövlət bankının Tiflis kontoruna və Tiflis [...]

Əgər nə vəkalətnamə göndərdin, nə də özün gəldin, onda imzalanmış veksəl və reyestr göndər, Volqa-Kama bankından [pul] almağa çalışım.

Cəlil

* * *

Əzizim Məmmədəli!

Kağızların çatır. Povestkaları və kitabçaya qol çəkib göndərdim. 44 manat 81 qəpik alacaqsan. Pulu al və lazım olan yerə xərc elə. Manyanın sözünə qulaq asma, çünki o gərək sənə tabe olsun, nəinki

sən ona. Amma çox ehtiyacı olanda kömək elə. Bəlkə paltarı və çək-məsi cırılıb. Qərək sən sahibi-ixtiyarsan. Vera Akimovna ilə də bir tövr rəftar eləyin.

Qonaqlar gəlib bir-iki gün qalacaqlar bizdə. Vera Akimovna necə ki, mənim otağında qalır, qalsın. Aşbaza da nahar sifariş ver ki, həmi qonaqlar, həmi ev adamlarımız korluq çəkməsinlər. Münəvvərin ki-tablarını al. Bilirəm, kürd arvadı kimi 44 manatı bəhanə eləyib, 44 yüz manatlıq sifariş edirəm, amma başını sal aşağı və nə cür ağılın kəsir o tövr elə.

Mənim yazı stolunun orta qutusunda, hansı ki, bağlıdır, bir qızıl kəmər, 3 saat, bir cüt sırğa və bir üzük var. Qutunun dibində kağızların altındadır. Onları çıxart apar ver Əbdülqafara və qəbz al ki, saxlasın.

Ev-əşikdən yaxşı muğayət ol. İsmayla gələn həftə ya pul, ya cavab göndərəm. Şekli gələn poçt ilə göndərəm. Jurnal yaxşı çıxır və 31-ci nömrədən razıyam.

Manyanın poçtadan pul almağı xoşuma gəlmədi, çünki mən izn verməmişdim.

Cəlil

Pul bir qədər cəm olanda genə povestkaları göndər.

* * *

Əzizim Məmmədəli!

Təvəqqe edirəm bir belə şey qayırtdırasan: poçtxanalarda posıllara bir cür maşın ilə plomb vururlar. Bir balaca və girdə, pul kimi qurğuşundan plomba çıxır, üstündə bilmirəm nə yazılmış olur.

Gör bu maşını hansı usta qayırır və iki dənə sifariş ver qayırsınlar, tez al göndər. Amma bu cür olsun ki, plombun üstündə rusca bu cür yazı çıxsın: Qamida.

Bilmirəm başa düşdün, ya yox. Maşın yekə bağ qayçısı kimi bir şeydir. Qatmanın iki ucunu qoyurlar içinə və bir balaca qurğuşun qoyub sıxırlar, qatmanın uclarını keçirirlər plombaun içinə.

Xudahafiz.

Cəlil

* * *

*Azərbaycan KP ME-nin və Bakı Komitəsinin
Mətbuat Şöbəsinə*

1931-ci ilin əvvəlindən “Molla Nəsrəddin” fəhlələrindən, kasıblardan, patraklardan və təhsil alan gənclərdən ibarət daha geniş oxucu kütləsinə tərəf dönür. Jurnal bu ildən öz işini əsas etibarilə ateizm sahəsində gücləndirir, əhalinin türk hissəsi arasında fanatizm, kütlük və cəhalətə qarşı mübarizəyə rəhbərlik edir. Bununla yanaşı əsas kütləvi dövrü mətbuat orqanı kimi jurnal keçirilən bütün siyasi kompaniyalarda fəal iştirak edir. Qarşıda duran məsul vəzifələrlə əlaqədar olaraq, jurnal fəaliyyətini genişləndirməli, ardıcıl nəşrini təmin etməli, bədii-siyasi məzmununu artırmalı, fəhlə-kəndli müxbirləri ilə işin genişləndirilməsinə nail olmalıdır.

Bütün bunlara görə, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1931-ci ilə dair nəzərdə tutulan xərclərinin cədvəlini təqdim etməklə təsdiq olunmağını və illik xərcinin 16 min 44 manat həcmində qəbul edilməsini, Sovnarkoma dövlət yardımını ildə 6 min 44 manata çatdırmağı təklif etməyi xahiş edirəm.

1931-ci il üçün gəlir-çıxar xərclərinin smetasını əlavə edirəm.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

Dəftərxana müdiri DOBRODOYEVA.

Bakı, 18 yanvar 1931-ci il.

* * *

*Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti
Komissarlar Şurasına*

Fevral ayı üçün “Molla Nəsrəddin”ə çatacaq beş yüz (500) manat miqdarında olan dotasiyanın verilməyini Komissar Şurasından iltimas edirik.

Məcmuənin məsul müdiri

Kontor müdiri Cəlil

2. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏYƏ YAZILMIŞ MƏKTUBLAR

*Mirzə Cəlil, nuri-çəşmim, ümidim, yavərim, köməyim!
Nuri-çəşmim!*

Bacın qara libası əyninə geysin. Gələn qurban bayramına kimi mərhum Nazlı xanıma təziyə hesabında biz təziyə tutduq. Və bu qərar ilə ilaxır çərşənbədə vilayət kiçik və büzürg öz evində geniş [yedilər] və plov bişirdilər. Nuri-çəşmim, şadyanalıq elədilər. Barı biz plov bişirmədik və geniş olmadıq. Nuri-didə, mən özüm naxoş oldum. Böyük çillədə 25 gün evdə yatdım. Xərcim olmadı, çox korluq oldu. Hacı Məhəmməd dayıoğlun özü 30 manat pul verdi. Allah ondan razı olsun, bizə çox köməyi oldu. İndi kefim çox yaxşıdır və alış-veriş yaxşı keçir. Bir qədər mayam azdır və heç naxoşluq məndə qalmayıb.

... Nuri-didə, Allah səni qürbətdə səlamət [eləsin] və səni bizlərə çox görməsin. Və bir də yaz görək öz əhvalından. Tiflisdə həmişə qalmalısən, ya İrəvana [qayıdacaqsan].

*Məşədi Məmmədqulu.
(Cəlil Məmmədquluzadənin atası)
mart 1904-cü il.*

* * *

“Molla Nəsrəddin” baba!

“Qızdırmalı”ya cənab “Hərdəmxəyal”ın etdiyi nəsihət artıqdır. Əgər “Qızdırmalı”nın naxoşluğu məhz qızdırmadı, gəlsin Naxçıvana və buranın hamamlarında bir neçə gün çimsin və usta Cəfəri hamama gətirib gündə bir dəfə qan aldırınsın. Əgər yaxşı olmasa, eybi yoxdu, bizim şəhərdə müsəlman həkimi də var, ona müalicə etdirə bilər. Qərər, nə başını ağrıdım, şəfa tapmaqdan ötrü “Qızdırmalı”ya Naxçıvana gəlmək lazımdır. Əgər gələ bilməsə, mən bunu da eləyə bilərəm ki, Naxçıvan hamamlarının suyundan üç butulka göndərəm. Bu şərtlə ki, hər gün sübh yuxudan ayılan kimi haman sudan üç-dörd stəkan nahar qarına iç. Suyun rənginin sarı olmağına baxmasın. Nə ey-

bi var, zəfəran da sarıdı, amma ətrinə bax. Allah şahiddir ki, Naxçıvan hamamlarının suyunun ətri zəfəran ətrindən güclüdür.

Hər kəs mənim bu nəsihətimi qəbul eləsə, eləsin, eləməsə özü bilsin.

Əziz Qurbanəli oğlu Şərifzadə

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 21 iyul 1906, № 16

* * *

Редакция газеты “Терджуманъ”

29 декабря 1907 г.

Почтенный коллега!

Надеюсь, что вы не будете иметь ничего против заимствования сюжетов и рисунков “Молла Насреддин” для арабской газеты “Возрождение”, которая публикуется в Каире под моим руководством.

В Вашем журнале есть очень меткие вещи по общему мусульманской культуре и языку.

Если будет время, я попользуюсь ими для сборника на четырех мусульманских языках.

Мусульмане нуждаются в резком и наглядном познании.

Работайте хорошо без сомнений. Безопасность Вашего журнала, думаю, обеспечена.

Преданный

Исмаил Гаспринский

* * *

Möhtərəm Molla Nəsrəddin dayı!

Səni vətənim olan Ağşəhərdən and verirəm ki, əvvəl budur ki, bənim sözümə inanasan. İkincisi budur ki, bu elanətı sənə göndərdim. Odur ki, cüstücü etdim markadan ötrü 24 qəpik tapmaya. O yan, bu yan yügürdüm, lap qəridətim (?)... bağlanıb imiş, tərpa bilmədim. Budur ki, bir əski qədrdanım gəlib, ondan 3 marka zor ilə aldım.

Mən bu doktorun haqqında heç bir söz yazıb bilmədim, bağışlayasan. Onunçün sənə buraxdım.

Molla dayı! Sən yaz, “Avropa” professorları, həsəd aparsınlar.

*Müxlisgər “Boşboğaz”
Mühibbiniz “Həftəfəhm”
Avqust 12, 1910-cu il
Yengi Buxara*

Qeyd: Arxasında farsca elan var. Elanda 1 həkim hər cür xəstəlikləri sağaltıldığını bildirir və dərmanların qiymətini yazır.

Həkimin adı: Hacı Əbdürrəhim təbib-i-hindi.

* * *

Möhtərəm əfəndi!

İki həftə bundan qabaq xüsusi məktubumla bərabər keçənlərdə “İrşad”da çap olunmuş şerlərimdən bir dənə göndərmişdim. Və keçən həftə Səmədovlara yazdığım xüsusi bir məktub ilə bərabər Məmdəli haqqında yeni dediyim bir şeri dəxi göndərmişdim ki, Sizə yetirsinlər. Ümid ki, vüsul olmuşdular. Budur, bu gün də bir şer göndərirəm.

Əfəndim! Yavaş-yavaş dirçəlirəm. Ümidvaram ki, çox şeir yazam.

Baqi-məhəbbət

Dostunuz Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani

12 yanvar, 20 məhərrəm

* * *

Cənab Məmmədquluzadəyə

Həmişə salamat olmağınıza talib olub və izhar edirəm ki, o şücaət və nəcəbət sahibi olan xanıma bir şey tapmadım ki, payı-mələx (çəyirtkə ayağı) kimi ki, murceyi-zəif (zəif qarışqa) payı-məxm-i-Süleymanə gətirmişdi, aparam. İlla bu neçə kəlumatı riştəyi-nəzmə düzüb, hüzuruna pişnəhad elədim ki, öz şükrü-nemət sahibi olmağımı bununla bildirim.

Ey edən xadimi-məhbusini azadə, Həmidə,
Həq səni eyləsin azadə iki dünyadə, Həmidə.

İltifat eylədim, ey kani-kərəm, mən-i-zadə,
Qoymadın zar düşüb həbsə qalam avadə,

Gördün avarə giriftar olam ər kəffarə,
Ar-namusi-müsəlman gedəcək badə, Həmidə.

Zənü mərdanəliyəm bəylərə etdin isbat,
Zənsifət bəyləri qoydun geridə, baxsın mat,
Zən ikən sən mərd oldun, olar oldu arvad.
Nökər olsun elə mərd sən kimi arvadə, Həmidə.

Əhlü-namus sən oldun ki, məni yad etdin,
Bu sınıq könlümü qəmgin eşidib şad etdin.
Bəylərin yıxdın evin, xanəsin bərbad etdin,
Sənə əbd olmaq üçün olmuşam amadə, Həmidə.

İltifat görüm, ey məhliqa, var olsun,
Düşmənin dəhridə hər qədr ki, var, xar olsun,
Qoy ulu tanrı özü sizlərə çox yar olsun,
Yarı-qəmخور sən oldun məni-naşadə, Həmidə.

Zən sənin kimi olarmış belə mərdanasifət.
Utanırmı görən ol mərd ki, yoxdur qeyrət,
Məni həbs etməyə şad oldu hamı millət,
Sən idin aləmi-mənədə yetən dadə, Həmidə.

Ey müsəlman, hanı namusla nəngu adın,
Keçmisən qeyrətindən qeyrət ilə, yox karın.
Qolu bağlamağa şad oldun o gün Səttarın –
Leyk səbr etmədi bilcək bu işi sadə, Həmidə.

Mərdlər zən kimi gizləndi məni-nalandan,
Üzüm əl cümlə rəfiqim nə ki vardır andan,
Bir Əbülfət bəy olub dərdə şerikim candan,
Bir əxlaqidə, ətvaridə əsmadə, Həmidə.

Əhli-Hindarçını mən əhli dəyanət gördüm,
O camaatda o gün yaxşıca halət gördüm,
Ağzı əyri əlili kani-şücaət gördüm,
Müxtəsər həbsidən etdi məni azadə, Həmidə.

Ay müsəlman, axıdım su aşağı, səni mən,
Yügürüb su yuxarı axtar eşidim gəndən.
Bu qədər yastıpapaq olmadınız biz zəncən
O da hansı zən ola, ləfzidə, mənədə Həmidə.

Duaguyi-ömri-şoma
Molla Səttar Fərzəliyev
Nadim təxəllüs
1913-cü il

* * *

Molla dayı!

O bir xəttimdə (məktubumda – **İ. H.**) bu doktorun haqqında mən yaza bilmənəm dedim, doğrudur. Amma kişinin yəni doktorun şəxsiyyətində zülm olur. Onunçün doktorun məharətindən, düşmənlərin həsədindən Sizə bir məlumat verim.

Bildir bu doktor Xivəyə təşrif apardı, ah Molla dayı! Xivəlilər çox xoşbəxt oldular. Budur ki, bir cüzam naxoşluğuna düşən bir oğlanı başladı doktor sağaltmağa. Neçə sağaltmağa? Doktor bildi ki, naxoş oğlana madam ki saçma prinitat etməyi buyurubsa, sağalmaz. Budur ki, doktor o naxoşa buyurdu: hər gün nahardan əvvəl 12 misqal saçma, yəni oxotniçi droj (дрожь) prinitat eləsin. Bədbəxtliyə baxın. Oğlan 12 misqal prinitat edər, bir az yaxşı olduğunu anlar. Sonra başlar birdən 96 misqalı prinitat etməyə. Nədənsə droj çoxluq edib, oğlan o dünyaya gedər.

Amma bunlar heç zat deyildi. Buna bir qulaq asmalı – bizim daimi düşmənimiz ruslardan, bir feldşer, familiyası da Qalkin, xəbər tutub ki, bir oğlan droj prinitat etdiyindən o dünyaya köçüb. Bəli, o kafir Qalkin gedib rus generalına şikayət aparıb. Şikayət də həsəddəndir. Görəsən, nahaq yerə o doktoru rus generalı Xivədən kanvoy ilə çıxarıb Çaharcuya (Çarcouya) göndərdi. İndi o doktor başladı Buxarada hövzi-kukuşanda mənzil tutub müsəlmanları məhz millətərvəlikdən ötrü təbəbət etməyə. Bəzi könlü qara buxaralılar: “İn pedər lənət Kukşan be amadə, əndək vəqt nemiqozərəd Kukşanra adəmkoşan mikonəd”, – deyirlər. Allah bilir, böylə könlü qaralar Buxarada az kibidir. Buxarada çox adamlar bu doktora etiqad ediblər. İndi bir işdən qorxuruq ki, burada rus konsulu var. Məbada, xəbər tapa, bu doktoru Buxa-

radan kanvoy edər. Bir də Puzakov familiyasında bir rus doktoru həsədindən yanıb.

“Это просто знахарь, несчастный доктор, я попрошу консула прогнать этого обманщика”, yandıq, qoymurlar ki, biz müsəlmanların da doktorları şöhrət çıxarsınlar.

“Boşboğaz”.

Molla dayı! Özün təshih edib, yaz!

* * *

“Molla Nəsrəddin” qəzeti idarəsinə

Bənim hesabıma bənə 6 aylıq jurnal göndərməyini rica edirəm.

Ünvan: *Stansiya Ararat. Böyük Vədi nahiyəsi,*

*Kiçik Vədi məktəb müdiri Həsən Əlizadə –
müxbiriniz*

* * *

“Molla Nəsrəddin” qəzeti idarəsinə

Aşağıda adları göstərilən şəxslər üçün aylıq qəzet göndərməyinizi rica edirəm.

Parası 8 manat 80 qəpik göndərildi.

Ünvan: Qəmərlı, Möhsünlü kəndi

1. Həbib Əliyev – 3
2. Əli Saraxov – 3
3. Allahverdiyev – 3
4. Allahverdi Əliyev – 3
5. Təvəkkül Əliyev – 3
6. Müəllim Məhərrəmov – 3

Mətbuat müvəkkili Həsən Əlizadə

* * *

Möhtərəm Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə həzrətlərinə

Möhtərəm ustadım!

“Ölülər” adlı gülməli teyatronic camaatin hüsn-rəğbətini qazandı. Görənlər məmnun olub, istedad və məharətinizi tədqiq etdilər, görməyənlər də izhari-təəssüf edərək həsrətini çəkдилər. Yazdığımız

“Ölülər”i Bakıda və başqa bir yerdə “Molla Nəsrəddin”i təzədən diriltmək və onu nəşr etmək üçün kağız almaq adına mövqeyi-tamaşaya qoydunuz. Topladığınız para camaatımızın himmətindən məlum oldu, fəqət təəssüf, yenə təəssüf ki, “Molla Nəsrəddin” dirilmədi. Bununla belə, bir neçə səbəblərdən dolayı məcbur oldum “Ölülər” pyesinizə müqabil beş məclis, 9 pərdədən ibarət “Dirilər” adlı bir gülməli pyesə yazmağa ki, “Molla Nəsrəddin”in ölmək səbəbini Siz və yoldaşlarınızın bütün hərəkətlərini camaatımıza göstərib anlatmaq üçün. Şeyx Nəsrullah camaatımızı mövhumat ilə oynadır. Baxalım. Dirilməz. Nə-lər ilə, nasıl oynadırlar. Əgər “Molla Nəsrəddin”in dirilməyinin səbəbini göstərməsəniz, “Dirilər” adlı pyesəni kağızın bahalığına baxmayıb, mövqeyi-intişara qoyacağam. Və bir kəsdən də kağız pulu təmən-nam yoxdur.

*Ehtiramla: Əli Rza Şamcızadə
“Tuti”, nömrə 45, 24 dekabr (1916)*

* * *

Mirzə!

20 yanvar

Marağadan gələndən bu ikinci kağızdır ki, sənə yazıram. Jurnal bərəsində ki, yazmısan, elan verəcəyəm. Mən elə bilirəm, elan verməsən yaxşıdır. Çünki onsuz da camaat bilir Qafqaz şuluqdur və poçt qayda ilə gəlmir. İki ayda, üç ayda jurnal gəlməsə, camaat bir söz deməz.

Amma elan verəndə yəqin edəcəklər ki, jurnal bağlandı. Nə abunə yazdıran olacaq, nə məqalə göndərən olacaq, nə şəkil çəkən. Mən elə bilirəm, əvvəla çalışasan jurnalı bağlamayasan və ayda bir dəfə də olsa, çap ola. İkinci, hərgah, kəndə getməli olsan, bir ay, iki ay genə elan verməyə mən razı deyiləm. Qərək, özün yaxşı bilirsən. Hər həftə kağız yaz. Bu adreslərə də jurnal göndər.

Təbriz 468 Səid Sultan.

Təbriz 469 Sərdar Möhtərəm.

Təbriz 470 Hacı Abbas Ələmdar.

Təbriz 471 Aşıqi Qarabaği.

Təbriz 472 Said əl – Məmalik.

Təbriz 473 Hacı Əbu Talib.

Təbriz 474 Sərdar Sitvət.

Təbriz 475 Məcləlül-mülk.
Təbriz 476 Əmir Ənitsar, İsmayıl Mirzə.
Təbriz 477 Xan Babaxan, Əbdülməlik, (idareyi-maliyyə).
Təbriz 478 Şəms xan.
Təbriz 479 Abbas xan, Sərtip.
Təbriz 480 Hacı Kərim Sidqiyanı.
Təbriz 481 Hacı Məhəmməd Hüseyn Beytulla.
Təbriz 482 Hacı Yusif Qəzvini.
Təbriz 483 Şərifəğa İmadzadə.
Təbriz 484 Mirzə Əhmədخان Məhəmmədəlizadə.
Təbriz 485 İlxani pəsəri-Cəmşid xan.
Fabriki – Gəncə – nömrə 12.

Bir də mən yazdığım abunələrin tamam adlarını yaz göndər mənə görüm qələmdən abunə adları düşməyib ki. Çünki neçə nəfərlər şikayət edirlər ki, bizə jurnal gəlmir. 26-cı nömrə bizə gəlməyib. Abunələrdən gələn var, amma bəstə gəlməyib ki.

Çalış jurnalı bağlama. Abunə çox gələcək. Uşaqları öpürəm.

Əli Əkbər

* * *

Многоуважаемый Джалил Мамедкулизаде

9/V/1921

Приношу Вам искреннюю сердечную благодарность за оказываемую помощь в моем трагическом положении.

Вы, как просвещенный общественный деятель и публицист, сразу поняли положение и представляете, можно сказать, единственный здесь луч света и проблеск надежды для меня.

Еще раз горячо благодарю.

При всем моем желании не был у Вас и не мог доставить себе удовольствия провести время в обществе уважаемой Гамиды ханум и Ваших, так как масса было дела, а теперь страдаю малярией и от этого угнетающего состояния духа.

Я и Гидамит хан не преминем воспользоваться первыми свободными часами, чтобы отдохнуть душой у Вас.

*Привет от нас обоих, Гамиде ханум и Вам
Искренно преданный и уважающий Вас
Атрескин*

* * *

Многоуважаемый Джалил Мамедкулизаде

Посылаю полученную по нашему телефону из г. Джулфы телеграмму на Ваше имя. Прошу принять искренние мои поздравления. Письмо Вашей супруги отправил через Персидского Консула.

*Привет Вашей супруге
Искренно преданный и уважающий Вас
Апрескин*

* * *

*Ədibi-möhtərəm, etimadlı qardaşım
Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə hüzuruna*

*4 rəbius-sani 41
Nuxa*

Salam əleyküm. Neçə vaxt olurdu ki, əhvali-hazirədən dolayı Sizdən xəbərim yox idi. Ancaq neçə ay bundan əqdəm müəllim Baba əfəndi ilə lütfən göndərdiyiniz salam yetişdi. Başqa bir şey demədi, lakin bu günlər təzədən Vətən üfүүндən jurnalımızın tuli etməyi münasibətilə olan söhbətlər sırasında məlum olur ki, siz qiymətli hədiyyə olaraq Təbriz jurnallarınızdan neçə nüsxə bəndəyə göndərmisiniz. Məzkur müəllim əfəndi nərədə tələf edibdirsə, nüsxələri bəndəyə yə-tirməyib. Bən də Sizə məruzə yazacağımı söylədikdə bu əhval zahir olur. Çox sevərdim Təbriz nüsxələrini ziyarət edəm, çünki bən ora əh-vallarına gözəl xəbərdaram. Əlqərəz, çox sözlərim və dərdi-dilim var, ancaq rubəru görüşmək istər. Aralıqda beşcə günə bəndəyə müsafir olsanız, həm Nuxu əhvalından mükəmməl xəbərdar olarsınız və həm də təbdili-həva əmələ gələr. Bir də, Mirzə qardaş, yaxamı balaca öv-ladımın əlində qoymusunuz. Həmişə sabiq jurnalları oxumağa məşğul olduqları kibi bu dəfə təzə nüsxələri bir an əlindən yerə qoymayırlar. Ancaq bəndəyə deyirlər Molla Əlinin şəkli yoxdur, bəlkə bunu özgə adam nəşr ediyor. Təvəqqe edirəm onların iskatı üçün qarı arasında da olsa, Molla Əlinin camalını göstərin.

Rəfiqeyi-nəcibənz xanım bacıma səmimi qardaşlıq salamı təqdim edirəm. Həm öz tərəfimdən və həm də yoldaşım tərəfindən. Bəndə-zadələr.

Əhməd Naşir, Böyükağa, Səkinə xanım və Sidiqə xanım Siz möhtərəm əmilərinin və xanım analarının əllərini öpüb, onlara nisbət əmr və rücuatlarını gözləyirlər.

*Baş məslək və ixlas
Axund Fərəculla Pişnamazadə*

* * *

Möhtərəm Mirzə!

*Tiflis Şərq basmaxana və kitabxanası
5 oktyabr (1919)*

Yay aylarında yazdığınız məktuba cavab yazmışam. Özünü də Yevlax stansiyasında poçt qutusuna salmışam. Ancaq eşidirəm ki, həmin məktub Sizə çatmayıb. Elə ha istədim təzədən yazım, macal tapmadım. Budur ki, başlayıb yazıram. Bizim basmaxanada olan kağızların iki tay yarımı qalır. Bir tay yarım Sizə gedəndən sonra satıb və işlətmişik. Sonra gördüm ki, kağız bahalanıb, daha aldırmadıq. Hürufatı da necə qoyubsuz, eləncik durur. Yusifxangildə olan kağızdan doğru bir əhval bilmirəm. Çünki Sizə kağız yazanda Mina xanımla Tiflisdə gördüm. Dedi ki, mən özüm yazaram. Jurnallar Həsənin kirşəsindədirlər, dolaşan yoxdur. Rzaquluya salamınızı yetirib, yazdıqlarınızı oxudum.

Həmidə xanıma ərzi-əhtiram edirəm. Baqi-əhtiram.

İsmayıl

* * *

Bəradərim Mirzə Cəlil!

Əvvəla, sağ-salamat olmağınızı istəyirəm. İkincisi, bu tərəfin əhvalatından xəbərdar olmaq istəsəniz, şükür olsun, sağ-salamat varıq. Bəradərim, bu il isə məni seçki hüquqlarından məhrum ediblər. Burada mərkəzi seçki komiyonuna ərizə verdim, rədd ediblər. Sizə bir ərizə yazıb göndərdim. Təvəqqe edirəm lazımı yerinə verəsiniz. Ərizənin ünvanını yazın, verin. Qaldı ki, bəradərim, Sən özün mənim vəziyyətimi bilirsən. Cəlil isə Kükü kəndindədir. Əbil də Əbrəqunusdadır. Soyuqdan yol bağlıdır. Heç xəbərim yoxdur. Qaldı ki, bura indiyə qədər çox soyuq-qar keçmiyor. Məndən Həmidə xanıma salam yetir.

Teymur, Pakizə necədirlər? Yenə bir kağız yazmırlar. Mıdhədə və Ənvərə məndən salam yetir. Bir də ki, 14 gündür ki, Sizə kağız yazmışam, heç cavab gəlmədi.

Əsgər.

Və göndərirəm Sizə, Doktorun müayinə şəhadətnaməsi lazım olarsa, verərsiniz yerinə.

24 mart

* * *

Мирза!

Если можно, пришли мне, пожалуйста, 10-15 фунтов муки. Кухарка спечет для меня хлеба, а то мне не хватает 3/4 фунта, я сегодня с утра не ел хлеба, раньше у меня были деньги и я покупал бублики, а теперь нет. Ты Юсуф-хану ничего не говори. Этот хлеб я высушу и у меня получится запас почти на целый месяц. Сколько можешь, пришли с мальчиками.

Музаффар Даватдаров

* * *

Почтовая карточка

Гор. Баку
Старая Почтовая № 69
Ред. Журнал
Молла Насреддин
От: И. Аливердиева

* * *

Molla Nəsrəddin idarəsinə!

Sizə göndərdiyim abunəçilər siyahısına bu adamları daxil edib, martdan etibarən məcmuə göndərməyini rica edirəm.

1. Tərlan Kəngərli (Ordubad, səhiyyə)
2. Gülsüm Zverova (Ordubad, detdom)
3. Həmid Həsənov (Ordubad, Dırnıs kəndi)

Qeyd: bunlara 3 aylıq məcmuə göndərin.
Cəmi paraları bu günlərdə ödəyəcəyəm.

*Ordubad müvəkkiliniz:
İbn Yəmin Əliverdiyev*

* * *

В контору журнала “Молла Насреддин”

При осмотре многих отчетов Ваших замечено, что не числящемся в штате какому-то Кенцлинскому уплачивается за экспедирование журнала. А потому, обращая Ваше внимание, прошу впредь таких расходов не произвести, ибо все экспедирование и доставка лежат на служащих, числящихся в штате, несмотря на то, что в отдаленные районы и почтовые посылки направляются через экспедицию, за что уплачивается особо.

*Заведующий издательской частью газеты
“Коммунист” Гейдаров
23 марта 1922*

* * *

В контору журнала “Молла Насреддин”

На основе распоряжения Джабиева Сулейману Меликову назначается со дня его работы в журнале жалование 120 р. и гонорар 130 р. А потому прошу произвести с ним расчет, удержав выданные ему всякие выдачи в счет жалоб и гонорара. Кроме того, ставлю вас в известность, что нами уплачены ему в счет сто двадцать два (122) р., которые подлежат удержанию. О результате поставить нас в известность.

*Заведующий издательской частью газеты
“Коммунист” Гейдаров
23 март 1922*

* * *

Möhtərəm Cəlil Məmmədquluzadə!

Sentyabrdan Saatlı məktəbinə təyin olunduğum üçün rica edirəm mənim jurnalımı Kalaqayına yox, Salyan, Sabirabad, Saatlı məktəbinə göndərsiz. Bundan sonra buranın yaramazlığından yazacağam.

*Salyan, Sabirabad,
Saatlı məktəbi müdiri
Əliş Əliq
8/IX – 22-ci il*

* * *

S.v. 2002

*Xalq Komissarları Şurası, Ümri-ıdarə müdiri
Möhtərəm Mirzə Cəlil!*

Fayton üçün lazımi əmr verilibdir. Nə vaxt istəsəniz, göndərəcəklər. Ancaq hər dəfə telefon ilə danışanda öz telefonunuzun nömrəsini deyəsiniz və əmr edəsiniz fayton göndərməyin, yəni Sovnarkomdan çıxmağını xəbər versinlər. Bu saat fayton istəmişsiniz, yarım saatadək göndərəcəyəm və bundan sonra lazımi qayda üzrə vaxtında Siz istədikdə göndərəcəklər.

Məhəmmədzadə

9.12.22

* * *

Sevgili Molla əmi!

Bu məktub ilə bərabər satılmayıb qalmış kitab və kitabçalarımızı postə vasitəsilə möhtərəm idarənizə göndərdim.

Mən sizləri nəhayət dərəcədə istəyirəm. Arzum qədər Sizə və Sizin məqsədinizə xidmət edə bilmirəm. Səbəb? Camaatımızın himməti sayəsində kiçik bir kitabxanamız vardısı da, o da bağlandı (ruhanilərimizin gözü aydın olsun). İki ilin zərfində əhalimiz bizdən altı-yeddi yüz manatlıq nisyə kitab, qəzetə və jurnal aparmışdır. Hər kəsdən haqqımızı istəyiriksə, müxtəlif cavablar alırıq. Məsələn: “Yoldaş! 1925-ci ilin abunə pulunu verin, 1926-cı ilə də Sizə genə də jurnal gəlsin!” – dedikdə: “Pul ilə gətirməli olsaydım, yazardım Bakıdan gələrdi”, – cavabını aldım. Bir çox böylə müştərilərimiz var ki, təqribən bir il yarım ki, qəzetə, jurnal aparır, hələ də pulun vermir. Bundan başqa camaatımız belə güman edir ki, bu işdə mən Sizlərdən məbləğ alıram. Nə isə, cüzi məsələdən ötrü Sizə başağrısı vermək istəmirəm. Ona görə də Sizdən acizənə təvəqqe edirəm ki, tezliklə mənə işçot göndərib və məni müvəqqəti də olsa, bu məsələdən bir az xilas edəsiniz. Ta ki bu camaatdan mən öz haqqımı alım. Mən Sizin haqqınızı göndərəcəyəm. Bu məktub Sizə çatandan sonra daha mənim üçün jurnal göndərməyəsiniz. Ümid edirəm ki, mən öz əvəzimi Sizin üçün başqa bir vəkil tapam.

Hər halda əmin bir adam taparam. Dübarə mən Sizdən xahiş edirəm ki, məni hər barədə bağışlayasınız. Yenə də ərz edirəm. Sizlərdən işçot alan kimi hesabınızı tamam və kamal möhtərəm idarənizə göndərəcəyəm.

Baқи eyni-eh tiram
Məsləkdaşınız: Cabbar İsgəndərli

Poçta ilə göndərilən mətbuat surətidir üç pasılıkada:

“Molla Nəsrəddin” jurnalı – nüsxə 160

“Ölülər” – 71

“Sirkə” – 42

“Molla Fəzləli” – 75

Baqqal Mehdi Rəhim – 74

Əlbəttə bunları bizim hesabın vəchinə yazıb vəz edəsiniz (hesabdan siləsiniz).

* * *

Əziz köhnə dostum Cəlil!

Cavab məktubunuzu vaxtında aldım. Ancaq təkcə vaxtın darlığından yox, həm də qismən özümü pis hiss etdiyimdən səmimi məktublarınıza cavab yaza bilmədim. Məktubda söylədiyiniz xeyirxah sözlər üçün Sizə ürəkdən minnətdarlığımı bildirirəm. Məktubunuzu oxuyarkən, müsəlman xalqlarına vacib olan, müsəlman aləminin maariflənməsinə səbəb olacaq bir mədəni işlə fanatikcəsinə uzun illər boyu məşğul olduğumuzu xatırladım. O vaxtdan bəri çox şey dəyişib. Bizim ağılımıza belə gəlməyən dərəcədə dəyişib. Ancaq Şərq xalqlarının xeyrinə işləmək həvəsi məndə əvvəlki kimi güclüdür: mən istisnasız olaraq qeyri-rus dillərində çıxan nəşrlər üçün, başlıca olaraq Gürcüstan və qismən də müsəlmanlar üçün işləyirəm.

Siz mənə yenə də “Molla Nəsrəddin”də işləməyi təklif etdiyiniz vaxtdan Sizinlə işləmək barədə hər gün düşünürəm. İndi Sizdən xahiş edirəm ki, əgər öz təklifinizdən imtina etməmisinizsə, məni ən xeyirxah əməkdaşlarınızın sırasına qəbul edəsiniz. Poçt işini elə sazlamaq olar ki, şəkillər Sizə vaxtında yetişsin. Beləliklə, Sizə əl verirsə, mövzularınızı göndərin, mən isə Sizə təsvirləri göndərim. Əgər öz mövzularım olsa, bunlara aid şəkillər də göndərə bilərəm; ancaq bunun

üçün mən gərək jurnalın ruhunu və maraq dairəsini öyrənirəm. Heç olmasa, jurnalın bir neçə nömrəsini göndərin ki, mən yaxşı–yaxşı tanış olum. Bundan başqa, şəkillər üçün mənə verilən vaxt həddini bildirin. Yəni jurnal həftənin hansı günü çıxır, bədii material litoqrafiyaya nə zaman daxil olur və bu kimi bütün bunları bilmək mənə lazımdır.

Bir ay bundan öncə Tiflisdə yoldaş Eminbəyli (deyəsən, o, kəndli yaxud fəhlə qəzetinin redaktorudur) ilə görüşdüm. O da mənə öz yarımda iş təklif etdi. Hətta artıq birdəfəlik Bakıya köçməyi təklif etdi. Dedi ki, orda mənim işim çox olacaq. Əlbəttə, Bakıya köçmək mənim üçün o qədər də asan deyil. Üstəlik orada kifayət qədər iş tapacağıma da əmin deyiləm. Ancaq işdən imtina etmirəm. İndiyə qədər ona öz qərarımı bildirməmişəm. Əgər Siz onu tanıyırsınızsa, görsəniz deyin ki, onunla işləyə bilərəm, ancaq əvvəlcədən hər şeyi şərtləşdirmək lazımdır. Yəqin bu günlərdə özüm ona məktub yazacağam. Yaxşı oldu ki, Siz mənə onun qəzetinin ünvanını bildirəydiniz, mən təxmini yazmayaydım.

Mən çox, həddindən artıq işləyirəm. Ancaq mənə o qədər də namuslu münasibət bəsləməyən nəşrlərdən imtina etmək hesabına Sizə vaxt ayırmaq istəyirəm.

Artıq 3 dəfə Yerntsyan öz “tabalu”sunu nəşr etmək üçün təşəbbüs göstərib. Ancaq hər üçü uğursuz olub. Jurnal satılmadı. Özü də onun buraxdığı nömrələr çox məzumsuz, yumorsuz idi. Yumorsuz xüsusi nəşr qazana bilməz!

Siz necəsiniz, əziz Cəlil? Məktubunuzdan görürəm ki, Sizin də vəziyyətiniz yaxşı deyil. Nə etməli, yaşamaq lazımdır. Özün üçün olmasa da, ailən üçün yaşamalısan. Deməli, şəraitlə barışmalısan. Axı, həyatınızda sevinc də olur. Bax, mən Sizin son povestinizin uğurları barədə oxudum və çox sevindim. Bu da Sizə həyatın sevinci.

Ailəniz necədir? Böyükdürmü? Çox hörmətli Həmidə xanım nə ilə məşğuldur? Mənim səmimi salamımı ona çatdırın.

Hər zaman Sizin Şmerlinq

7.V.1925

Tribunal küç. № 4, mən. 4.

Mənbə: Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutunun fondu A-6, Q-232, sax. vahidi.234

* * *

Əziz Cəlil!

Pul baratını şənbə günü aldım, məktubu isə yalnız bazar ertəsi. Məktubun niyə baratdan sonra gəldiyini anlaya bilmədim.

O dəqiqə işə başlaya bilmədim. Belə ki, indi bizdə Həmkarlar İttifaqının qurultayı keçirilir. Mən səhərdən axşama kimi orda olmalı, iclas salonlarını və portretləri çəkməliyəm – buna görə də şəkilləri bir qədər gec göndərirəm. Sizin mövzularınıza cavab verə bilmişəmmi?!

Qoca “Molla Nəsrəddin”lə əlaqələrin bərpa edilməsi məni çox sevindirib və mən bu əlaqələrin kəsilməsini istəməzdim.

Siz iyunun əvvəllərində Tiflisə gəlməyə hazırlaşırsınız. Mən isə elə bu vaxt əvvəlcə Bakıya, oradan da Xəzərötəsi vilayətə (Zakavpiyskaya oblast) getməyə hazırlaşıram. Aşqabaddan mənə təklif gəlir ki, “Türkmənistan” qəzetində və satirik jurnalda işə başlayam. Mən öz şərtlərimi 3 həftə bundan öncə göndərmişəm, ancaq hələ cavab almamışam. Risk edib getmək istəyirəm. Tiflisdən artıq mənim zəhləm gədir; xoşbəxtliyi başqa yerdə axtaracağam. Bakıda məskunlaşa bilmərəm, çünki orada mənzil məsələsi çox mürəkkəbdir. Həm də çətin ki, oradakı məişət iki evə çatsın (mən ailəsiz gedirəm). Əgər Aşqabadda yerləşə bilməsəm, oradan o yana – Səmərqəndə gedəcəyəm... Əlbəttə, Bakıya gələrkən Sizi görəcəyəm. Onda hər şey haqqında doyunca danışarıq.

Hər halda, Sizdən çox xahiş edirəm, Eminbəyliyi görüb onunla danışsınız. Ona rəssam lazımdır və nə qədər əmək haqqı verə bilər.

Sizinkilərin hamısına səmimi salam deyirəm.

Əlinizi bərk-bərk sıxıram.

Sizin O.İ. Şmerling

25. V.1925

Mənbə: Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutunun fondu, A-6, Q-231, sax. vahidi 235

* * *

Əziz Mirzə Cəlil!

Bu gün bizim “Yeni fikir” qəzetinin redaksiya müdiri Sizin salamınızı mənə çatdırdı. Keçmiş günlərin xoş xatirələri yadıma düşdü.

Xülasə, bizim “Molla Nəsrəddin”dəki ümumi işimizlə bağlı xatirələr məni fərəhləndirdi. O zamandan çox keçib, ətrafımızda çox şey dəyişmişdir. Ancaq bizim satiraya və yumoristikaya məhəbbətimiz dəyişməyib. Siz Bakıda mənim üçün çox əziz olan “Molla Nəsrəddin”in nəşrini davam etdirirsiniz. Mən də Tiflisdə bizim üçün doğma olan həmin sahədə işləyirəm. Çox işləyirəm, həddən artıq işləyirəm. Çünki 4 nəşrlə əməkdaşlıq edirəm. Və həmişə taleyimə şükr edirəm ki, məni işsiz qoymur. Axı, mən artıq 63 yaşın içindəyəm, guya ki, istirahət etmək zamanım yetişib. Ancaq mən qüvvələrimin tükənəcəyi vaxt haqqında dəhşətlə düşünürəm. Qara gün üçün bir qəpiyim, köməyinə arxalanacaq bir kəsim yoxdur. Qarşıda isə qəmli qocalıq durur. Ancaq bu haqda bəsdir. Nə qədər canımda təpər var, işləyəcəyəm.

Əziz Mirzə Cəlil, Sizi tez-tez yada salır, Sizin haqqınızda düşünürəm. Keçmiş birgə işimizin parlaq xatirələri yadıma düşür. Bu gün də mən müsəlman qəzeti “Yeni fikir”də işləyirəm. Ancaq bilmirəm onların işi nə vaxt baş tutacaq. Dəfələrlə işə başlamışıq və yarıda qoymuşuq.

Mən elə həmin mənzildə yaşayıram (Tribunal 4, mənzil 4, keçmiş Sudebnaya). Ailəmiz 4 nəfərdir. Qızım da rəssamdır, özü də istedadlıdır. İndi o, Peterburqda və Moskvada bədii muzeylərlə tanış olur. Bəzi işlərdə mənə kömək edir. Oğlumun təhsili yarımçıq qalıb. Fotoqrafıq öyrənir. Qurtarandan sonra “Munsa” (?) redaksiyasına foto-müxbir düzəltmək istəyirəm. Arvadım səhərdən axşama kimi ev işləri ilə məşğul olur.

Bikov heç nə ilə məşğul deyil və şəxsən həyat vasitələri tapmağa qadir deyil – onun işləri çox pisdır. Bronovski hələ də burdadır, onunla az-az görüşürük. Ancaq bilirəm ki, pis yaşamır. Çünki arvadının ballet sənət məktəbi var, işləri yaxşıdır.

Siz necəsiniz? Sevimli arvadınızın kefi necədir? Mənim səmimi salamımı ona çatdırın. “Molla Nəsrəddin”in işləri necə gedir? Hansı rəssamlarla işləyirsiniz? Bütün bunlar məni çox maraqlandırır. Vaxtınız olsa, mənə yazmağı unutmayın.

Əlinizi bərk-bərk sıxır, ən yaxşı arzularımı bildirirəm.

Sizin O.Şmerling

15/ X-25

Mənbə: Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunun fondu. A-6, Q-81, sax. vahidi 233.

* * *

Əziz Cəlil!

Sizin dostcasına – səmimi məktubunuzu aldım. Buna görə Sizə ürəkdən təşəkkür edirəm. Məktubunuz məni qanadlandırdı. Son günlər ruh düşkünlüyü keçirdiyimdən, cəhənnəmin dib bucağına getməklə də olsa, Tiflisi tərk etmək istəyirdim. Bunun səbəbini Bakıya gələndə Sizə deyəcəyəm. Aşqabadda, yaxud Bakıda məskunlaşıb yaşamaq arasında çox böyük fərq var. Bakı canlı şəhərdir, orada Avropa cəhətləri çoxdur. Başlıcası isə, Bakı mənə xoşuma gəlir. Əgər Bakı məni açıq ürəklə qəbul eləsə, “Cəhənnəmin dib bucağına” səyahətimi kəsib, Bakıda məskunlaşaram.

Ancaq bir mühüm məsələ məni narahat edir: mənzil məsələsi. Axı, orada küçədə də qalmaq olar! Mənə isə rahat işləmək üçün işıqlı otaq lazımdır. Mən mənzil haqqını “sovetçəsinə” deyil, ancaq, əlbəttə, imkan daxilində maaşıma uyğun verə bilərdim.

Maliyyə işlərimi qaydaya salan kimi yola düşəcəyəm; bir redaksiyanın mənə 1000 manatdan artıq borcu var. Onu heç cür ala bilmirəm. İndiki şəraitdə bu pulu almaq üçün müəyyən vaxt lazımdır. Mən bunun üçün çox çalışmışam və güman edirəm ki, tezliklə məqsədimə nail olacağam. Pulu alandan sonra burada bir gün də qalmayacağam.

Bir daha mərhəmət göstərib əlinizə qələm almaq zəhmətini qəbul edin və mənzil barədə mənə ətraflı yazın.

Zövcənizə səmimi salamım var.

Sağ olun.

*Sizin O. Şmerling
Tiflis, 1 iyun (1927)*

Mənbə: Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunun fondu. A-6, Q-230, sax. vahidi 236.

* * *

Əziz yoldaş Cəlil Məmmədquluzadə!

S.v.224

Bakı, “Molla Nəvəddin”

15 iyul (1927), Mahaçqala, Dağıstan

On üçü iyulda yazdığınız məktubu poçtdan aldım, məzmunundan baxəbər oldum. Cənabınız qeyd etdiyi kibi, nəinki bəndəniz, hər bir

türk oğlu türkün Sənin mətbuatına maddi və mənəvi kömək etmək vəzifəsidir. Əziz yoldaş, qəzetə və məcmuəyə bir para idarə əməkçilərindən... onların paralarını toplamaq təxirə düşdüyündən bəndənizdə qanısoyuqluq müşahidə olunuyor. Halbuki idarənizdən bu kibi məktubları almaqdansa ölüm yaxşıdır. Digər tərəfdən öz maaşımı neçə aylardır ki, almaq mümkün olmadığından göndərə bilməmişəm. Bu sözlərimi isbat üçün bu idarədən aldığım rəsmi məktubu idarənizə göndərirəm. Və bir də, əziz yoldaş, bu günlərdə hesabımı idarəniz ilə qurtarıb da, artıq para dəxi idarənizə göndərib və abunəçilər toplamağa var qüvvəmlə çalışmağı özümə ən birinci vəzifə bilirəm. Böyük ümid ediyorum ki, məktubumu aldıqdan sonra qanısoyuqluq olmadığını bilərsiniz. Gələcəkdə var qüvvəmlə türk mətbuatına xidmətə hazırım. Cə-nabınızla bərabər Əliqulu yoldaşa yoldaşlıq salamı təqdim ediyorum.

Mühibbiniz: Məhəmməd Fərəczadə

* * *

Əziz və hörmətli Cəlil Məmmədquluzadə yoldaş!

Sənin məktubun mana vüsul oldu. Əvvəla, keyfimi xəbər alsan, bu barədə Səndən çox razılığım var. Sonra yazarsan ki, “Molla Nəsrəddin”in tarixinə məşğulsan və mana bir neçə sual verirsən ki, onlara cavab yazıb göndərim.

Möhtərəm Mirzə, o suallara cavabım budur:

1. Mən bunu iqrar edirəm ki, məcmuənin Tiflisdə çıxan birinci nömrəsindən ta axıratək cəmi “Molla Nəsrəddin” imzası ilə, “Lağlağlı” imzası ilə, “Hərdəmxəyal” imzası ilə və “Dəmdəməki” imzası ilə yazılan cəmi məqalələr sən – Cəlil Məmmədquluzadənin öz əli ilə yazılmış məqalələrdir.

Qeyd: 1. Birinci ilin qabaqlarında, haradansa “Hərdəmxəyal” imzası ilə bir-iki məktub gəldi, amma soralar gəlmədi. Onunçün də həmin “Hərdəmxəyal” imzasını birinci ildən Siz başladınız işlətməyə.

2. “Dəmdəməki” imzası ilə də qabaqlar da Bakıdan məktub gəldi, sonra kəsildi. Ondan sonra bu imzanı da genə Siz işlətməyə başladınız. Hələ ki, yadımda olan bunlardı. Sizə dua göndərirəm.

İmza: məcmuənin birinci nömrəsindən ta axır nömrəsinə kimi onun həmişəlik baş mürəttibi:

İsmayıl Həqqi

26 noyabr 1927-ci il, Tiflis

* * *

“Molla Nəsrəddin” idarəsinə

Bununla göndərdim Sizə aşağıdakı ünvan üzrə “Molla Nəsrəddin” abunəsinin parasını. Tezliklə jurnal göndərməyinizi rica edirəm.

1. Yalama muzdurlar komitəsi – 1 nüsxə, 6 aylıq, may ayından göndərməlidir (4 man 60 qəpik).

2. Əlibala İsrəfil oğlu – Yalama məktəb müdavimi – 1 nüsxə, 3 aylıq, aprel ayından göndərməlidir (1 man 80 qəpik).

3. Yalama kənd şurası sədri Əziz Vəliyev – 1 nüsxə, apreldən göndərməlidir (1 manat 80 qəp).

Yuxarıdakı paraların postə xərcini çıxıb qalanını göndərdim.

İmza: Məhəmməd Nəsrizadə

14/V 1928

* * *

S.v. 217

Yoldaş Mirzə Cəlil!

Məktubunuzu aldım. Kərbəlayı Ələsgər ağanın vergisi barəsində deyə bilərəm ki, əlində olan şəhadətnamə onun vergidən məaf olunması üçün o qədər də əsaslı bir sənəd deyildir.

Çünki böylə sənədlər çoxlarına verilmişdir.

Ancaq mumiüleyh qocalığını, kasıblığını və oğlunun naxoş olduğunu nəzərə alaraq, onun vergisini məaf etdi və gələcəkdəki vergilərinə də baş üstə bir tərhi çəkərik. Qaldı ki, ondan istənilən torpaq icarəsi, o da təsərrüfat idarəsinindir ki, məzkur idarə də maliyyə idarəsinə tabe deyildir. Ancaq mən təsərrüfat idarəsi rəisi ilə görüşüb danışdım və yenə görüşüb danışacağam ki, ona da bir çarə edək. Hər halda, mən mümkün qədər çalışaram ki, onu məaf etsinlər və yainki icarə haqqını əksiltsinlər.

Başqa nə əmriniz olarsa, ifasına hazırım.

Baқи-əhtiram.

Əli Səfərov

Naxçıvan, 17.IV-1928

* * *

Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi idarəsinə!

Bununla bərabər, 1 ədəd abunə cədvəli göndərərək rica edirik 15 yanvardan etibarən abunəçilərin jurnallarını göndərəsiniz.

Qeyd: Abunə parasının yekunu 62 manat 70 qəpikdir. Bundan 40 manatı nəqd poçt vasitəsilə göndərdim.

Qalan 22 manat 70 qəpiyi isə hələlik toplaya bilmədiyimdən göndərə bilmədim. Hər halda Sizi əmin edirəm ki, 25 yanvardan gec olmamaq şərtilə qalan 22 manatı da göndərəcəyəm.

Mətbuat salam ilə.

Naxçıvan müvəkkili Məhəmməd Rəsulov
12/I-29

* * *

Sevgili, möhtərəm “Molla Nəsrəddin” idarəsinə!

Həmin vərəqə ilə bir məqalə göndərib çap olunmadığını qısa rica edirəm.

Yazdıqlarımda xilaf olmadığına Sizi əmin edirəm.

Lazım bildim ki, özümü Sizə tanıdım. Onunçün aşağıdakı neçə kəlməni Sizə izahat verirəm.

Fırqəyə mənsubiyyətim: üzv, bilet nömrəm 1112309. 25-ci ildən “Şəki fəhləsi” qəzetinə yazaraq, müxbirlər sırasında varam.

Məskun yerim: Nuxa qəzası, Birinci dairə, Aşağı Göynük kəndi.

Özüm də bir kəndçi olub hal-hazırda Aşağı Göynük kooperativində məsuli-amil vəzifəsində bulunuram. Maaşın azlığı olaraq martın on beşində qəbul edəsiniz.

6 aylıq abunə haqqınız olaraq göndərdim.

Aşağı Göynük postəsi ilə 3 manat 50 qəpik. Həmin paketin içərisində.

İmza: Əli Salman oğlu Əliyev
1929

* * *

Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə!

Bununla bərabər, 1 ədəd abunə cədvəli göndərirəm. Məcmuələri 1 martdan etibarən göndərməyiniz rica olunur. Parasını isə tezliklə

göndərərəm. Hələlik almamışam. Başqalarından da abunə toplayıb paranı birlikdə göndərərəm.

Əlavə olaraq bununla göndərdiyim məktubları dərc etməyinizi xahiş edirəm.

Mətbuat salamı ilə

Naxçıvan, Məhəmməd Rəsulov Şahtaxılı
25/II-29

* * *

Abunə cədvəli:

1. İmiş Sultanov, “Molla Nəsrəddin”, 12 aylıq, 1 martdan Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumu.

2. Naxçıvan Mərkəzi Gənclər Klubu.

“M.N.“, 6 aylıq, 1 martdan Naxçıvan Mərkəzi Gənclər Klubu, Puşkinski nüçətə

Naxçıvan mətbuat müvəkili
Məhəmməd Rəsulov

Qeyd: Abunə az olduğu üçün yubanmasın deyə rəsmi cədvəldə göndərmədim. Bir martdan göndərəcəyik. Rica olunur.

* * *

S. v. 198

Möhtərəm Mirzə!

Əvvəla, salam və ərzi-əhtiram. İkinci, Sizin əziz və qiymətli məktubunuzu aldım, nəhayət dərəcədə şad və məmnun oldum. Məni yad eləyib kağız yazmağınıza çox razılıq edirəm. Tiflisə gəlməyinizi eşitdim, ancaq haman həftə uşaqların anası naxoşluğa tutulmuşdu, həm də çox şiddətli idi. Bir yandan da dükanda başım qarışıq idi və Sizin də harada düşdüyünüzü bilmədim, yoxsa nə tövr olsa, ziyarətə gələrdim. Xüsusən, Mıdhəti ürəyim çox istəyir, Tiflisdən gedəndən görməmişəm. Neçə dəfə Bakıya gəldim, görə bilmədim.

Hərdənbir gərək Sizə məktub yazam və cavab alam, ancaq zəmanenin üzü qara olsun, adamı göz açmağa qoymur. Uşaqlar böyüdükcə dərdləri də böyüyür, xüsusən tərbiyə və təhsil məsələsi yox dərəcə-sində. Tiflisdəki türk xalqı və türk müəllimləri hər cəhətdən axsaqdırlar. Gənə şəhər içində yaşasaydıq, bəlkə qonşulara baxıb, yaxşı olar-

dıq. Xülasə ki, “işlərimiz olub azan, başımıza keçib qazan”, “Lal ol, danışma, mal ol, danışma”, – tamam yeridi.

İşlərim də yaxşı deyil. Doğrudu, on ay idi ki, Zaqqoniqada (?) mağaza müdiri idim, ancaq lazımınca maaş vermirdilər, mənəvi cəhətdən ürək sancısı çəkirdim. Mən qəti qərar vermişdim ki, mayın axırında çıxam, ancaq bizim idarə məni qabaqladı. Martın 28-də bir əmr aldım ki, “xərcləri güdəltmək üçün sən ixtisara düşürsən, mağazanı flankəsə təhvil ver”. Bu gündən başlamışam, bir-iki günə qədər qurtararam. Bu əhvalatdan çox şadam. Doğrudan da, adi bir kuryerlik mağaza müdirliyindən çox yaxşıdı. Bu məlunlara nə qədər can yandırarsan, yaxşılıq eləsən, nə qədri var, nə qiyməti. Müsəlman hacılarını keçiblər. Xülasə, bağışla ki, Sənə başağrısı verirəm. İstirəm ki, yoldaşları yığam başıma, gənə bir Təbrizə qastrola gedək, gənə əyin-başımızı təzələyək. Əgər bu işlərimi bir təhərə salsam, gedəcəyəm.

Möhtərəm Mirzə! Əgər Həmidə xanım orda isə, məndən ona salam və ərzi-ehtiram. Qalan uşaqların hamısına salam, xüsusən Midhətə. Onun Sizin yöřenizdə möhkəm durub xoşbəxt olmasını arzu edirəm.

Həmişə Sizə hörmət və məhəbbət bəsləyəm: İsmayıl.

Bağışlayın, cavabı bir az gec yazdım.

30.III-29

* * *

Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” idarəsinə!

Sizin göndərdiyiniz abunə toplamaq üçün kitabçanızı 29 martda aldım və topladığım abunəçilərin siyahısını Sizə təqdim edirəm. Haliyədə onları 6 (altı) aylıq abunə yazmadığımızı xahiş edirəm. Aşağıdakı ünvana 1 apreldən sentyabra qədər 1 nüsxədən ibarət “Molla Nəsrəddin” jurnalını göndərsəniz. Toplanan 14 manat parəni isə 15 aprele qədər sizə təqdim edərəm. Abunəçilər:

1. Nəriman dövrə məhəlli komitəsi – 3 m 50 q
2. Kooperativdə gön-dəri Əbülqasım Hüseynov (6 ay) – 3 m 50 q
3. Mamaça Züleyxa Kuliyeva (6 ay) – 3 m 50 q
4. Kooperativ Hisabdarı Hacızadə (6 ay) – 3 m 50 q

Cəmi: 14 m.

İmza: İbrahim Hacızadə

Nəriman dairəsi

31/3 – 29

* * *

Q-2(83)
3956
S. v. 208

Hörmətli Mirzə Cəlil və ya Əli Nəzmi yoldaşlar!

Yoldaşlıq ehtiramından sonra məlum edirəm ki, Mən “Molla Nəsrəddin” jurnalı üçün 6 manat 60 qəpik para postə vasitəsilə göndərdim.

Və bu göstərilən ünvana jurnalların göndərilməsini rica edəriz:

1. Yalama stasyonu (stansiyası) Şura katibi Oqra bəy Həsənov – 4 aylıq – apreldən iyul ayına qədər – 1 nüsxə.

2. Yalama məktəb müəllimi İslam Əliyev – 4 aylıq – apreldən iyula qədər.

3. Yalama məktəb müdiri İdris Məhəmmədzadə – 3 aylıq – apreldən iyuna qədər.

Bundan sonra tez-tez abunə yazıb göndərəcəyəm və bir də mənim üçün göndərdiyiniz jurnalı Quba qəzasının mərkəzinə yox, fəqət Quba qəzası Xudat dairəsinin firqə komitəsinə göndərirsiniz, daha yaxşı olardı.

Məhəmməd Nəsirzadə
3.IV – 1929

* * *

Əziz və hörmətli Mirzə!

22 aprel 1929-cu il

Əliqulunun vəfatının 10 illiyi münasibətilə Tiflisdə Nərimanov klubunun yanında bir komisyona təşkil olunmuşdur. Bu komisyona onun haqqında məqalə lazımdır ki, əsərlərindən nəşr etdirmək və yubiley axşamı tərtib etmək işi tapşırılmışdır. Bu komisyona sifarişi ilə mən Əliqulunun həyat və fəaliyyəti haqqında bir məqalə yazmışam. Həmin məqalədə onun “Molla Nəsrəddin”də çalışmaq və Tiflisə köçmək məsələsi xüsusunda lazımı qədər dayanmışam. Bu məqalənin bəlkə Molla Nəsrəddin tarifi yazmaq işində sənə köməyi dəyə biləcəyini nəzərə alıb, onun bir surətini sənə göndərirəm. Daha sənə başağrısı verməyəcəyəm. Məqalənin və qəzetin yetirməsini yazsam

yaxşı olar. Bakıya yolum düşsə, gəlib görüşərəm. Əli Nəzmiyə və yoldaşlara salam.

Rzaqulu (Nəcəfov)

Eynalı bəyin də kefi sazdır. Bu yaxınlarda onlarda küftə və bayram çöçəsi yeyib səni yada salırdıq.

* * *

Möhtərəm Mirzə!

Poçta vasitəsilə sizə iyirmi səkkiz (28) manat göndərüb aşağıdakı ünvanlara bir illik jurnal göndərməyinizi xahiş edirəm.

- 1) Bənkə türk məktəbi: Səkinə İsmayılova – 1 m.
- 2) Bənkə tor sarayı: Xalıq Mahmudov – 1 m.
- 3) Xilli dairəsi. Tatar – məhəllə kəndi, “Qırmızı İnkilab” kolxozu – 2 nüsxə.

*Bankə türk məktəbi müəllimi
Ələkbər Ələkbərov*

* * *

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə yoldaş C.Məmmədquluzadəyə!

Poçta ilə mənə göndərilən qəbz ilə “Ordubad” Nahiyə İcraə Komitəsinin əhatə etdiyi idarə və müəssisələr “Məktəbi klub” kəsarət-xanələri və 5 xidmətçini üç aylıqdan bir sənəliyə qədər abunə yazaraq həliyədə büdcəyə para gəlib çatmadığına görə para verilməmişdir.

Odur ki, abunəçilərin siyahılarını Sizə göndərüb xahiş edirəm və məcmuələrini oktyabrın 1-ində olmaq şərti ilə göndərsiniz.

Bir yüz yetmiş dörd manat para (174 m. 40 k.) paramı bu günlərdə verəcəklər. Alan gibi göndərərəm, xatircəm olunuz.

Əlavə mən sizin müvəkkil olmağıma bir rəsmi vəsiqə göndərməyinizi rica edirəm.

Bir də topladığım abunə parasından neçə % çıxılacağını xəbər verin.

*Ordubad müvəkkiliniz – İbn Yəmin Əliverdiyev Mikayılzadə
Ordubad kooperativ
Konfərasında
6/X – 29*

* * *

Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdirinə

İyul ayından etibarən Quba dairəsi Züstüx poçtası vasitəsilə Qonaqkənd Dairə hesabdarı Mahmud Mamədov naminə gələn məcmuəni həmin müddətdən sonra Quba Dairəsinin Dəvəçi postası vasitəsilə Ukah kənd əhli Mahmud Mamədova göndərməyiniz nəhayət rica olunur. Səbəb vəzifədəki dəyişikliklə əlaqədardır.

*İmza: Mamədov
1/X- 29*

* * *

Bacı oğlu!

Bu necə kağızdır? Yazmısan ki, Sənubər yoldaşları ilə yığılıb getdilər Naxçıvana. Nə Sənubər və nə də yoldaşları Naxçıvana gəlməyiblər. Mən başa düşürəm, bu necə sözdür? Mənə bir cavab.

Mirzə!

Sənubər Sizdən narazı qalmaz. Fəqət Sənubər çox utancaqdır. Ömründə mənim yanıma gəlməyib və məndən bir qəpik də olsun istəməyib. Sənubər çox həyalı, utancaq uşaqdır. Səbəb odur.

*Əlişdan Babayev
1930*

* * *

***“Molla Nəsrəddin” idarəsinə
yoldaş Cəlil Məmmədquluzadəyə!***

Müxbir və müvəkkiliyə səlam təbiidir. Sizə iyun ayında 30 manat abunə pulu göndərəcəyəm. Rica edirəm ki, aşağıdakı adamlara jurnal göndərəsiniz:

- 1) Ordubad-nəzarət yurdu – 6 ay
- 2) Ordubad-uqolov milisi – 6 ay

Bu iki yerə göndərilmədiyindən Sizə abunə toplaya bilməmişəm. Ancaq böyükdən toplayıram. Mənim məktublarımı dərc edin.

*Ordubad kooperativindən
İbn Yəmin Əliverdiyev
29/5-30*

* * *

Möhtərəm Cəlil Məmmədquluzadə!

Aşağıda təfəsilatı sizə bildirərəm, cavabını təmənna edərdim. Abdulla Mamedov adında bir nəfər dekabrın 27-sində 1929 sənədə Astarخان bazarı kooperativ sədri Əlixanın yanına gələrək “Mən qəzetə idarəsi tərəfindən göndərilmişəm. “Molla Nəsrəddin” və genə bu gibi qəzetələrə abunə toplamaq üçün” deyib. Astarخان bazarı kooperativ işçilərini “Molla Nəsrəddin”ə bir illik 8 manata cəmi 120 manat pul alıb qəbz vermişdik. Haliyədə 6 aydır ki, kooperativ işçiləri gözləyir. Bizim üçün “Molla Nəsrəddin” niyə gəlmir deyirlər.

Abdulla Mamedov adlı şəxs 120 manat sizin idarəyə veribmi?

Məni tanımaq istəsəniz iranlı Mirzə Nəməti yad edin.

Azərbaycan Astarası sakini müxbiriniz haliyədə Astarخانbazarda yaşayır. A.V.R.F. komitəsinin əməli katibi.

Ünvan:

Astarخانbazar rayon firqə komitəsi

Bazar rayon firqə komitəsi

İmza: Həsənəli Məcidov

28/VI-30

* * *

“Molla Nəsrəddin” idarəsinə

28 nömrəli jurnalınızda “Bisavad” imzası ilə “Xəstə müdir” sərəlövhəli məqaləni biz aşağıda imza edən firqə müxbirləri təsdiq edərək, məlum etməliyik ki, Naxçıvan ölkəsində müxbirləri tədqiq etmək işləri Sizə aşkardır. Hansını ki, təsdiq etdi mərkəzi qəzetələr və Zakafkaziya kontrol komiyonu və müxbir təqibçilərin də məsuliyyətə almaq qərarını çıxarıb, bu halda Naxçıvan işçilərinə acıq gələrək 5–7 oktyabrda çağırılmış müxbirlər konfransında həmin məqaləni yazan müxbiri məsuliyyətə cəlb etməq istəyirlər. Onun için də komiyon ayrılmışdı ki, bu işi təhqiqat etmək ilə bərabər ali idarələr vasitəsilə müxbirin imzasını tələb etməyə çalışırlar. Onun üçün də biz xahiş edirik onun imzasını heç bir təşkilata verməməli və gizlin saxlamalı. Çünki məqaləni yalana çıxartmağa çalışırlar.

1. M.Ə.Əsədullazadə
2. R.Babayof
3. N.Əlizadə
4. M.Ə.Seyidof
5. X.Abasof
6. K.Tağıyof
7. M.Hacıqulu

*Naxçıvan, Araz
7/X-30*

* * *

18 may (1930)

“Molla Nəsrəddin” jurnalı idarəsinə

Möhtərəm jurnal müdiri!

Salam!

Mayın 15-dən məktəbi haqladığımız üçün, daha doğrusu camaat dağa köçdüyü üçün mən də Şuşaya gedəcəyəm. Odur ki, oradan da məqalə göndərəcəyəm. Özü də “Şuşalı” imzasilə. Əlavə xahiş edirəm ki, Ağcabədi dairəsi Muğanlı məktəbinə göndərdiyiniz jurnalı Şuşaya getdiyimizdən bu adresə göndərsiniz.

Leyk ehtiram.

Muğanlı məktəbi müdiri

Adres: Şuşa, ul. Merdinli № 34,

uçitelyu Mamed Alizadə

Məmməd Əlizadə

8/V-30

Muğanlı kəndi

* * *

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsi idarəsinə.

Rica edirəm Şuşada 5 aylıq 24 nömrəli qəbz üzrə İsmayıl Həzrətqulu oğlu adına yazdığım jurnalı (jurnalın qabaqdakı adresi Salyan şəhəri idi) imdi aşağıdakı adresə göndərsiniz.

Adres: Stansiya Hacıqabul, Şamxoz. Posta məntəqəsi vasitəsilə Aşağı Xalac kənd məktəb müdiri İsmayıl Həzrətqulu oğlu.

Yenə də Şuşada Qayıbəli Kərəmov üçün Əli Bayramlı məktəbinə yazdığım jurnalı imdi bu adresə göndərsiniz:

Stansiya Hacıqabul, Yuxarı Xalac məktəb müdiri Qayıbəli Kərəmov. Yenə də Şuşada yazdığım Kərəm Kərəmov adına banka gedən jurnal Şorsulu məktəbinə Kərəm Kərəmova göndərsiniz.

Şuşada Gəncəli müəllim Muxtar İbrahimov adına yazdığım jurnalı bu adresə göndərsiniz.

Adres: Bankə baliq vətəkəsi, Uzunbinəli kəndi

Müəllim Muxtar İbrahimov

Möhtərəm Mirzə Cəlil! Sizə olan köhnə borcun 240 manatını Əli Bayramlı postasından göndərmişəm, yəqin çatıb. Rica edirəm yuxarıdakı adresləri düzəltsinlər.

M.Ə.Nasir
17.X-30

* * *

Möhtərəm dayı!

Salam. Gələn günü Sizə məktub yazmaq istədim, ancaq kəndlərə pambıq işindən ötrü təhkim olunduğum üçün yaza bilmədim. İndi gəlmişəm burada, yəni Qaryagin şəhərindəyəm. Gələrkən Kürdəmir-də düşdüm. Münəvvər və Müzəffər də yaxşıdırlar. Teymurdan iki məktub almışam, yaxşıdır. Bu il sentyabrda qurtarır. Mən oradan çıxarkən ora teleqraf ilə 275 manat pul gəlib. İndiyə qədər ondan bir xəbər yoxdur. Bir məktub yaz(maq) lazımdır. Almışsınızsa da yazınız, geri qaytarmışınızsa da yazınız, arxayın olum. Almış olsanız o puldan yenə teleqraf ilə 100 manat göndərsəniz bəsdir.

Daha bir elə əhvalat yoxdur. Mən də yaxşıyam. Səhhətiniz barədə məktubda qeyd ediniz.

Məndən salam Həmidə xanıma və Ənvərə.

Bacın oğlu Cəlil
20.VI-31

* * *

Mirzə!

80 №-li fin fabrikasına fevral ayı üçün idarəyə jurnal göndərsən.

Bir də Hacı deyirdi ki, Mirzəyə deyən ki, podpiska qəbul olunmasın. O barədə təşrif gətirəsən idarəyə danışağ. Həbib də buradadır. Məsələ bir yerdə bitsin.

Seyid

* * *

Əzizim Əmi!

Əvvəla salam, təbiidir.

İkiminci bən sizin qardaş oğlu Heydər Qaziyev – Həsənqulunun qardaşı və Hacı Molla Məhəmmədqulu Qaziyev oğluyam – nehrəmli və Sizi könlüm istədi, bu məktubu Sizə yazdım. Və bir də eşitdim ki, Sizi haman idarədən dəyişdiriblər. Onu da eşidib ürəyim sancıldı.

Yenə dedilər qulluğa gedibdir. Və axırncı sözüüm odur ki, əgər Sizdə varsa mənə 3-4 manat borc olaraq pul verin. Mən maaş alıb Sizə verərəm.

Qardaş oğlun Heydər Qaziyev

Naxçıvanlı, Nehrəm kəndi

30/IX-31

İZAHLAR

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai xadim Cəlil Məmməd-quluzadənin (1869–1932) əsərlərinin latın qrafikası ilə nəşrinin dördüncü cildinə böyük demokrat ədibin “Xatiratım” və “Tərcümeyi-halım” memuarları, “Molla Nəsrəddin” və “Şərq qadını” jurnallarında, “Şərqi-Rus” və “Həyat” qəzetlərində, digər mətbuat orqanlarında çap olunmuş məqalələri daxil edilmişdir. Cildə Mirzə Cəlilin əvvəlki nəşrlərində olmayan, ilk dəfə külliyyata düşən 39 məqalə və 61 yeni məktub vardır.

1. XATİRATIM

Cəlil Məmmədquluzadə “Xatiratım” memuarını 1926-cı ildə tamamlamışdır. Əsərin əlyazması Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmaları İnstitutunun fondunda (A-6, Q-3166, saxlama vahidi VI-341) saxlanılır. Əlyazma ərəb əlifbası ilə kontor dəftərindədir. Dəftərin birinci səhifəsində Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən “Мои воспоминания с детства до журнала “Молла Насреддин”” sözləri yazılmışdır.

“Xatiratım” memuarı ilk dəfə 1935-ci ildə tanınmış ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadə tərəfindən aşkar edilmiş və “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (№ 2) haqqında məlumat verilmiş, əsərdən bir parça oxuculara çatdırılmışdır. H.Səmədzadə eyni zamanda “Xatiratım” memuarını Cəlil Məmmədquluzadənin 1936-cı ildə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nin ikinci cildinə daxil etmişdir.

Səh. 3

...*Atamın “Allahü əkbər” səsi* – Cəlil Məmmədquluzadənin atası dindar və maarifçi Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu oğlu nəzərdə tutulur.

Səh. 4

•*Qonşu mollamız Molla Əli* – Cəlil Məmmədquluzadəyə Naxçıvan şəhərindəki mollaxanada dərs demiş **Molla Əli Hüseynzadəyə** işarədir. Əslən Naxçıvan şəhərinin yaxınlığındakı Qaraçuğ kəndindən

olan, Nəcəfül-Əşrəfdə ruhani təhsili almış Molla Əli Hüseynzadə mollaxana məktəbinin birinci pilləsində Mirzə Cəlilə ilkin ibtidai vərdişləri yiyələndirmiş, “əməli-xeyr”, “əməli-saleh” adam olmağı təlqin etmiş, oğurluq və adam öldürməyi qəbih əməl qəbiləsindən saymışdır.

Səh. 5

...*Anam hər gün necə dəfə namaz qıladı* – Ədibin anası Sara Məşədi Baba qızı.

Səh. 7

•“*Zahid ölməkdən qabaq məqsədinə çatmaq dilər*” mısrası ilə başlanan şeir parçası Mirzə Ələkbər Sabirə (1862–1911) məxsusdur.

Səh. 8

...*Namazdan sonra dayım üçün baş verən səadətın mənbəyi budur ki* – Cəlil Məmmədquluzadənin böyük dayısı Hacı Həşim nəzərdə tutulur. Cənubi Azərbaycanda ticarətlə məşğul olan Hacı Həşim dayı “Quran”ı çox mükəmməl öyrənib mənimsəmiş, bacısı oğlanlarına namaz qılıb oruc tutmağı təlqin etmişdir.

Səh. 8

...*Dayımın özünün o günləri yaxşı meyvə ağacları* – Cəlil Məmmədquluzadənin dayısı şair və bağban Əli Babayev yetişdirdiyi tingləri və gül kollarını Naxçıvandan Kəhrizliyə gətirib Həmidə xanıma məxsus bağda əkməmişdir. “Məhbus” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

Səh. 12

•*Xaloğlum Əhməd – Cəlilin Zəhra adlı xalasının böyük oğludur* – Açıq baxışlara malik olmuş xaloğlu Əhməd “binamazlara yavuqluğu” ilə fərqlənmişdir. Kefli İskəndər obrazına bənzər bəzi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Gənc yaşlarında dünyasını dəyişmişdir.

Səh. 12

•*Molla Əli* – Gənc Cəlilə Naxçıvan şəhərindəki mollaxana məktəbində dərs demiş Molla Əli Hüseynzadə.

Səh. 13

...*Rus dərsi oxuyan binamaz Mirzə Ələsgər* – Qori Seminariyasının məzunu Mirzə Ələsgər Şeyxhəsənov nəzərdə tutulur. Cəlil Məmmədquluzadənin xalası Zəhra xanımın qızı Rübabənin əridir. Açıqfikirli maarifçi ziyalı kimi tanınmışdır. “Ölülər” əsərindəki Kefli İskəndərin prototiplərindəndir. Ələsgər – İskəndər adlarında uyğun fonetik səsləşmə də vardır. Cəlil Məmmədquluzadə Mirzə Ələsgər Şeyxhəsənovun familiyasından da “Ölülər” əsərindəki İskəndər obrazının atası Hacı Həsənin adında istifadə etmişdir.

Səh. 33

•*Axund Molla Tağı, Axund Molla Kərim* – XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda dindar mühitin əsas təmsilçiləri.

Səh. 34

•*Müdərris Molla Bağır* – Cəlil Məmmədquluzadəyə dərs demiş ruhani şəxs

Səh. 35

•Mirzə Əbülqasımın “Mürşidil-əvam”, Şeyx Bəhəiddinin “Cəmey-i-Abbas”, Məclisinin “Bist bab”, Seyid Məhəmmədbağır Rəştinin “Sual və cavab” kitabları, habelə bir neçə səhifə aşağıda adı çəkilən “Miftahi-cinan” əsasən dini məzmunlu əsərlərdir. M.F.Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə və Azərbaycanın digər maarifçi yazıçıları bu əsərlərin xalqı mövhumat və fanatizm içində saxlamaq məqsədi güddüyünü göstərmişlər.

Səh. 59

•*Yeznəm Məhəmmədqulu bəyi nəzərə alıram* – Məhəmmədqulu bəy Kəngərli (1864-1905) dövrünün tərəqqipərvər maarifçi ziyalılarından biri olmuş, vəkil və xeyriyyəçi kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə onun bacısı Nazlı xanımla evlənmişdi. Batumda bir qatil erməni tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdür.

Səh. 61

•*Məhəmməd ağa Şahtaxılı (1846-1931)* – görkəmli Azərbaycan maarifçisi, şərqsünas alim və publisist, “Şərqi-Rus” (Tiflis, 1903-1905)

qəzetinin naşiri və baş redaktoru. Almaniyada ali təhsil almış, Fransada, Rusiyada və Türkiyədə çalışmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin professoru olmuşdur.

Səh. 62

...*İndiki ən şöhrətli qələm sahiblərindən birisinin atası Molla Abdulla* – məşhur Azərbaycan yazıçısı Hüseyn Cavidin (1882-1941) atası nəzərdə tutulur. Tanınmış mərsiyəxan olmuşdur.

Səh. 63

•*Radlov Vasili Vasilyeviç (1837-1918)* – məşhur türkoloq, Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki. Türkdilli xalqların tarix, dil, ədəbiyyat və etnoqrafiyasına dair sanballı elmi-tədqiqat əsərlərinin müəllifidir.

Səh. 64

•*Ömər Faiq Nemanzadə (1872-1937)* – “Şərqi-Rus” qəzetinin əməkdaşı, sonralar “Molla Nəsrəddin” jurnalında əməkdaşlıq etmişdir.

•*Səmədəğa Qayıbov* – “Şərqi-Rus” qəzetində və digər mətbuat orqanlarında əməkdaşlıq etmiş maarifçi ziyalı, tanınmış publisist. Qori Seminariyasının məzunu.

Səh. 65

•*Kişmişov, Qaraxanov* – Baş Sensura Komitəsi Qafqaz şöbəsinin məsul nümayəndələri.

Səh. 67

•*Əhmədbəy Ağayev (1868-1939)* – Sarbon Universitetinin məzunu, məşhur publisist və ictimai xadim, “Həyat” və “İrşad” qəzetlərinin redaktoru olmuşdur.

•*Əlibəy Hüseynzadə (1864-1940)* – məşhur şair, tərcüməçi və publisist. “Füyuzat” ədəbi məktəbinin banisi. İstanbul Universitetinin professoru. İxtisasca həkim – dermatoloqdur.

•*Haşimbəy Vəzirov (1868-1916)* – ictimai xadim və publisist. “Təzə həyat”, “Səda”, “Sədayi-vətən” qəzetlərinin, “Məzəli” jurnalının redaktoru idi.

• *Məmmədamin Rəsulzadə (1884-1955)* – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri, tanınmış dövlət xadimi və publisist

• *Doktor Qarabəy Qarabəyov* – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş “İttihad və tərəqqi” partiyasının rəhbəri.

• *Müznib – şair Əliabbas Müznib (1883-1938)* – satirik şair, publisist və tərcüməçi

• *Hacı İbrahim Qasımov (1886-1936)* – nəşir və publisist. Keçən əsrin əvvəllərində “Məlumat”, “Bəsirət” qəzetlərinin, “Kəlniyyət” jurnalının redaktoru olmuşdur.

• *Cəfər Bünyadzadə (1891-1917)* – nəşir və publisist

Səh. 68

...*Naxçıvanlı möhtərəm Məşədi Ələsgər Bağirov* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə və “Qeyrət” mətbəəsinin təşkilinə maddi cəhətdən kömək etmiş tacir Məşədi Ələsgər Bağirov (1868-1943).

Səh. 69

• “*Qeyrət*” mətbəəsi – C. Məmmədquluzadənin 1905-ci ildə Tiflisdə yaratdığı mətbəə-nəşriyyat. “Molla Nəsrəddin” jurnalı bir müddət bu mətbəədə çap olunmuşdur.

Səh. 73

• *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838-1924)* – məşhur Bakı milyonçusu, maarifpərvər xeyriyyəçi.

• “*Həyat*” qəzeti – Bakıda 1905-1906-cı illərdə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə yardımı ilə nəşr olunan qəzet. Redaktorları Əlibəy Hüseynzadə və Əhmədbəy Ağayev.

Səh. 74

• *Məhəmmədbəy Vəkilov* – nəşir və publisist

• *Rəşidbəy İsmayılov (1874-1941)* – “Şərqi-Rus” qəzetinin əməkdaşı, tarixçi və publisist, Azərbaycan tarixinə dair qiymətli əsərlərin müəllifi.

• “*Novruz*” qəzeti – Cəlil Məmmədquluzadə çar hökumətindən “Novruz” adlı qəzetin nəşrinə icazə almış, lakin qəzet nəşr etməkdən imtina edib, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə üstünlük vermişdir.

• *Vorontsov-Daşkov (1837-1916)* – Qafqazın canişini.

Səh. 76

• “*Usta Zeynal*” – Cəlil Məmmədquluzadənin hekayəsi. 1906-cı ildə “Qeyrət” nəşriyyatında kitab kimi nəşr olunmuşdur. Rəssamı Oskar Şmerlinq (1863–1938).

Səh. 77

• “*Qavkaz*” qəzeti – Qafqaz Cənubunun 1846–1917-ci illərdə Tiflisdə çap olunan mətbuat orqanı.

• “*Tiflisski listok*” qəzeti – Zaqafqaziya rusdilli qəzet

Səh. 78

• “*Kukureku*” jurnalı – Rusiyada nəşr edilən mütərəqqi jurnal

Səh. 82

• *Əziz və nadirülvücad Şmerlinq nəqqaşımız* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəssamı Oskar İvanoviç Şmerlinq

Səh. 96

• *Uluxanlıda məktəb müdiri* – Josif Novruzov nəzərdə tutulur. Cəlil Məmmədquluzadə onu ziyalı bir şəxs kimi dəyərləndirmişdir.

Səh. 101

• *Əbüturab Axund oğlu* – din xadimi, Bakının axundu. XX əsrin əvvəllərində “Bizə hansı elmlər lazım” müzakirələrini açmış ziyalı şəxs

Səh. 105

• *Çerivanski* – mürtəce çar məmurlarından biri, “Molla Nəsrəddin”də və digər Azərbaycan qəzetlərində dəfələrlə tənqid olunmuşdur.

Səh. 110

• *Cahangir Həsənov (?–1963)* – Tiflis, Təbriz və Bakıda 50 ildən artıq mürəttiblik etmiş qocaman nəşriyyat xadimi. Sovet dövründə Bakıda 26-lar adına mətbəədə işləmişdir.

Səh. 111

• *İndi haman dostumuz yoxdur, neçə il bundan əqdəm İranda vəfat edibdir* – C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə Qori Seminariyasında

təhsil almış, Naxçıvan şəhər ibtidai məktəbinin məzunu Mirzə Əbülqasım Sultanov (1866–1916) nəzərdə tutulur. “İranda qayda-qanun yoxdur” siyasi-publisist əsərinin, “Ədəbiyyatşünaslıq dəftəri”nin və “Ədəbi nümunələr müntəxabatı”nın müəllifidir. Qəzvin şəhərində vəfat etmişdir.

Səh. 115

• *Abbasqulu Kazımov* – “Molla Nəsrəddin”i Bakıda yayan kitab mağazası sahibi.

2. TƏRCÜMEYİ-HALIM

“Tərcümeyi-halım” memuarı Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən ömrünün son illərində yazılmışdır. Memuar 1869–1903-cü illəri əhatə edir. Yarımçıq qalmışdır.

Səh. 117

• *İran məmləkəti mənim babamın vətənidir* – burada yazıçı öz babası Məşədi Hüseynqulu kişinin Cənubi Azərbaycandan olduğuna işarə edir. C.Məmmədquluzadənin babası Məşədi Hüseynqulu kişi XIX əsrin 40-cı illərində Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən Naxçıvana gəlmiş, burada evlənmişdi. Cəlilin atası Məşədi Məmməd-qulu kişi Naxçıvanda anadan olmuşdur.

...*Yadıma Rus ilə Osmanlı davasını salıram* – XIX əsrin 70-ci illərindəki Rusiya-Türkiyə müharibəsinə işarədir.

Səh. 122

• *Eynəli Sultanov (1866–1935)* – görkəmli Azərbaycan ziyalılarından və C.Məmmədquluzadənin ən yaxın dostlarından, həmyerlilərindən biri. İrəvan progimnaziyasını bitirmişdir. Rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatını yaxşı öyrənmişdir. Naxçıvana qayıtdıqdan sonra ata-baba torpaqlarını yoxsul kəndlilərə paylayıb, məktəbdə dərs demiş, xeyriyyə cəmiyyəti təşkil etmiş, teatr tamaşalarının əsas təşkilatçısı və iştirakçılarından biri olmuşdur.

“Tatarka” pyesini, habelə “Çalma”, “Xan, nə xan”, “Cənub gecələri”, “Çar zabiti”, “Qurd balası”, “Seyidlər” kimi realist hekayələrinin müəllifidir. “Kavkaz”, “Zaqafqazye”, “Dan ulduzu”, “Qılgılcım”, “Yeni fikir” kimi qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq etmişdir. “Qafqaz

kommunası” qəzetinin redaktoru olmuşdur. “Molla Nəsrəddin”də “Nəştər” imzası ilə iştirak etmişdir. Tolstoy, Çexov, Qorki və Mayakovskidən tərcümələri vardır.

MƏQALƏLƏR

3. **İrəvan müxbirimizdən.** “Kaspi” qəzeti, Bakı, 7 mart 1902, №53.

Məqaləni ilk dəfə 1953-cü ildə Əziz Şərif aşkara çıxarıb çap etdirmişdir. C.Məmmədquluzadə dostu Qurbanəli Şərifova 22 mart 1902-ci il tarixli məktubunda bu məqaləsi haqqında yazır: “Mən Dəlmə bağlarının əhvalatını, – necə ki, sənə bir vaxt oxumuşam, – “Kaspi”nin 53-cü nömrəsində çap etmişəm”.

4. **İrəvandan (xəbər).** “Kaspi” qəzeti, Bakı 28 mart 1902, № 82.

Məqalə ilk dəfə 1953-cü ildə Əziz Şərif tərəfindən üzə çıxarılmışdır.

5. **Getdi cahandan həzrəti Sidqi** – “Şərqi-Rus” qəzeti, Tiflis, 30 yanvar 1904, №11.

•Məqalə C.Məmmədquluzadənin ən yaxın məsləkdaşlarından Məhəmməd Tağı Sidqi Səfərovun vəfatı münasibətilə yazılmışdır.

•*M.T.Sidqi (1854-1903)* – məşhur Azərbaycan maarifpərvərlərindəndir. Ordubadda “Əxtər” (1892), Naxçıvanda “Məktəbi-tərbiyə” (1894) adlı yeni üsullu məktəblər açmışdır. 26 may 1899-cu ildə A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə “Tərbiyə” məktəbində məruzə etmişdir. Həmin məruzə 1914-cü ildə oğlu Məmmədəli Səfərov (1888-1956) tərəfindən Bakıda xüsusi kitabça kimi çapdan buraxılmışdır.

Sidqi eyni zamanda şair və publisist olmuş, “Heykəli-insanə bir nəzər”, “Kəblə Nəsir” və başqa bədii əsərlərini yazmışdır. Misir və Hindistanda çıxan farsca qəzetlərin Azərbaycanda yayılmasına çalışmışdır. XIX əsrin axırlarında özü də qəzet çıxarmaq istəmiş, lakin arzusuna çata bilməmişdir. İsmayıl bəy Qaspralının nəşr etdirdiyi “Tərcüman” qəzetinin Naxçıvan üzrə təmsilçisi olmuşdur.

•Məqalənin epigrafi M.Sidqinin tələbəsi, görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin öz müəlliminin vəfatı münasibətilə Urmiyadan yazıb “Şərqi-Rus”a göndərdiyi şeirdən alınmışdır.

6. **Ədəbiyyat.** “Şərqi-Rus” qəzeti, 4 fevral 1904, № 13

7. **4 iyun, Tiflis.** “Şərqi-Rus” qəzeti, 4 iyun 1904, № 65. *Külliyyatda ilk dəfə*

8. **Diqqət etməli.** Tiflis “Şərqi-Rus” qəzeti. 18 iyun, 1904, № 77

9. **Naxçıvanda bir səyahət.** Tiflis, “Şərqi-Rus” qəzeti, 27 iyun, 13 iyul 1904, № 86, 110

• *Müştəri* – Cəlil Məmmədquluzadənin ilk gizli imzalarından biri.

• Məqaləni İsa Həbibbəyli ilk dəfə “Şərq qapısı” (1 may 2004, № 51) və “Ədəbiyyat” qəzetində (7 may 2004, № 18) çap etdirmişdir.
Külliyyatda ilk dəfə

10. **Yeni ibtidai məktəbdə Azərbaycan dili.** “Tiflisski listok” qəzeti, 5 avqust 1905, № 159

11. **Faydalı təşəbbüs.** “Tiflisski listok” qəzeti, 17 avqust 1905, № 170.

12. **Bəs Aspisova xanımın müsəlman qızları üçün məktəbi necə oldu?** “Vozrojdeniye” qəzeti, 5 (18) oktyabr 1905, № 3

13. **“Həblül-mətin” qəzeti Haaqa konfransının nəticələri haqqında.** “Vozrojdeniye” qəzeti, 13 (26) oktyabr 1905, № 9.

• *“Həblül-mətin” qəzeti* – Hindistanın Kəlküttə şəhərində fars dilində nəşr olunan qəzet. Bakıda Nəriman Nərimanov, Naxçıvanda Məhəmməd Tağı Sidqi və Qurbanəli Şərifzadə “Həblül-mətin” qəzetinin təmsilçiləri olmuşlar.

14. **Tiflis müsəlmanlarının hüriyyət naminə şənlikləri.** “Həyat” qəzeti, 6 noyabr 1905, № 96

• “Həyat” qəzetinin 27 oktyabr 1905-ci il tarixli 88-ci nömrəsində Rusiya teleqraf agentliyinin yaydığı bir xəbərdə guya Tiflisdə tətillik etmiş fəhlələrlə müsəlman dükancıları arasında toqquşma baş verdiyi yazılmışdı. “Həyat”ın 6 noyabr 1905-ci il tarixli 96-cı nömrəsində Cəlil Məmmədquluzadə həmin xəbərin yalan olduğunu göstərən və Tiflisdə müsəlmanların da iştirak etdikləri yürüş və beynəlmiləl mitinq haqqında ətraflı məlumat verən “Tiflis müsəlmanlarının hüriyyət naminə şənlikləri” sərlövhəli məqaləsini çap etdirmişdir.

15. **Müsəlman teatri.** “Şərqi-Rus” qəzeti, 28 noyabr 1904, № 234.
Külliyyatda ilk dəfə

16. **Binəsiblər.** “Kavkazski raboçi listok” qəzeti, 24 noyabr 1905, № 3.

• Məmmədəmin Rəsulzadə “Binəsiblər” məqaləsini rus dilinə çevirmiş və “Həyat” qəzetində (29 noyabr 1905, № 109) çap etdirmişdir.

17. **Xeyir-dua.** “Kavkazski raboçi listok” qəzeti, 9 dekabr 1905, № 13. “Binəsiblər” və “Xeyir-dua” məqalələrini ilk dəfə professor Əziz Şərif aşkara çıxarıb çap etdirmişdir.

18. **Əsarətdə.** “Oqni” jurnalı, 1907, №3

•Məqaləni ilk dəfə filologiya elmləri namizədi Arif Əliyev tapıb “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində (30 aprel 1966-cı il) çap etdirərək oxuculara çatdırmışdır.

“Əsarətdə” məqaləsi “Binəsiblər” və “Xeyir-dua” məqalələrinin davamı hesab olunur.

Külliyyatda ilk dəfə

19. **İdarəməzin əhvalatından bir neçə söz.** “Molla Nəsrəddin”, 5 may 1906, № 5.

Külliyyatda ilk dəfə

20. **“Qeyrət” mətbəəsi.** Bax: Cəlil Məmmədquluzadə “Poçt qutusu” (müqəddimə). Tiflis, 1905. İlk dəfə İ.Həbibbəylinin “C.Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” kitabının “Əlavələr” bölməsində (səh. 516–517) çap olunmuşdur.

Külliyyatda ilk dəfə

21. **Məmmədqulubəy Kəngərlinin tərcümeyi-halı.** “Həyat” qəzeti, 22 sentyabr 1905, № 11.

•Məqalədə məşhur maarifçi və xeyriyyəçi Məmmədqulubəy Kəngərlinin (1854–1905) tərcümeyi-halından və ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsindən bəhs edilir.

Məqalə ilk dəfə İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” (Bakı, 1997, səh. 511–515) monoqrafiyasının “Əlavələr” bölməsində çap olunmuşdur.

Külliyyatda ilk dəfə

22. **Oxucularımıza.** “Molla Nəsrəddin”, 28 aprel 1907, № 17.

23. **Türkiyə məşrutəsinin keçmişindən.** “Zaqafqazyə” qəzeti, 13 iyul 1907, № 137

24. **Hicab məsələsi və cavabımız.** “Molla Nəsrəddin”, 25 iyun 1907, № 23.

Külliyyatda ilk dəfə

25. **Təşəkkür.** “Molla Nəsrəddin”, 1 iyul 1907, № 24.

Külliyyatda ilk dəfə

26. **Cümə günləri.** “Molla Nəsrəddin”, 29 iyul 1907, № 28

Külliyyatda ilk dəfə

27. **Müsəlman ürəfa və danişmənlərinə.** “Molla Nəsrəddin”, 26 avqust 1907, № 32.

Külliyyatda ilk dəfə

28. **Müsəlmanların millət duması.** “Molla Nəsrəddin”, 2-9 sentyabr 1907, № 33-34.

Külliyyatda ilk dəfə

29. **Yoldaş.** “Molla Nəsrəddin”, 17 sentyabr 1907, № 35.

Məqalədə Məmmədəmin Rəsulzadə (1884-1955) ilə əlaqədar məsələdən bəhs olunur.

Külliyyatda ilk dəfə

30. **“İrşad” çıxır.** “Molla Nəsrəddin”, 18 noyabr 1907, № 43

Külliyyatda ilk dəfə

31. **İdarədən.** “Molla Nəsrəddin”, 23 dekabr 1907, № 48

•“Molla Nəsrəddin” jurnalının 10 sentyabr 1907-ci il tarixli 34-cü nömrəsində “Fəqir” imzası ilə Hacağa Fəqir Ordubadinin (M.S. Ordubadinin atası) “Fəti” sərlövhəli bir satirik şeri çap olunmuşdur. “Fəti” mənzuməsində yoxsul bir kürdün öz arvadının toxuduğu çulu bazarda satıb oğul-uşağına pal-paltar, çörək almaq əvəzinə hədiyyə təmənnası ilə aparıb qubernatora verməsindən bəhs olunur. Qubernator isə onu ancaq “malades!” – deyib yola salır.

Mənzumənin əvvəlində bu əhvalatın “keçən il” baş verdiyi göstərilədiyinə və hekayətin nə zaman yazıldığı qeyd edilmədiyinə görə İrəvan qubernatoru Tizenqauzen orada deyilən sözləri özünə götürmüş və C.Məmmədquluzadəni məhkəməyə vermişdir. “Molla Nəsrəddin” redaktoru jurnalda həmin mənzumə haqqında izahat yazıb, əhvalatın Tizenqauzenə dəxli olmadığını göstərmişdir.

32. **Qırmızı.** “Molla Nəsrəddin”, 20 yanvar 1908, № 3

Külliyyatda ilk dəfə

33. **“Tərcüman”.** “Molla Nəsrəddin”, 27 yanvar 1908, № 4

Külliyyatda ilk dəfə

34. **Mozalan bəyin səyahətnaməsi.** “Molla Nəsrəddin”, 9 mart 1908, № 10

•Məqalədə “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” adlı silsilə publisist yazının oxuculara çatdırılacağından və həmin əsərin yaranma səbəblərindən bəhs olunur.

Külliyyatda ilk dəfə

35. **Milli bayram.** (“Tərcüman”-25). “Molla Nəsrəddin”, 20 aprel 1908, № 16.

Külliyyatda ilk dəfə

36. **Təzə kitab.** “Molla Nəsrəddin”, 16 iyun 1908, № 24

Külliyyatda ilk dəfə

37. **İzaleyi-nəcasət.** “Molla Nəsrəddin”, 23 iyun 1908, № 25

38. **Abunə dəftərimiz açıldı.** “Molla Nəsrəddin”, 7 dekabr 1908, № 49.

Külliyyatda ilk dəfə

39. **Ədəbiyyat maraqlarına müjdə.** “Molla Nəsrəddin”, 14 dekabr 1908, № 50.

Külliyyatda ilk dəfə

40. **Ayineyi-millət.** “Molla Nəsrəddin”, 21 dekabr 1908, № 51

Külliyyatda ilk dəfə

41. **Leyli xanım Şahtaxtılı.** “Molla Nəsrəddin”, 28 dekabr 1908, № 51

•Məqalədə C.Məmmədquluzadənin yaxın dostu İsa Sultan Şahtaxtinskinin (1853-1894) qızı, Avropada təhsil aldığı zaman vəfat etmiş Leyli xanım Şahtaxtıdan söz açılır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Leyli xanım Şahtaxtılının şəklini də oxuculara çatdırmışdır.

Külliyyatda ilk dəfə

42. **Köhnə il.** “Molla Nəsrəddin”, 28 dekabr 1908, № 52

Külliyyatda ilk dəfə

43. **Zəng.** “Molla Nəsrəddin”, 4 yanvar 1909, № 1

Külliyyatda ilk dəfə

44. **Molla Nəsrəddin.** “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 11 yanvar 1909, № 2

Külliyyatda ilk dəfə

45. **Qənimət.** “Molla Nəsrəddin”, 18 yanvar 1909, № 6

Külliyyatda ilk dəfə

46. **Mətbuat.** “Molla Nəsrəddin”, 18 fevral 1909, № 6

Külliyyatda ilk dəfə

47. **Zəncir.** “Molla Nəsrəddin”, 22 fevral 1909, № 8

48. **Qoqol.** “Molla Nəsrəddin”, 5 aprel 1909, № 14

49. **Oxucularımıza.** “Molla Nəsrəddin”, 23 aprel 1911, № 15

•Məqalədə Şamaxıda ömrünün son aylarını yaşayan xəstə M.Ə.Sabirin (1862-1911) müalicəsi üçün yardım məqsədilə ianə toplanmasının zəruriliyi xəbər verilir.

•*Hacı Əbdürrəhim Səmədov* – şamaxılı tacir. M. Ə. Sabirin şerlərini ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalına o çatdırmış, şairə həmişə diqqət göstərmişdir.

•*Abbas Səhhət (1874-1920)* – M. Ə. Sabirin məslək dostu, romantik şair, tərcüməçi, həkim.

50. **Heç bilirikmi?** “Molla Nəsrəddin”, 4 dekabr 1911, № 43

•“Heç bilirikmi?” məqaləsi görkəmli Azərbaycan yazıçısı, ictimai xadim M.F.Axundovun (1812-1878) anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə yazılmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə Tiflisdə bu yubiley tədbirinin əsas təşkilatçılarından biri idi. XX əsrin əvvəllərində elmi ədəbiyyatda M.F.Axundovun 1911-ci ildə anadan olduğu qəbul edilmişdi.

•*Köçərli Mirzə Fətəlinin yüzillik yadigarı naminə bir kitab yazıb* – F. Köçərlinin M.F.Axundovun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə yazdığı və 1911-ci ildə Tiflisdə “Kultura” nəşriyyatında çap etdiyi “Mirzə Fətəli Axundov” adlı kitab nəzərdə tutulur. Kitabın titullu səhifəsində aşağıdakı qeydlər vardır: “Mirzə Fətəli Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən 100 il mirur etmək münasibəti ilə yazılmış risaleyi-yadigarandır”.

Firudinbəy Köçərli 1911-ci ildə Tiflisdəki yubiley gecəsində bu kitab əsasında hazırladığı mətn ilə məruzə etmişdir.

•*Haqverdiyev habelə* – Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin “Xəyalət” pyesi nəzərdə tutulur.

•*Şərəbanı xanım, Şərəfnisə xanım* – “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasındakı qadın surətləri.

•*Göyərçin* – XX əsrin əvvəllərində yaşamış ilk qadın aktyoru.

•*Raci* – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış mərsiyəxançı şair

•*Firdovsi* – XI əsrin məşhur fars-tacik şairi, “Şahnamə” dastanının müəllifi Əbülqasım Firdovsi.

•Farsca şeirin tərcüməsi: elmlər nazirinin adına öz ətrilə ürəkəçən bir namə yazıb, yeni əlifbanı ona göstərdim. Cənnətdə təzə bir qapı açdım. Bilmirəm, olsun ki, onun hümməti çatmır. Bilmirəm, olsun ki, gecə-gündüz keflidir. Bu vəzir mənə cavab vermədi, arzumu yerinə

yetirməkdə mənə əl tutmadı. Başqa bir vəzir isə ağzına gələni demiş, bu məsələdə öz rəyini izhar etmişdir ki, İran xalqı böyükdən kiçiyə, atəşpərəstlikdən gəbrə, farsdan türkə qədər hamımız zirək və mərifət sahibiyik. Zəkanın çoxluğundan fikrimiz zəngindir. Xəttin çətinliyindən qorxum yoxdur. Rəhnuma kora lazımdır ki, onu çala-çuxurdan qorusun. Biz heç kəsdən yeni xətt almarıq. Bizim öz xəttimiz, öz zehnimiz özümüzə kifayət edər.

51. **Milli bayram.** “Molla Nəsrəddin”, 11 dekabr 1911, № 44

•Məqalə M.F.Axundovun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə qələmə alınmışdır.

52. **Jurnalmıza abunə yazılmaq şərtləri.** “Molla Nəsrəddin”, 16 fevral 1917, № 2

53. **Cümhuriyyət.** Əlyazma-konspekt

•İlk dəfə C.Məmmədquluzadənin “Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar” kitabına (1964) daxil edilmişdir. Kitabın tərtibçisi Ə.Mirəhmədov, redaktorları A.Zamanov və S.Əmirovdur. “Cümhuriyyət” məqaləsi ədibin üçcildlik (1967) və altıcildlik (1985) nəşrlərində də yer almışdır.

•Bu məqalə Cəlil Məmmədquluzadənin 1917-ci ilin yazında Tiflis Müsəlman Milli Komitəsi üzvləri qarşısında oxuduğu məruzənin mətnindən ibarətdir. Böyük demokrat ədib “Cümhuriyyət” məqaləsi ilə qəti şəkildə respublika tərəfdarı olduğunu bildirir.

•Konspektde müəllifin respublika üsuli-idarəsi və demokratik dövlət quruluşu haqqındakı görüşləri öz əksini tapmışdır.

•Məqalə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmaları İnstitutunun fondundakı C.Məmmədquluzadəyə məxsus arxivdə saxlanılan avtoqraf əsasında çap olunur: (Bax. Arxiv-6, saxlama vahidi 308 (3598))

54. **Vətəndaşlar.** “Molla Nəsrəddin”, 23 mart 1917, № 7

•Məqalə Rusiyada fevral inqilabının qələbəsi münasibətilə çap olunmuşdur.

•*Məbusumuz Cəfərov* – Rusiya Dövlət Dumasının deputatı Məmməd Yüsf Cəfərov (1885–1938) nəzərdə tutulur. O, çar Rusiyası dövründə Zaqafqaziya Komissarlığında sənaye və ticarət naziri, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətində isə sənaye və ticarət naziri, xarici işlər naziri, Azərbaycan parlamenti sədrinin müavini vəzifəsini daşımışdır.

• *M.Y. Cəfərov* – Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın pambıqçılıq və şərəbçilik trestlərində hüquq məsləhətçisi vəzifəsində işləmişdir.

55. **İdarədən.** “Molla Nəsrəddin”, 20 aprel 1917, № 10

56. **İdarədən bir neçə söz.** “Molla Nəsrəddin”, 12 may 1917, № 12

• Məqalə jurnalın həmin nömrəsində “Səfeh şamaxılı” (Əliməmməd Mustafayev – *Ə.M.*) imzası ilə çap olunmuş “Muştuluq” felyetonunun altında verilmişdir. Bu felyetonda avam müsəlmanların və firıldaqçı üləmanın quraqlıq zamanı yağış yağması üçün əl atdıqları mənasız tədbirlər lağa qoyulur.

• Farsca mətnin tərcüməsi: Din qardaşlarından biri dedi ki, yağış üçün və yağış duası etmək məqsədilə neçə dəfə məscidə getdim, duam qəbul olunmadı. Yadıma nifaq məsələsi ilə əlaqədar olaraq Musa əleyhissəlamın dövründə yağış yağmaması və Allahın elçisinin yağış istəmək duası əhvalatı düşdü. O cənabın, – səlləllahi əleyhi və alihinin–duasının qəbul olunmamasının səbəbi bir nəfər nəmmam və xəbərçi olmuşdur ki, həmin hekayə budur: Həzrəti Musa – səlləllahi əleyhi və alihi – dövründə bir il yağış yağmır. İsrail camaatı gəlib ərz edirlər: Həzrəti Musa əshabı ilə oruc tutdu, namaz qıldı, istisqa etdi və istisqa duası oxudu, yağış yağmadı. Allahın dərgahına istisqa etdi ki, ilahi, məni öz kəlimin adlandırmısan, üzümü dərgahına tutmuşam, məni məyus etmə. Xitab gəldi ki, ey Musa, sizin aranızda bir nəfər münafiq və nəmmam vardır. Onu aranızdan xaric etməyincə duanız qəbula keçməyəcək. Bəs biz biçarələr, istəyirik ki, bu qədər nəfərmanlar, bu qədər nifaqçılar və xəbərçilərlə duamız qəbul olunsun. Məgər bu, Allahın əmrindən çıxmağımıza və nifaqın çoxluğuna dəlalət etmir?

57. **İdarədən.** “Molla Nəsrəddin”, 27 noyabr 1917, № 24

• “İdarədən” sərlövhəsi ilə verilən qeyd “Molla Nəsrəddin”in həmin nömrəsində (1917, № 24) “İdarəyə məktub” sərlövhəsi ilə çap olunmuş yazıya cavabdır. Aşağıda “İdarəyə məktub”u veririk:

“Molla Nəsrəddin” müdiri cənablarına.

Əfəndim həzrətləri!

Jurnalın iyirmi birinci nömrəsində bir şəkil çəkib, İrənin çox mühüm və böyük, on ildən bəri tamam xarici və daxili düşmənlərin müqabilində izhari-vücut, qorxmiyə və yorulmiyə, İrənin istiqlal,

azadlıq və tərəqqi yolunda hər dürlü fədakarlıq edən bir firqənin beli belə 15 min camaata baliq olan, Təbriz, Urmu, Marağa, Ərdəbil, Savəciləğ, Xoy, Bakı, Mərənd, Səlmas, Ərvənq, İnzab, Qaradağ, Sulduz, Nəmin, Astara və sair cüzi yerlərin demokratları tərəfindən nümayəndə gəlib intixab eləyən bir komitə ki, əgər sizə şəkil çəkdirənlər utanmayıb iki ildən bəri münəzzeh, müqəddəs və pak gedən növi və milli işlərə qərəzi-şəxsi qatmıyıban bir jurnalın səhifəsini ləkədar və murdar edən binamuslar qoysalar, tamam dünya görər ki, həmin komitəyi-əyaləti çox az müddətdə, – necə ki lazımdır, – Azərbaycanı idarə edib, doğrudan-dogruya indiyədəkin görünməyən azadlıq və rahatlıq və tərəqqi və səadətə çıxarar. Və bisavad, kor, avam, öz ölkəsini dünyanın hamısı bilən bir yazıq camaatı mədreseyi-maarif, qiraətxana sayəsində hüquqi-bəşəriyyə və milliyyəsinə yetirir.

Əfəndim! Bəndə 12 ildən bəri bədbəxt olub, azadlıq yolunda çalışmağın zəhmətini anlamamışam. Tamam daraiyyət, pul – ki, sizə şəkil çəkdirən nainsafların hər şeyidi, – nəzərə almayıb İranın azadlıq, hürriyyət və tərəqqi meydanına qədəm qoymuşam; mən istəmirəm ki, öz şərhimə yazam, vəkilnizdən xəbər ala bilərsən.

Heç güman olunmazdı ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı İranın bundan sonra sahibi və hakimi olan bir camaatın mərkəzi-alisinin o qədər iftixar ilə şəklini çəksin. Əgər bir adama rəcə olsaydı, yenə eybi o qədər olmazdı. Lazımdır ki, cənabınız qabaqdakı nömrədə o adamın adını aşkar eləyəsiz, ya mühakimə olunsun.

58. **Arvad məsələsi.** Avtoqraf-əlyazma. Tiflis, 9 iyul 1918

•*Manu qanunları* – bərəhmənizm ehkamları nöqtəyi-nəzərindən tərtib olunmuş qədim hind qanunları.

Manu qanunlarında ailə və məişət məsələlərindən, qadının hüquq və vəzifələrindən də danışılır.

•*Aristotel (b.e.ə. 384-322)* – dahi yunan filosofu.

Xaçpərəstlərin Pavel xəlifəsi... – xristian dinini zorla təbliğ və qəbul etdirmək üçün hər cür vəhşi tədbirlərə əl atan “müqəddəs” Pavel nəzərdə tutulur.

•*Müqəddəs Avqustin (354-430)* – Kipponda (Şimali Afrika) doğulmuş ilk xristian teoloqlarından biri olmuş, mövhumatı təbliğ etmiş, orta əsr ideologiyasına güclü təsir göstərmişdir.

•*Şopenhauer Artur (1788-1860)* – alman idealist filosofu. Əsas əsəri “Dünya – iradə və təsəvvür kimi”dir.

• *Veyninqert* – XIX əsr ingilis filosoflarından biri.

• *Strinberq Yuxan Avqust (1849-1912)* – məşhur İsveç realist yazıçısı və jurnalisti. Satirik əsərlər müəllifi.

59. **Xəbərdarlıq.** “Molla Nəsrəddin”, Təbriz, 1921, № 3

60. **Poçtxanamız.** “Molla Nəsrəddin”, Təbriz, 31 mart 1921, № 4

61. **Müştərilərimizə.** “Molla Nəsrəddin”, Təbriz, 31 mart 1921, № 4

62. **Müştərilərə.** “Molla Nəsrəddin”, Təbriz, 23 aprel 1921, № 6

63. **Bir neçə söz.** “Molla Nəsrəddin”, Təbriz, 15 may 1921, № 8

64. **“Molla Nəsrəddin” jurnalının Cənubi Azərbaycan üzrə abunə dəftərləri**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmaları İnstitutunun fondu, Arxiv-6, qovluq 354.

• “Abunə dəftəri” 1921-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən tərtib edilmiş, bundan əvvəl İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və muasirləri” kitabının (B., 1997) “Əlavələr” bölməsində çap olunmuşdur.

Külliyyatda ilk dəfə

65. **Təbrik.** “Yeni yol” qəzeti, Bakı, 21 sentyabr 1922, № 1

• Latın əlifbası ilə nəşrə başlayan “Yeni yol” qəzetinin birinci nömrəsinin çapdan çıxması münasibətilə yazılmış baş məqalədir.

66. **Yeni əlifba nə istəyir.** “Yeni yol” qəzeti, 28 sentyabr 1922, № 2.

Külliyyatda ilk dəfə

67. **Yeni əlifba komitəsinin görmüş və görəcəyi işlər.** “Yeni yol” qəzeti, 7 oktyabr 1922, № 3

Külliyyatda ilk dəfə

• Məqalə Naxçıvan Dövlət Universitetinin əməkdaşı Mehriban Sultanova tərəfindən təqdim edilmişdir.

68. **Yaxşı işin tarixi.** “Yeni yol” qəzeti, 14 oktyabr 1922, № 4

69. **Komitə işləri barəsində.** “Yeni yol” qəzeti, 28 oktyabr 1922, № 6

70. **Əkinçilik aləmindən.** “Yeni yol” qəzeti, 11 noyabr 1922 № 8

71. **Heykəl açılışı.** “Yeni yol” qəzeti, 25 noyabr 1929, № 10

• Məqalə C. Məmmədquluzadənin Bakıda M. Ə. Sabirə ucaldılmış heykəlin açılışı mərasiminə dəvət olunmamasına etiraz kimi yazılmışdır.

72. **Bir növ yazıçı.** “Molla Nəsrəddin”, 7 dekabr 1922, № 5

73. **Nöqtələr.** “Yeni yol”, 27 yanvar 1923, № 4

•*Mirzə Mehdi xanın tərəssülü* – Nadir şah Əfşarın vəziri olmuş “Tarixi-Nadir” əsərinin müəllifi, tarixçi-alim Mirzə Mehdi xan tərəfindən icad edilmiş xətt növü.

74. **Maarif.** “Yeni yol” qəzeti, 3 mart 1923, № 8

75. **Poçt xərci.** “Molla Nəsrəddin”, 10 mart 1923, № 16

76. **İdarədən.** “Molla Nəsrəddin”, 10 mart 1923, № 16

Bu yazı “Molla Nəsrəddin”in 1923-cü ildə çıxan 16-cı nömrəsində “Əkin ustadları” adı ilə imzasız çap olunmuş materialla əlaqədardır. Aşağıda “**Əkin ustadları**” adlı yazını eynilə veririk:

“Zəyəm kəndində hökumət tərəfindən qurulmuş olan əkinçilik idarəsinin bir qeyrətli müdiri var ki, familiyası Kuryatındır.

Bu günlərdə “Bakı fəhləsi” qəzeti yazmışdı ki, Zəyəmdə həmin əkin müdiri cənabları gecə kefli olur, gündüz kefli olur. İdarənin həyətində on yeddi dənə böyük əkin maşınları qarın və yağışın altında paslanmaqdadır. O ki qaldı rəiyyət, bunlar da bəzi vaxt, doğrudur, mollaların sözündən çıxıb hərdən bir istəyirlər gəlib bu maşınlardan alıb aparıb işlətsinlər, amma gəlib görürlər ki, müdir Kuryatin cənabları rəfiqlərinin biri ilə çaxır içir və ayaq üstə durub məst bir halda rəfiqə bu məzmununda nitq söyləyir;

– Hər bir əkinin əsası maşınbazlıqdır. Əgər maşın olmasa, əgər texnika olmasa, əgər toxumu yerə səpən, biçən, döyən, sovuran maşınlar olmasa, bizim əkinçi rəiyyətimiz min il də bundan sonra geridə qalaçaqlar.

Gah belə də olur ki, mollaların nəsihətindən çıxan bip para nadinc kəndlilər gəlib müdir cənablarından təqaza edirlər ki, bu maşınların heç olmasa birini versin, aparsınlar imtahan eləsinlər.

Və hər dəfə həmin müdir cənabları Kuryatin məst bir halda cavab verir:

– Sabah gələrsiz, indi mənim macalım yoxdur və maşınlar da haman yerdə qarın və yağışın altında paslanmaqdadır”.

77. **Ovuc yazısı.** “Yeni yol”, 8 iyul 1923, № 11

78. **İki cür rəvayət.** “Yeni yol”, 19 iyul 1923, № 19

79. **Məhərrəmül-həram.** “Kommunist” qəzeti, 3 avqust 1923, № 174

80. **Bəyan.** “Molla Nəsrəddin”, 17 noyabr 1923, № 37

81. **Heyif olsun.** “Yeni yol” qəzeti, 25 noyabr 1923, № 36
●Məqalə indiyə qədər C.Məmmədquluzadənin felyetonlarından biri kimi külliyyatlara daxil edilmişdir.

“Heyif olsun” ilk dəfə bu külliyyatda məqalə kimi təqdim olunur.

82. **Dərs kitablarımız.** “Molla Nəsrəddin”, 15 dekabr 1923, № 40
Mahmud əmi – Üçüncü il dərsliyinin müəllifi, məşhur pedaqoq Mahmudbəy Mahmudbəyov (1863–1923).

Külliyyatda ilk dəfə

83. **Behişt əlifbası.** “Kommunist” qəzeti, 30 dekabr 1923, № 296

84. **Bədbəxtçilik.** “Molla Nəsrəddin”, 1 yanvar 1924, № 1

●*Ağayi-Məclisi-İran* – ruhani Məhəmmədbağır Məclisi nəzərdə tutulur. O, “Əlhəqqül-yəqin”, “Bəhrül-ənvər” kitablarının müəllifidir.

●*Qarayev* – Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurucularından Əliheydər Qarayev (1896–1938).

85. **İki xilafət.** “Yeni yol” qəzeti, 11 mart 1924, № 6

Külliyyatda ilk dəfə

86. **Əliqulu Nəcəfov.** “Kommunist” qəzeti, 14 mart 1924, № 60

Əliqulu Qəmküsar (1880–1919) – görkəmli molla-nəsrəddinçi şair və publisist, 1913–cü ildən “Molla Nəsrəddin” jurnalının ikinci redaktoru olmuşdur.

87. **Şeir nəşəsi.** “Molla Nəsrəddin”, 6 aprel 1924, № 5

●*B.Mürşüd – Balaqədəş Səttar oğlu Mürşüd (1911–1943)* – şair və dramaturq

88. **Köhnə dərdim.** “Şərq qadını” jurnalı, oktyabr 1924, № 10

89. **Füzuli.** “Molla Nəsrəddin”, 23 may 1925–ci il, № 21

●Məqalə Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 400 illiyi münasibətilə yazılmışdır.

●Məqaləni İsa Həbibbəyli ilk dəfə “Ədəbiyyat” qəzetində (14 may 2004, № 19 (3405) oxuculara çatdırmışdır.

Külliyyatda ilk dəfə

90. **Bir az da özümüzdən.** “Molla Nəsrəddin”, fevral 1926, № 7

●“Yeni fikir” – keçən əsrin 20-ci illərində Tiflisdə Azərbaycan dilində çap olunmuş qəzet. Redaktoru Rzaqulu Nəcəfov.

●*Əziz Şərif (1895–1988)* – görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası. Uzun müddət Moskvada yaşayıb işləmiş, Moskva Dövlət Universitetinin kafedra müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

•*Ələkbər Qərib* – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış sentimental Azərbaycan yazıçısı, “Könlümün sultanı” romanının müəllifi.

Külliyyatda ilk dəfə

91. **“X” hərfi.** “Molla Nəsrəddin”, mart 1926, № 9

Külliyyatda ilk dəfə

92. **Ərəb əlifbası.** “Molla Nəsrəddin”, mart 1926, № 11

Külliyyatda ilk dəfə

93. **Bibliografiya. (Ziya Paşa və Derjavın).** “Molla Nəsrəddin”, 10 aprel 1926, № 15

Державин (1743–1816) – romantik rus şairi

94. **“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ən yavuuq əməkdaşlarından.** “Molla Nəsrəddin”, 22 yanvar 1927, № 4

•Məqalə Ə.Haqqverdiyevin ədəbi fəaliyyətinin 35 illiyi münasibətilə yazılmışdır.

•*Əbdürrəhimbəy Haqqverdiyev (1870–1933)* – görkəmli molla-nəsrəddinçi yazıçı və publisist

Külliyyatda ilk dəfə.

95. **Müdafiə həftəsi.** “Molla Nəsrəddin”, 14 iyul 1927, № 29

96. **Məşədi Sicimqulu “Kefsiz”** – Bax: Əli Nəzmi. Sijimqulunamə (müqəddimə) Bakı, Azərnəşr, 1927

•Məşədi Sicimqulu Kefsiz – görkəmli molla-nəsrəddinçi şair və publisist Əli Nəzmi (1878–1946). Şair əsərlərini çox vaxt “Məşədi Sicimqulu”, yaxud “Kefsiz” imzaları ilə çap etdirmişdir. Məqalə Əli Nəzminin “Sicimqulunamə” (Bakı, 1927) adlı kitabında müqəddimə şəklində verilmişdir.

•*Necə oldu “Molla Nəsrəddin”in “Lisan bəlası”nın şairi?* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsində çap olunmuş “Lisan bəlası” adlı satirik şeir nəzərdə tutulur. “Molla Nəsrəddin” nəşrə başlayarkən onun ətrafında jurnalın ideya istiqamətinə və üslubuna uyğun satirik şeir yazan heç bir şair olmadığından C.Məmmədquluzadə özü “Lisan bəlası”nı yazıb çap etmişdir.

•*Mirzə Məhəmməd Axundov (1875–1923)* – XX əsrin əvvəllərində yaşamış maarifçi ziyalı və ədəbiyyatçı, Nizami Gəncəvi haqqında kitabçanın, bir sıra dram əsərlərinin və tərbiyəvi şeirlərin müəllifidir.

... *Sabirin “Açmış niqabi-hüsnün...”* satirası görkəmli türk şairi Rəcaizadə Mahmud Əkrəmin (1874–1914) şeirinə nəzirə olaraq yazılmışdır.

97. **İdarədən.** “Molla Nəsrəddin”, 13 yanvar 1928, № 2

98. **Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi.** “Şərq qadını” jurnalı, mart 1928, № 3

• *Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878)* – Azərbaycan dramaturgiyasının və realist nəsrinin banisi. Filosof və tənqidçi.

Səh. 318

• *Viran şudən mülki-Süleyman əz zən* – Süleyman (padşahın) mülkü qadın ucbatından viran olmuşdur.

Səh. 320

... *Ədibimiz Əbdürrəhim bəy* – görkəmli Azərbaycan yazıçısı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) nəzərdə tutulur.

99. **Mirzə Fətəli Axundov dinlər haqqında.** “Şərq qadını”, may-iyun 1928, № 5-6

Səh. 325

• *Firudinbəy Köçərli müəllimimiz* – F. Köçərli (1868-1920)

Səh. 326

... *İki şahzadənin bir-biri ilə mükətibəsi* – M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” adlı məşhur fəlsəfi əsərinə işarə edilir. Bu əsər ilk dəfə 1924-cü ildə Bakıda kitab halında nəşr olunmuşdur.

• *“Qızıl qələm cəmiyyəti”* – 1927-ci ildə Bakıda Azərbaycanın gənc yazıçıları tərəfindən təşkil olunmuş ədəbiyyat cəmiyyəti. Bu cəmiyyətin Naxçıvan, Gəncə, Şəki və başqa şəhərlərdə də şöbələri var idi.

Səh. 328

• *Çü bəxti ərəb...* – Firdovsinin “Şahnamə”sindəndir. Tərcüməsi: elə ki, ərəbin bəxti əcəmə üstün gəldi, sasanilərin bəxti qaraldı (ərəblərin İrana üstün gəlməsi ilə sasanilər qarabəxt oldular).

• *Səri namə benevist...* – “Şahnamə”dəndir. Tərcüməsi: məktubun başında Allahın və onun haqqa yol göstərən peyğəmbəri Məhəmmədin adını yazdı... Həm təxtü tac, həm də məmləkət sahibi olar; bütün təxtü tac, kef və şadlıq hurininin bir tükünə dəyməz.

Səh. 329

• *Cami Əbdürrəhman (1414-1492)* – məşhur “Həft övrəng”, “Nəfəxatul-üns”, “Baharistan” və s. əsərlərin müəllifi.

• *Şəbüstəri Şeyx Mahmud (1287-1320)* – Azərbaycanın görkəmli orta əsr alimlərindən və filosoflarından biri, məşhur “Gülşəni-raz” əsərinin müəllifi.

• *Petrarka Françesko (1304-1374)* – böyük italyan şairi və humanisti

• *Volter Mari Arue (1694-1778)* – böyük fransız ədibi və mütəfəkkiri

Səh. 330

• *Baz amədənət nist, çu rəfti, rəfti* – tərcüməsi: elə ki ölüb getdin, daha bir də qayıtdı yoxdur.

100. **Şura mətbuatı.** “Molla Nəsrəddin”, 9 may 1929, № 19

101. **Türk kitabları.** “Molla Nəsrəddin”, 29 noyabr 1928, № 48
Küllüyyatda ilk dəfə

102. **Yazıçılar bayramı.** “Molla Nəsrəddin”, 27 iyun 1929, № 26

Məqalə Zaqafqaziya yazıçılarının birgə tədbirləri münasibətilə yazılmışdır.

103. *Sabir barəsində xatiratım. Sabir kitabxanasının 10 illiyi.*
Bakı, Azərnəşr, 1929, səh. 16-19

“*Millət necə tarac olur...*” satirasının Sabirə məxsusluğu barədə mübahisələr yenə də mövcuddur. Mətbuatda bu barədə dəfələrlə yazılmış, lakin məsələ tam həll olunmamışdır.

104. **Əliqulu Qəmküsar.** “Molla Nəsrəddin”, 30 may 1929, № 22

105. **1930-cu ilin iş planı.** “Molla Nəsrəddin”, 19 dekabr 1929, № 51

106. **Saqqallı uşaqlar.** “Molla Nəsrəddin”, sentyabr 1930, № 27

107. **Cib dəftərindən.** “Revolusiya və kultura” jurnalı, Bakı, 1939, № 1

MƏKTUBLAR

Cəlil Məmmədquluzadənin və xanımı Həmidə Məmmədquluzadənin müxtəlif illərdə yazılmış məktubları bu görkəmli şəxsiyyətlərin mənəvi dünyasını, həyatı və fəaliyyətlərini, ədəbi-ictimai mühitlə bağlı qayğılarını, müasirləri ilə əlaqələrini və münasibətlərini dolğun şəkildə əks etdirir. Məktublar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İlk dəfə 1954-cü ildə görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov (1920-2002) tərəfindən böyük ədibin “Seçilmiş əsərləri”nin ikinci cildinə 8 məktub daxil edilmişdir. Sonralar Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin üçcildlik (1967) və altıcildlik (1985) nəşrlərində də məktublara münasib yer ayrılmişdir.

Müxtəlif illərdə iki dəfə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən məktublar ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur¹.

Bu nəşrdə Cəlil Məmmədquluzadənin, Həmidə xanımın, Məmmədquluzadələr ailəsinin digər üzvlərinin yazdıqları, habelə Mirzə Cəlilə yazılmış 61 məktub ilk dəfə olaraq nəşr edilir.

Latın qarfiqası ilə nəşr olunan bu cildə daxil edilmiş məktublar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları İnstitutunun, Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin, Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin fondlarında saxlanılan əlyazmaları, Cəlil Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin müxtəlif nəşrləri, dövrü mətbuat materialları, habelə Əziz Mirəhmədovun tərtib etdiyi “Həmidə və Cəlil Məmmədquluzadələr. Məktublar” və İsa Həbibbəylinin nəşr etdirdiyi “Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr. Məktublaşma” kitabları əsasında çapa təqdim olunur.

---

¹ Həmidə və Cəlil Məmmədquluzadələr. Məktublar (tərtib edən, ön sözün və izahların müəllifi Əziz Mirəhmədov, xüsusi redaktoru İsa Həbibbəyli). Bakı, «Gənclik», 1994.

Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr. Məktublaşma. (Toplayanı, tərtib edən, sözdərinin və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli, müqəddimənin müəllifi xalq yazıçısı Elçin, redaktoru Dilsuz). Bakı, «Çinar-çap», 2003.

1. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YAZDIĞI MƏKTUBLAR

Bəradərim Məşədi Qurbanəli!

Məktubun təxminən 1895–1897-ci illərdə yazıldığı ehtimal edilir.

1. *Qurbanəli Şərifov (1854–1917)* – Cəlil Məmmədquluzadənin məslək dostu, professor Əziz Şərifin (1895–1988) atasıdır. İcarədar-mühəndis kimi fəaliyyət göstərmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir.

2. **Nəhrəm normal məktəbində aparılmış yoxlamaya dair arayış.**

İrəvan-Yelizavetpol quberniyası və Qars vilayəti Xalq məktəbləri idarəsinin inspektoru N. Novospasskinin 10–11 dekabr 1896-cı il tarixdə apardığı yoxlamanın nəticələrini əks etdirən arayışda Nəhrəm normal məktəbinin nəzarətçisi Cəlil Məmmədquluzadənin də imzası vardır.

Külliyyatda ilk dəfə

3. *Əzizi-mən Məşədi Tağı!*

Məktub 2 yanvar 1901-ci ildə yazılmışdır.

• *Məşədi Tağı* – Məhəmməd Tağı Sidqi (1854–1903). Tanınmış maarifçi, milli ziyalı, məşhur pedaqoq və şair.

• *Məmmədqulu bəy*–Məmmədqulu bəy Kəngərli (1864–1905). Hərbi hüquqşünas və maarifçi ziyalı. Mirzə Cəlilin ikinci arvadı Nazlı xanım Kəngərlinin qardaşı. İrəvanda oğlanlar üçün məktəbpansion, qızlar üçün “Leyli” məktəbi (1901) açmışdır. Məşhur vəkil kimi şöhrət qazanmışdır. Batumda ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdür. “Həyat” qəzetində Məmmədqulubəy Kəngərlinin vəfatı ilə əlaqədar geniş nekroloq dərc edilmişdir: (Bax: “Həyat” qəzeti, 23 sentyabr 1905).

• *“Məmmədhasən əminin eşşəyi”* – Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti (1894) nəzərdə tutulur.

4. *Qardaşım Qurbanəli!*

Məktubun yazıldığı 1902-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə İrəvanda Dairə məhkəməsində tərcüməçi işləyirdi.

• *Məşədi Yusif* – Mirzə Cəlilin qardaşı, Yusif Məmmədquluzadə (1863–1904) Ərəb-fars dillərində yazıb-oxumağı bacarmış, saatsazlıq etmişdir.

•*Əlimərdan bəy* – Əlimərdan bəy Topçubaşov (1862–1934). Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri, Bakıda çıxan “Kaspi” qəzetinin redaktoru.

•*Münəvvər* – Mirzə Cəlilin qızı Münəvvər xanım Məmməd-quluzadə (1897–1965). Maarifçi ziyalı qadın. Tiflisdə gimnaziyanı, Bakıda Səhiyyə Nazirliyinin nəzdində həkimlik kursunu bitirmişdir. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında, o cümlədən Naxçıvan şəhərində və Nehrəm kəndində həkimlik və müəllimlik etmişdir. İkinci çağırış SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmişdir (1946–1950).

5. *Bəradərim Qurbanəli!*

•Məktub 1905-ci ilin aprel ayında imzalanmışdır.

•*Əziz* – Əziz Şərif (1895–1988). Qurbanəli Şərifzadənin oğlu. Tiflisdə Cəlil Məmmədquluzadənin yanında gimnaziya təhsili almış, Moskvada ali təhsilini tamamlamışdır. O, 1957-ci ildə “Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığının birinci dövrü” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Mirzə Cəlilin və bir çox digər Azərbaycan yazıçılarının əsərlərini rus dilinə tərcümə etmişdir. Filologiya elmləri doktoru, professor elmi dərəcəsi almışdır, əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

“*Qəzetə çıxarmağa izn istəmişəm*” – Cəlil Məmmədquluzadənin 1905-ci ildə “Novruz” adında qəzet nəşr etmək üçün rəsmi dairələrə ərizə ilə müraciət etməsindən bəhs olunur.

6. *Redaksiyaya məktub*. “Tiflisski listok” qəzeti, 13 avqust 1905, № 165.

7. *Redaksiyaya məktub*. “Tiflisski listok” qəzeti, 24 avqust 1905, № 173.

8. *Nuri-çəşmim*. (24 aprel 1907)

Məktubun Qurbanəli Şərifzadəyə yazıldığını ehtimal etmək olar.

9. *Əzizim!*

26 iyul 1908-ci il tarixli məktubun Cəlil Məmmədquluzadənin müasiri Mirzə Cəlil Şürbiyə (Mirzəyevə) ünvanlandığını düşünmək olar.

•*Mirzə Cəlil Şürbi (1874–1915)* – 1908-ci ilin ortalarında Naxçıvan şəhər məktəbindən uzaqlaşdırılmışdı və yeni iş yeri axtarmaq üçün müasirlərinə müraciət etmişdi.

10. *Əzizim!*

10 yanvar 1910-cu il tarixli məktub Məhəmməd Tağı Sidqinin oğlu Məmmədəli Sidqi Səfərova (1888–1956) göndərilmişdir.

• *Məhəmmədhasən Səfərov (1892–1967)* – M.T.Sidqinin oğlu

11. *Qələm yoldaşım Məmmədəli Sidqiyyə!*

Bakı, 15 may 1910

• *Məmmədəli Sidqi Səfərov (1888–1956)* – Naxçıvanda atası M. T. Sidqinin müdirlik etdiyi “Tərbiyə” məktəbində təhsil almış, ekstern yolu ilə imtahan verərək müəllimlik hüququ qazanmışdır. Mətbuat sahəsində çalışmış, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadənin təklifi ilə 1910–1911-ci illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktor köməkçisi vəzifəsində çalışmışdır.

• *Bağirov* – Məşədi Ələsgər Bağirov. Tiflisdə çalışan naxçıvanlı tacir. Məhəmmədəğa Şahtaxlıdan “Qeyrət” mətbəəsinin satın alınmasında Cəlil Məmmədquluzadəyə və Ömər Faiq Nemanzadəyə maddi yardım göstərmişdir.

12. *Əzizim Məmmədəli!*

• Məktubla Cəlil Məmmədquluzadə Məmmədəli Sidqi Səfərovu “Molla Nəsrəddin” jurnalında redaktor köməkçisi işləmək üçün Tiflisə dəvət etmişdir.

13. *Əzizim Məmmədəli!*

Yevlax, 1 avqust 1910-cu il

14. *Əzizim Məmmədəli!* (18 avqust 1910)

• *Bizim Ələkbər* – C.Məmmədquluzadənin qardaşı Ələkbər Məmmədquluzadə (1872–1922).

15. *Məmmədəli!*

23 avqust 1910-cu il tarixli məktub Kəhrizlidən Tiflisə göndərilmişdir.

16. *Məmmədəli!*

25 avqust 1910-cu il, Kəhrizlidən.

• *Bu gün jurnal üçün yazmağa və şəkil düzəltməyə məşğul olacağam* – “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunmuş karikaturaların əksəriyyətinin mövzusunu və planını Cəlil Məmmədquluzadə özü vermişdir.

17. *Tiflis*. “Molla Nəsrəddin”, Sidqi (Ağdamdan, 29 avqust 1910-cu il)

18. *Məmmədəli!*

Kəhrizli, 4 sentyabr 1910-cu il

• *Bıxov* – Tiflisdə litoqrafiya üsulu ilə çap etmək imkanlarına malik olan mətbəənin sahibi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəngli karikaturaları bu mətbəədə çap olunmuşdur.

19. **Əzizim Məmmədəli!** (4 oktyabr 1910-cu il)

• *Manya* – Mariya Afanasyevna Cukova – Münəvvər Məmmədquluzadənin rəfiqəsi. Tiflisdə qız gimnaziyasını bitirmiş, Kəhrizlidə Həmidə xanımın açdığı məktəbdə rus dili müəllimi işləmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə haqqında “Ədibin evində keçirdiyim günlər” adlı xatirəsi vardır (“Bakı” qəzeti, 22. 1 – 1966).

20. **Əzizim Məmmədəli!** (25 oktyabr 1910)

• *İsmayıl Həqqi* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının mürəttibi, Mirzə Cəlilin dostu.

• *Şmerlinq və Rotterə özüm kağız yazaram* – C. Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin”də gedən karikaturaların mövzusunun və planını özü müəyyənləşdirirdi.

21. **Əzizim Sidqi!** (11 dekabr 1910-cu il)

22. **Əzizim Məmmədəli!** (2 yanvar 1911-ci il)

• *Şmerlinq* – Oskar İvanoviç Şmerlinq (1863–1938). “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəssamı. Peterburq və Münxen Rəssamlıq Akademiyalarını bitirmişdir. Tiflisdə Rəssamlıq və Heykəltəraşlıq məktəbini təsis etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin dostu.

• *Rotter* – Jozef Rotter. Münxen Rəssamlıq Akademiyasının məzunu. O. Şmerlinqin dövəti ilə Tiflisə gəlib Rəssamlıq və Heykəltəraşlıq məktəbində müəllimlik etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının əsas rəssamlarından biridir. 1914-cü ildə Birinci Dünya Müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq Almaniyaya qayıtmışdır.

• *Əhməd* – Əhməd Pəpinov (1893–1938). Ömər Faiq Nemanzadənin bacısı oğlu. Maarif və mətbuat sahəsində çalışmışdır.

• *Əbil* – Əbil Kəngərli. Əsgər ağa Kəngərlinin atası və Cəlil Məmmədquluzadənin bacısı Səkinə Məmmədquluzadənin (1881–1918) oğlu. Tiflisdə Mirzə Cəlilin himayəsində yaşamış və oxumuşdur.

23. **Əzizim Məmmədəli!** (29 yanvar 1911-ci il)

24. **Əzizim Məmmədəli!** (1 mart 1911-ci il)

Həmidə xanım Məmmədquluzadə (1873–1955) – maarifpərvər, ziyalı qadın, C. Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı.

• *Sabir* – Mirzə Ələkbər Sabir (1862–1911). Azərbaycan satirik şer məktəbinin yaradıcısı. Məktubun yazıldığı 1910-cu ildə M. Ə. Sabir Tiflisdə Cəlil Məmmədquluzadənin himayəsi ilə müalicə olunmuşdur.

25. **Əzizim Məmmədəli!** (14 mart 1911-ci il)

• *Həsən Ağa Həriri* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının İranın Rəşt şəhəri üzrə abunə müvəkkili.

• *Sarabski* – Hüseynqulu Sarabski (1879–1945). Mirzə Cəlilin müasiri. Görkəmli aktyor və teatr təşkilatçısı.

• *Üzeyir Hacıbəyov (1885–1948)* – görkəmli ictimai xadim və dahi musiqişünas. Cəlil Məmmədquluzadənin məsləkdaşı. Azərbaycan milli opera sənətinin banisi.

26. *Həmidə!* (10 oktyabr 1911-ci il)

27. *Əzizim Həmidə!* (14 dekabr 1911-ci il)

• “*Əzizim Həmidə!*” sözləri ilə başlayan məktub Mirzə Cəlilin həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşirə – Məmmədquluzadəyə (1873–1955) yazılmışdır. Tanınmış ziyalı. Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “Yan tütəyi” hekayələrini rus dilinə tərcümə etmişdir.

• *Müzəffər Davatdarov (1900–1959)* – Həmidə xanım Məmmədquluzadənin birinci əri, podpolkovnik İbrahim Davatdarovdan olan oğlu. Bakıda müxtəlif idarələrdə mühasib kimi çalışmışdır.

• *Mina Davatdarova (1898–1923)* – Həmidə xanımın İbrahim bəy Davatdarovdan olan qızı. Tiflis Nüəcəba Qızlar İnstitutunun məzunı. Yusifxan Məmmədbəyovla ailə həyatı qurmuş, ondan Murad və Rəşid adlı iki oğlu dünyaya gəlmişdir. Hazırda Rəşid Amerikada, Murad isə Cenevrədə yaşayır.

• “*Ələkbər necədir*” – Mirzə Cəlilin qardaşı Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə (1872–1922) nəzərdə tutulur. Cənubi Azərbaycandakı Məşrutə hərəkatında fəal iştirak etmiş, Səttarxanın yaxın silahdaşlarından olmuş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının İranın Azərbaycan vilayətləri üzrə müvəkkili vəzifəsini yerinə yetirmişdir.

• *Midhət Məmmədquluzadə (1908–1932)* – M.C.Məmmədquluzadənin Həmidə xanımdan olan oğlu. Azərbaycan Politexnik İnstitutunun hidrotexniki tikintilər fakültəsini bitirmiş, Dövlət Plan Komitəsində Mingəçevir su elektrik stansiyasının layihəsini hazırlayan komissiyanın elmi katibi vəzifəsində çalışmışdır.

• *İbiş bəy* – Həmidə xanımın əmisi oğlu. XIX əsrin sonlarında azadxah görüşlərinə görə 12 il Sibirdə sürgündə qalmışdır. Qarabağda millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində fəal iştirak etmişdir.

28. *Məmmədəli!* (1911)

29. *Məmmədəli!* (1911)

30. *Əzizim Məmmədəli!* (1911)

• “*Günəş*” – Orucov qardaşlarının 1910-cu ildən Bakıda nəşr etdiyi qəzet.

• “*Russkoe slovo*” □□□– Azərbaycanca yayılan rus qəzeti

31. **Əzizim Məmmədəli!**

• *Manya* – Manya Afanasyevna Cukova, “Molla Nəsrəddin” jurnalında işlər müdiri vəzifəsində işləmiş Polina Afanasyevna Dobrodeykonun bacısı. C.Məmmədquluzadənin Tiflisdə açdığı məktəbpansionatda dərs almışdır. “Ədibin evində keçirdiyim günlər” adlı xatirəsi 22 yanvar 1966-cı ildə “Bakı” qəzetində dərc olunmuşdur.

• *Vera Akimovna* – Həmidə xanımın rəfiqələrindən

32. **Həmidə!**

Məktub 1911-ci ilə aiddir.

• *Şamil bəy Vəzirov* – Həmidə xanımın qohumlarından

Borjomi – Gürcüstanda kurort şəhəri. Mirzə Cəlil Kislovodsk, Jelevnovotsk və Yesentukidə müalicə olunmuşdu.

33. **Mənim Əzizim Həmidə!** (Tiflis, 17 dekabr 1911)

• *Ənvər Məmmədquluzadə (1911–1979)* – Mirzə Cəlilin oğlu. Azərbaycan Tibb Universitetini bitirmişdir. Böyük Vətən Müharibəsi illərində sovet ordusunun tərkibində İrana getmiş, taleyin hökmü ilə həyatının qalan hissəsini Tehrandə, Ənzəli və Rəştdə keçirmişdir. Tehrandə vəfat etmiş, Behişt-Zəhra qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

34. **Əzizim Məmmədəli!** (1911)

35. **Həmidə!**

Məktub 14 iyul 1911-ci ildə Xankəndində yazılmışdır.

36. **Məmmədəli!** (23 avqust 1911-ci il)

37. **Əzizim Məmmədəli!** (1911)

• *Səmədovlar* – əslən Şamaxıdan olub, Tiflisdə ticarətlə məşğul olan sülalə. Cəlil Məmmədquluzadə ilə dostluq edən bu ailə M. Ə. Sabirin (1862–1911) fəaliyyətini “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əlaqələndirmişdir.

38. **Əzizim Həmidə!** (1 fevral 1911)

39. **Həmidə!**

Məktub 14 fevral 1912-ci ildə Kəhrizlidən yazılmışdır.

40. **Əzizim Məmmədəli!** (7 mart 1912)

• *Mirzəğa Əliyev (1883–1954)* – tanınmış aktyor. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri 1916-cı ildə Bakıda tamaşaya qoyularkən Kefli İskəndər rolunu ifa etmişdir. Kefli İskəndər rolunu təbii və inandırıcı şəkildə səhnədə göstərmək üçün obrazın prototipi – hüquqşünas Paşa ağa Sultanovla (1849–1902) görüşmək məqsədilə Naxçıvana

gəlmişdir. Lakin tanınmış hüquqşünas xeyli əvvəl vəfat etdiyi üçün bu görüş baş tutmamışdır.

“Molla Nəsrəddin”in Bakı şəhəri üzrə abunə müvəkkili olmuşdur.

41. **Həmidə!** (27 noyabr 1913-cü il)

Məktub C.Məmmədquluzadənin Kəhrizli kəndindəki həyatı və məşğuliyyətini əks etdirir.

42. **Əziz Həmidə !** (1913)

43. **Həmidə!** (1 aprel 1914)

Orucovlar – Qənbər, Abuzər və Oruc Orucov qardaşları XX əsrin əvvəllərində Bakıda mətbəə təşkil etmişdilər.

• *Yusifxan Məmmədbəyov* – Mina xanım Davatdarovanın əri. Yol mühəndisi.

44. **Məmmədəli!**

Məktubun yazılma ili dəqiq məlum deyildir. Məzmununa əsasən məktubun 1913-1914-cü illərdə yazıldığını güman etmək olar.

45. **Əzizim Həmidə!**

Tiflis, 7 iyul 1914-cü il

46. **Əzizim Məmmədəli!**

Tiflis, 11 yanvar 1915-ci il

• *Yoldaşım Əliqulu* – Əliqulu Qəmküsar (1884-1919) satirik şair. “Molla Nəsrəddin”in 1913-cü ildən ikinci redaktoru.

• *Bakıda “Molla Nəsrəddin” yazmaq olmaz* – Bakı milyonçularının və qoçularının burada “Molla Nəsrəddin” nəşri üçün yarada biləcəkləri çətinliklər nəzərdə tutulur.

47. **Həmidə!**

Tiflis, 30 mart 1916-cı il

Eynəli Sultanov (1866-1935) – Cəlil Məmmədquluzadənin məslək dostu, yazıçı, publisist, tərcüməçi.

• *“İsmailiyə” mehmanxanası* – Milyonçu Murtuza Muxtarovun Bakıda tikdirdiyi möhtəşəm otel. Hazırda Azərbaycan MEA-nın əsas binası.

48. **Həmidə!** (14 aprel 1916-cı il)

49. **Hindarx, Həmidə xanım Cavanşirə!** (Bakı, 30 aprel 1916)

Teleqram Bakıdan Qarabağa “Ölülər” əsərinin uğurla tamaşaya qoyulması münasibətilə göndərilmişdir.

50. **İzhari təşəkkür.** “Son xəbər” qəzeti, 13 may 1916-cı il

51. *Həmidə!* (12 iyul 1916-cı il)

52. *Əzizim Məmmədəli!*

Tiflis, 10 fevral 1917-ci il

53. *Məmmədəli!*

Tiflis, 24 fevral 1917-ci il

•*Məmməd Əmin Rəsulzadə (1888–1955)* – Azərbaycan Demokratik Respublikasının əsas qurucularından biri.

54. *Həmidə!*

Tiflis, 11 iyun 1917-ci il

55. *Məmmədəli!* 14 iyul 1917-ci il

56. *Əzizim Həmidə!* (14 sentyabr 1917-ci il)

•*Heydər Kəngərli* – C.Məmmədquluzadənin oğulluğu. Anası Nazlı xanım Kəngərli. Məktubu ilk dəfə AMEA-nın müxbir üzvü Ə. Mirəhmədov çap etdirmişdir.

57. *Məmmədəli!* (17 sentyabr 1917-ci il)

58. *Дорогоу Джалил!*

Şuşa, 21 sentyabr 1918-ci il

•*Nuru paşa* – Türk generalı

•*İdris* – İdrisxan Tiflisdə İran səfirliyində çalışmışdır.

59. *Həmidə!* (24 fevral 1919)

60. *Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri Qədimova*

Culfa, 11 may 1921-ci il, Ramazan, çərşənbə günü

•*Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri Qədimov* – Mirzə Abbas Qədimov Azərbaycan hökumətinin tapşırığı ilə Cəlil Məmmədquluzadənin 1921-ci ildə Təbrizdən Bakıya qayıdışını təşkil etmişdir.

61. *Müzəffər!* (6 sentyabr 1922-ci il)

62. *Həmidə!* (7 noyabr 1922-ci il)

63. *Əzizim Həmidə!* (15 noyabr 1922-ci il)

•*Komissar Qədirli* – Möhsün İsrafilbəyov Qədirli (1892–1941). Azərbaycanın Səhiyyə Komissarı (1922–1934). Kiyev Universitetinin məzunu.

64. *Fəzilətli Fərəculla Pişnamazzadəyə.* (21 noyabr 1922-ci il)

•*Fərəculla Pişnamazzadə* – Qafqaz şeyxülislamının müavini, Mirzə Cəlilin müsahibi, Şəki əhli.

65. *Həmidə!*

Bakı, 1 fevral 1923-cü il

•*Əliş bəy* – *Əliş bəy Cavanşir (1874–1940)* – Həmidə xanımın əmisi oğlu. Bəy nəslinə mənsub olduğu üçün Sibirə sürgün edilmişdir.

•*Süleyman Əmirxanov* – Şuşa şəhərinin sakini

66. *Müzəffər!* (6 fevral 1923-cü il)

67. *Həmidə!* (18 mart 1923-cü il)

Teymur Kəngərli (1907–1944) – Cəlil Məmmədquluzadənin bacısı Səkinə xanımın oğlu. Təlim-tərbiyəsi ilə Mirzə Cəlil məşğul olmuşdur. Həmidə xanımın qohumu Qəmər Əliyevanın əri. Böyük Vətən Müharibəsində həlak olmuşdur.

68. *Cəlil!* (22 mart 1923-cü il)

69. *Misli bərabəri az olan fəzili-həqiqi axund Fərəculla Pişnamazadə həzrətlərinə!*

Bakı, 12 aprel 1923-cü il

70. *Əzizim Həmidə!* (7 iyun 1923-cü il)

•*Yusifxan* – Mina Davatdarovanın əri

71. *Əzizim Həmidə!* (26 iyun 1923-cü il)

•“*Molla Nəsrəddin*” *gecəsi* – Bakıda Pedaqoji İnstitutda 1923-cü ildə təşkil olunmuş ədəbi gecə nəzərdə tutulur. Tədbir təşkili səviyyəsinə görə Cəlil Məmmədquluzadəni qane etməmişdir.

72. *Əzizim Həmidə!* (14 iyul 1923-cü il)

•*Cəlal Kəngərli* – Cəlil Məmmədquluzadənin bacısı oğlu. Böyük ədib haqqında xatirələrini yazmışdır.

73. *Əzizim Həmidə!* (30 iyul 1923-cü il)

74. *Əzizim Həmidə!*

Bakı, 12 avqust 1923-cü il

75. *Əzizim Həmidə!* (25 avqust 1923-cü il)

76. *Əzizim Həmidə!* (28 avqust 1923-cü il)

•“*Üzeyir bəy məsləhət görür ki, skripka da alım*” – Üzeyir Hacıbəyovun (1885–1948) Mirzə Cəlillə yaxınlığı müşahidə olunur.

77. *Əziz oğlum Midhət!*

Bakı, 28 avqust 1923-cü il

•*İsrafil İbrahimov (1897–1938)* – Sovet hökumətinin başlanğıc illərində rəhbər vəzifələrdə işləmişdir.

78. *Həmidə!* (30 avqust 1923-cü il)

•“*Yeni Yol Komitəsi*” – Yeni Əlifba Komitəsi nəzərdə tutulur.

•*Bəhrəmov Bəhrəm* – “Yeni yol” qəzetinin redaktoru.

79. *Həmidə!* (16 oktyabr 1923-cü il)

80. *Həmidə!* (28 noyabr 1923-cü il)

81. **Əzizim Həmidə!** (18 dekabr 1923-cü il)

• *Qəmər Əəliş bəy qızı Əliyəva (1903–1984)* – Həmidə xanımın qohumu, Teymur Kəngərlinin arvadı.

82. **“Kommunist”** qəzeti idarəsinə

“Kommunist” qəzeti, 30 dekabr 1923-cü il, № 296

83. **Əzizim Həmidə!** (2 fevral 1924-cü il)

• *Allahyar Cavanşir* – Həmidə xanımın əmisi nəvəsi. İyirminci illərdə (1923–1928) Bakıda Mirzə Cəlilin ailəsində yaşamış, “Molla Nəsrəddin” jurnalının işlərinə kömək etmişdir. Sonralar neft mədənlərində işləmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında xatirələrini yazmışdır.

84. **Əzizim Münəvvər!** (7 fevral 1924)

• *Polina Afanasyevna Dobradoyeva (1883–1943)* – sovet dövründə “Molla Nəsrəddin” jurnalının işlər müdiri vəzifəsində işləmişdir.

85. **Həmidə!** (6 mart 1924-cü il)

• *Heydər Kəngərli* – Mirzə Cəlilin ikinci dəfə ailə qurduğu Nazlı xanım Kəngərlinin oğlu. Ömrünün sonlarında Moskvada yaşamışdır.

86. **Əzizim Həmidə!** (Bakı, 2 iyul 1924-cü il)

87. **Həmidə!** (Bakı, 23 avqust 1924-cü il)

• *Murad Pənəhpur* – Minaxanım Davatdarovanın oğlu. Hazırda Amerikada yaşayır.

88. **Əzizim Həmidə!** (Bakı, 2 sentyabr 1924-cü il)

89. **Həmidə!** (8 sentyabr 1924-cü il)

“Dünən Midhət imtahan verib və o biri sinfə keçdi” – Midhət Məmmədquluzadə Azərbaycan Politeknik İnstitutunun hidrotexniki tikintilər fakültəsində oxumuşdur.

90. **Əziz oğlum Midhət!**

Ufa, 1 oktyabr 1924-cü il

Məktub latın əlifbasının təbliği ilə əlaqədar təşkil olunmuş səfər zamanı yazılmışdır.

Mirzə Cəlil Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalioğlunun rəhbərliyi ilə yeni latın əlifbasını təbliğ edən kommissiyanın tərkibində Rusiyanın türkdilli xalqlar yaşayan şəhərlərində olmuşdur.

• *Səmədağa Ağamalioğlu (1867–1930)* – Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Sədri (1922–1929) olmuş, eyni zamanda Yeni Əlifba Komitəsinə də sədrlik etmişdir.

91. **Midhət!**

Orenburq, 8 oktyabr 1924-cü il

92. *Əzizim Həmidə!*

Moskva, 9 oktyabr 1924-cü il

93. *Əzizim Həmidə!*

Bakı, 1924-cü il

•*Pakizə indi ikinci sinifdədir* – C. Məmmədquluzadənin bacısı qızı Pakizə Kəngərli (1912–1986) Zaqatala Qız Pedaqoji Texnikumunda təhsil almışdır.

94. *Əzizim Münəvvər!* (1924)

95. *Əzizim Midhət!* (1924)

96. *Əzizim Həmidə!*

Bakı, 24 yanvar, 1925-ci il

97. *Məmməd Səid!*

Bakı, 31 yanvar 1925-ci il

•*Məmməd Səid Ordubadi (1872–1950)* – Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi. Mollanəsrəddinçi satirik şair və publisist. Mirzə Cəlilın açdığı “Qeyrət” nəşriyyatında “Qəflət”, “Vətən və hürriyyət” adlı kitabları nəşr olunmuşdur.

Sovet dövründə Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının Baş redaktoru, Məmməd Səid Ordubadi isə “Molla Nəsrəddin” idarəsinin rəisi vəzifəsini daşımışdır.

98. *Məmmədəli!* (2 fevral 1925-ci il)

99. *Müzəffər!* (Bakı, 1925-ci il)

100. *Əzizim Eynəli Sultan!*

Bakı, 13 iyul 1925-ci il

•*Eynəli Sultan* – Yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanov (1866–1935). Cəlil Məmmədquluzadənin məslək dostu. XIX əsrin 80–90-cı illərində Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə Naxçıvanda teatr hərəkatına başçılıq etmişdir. Zaqafqaziya rus mətbuatında Cəlil Məmmədquluzadənin və mollanəsrəddinçi ədəbiyyatın fəal müdafiəçisi olmuşdur.

•*Şura* – Eynəli bəy Sultanovun oğlu.

101. *Həmidə!*

Bakı, 22 avqust 1925-ci il.

102. *Əziz ana!* (1925-ci il)

Məktub Münəvvər Məmmədquluzadəyə ünvanlanmışdır.

103. *Midhət!* (Bakı, 1925-ci il)

104. **Məmmədəliyev yoldaşa.**

Bakı, 18 yanvar 1926-cı il

•*Məmmədəliyev yoldaşa* – Ordubad şəhərində yaşamış Məmmədəliyevlərdən biri olduğu güman edilir.

105. **Möhtərəm yoldaş!**

Bakı, 27 yanvar 1926-cı il

106. **Müzəffər!**

Bakı, 31 may 1926-cı il

107. **Həmidə!** (Bakı, 10 iyun 1926-cı il)

108. **Həmidə!** (Bakı, 13 iyul 1926-cı il)

•“*Tufan*” kitabını tapa bilmədim – Nikolay Ostrovskinin “Tufan” pyesi nəzərdə tutulur.

109. **Həmidə!** (Borjom, 20 iyul 1926-cı il)

110. **Xalq rəssamı və əziz yoldaş, möhtərəm Əzim Əzimzadəyə.**

Bakı, 7 may 1927-ci il.

•*Əzim Əzimzadə (1887–1945)* – Azərbaycanın xalq rəssamı, təsviri sənətdə satirik qrafika və karikaturanın banisidir. “Molla Nəsrəddin”in əsas rəssamı.

Təbrik məktubu Ə. Əzimzadənin anadan olmasının 40 illiyi münasibətilə yazılmışdır.

•*Konstantin Dorş* – mollanəsrəddinçi rəssam.

111. **Məktub. Kitab mağazasına.**

Bakı, 24 oktyabr 1927-ci il.

Külliyyatda ilk dəfə

112. **Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinə.**

Bakı, 9 dekabr 1927-ci il

Məktub Həmidə xanım Məmmədquluzadənin torpaq mülkiyyətindən mərhum edilməsi ilə əlaqədar yazılmışdır.

Külliyyatda ilk dəfə

113. **Həmidə!** (İrəvan, 8 fevral 1928-ci il)

114. **Möhtərəm Vahab yoldaş!**

Bakı, 2 sentyabr 1928-ci il

•*Vahab Həsənzadə (1883–1960)* – Naxçıvan Muxtar Respublikasının ilk Maarif Komissarı.

115. **Səfərli Qənbərli yoldaşa.**

Bakı, 18 sentyabr 1928-ci il

• *Nəsrulla Qənbərli* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının Lənkəran bölgəsi üzrə müvəkkili. Müəllim. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində “Qarıncırıq”, “Uzaqgörən”, “Yoldankeçən” və “Qənbərli” imzaları ilə çıxış etmişdir.

Nəsrulla Qənbərlinin 3 məktubunu ilk dəfə şair-jurnalist Cavad Cavadlı aşkara çıxarmışdır. (Bax: Cavad Cavadlı. Üç məktub. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 30 yanvar 1966-cı il.)

İkinci dəfə məktublar yenidən mətbuatda dərc olunmuşdur. (Bax: Əhmədov E., Cəlil Məmmədquluzadənin üç məktubu. “Günay” qəzeti, 18 iyul 1895-ci il, № 65). Nəsrulla Qənbərlinin məktublarının əslini N.Gəncəvi adına Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyinin fondlarında mühafizə olunur.

Külliyyatda ilk dəfə

116. *Həmidə!* (28 dekabr 1928-ci il)

117. *Yoldaş Əliyev!* (2 fevral 1929-cu il)

Külliyyatda ilk dəfə

118. *Həmidə!* (Bakı, 1929-cu il)

119. *Həmidə!* (19 aprel 1929-cu il)

• *Nina Antonovna Blaqovidova* – Həmidə xanımın rəfiqəsi.

• *Əmirbəy Aslanov* – Mirzə Cəlilin ailəsinə yaxın olan həkim.

120. *Həmidə!*

İrəvan, 8 iyun 1929-cu il, çərşənbə

• *Murad Məmmədbəyov* – Yusifxan və Minanın oğlu. Hazırda Amerikada yaşayır.

121. *Məmmədli!* (9 iyun 1929-cu il İrəvandan)

• *Əli Nəzmi (1878–1946)* – tanınmış molanəsrəddinçi satirik şair və publisist. Sovet dövründə Bakıda “Molla Nəsrəddin” jurnalı redaksiyasında işləmişdir.

122. *Münəvvər!* (Bakı, 14 iyul 1929-cu il)

123. *Teymur!* (25 avqust 1929-cu il, Kislovodsk)

124. *Mənim əziz qızım Münəvvər!*

Bakı, 28 fevral 1929-cu il

• *Əliheydər Qarayev (1896–1938)* – Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi işləmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin 1921-ci ildə Təbrizdən Bakıya qaytarılmasında mühüm rol oynamışdır.

125. **Həmidə!** (1929)

•“Sənin səsin sənə qayıtmayacaq” – Həmidə xanım bəy nəslinə mənsub mülkədar ailəsindən olduğu üçün səsvermə hüququndan məhrum edilmişdi. Cəlil Məmmədquluzadə Həmidə xanımın səsvermə hüququnun bərpa olunması üçün yuxarı rəsmi dairələrdə iş apar-mışdır.

•“*Urus Əhməd bəyin qızı*” – Həmidə xanımın atası, Rusiyada təhsil almış Əhməd bəy Cavanşir (1828–1903) nəzərdə tutulur.

126. **Münəvvər!** (23 mart 1929-cu il)

127. **Əli Həsən!** (Bakı, 26 noyabr 1929-cu il)

Külliyyatda ilk dəfə

128. **Əli Məhzun yoldaşa!** (1929)

•*Əli Mənzun – Əli Mənzun Rəhimov (1886–1934)* – satirik şair və publisist. İrəvanda nəşr olunmuş “Bürhani-həqiqət” adlı jurnalın naşiri. Dövri mətbuatda “Yetim cüce”, “Həmişəki” imzaları ilə çıxış etmişdir. “Molla Nəsrəddin”də satirik şerləri dərc olunmuşdur.

•*Ruhulla Axundov (1897–1938)* – Azərbaycanın sovet dövründə əsas rəhbərlərindən biri. Azərbaycan KP MK katibi. Xalq Maarif Komissarı. Siyasi repressiyaların qurbanı.

•“*Anadan olmuşam min səkkiz yüz yetmişinci ildə*” – Ədibin özünün qeydlərində və müxtəlif ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində Mirzə Cəlilin təvəllüd ili kimi bir neçə tarix göstərilir: 1866, 1868, 1869, 1870. Son illər aparılmış tədqiqatlar, aşkar edilmiş yeni sənədlər Cəlil Məmmədquluzadənin 1869-cu ildə Naxçıvan şəhərində anadan olduğunu təsdiq edir.

•“*...Birinci hekayəm “Danabaş kəndinin əhvalatı” – adı ilə 1890-cı ildə yazılıbdır*” – İyirminci illərin sonlarında keçirdiyi sarsıntılar Cəlil Məmmədquluzadənin yaddaşını zəiflətməmişdir. Çünki “Danabaş kəndinin əhvalatları” ədibin yazdığı kimi hekayə deyil, povestdir. Və həm də “Əhvalatlar” povesti 1890-cı ildə yox, 1894-cü ildə yazılmışdır.

129. **Həmidə!** (Bakı, 1 aprel 1930-cu il)

130. **Əzizim Əlişdan dayı!** (Bakı, 30 aprel 1930)

•*Əlişdan Babayev (1860–1934)* – Cəlil Məmmədquluzadənin dayısı. Naxçıvanda yaşamış, məşhur bağban kimi tanınmışdır. Maarifçi və satirik şerlər yazmışdır.

131. **Əzizim Baba!** (Bakı, 11 may 1930-cu il)

132. ***Əziz oğlum Midhət!***

Bakı, 23 may 1930-cu il

•*Hüsü Hacıyev (1897–1931)* – sovet dövründə Ağdam İcraiyyə Komitəsinin sədri, Azərbaycanın Su Təsərrüfatı naziri.

•Əsgər ağa – Əsgər Kəngərli, Səkinə Məmmədquliyevanın əri. Əbil-Əsgər Kəngərlinin oğlu.

133. ***Doroqoy Edya!*** (Bakı, 4 iyun 1930-cu il)

•*Edya – Midhət Məmmədquluzadəni* ailədə Edya deyə çağırmışlar. Müasirlərinin yazdığına görə, “bunun üzərində bir dəfə hətta Həmidə xanımı “Molla Nəsrəddin” də üstüörtülü tənqid eləmişdi: onun Müzəffərə – Muzya, Münəvvərə – Varya, Midhətə – Edya, Ənvərə – Enya deməsinə gülmüşdü”. Həmidə xanım bundan inciyəndə Mirzə ona demişdi ki, “Həmidə, yazıçı gərək əvvəl öz evinin içindəki eyibləri yazıb tənqid eləsin” (Bax: Cəlil Məmmədquluzadə (Məqalələr və xatirələr). Bakı, “Elm”, 1967, səh. 405–406).

Külliyyatda ilk dəfə

134. ***Mənim əziz oğlum Midhət!***

Bakı, 12 iyul 1930-cu il.

135. ***Nəsrulla Qənbərli yoldaşa!***

Bakı, 13 iyul 1930-cu il

Külliyyatda ilk dəfə

136. ***Əziz oğlum Midhət!***

Bakı, 27 iyul 1930-cu il

137. ***Həmidə!***

Bakı, 27 avqust 1930-cu il.

138. ***Ən istəkli cavan yoldaşarımdan hesab etdiyim Nəsrulla Qənbərli yoldaş!***

Bakı, 20 oktyabr 1930-cu il

139. ***Həmidə!*** (10 noyabr 1930-cu il)

140. Uzaq Kislovodskdən mehriban Həmidəyə! (4 dekabr 1930-cu il)

141. Kislovodsk, 10 dekabr 1930-cu il

142. ***Doroqoy Edya!*** (7 dekabr).

Külliyyatda ilk dəfə.

143. ***Edya!*** (16 dekabr).

Külliyyatda ilk dəfə

144. ***Doroqoy moy Midxat!*** (18 dekabr).

Külliyyatda ilk dəfə

145. *Mənim əzizlərim–Həmidə, Münəvvər və Müzəffər!*

Kislovodsk, 20 dekabr 1930-cu il

146. *Midhət!* (Kislovodsk, 26 dekabr 1930-cu il)

147. *Həmidə xanıma, Münəvvərə və Müzəffərə.*

148. *Həmidə!* (Bakı, 23 mart 1931-ci il)

• “*Xəstəliyimə görə MİK-dən də, jurnalından da getmişəm*” cümləsindəki xəstəlik sözü şərtidir. Əslində Cəlil Məmmədquluzadə düşünlü olmuş şəkildə 1930-cu ildən ictimai-mədəni mühitdən təcrid olunmuş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının Baş redaktorluğundan getməyə məcbur edilmişdi.

149. *Əzizim Kərbəlayı Cabbar!*

Bakı, 15 aprel 1931-ci il

150. *Əzizim Baba!* (15 aprel 1931-ci il)

151. *Həmidə!* (Şuşa, 7 iyul 1931-ci il)

152. *Əziz oğlum Midhət!*

Şuşa şəhəri, 13 avqust 1931-ci il

• “*Kürdəmirə gəldim... Müzəffər və Münəvvər mənə çox mehribanlıqla qulluq edirlər*”... sözləri Müzəffər Davatdarovla Münəvvər Məmmədquluzadənin ailə həyatı qurmalarına işarədir.

153. *Həmidə!* (12 yanvar 1931-ci il)

154. *Həmidə!* (Bakı, 2 fevral 1931-ci il)

155. *Həmidə!* (Bakı, 17 sentyabr)

156. *Münəvvər!* (20 iyun)

• *Doktor Mehmandarov* – Həmidə xanımın qohumu, tanınmış həkim və ziyalı Kərimbəy Mehmandarov (1854–1929). Peterburqda ali-tibbi cərrahiyyə təhsili almış, 1880-ci ildə təqaüdə çıxaraq əlli ildən çox Şuşada həkimlik etmişdir.

157. *Əzizim Midhət!*

Bakı, 4 iyul 1931-ci il

158. *Əzizim Məmmədəli!*

Bakı, 9 oktyabr 1931-ci il

159. *Mənim möhtərəm Kislovodsk tanışlarım – Vladimir Pavloviç və Valentina Pavlovna Aqapyevlər!*

Bakı, 1931-ci il

160. *Əzizim Baba!* (Bakı, 7 iyun)

161. *Həmidə!* (1931)

162. *Əzizim Məmmədəli!*

163. *Əzizim Məmmədəli!*

164. *Azərbaycan KP MK-nın və Bakı Komitəsinin mətbuat şöbəsinə.*
Bakı, 18 yanvar 1931-ci il
Külliyyatda ilk dəfə

165. *Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti Komissarlar Şurasına.* (1931).

2. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏYƏ YAZILMIŞ MƏKTUBLAR

Ailə üzvlərinin, böyük ədiblə eyni vaxtda yaşayıb-yaratmış müasirlərinin, “Molla Nəsrəddin” jurnalının abunə müvəkillərinin, sadə, sıradan insanların Cəlil Məmmədquluzadəyə yazdıqları məktublar geniş mənada dövrün, epoxanın, ədəbi-ictimai mühitin dərk olunmasına və dəyərləndirilməsinə gur işıq salır.

Ustad Mirzə Cəlilə ünvanlanmış məktublar eyni zamanda böyük demokrat yazıcının həyatı və yaradıcılığının, əlaqə və münasibətlərinin daha dərinədən öyrənilməsinə, yeni faktlar və məlumatlarla zənginləşməsinə şərait yaradır.

Cəlil Məmmədquluzadəyə yazılmış və bu cildə daxil edilmiş 51 məktubun hamısı *külliyyatda ilk dəfə* çap olunur.

Müxtəlif şəxslərin Mirzə Cəlilə göndərdikləri məktublar Cəlil Məmmədquluzadənin özünün yazdığı məktubları da aydınlaşdırmağa kömək edir.

1. Mirzə Cəlil, nuri-çəşmim, ümidim, yavərim, köməyim!

Bu, Cəlil Məmmədquluzadənin atası Məşədi Məmmədqulu kişidən qalmış yeganə məktubdur.

• “*Nazlı xanıma təziyə hesabında bir təziyə tutduq*” – Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Nazlı xanım Kəngərlinin 1904-cü ildə Tiflisdə vəfat etməsi ilə əlaqədar Naxçıvanda saxlanılan yas mərasimi nəzərdə tutulur.

Məktubu ilk dəfə professor Əziz Şərif tapıb çap etdirmişdir.

• *Məşədi Məmmədqulu* – Cəlil Məmmədquluzadənin atası (1840–1905).

2. *“Molla Nəsrəddin” baba!*

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 21 iyul 1906, № 16

• *Əziz Qurbanəli oğlu Şərifzadə* – Əməkdar elm xadimi, professor Əziz Şərif (1895–1988). Görkəmli ədəbiyyatşünas.

Cəlil Məmmədquluzadə irsinin əsas tədqiqatçısı. Bakıda 21 mart 1957-ci ildə “Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığının birinci dövrü” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuş “Molla Nəsrəddin” necə yarandı” adlı monoqrafiyanın müəllifidir.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərini rus dilinə tərcümə etmişdir.

3. *Poçtenny kolleqa!*

• *İsmayıl Qasprinski (1851–1914)* – Krımda Baxçasaray şəhərində nəşr olunan “Tərcüman” qəzetinin sahibi və naşiri, “Dildə, işdə, kültürdə birlik” ideyasının müəllifi. Misirdə qəzet nəşr etdirmişdir. Azərbaycan ziyalıları ilə yaxın münasibətləri olmuşdur.

4. *Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” dayı!*

Məktub Krımdan “Boşboğaz” imzalı müəllif tərəfindən yazılmışdır.

5. *Möhtərəm əfəndi!*

Bu, Mirzə Ələkbər Sabirin Cəlil Məmmədquluzadəyə yazdığı məktublardan bizə gəlib cətan yeganə nüsxədir.

Dostumuz Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani – satirik şair Mirzə Ələkbər Sabir (1862–1911).

6. *Cənab Məmmədquluzadəyə!* (1913)

• Nadim – Qarabağ ədəbi məclislərində Nadim təxəllüsü ilə iştirak etmiş şair, Molla Səttar Fərzəliyev.

7. *Molla dayı!*

• Boşboğaz – “Molla Nəsrəddin” jurnalının Krım vilayəti üzrə müxbirinin ədəbi təxəllüsü.

8–9. *“Molla Nəsrəddin” qəzeti idarəsinə*

• *Həsən Əlizadə* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının Vedi bölgəsi üzrə müvəkkili. Sonralar Şərur bölgəsində də “Molla Nəsrəddin”in müvəkkili olmuşdur. Əslən Şahtaxtı kəndindəndir. Müəllim.

10. *Möhtərəm Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə həzrətlərinə!*

• *Əli Razi Şamçızadə (1888–1938)* – molla-nəsrəddinçi satirik şair. Satirik mətbuatda “Dabanı çatdaq xala”, “Heyvərə” imzaları ilə çıxış etmişdir.

11. *Mirzə!* (20 yanvar 1921-ci il)

•*Əli Əkbər* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının Cənubi Azərbaycan üzrə abunə müvəkillərindən.

12. 13. *Mnoqouvajaemy Djalil Mamedkuluzade*

•*Amreskin* – şəxsiyyətini təyin etmək mümkün olmadı.

14. *Ədibi-möhtərəm etimadlı qardaşım Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin hüzuruna!*

•*Axund Fərəculla Pişnamazzadə* – Qafqaz şeyxülislamının müavini, Nuxa (Şəki) əhli. Mirzə Cəlillə dostluq etmişdir.

15. *Möhtərəm Mirzə!*

Ehtimal ki, bu məktub Mirzə Cəlilin dostu, mürəttib İsmayıl Həqqi tərəfindən yazılmışdır.

16. *Bəradərim Mirzə!*

•Məktubun müəllifi Əsgər çox ehtimal ki, Cəlil Məmmədquluzadənin bacısı Səkinə Məmmədquluzadənin Kəngərli nəslindən olan qohumlarındandır.

17. *Mirzə!*

•*Müzəffər Davatdarov (1900–1959)* – Həmidə xanımın İbrahim bəy Davatdarovdan olan oğlu.

18. *“Molla Nəsrəddin” idarəsinə!*

•*İbn Yəmin Əldiverdiyev (1902–1959)* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının Ordubad bölgəsi üzrə abunə müvəkkili. “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Əqrəb” və “Gəzəngə” imzaları ilə məqalələr dərc etdirmişdir.

Qeyd: Ordubaddan Məhəmməd Axundov (1901) da “Molla Nəsrəddin” jurnalında iştirak etmişdir.

19–20. *V kontor jurnalına “Molla Nasreddin”*

Bakı, 23 mart 1922-ci il

21. *Möhtərəm Cəlil Məmmədquluzadə!* (8. IX. 1922)

22. *Xalq Komissarları Şurası, ümuri-idarə müdiri möhtərəm Mirzə Cəlil!*

•Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvlüyünə namizəd seçilməsi məlum olsa da ədibin Xalq Komissarları Şurasında hər hansı bir vəzifə tutması hələlik məlum deyildir. Faktın dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

23. *Sevgili Molla əmi!*

Cabbar İskəndəri – “Molla Nəsrəddin” jurnalının abunə müvəkillərindən.

24. *Əziz köhnə dostum Cəlil!*

• *Oskar İvanoviç Şmerlinq (1863–1938)* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının əsas rəssamlarından biri. Curnalın ilk sayının üz qabığındakı proqram xarakterli karikaturanın müəllifi.

Müxtəlif illərdə “Molla Nəsrəddin” üçün 700-dən çox karikatura çəkmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ilə dostluq etmişdir.

25–27. *Əziz Mirzə Cəlil!*

Məktublar O. İ. Şmerlinq tərəfindən yazılmışdır.

• “*Yeni fikir*” qəzeti – Tiflisdə Rzaqulu Nəcəfovun redaktorluğu ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan mətbuat orqanı. Rzaqulu Nəcəfov (1885–1937) eyni zamanda “Dan ulduzu” jurnalının da redaktoru olmuş, Zaqafqaziya Yeni Əlifba Komitəsi sədrinin müavini, Tiflis Azərbaycan Dram Teatrının direktoru vəzifələrində çalışmışdır. “Cəlil Məmmədquluzadə və Azərbaycan səhnəsi” adlı xatirə-məqalənin müəllifidir.

28. *Əziz yoldaş Cəlil Məmmədquluzadə!*

• *Məhəmməd Fərəzadə* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının Dağıstan üzrə müvəkillərindən biri.

29. *Əziz və hörmətli Cəlil Məmmədquluzadə yoldaş!*

• *İsmayıl Həqqi* – “Molla Nəsrəddin” jurnalında uzun illər baş müəttib işləmişdir.

30. *“Molla Nəsrəddin” idarəsinə!* (14. IV. 1928-ci il)

• *Məhəmməd Nəsirzadə* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının abunə müvəkili.

31. *Yoldaş Mirzə Cəlil!* (17. IV. 1928-ci il)

• *Əli Səfərov* – 20–30-cu illərdə Naxçıvanda məsul dövlət vəzifələrində işləmişdir. Peterburqda təhsil almışdır. Tərcüməçi Natiq Səfərovun atasıdır.

32. *Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi idarəsinə!* (12.01.1929)

• *Məhəmməd Rəsulov* – Naxçıvan bölgəsi üzrə abunə müvəkili. Şahtaxtı kəndinin sakini.

33. *Sevgili, möhtərəm “Molla Nəsrəddin” idarəsinə!*

Əli Salman oğlu Əliyev – “Şəki fəhləsi” qəzetinin müxbiri, “Molla Nəsrəddin”ə də məqalələr göndərmişdir.

34. *Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə!*

• Məktub 25 fevral 1929-cu il tarixdə Naxçıvan müvəkili Məhəmməd Rəsulov tərəfindən göndərilmişdir.

35. **Abunə cədvəli.**

Abunə cədvəlini Məhəmməd Rəsulov tərtib etmişdir.

36. **Möhtərəm Mirzə!**

Məktubun müəllifi İsmayıl Həqqidir.

• *“Lal ol – danışma, mal ol – danışma”* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci sayındakı “Lisan bəlası” satirik şeirinə işarədir.

37. **Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” idarəsinə!**

• *İbrahim Hacızadə* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının abunə müvəkkili.

38. **Hörmətli Mirzə Cəlil və ya Əli Nəzmi yoldaşlar!**

• *Əli Nəzmi (1878-1946)* – molla nəsrəddinçi şair.

39. **Əziz və hörmətli Mirzə!** (22. 04. 1929-cu il)

• *Rzaqulu Nəcəfov (1885-1937)* – Əliqulu Qəmküsərin qardaşı, publisist və tərcüməçi.

40. **Möhtərəm Mirzə!**

• *Ələkbər Ələkbərov* – “Molla Nəsrəddin” jurnalının Bankə qəsəbəsi üzrə abunə müvəkillərindən.

41. **“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə, yoldaş Cəlil Məmmədquluzadəyə.**

• *İbn Yəmin Mikayılzadə* – Ordubad üzrə abunə müvəkkili.

42. **Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdirinə** (1.X.1929)

43. **Bacı oğlu!** (1930)

• *Əlişdan Babayev* – Cəlil Məmmədquluzadənin dayısı, şair, bağban.

44. **“Molla Nəsrəddin” idarəsinə, yoldaş Cəlil Məmmədquluzadəyə!**

• Məktubu İbn Yəmin Əliverdiyev imzalamışdır.

45. **Möhtərəm Cəlil Məmmədquluzadə!**

• Məktubun müəllifi Həsənəli Məcidov Cəlilabad rayonundandır.

46. **“Molla Nəsrəddin” idarəsinə!** (7. X. 1930)

47. **“Molla Nəsrəddin” jurnalı idarəsinə** (18 may 1930).

• Məktubu Qarabağdakı Muğanlı məktəbinin müdiri Məmməd Əlizadə imzalamışdır.

48. **“Molla Nəsrəddin” məcmuəsi idarəsinə!**

• Məktub tanınmış mətbuat xadimi Məmmədəli Nasir tərəfindən göndərilmişdir.

49. *Möhtərəm dayı!*

•Məktub 20 iyun 1931-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadənin bacısı oğlu Cəlil Kəngərli tərəfindən yazılmışdır.

50. *Mirzə!*

•Yazılma tarixi dəqiq məlum olmayan məktubu imzalamış Seyid adlı şəxsin şəxsiyyətini müəyyən etmək mümkün olmadı.

51. *Əzizim Əmi!* (30. 09. 1931-ci il)

•Məktubu yazan Heydər Qaziyev XIX əsrin 90-cı illərində Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə Naxçıvan qəzasının Nehrəm kəndində müəllim işləmiş Molla Məmmədqulu Qaziyevin oğludur.

MÜNDƏRİCAT

MEMUARLAR

Xatiratım	4
Tərcümeyi-halım	99

MƏQALƏLƏR

İrəvan müxbirimizdən	105
İrəvandan (xəbər)	107
Getdi cahandan həzrəti-Sidqi	108
Ədəbiyyat	110
4 iyun, Tiflis	111
Diqqət etməli	113
Naxçıvanda bir səyahət	114
Yeni ibtidai məktəbdə Azərbaycan dili	116
Faydalı təşəbbüs	119
Bəş Aspisova xanımın müsəlman qızları üçün məktəbi necə oldu?	120
“Həblül-mətin” qəzeti Haaqa konfransının nəticələri haqqında	121
Tiflis müsəlmanlarının hüriyyəti naminə şənlikləri	123
Müsəlman teatri	125
Binəsiblər	125
Xeyir-dua	127
Əsarətdə	128
İdarəmizin əhvalatından bir neçə söz	130
“Qeyrət” mətbəəsi	131
Məmmədqulubəy Kəngərlinin tərcümeyi-halı	132
Oxucularımıza	137
Türkiyə məşrutəsinin keçmişindən	138
Hicab məsələsi və cavabımız	142
Təşəkkür	149
Cümə günləri	150
Müsəlman ürfə və danışməndlərinə	153
Müsəlmanların “millət duması”	159
Yoldaş	162
“İrşad” çıxır	164

İdarədən	165
Qırmızı	165
“Tərcüman”	166
Mozalan bəyin səyahətnaməsi	168
Milli bayram	168
Təzə kitab	170
İzaleyi-nəcasət	171
Abunə dəftərimiz açıldı	172
Ədəbiyyat maraqlılarına müjdə	173
Ayineyi-millət	174
Leyli xanım Şahtaxlı	175
Köhnə il	176
Zəng	178
Molla Nəsrəddin.	178
Qənimət	179
Mətbuat.	180
Zəncir	181
Qoqol.	183
Oxucularımıza.	184
Heç bilirikmi?	185
Milli bayram	188
Jurnalımıza abunə yazılmaq şərtləri	189
Cümhuriyyət	190
Vətəndaşlar.	193
İdarədən.	194
İdarədən bir neçə söz	195
İdarədən	197
Arvad məsələsi	197
Xəbərdarlıq	202
Poçtxanamız.	203
Müştərilərimizə	204
Müştərilərə	204
Bir neçə söz	205
“Molla Nəsrəddin” jurnalının Cənubi Azərbaycan üzrə abunə dəftərləri	207
Təbrik.	223
Yeni əlifba nə istəyir	224

“Yeni əlifba komitəsi”nin görmüş və görəcəyi işlər	226
Yaxşı işin tarixi	227
Komitə işləri barəsində	228
Əkinçilik aləmindən	228
Heykəl açılışı	229
Bir növ yazıçı	230
Nöqtələr	232
Maarif	232
Poçt xərçi	233
İdarədən	234
Ovuc yazısı	235
İki cür rəvayət	236
Məhərrəmül-həram	236
Bəyan	237
Heyif olsun!	238
Dərs kitablarımız	239
Behişt əlifbası	241
Bədbəxtçilik	242
İki xilafət	243
Əliqulu Nəcəfov	244
Şer nəşəsi	245
Köhnə dərdim	246
Füzuli	247
Bir az da özümüzdən	248
“X” hərfi	250
Ərəb əlifbası	252
Bibliografiya (Ziya Paşa və Derjavin)	253
“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ən yavuz əməkdaşlarından	255
Müdafiə həftəsi	256
Məşədi Sicimqulu “Kefsiz”.	257
İdarədən	267
Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi	268
Mirzə Fətəli Axundov dinlər haqqında	274
Şura mətbuatı	281
Türk kitabları	282
Yazıçılar bayramı	284
Sabir barəsində xatiratım	285

Əliqulu Qəmküsar	287
1930-cu il üçün iş planı	288
Saqqallı uşaqlar.	290
Cib dəftərindən	291

MƏKTUBLAR

I. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YAZDIĞI MƏKTUBLAR

Bəradərim Məşədi Qurbanəli	294
Nəhrəm normal məktəbində aparılmış yoxlamaya dair arayış	295
Əzizi-mən Məşədi Tağı! (2 yanvar 1901)	297
Qardaşım Qurbanəli! (İrəvan. Fi 22 mahi-mart 1902)	298
Bəradərim Qurbanəli! (Fi 22 aprel 1905)	300
Redaksiyaya məktub (13 avqust 1905, № 165)	301
Redaksiyaya məktub (24 avqust 1905, № 173)	301
Nuri-çəşmim. (24 aprel 1907)	302
Əzizim! (Bakı, 26. VII-1908)	302
Əzizim! (Bakı, 10 yanvar 1910)	302
Qələm yoldaşım Məmmədəli Sidqiyyə!	303
Əzizim Məmmədəli! (Tiflis, iyun 1910)	303
Əzizim Məmmədəli! (Yevlax, 1 avqust 1910)	303
Əzizim Məmmədəli! (18 avqust 1910)	304
Məmmədəli! (23 avqust 1910)	304
Məmmədəli! (25 avqust 1910)	305
Tiflis. “Molla Nəsrəddin”. Sidqi	305
Məmmədəli! (4 sentyabr 1910)	306
Əzizim Məmmədəli! (4 oktyabr 1910)	306
Əzizim Məmmədəli! (25 oktyabr 1910)	306
Əzizim Sidqi! (11 dekabr 1910)	307
Əzizim Məmmədəli! (2 yanvar 1911)	308
Əzizim Məmmədəli! (29 yanvar 1911)	308
Əzizim Məmmədəli! (1 mart 1911)	309
Əzizim Məmmədəli! (14 may 1911)	309
Həmidə! (10 oktyabr 1911).	310
Əzizim Həmidə! (14 dekabr 1911)	310
Məmmədəli! (1911)	310

Məmmədli! (1911)	311
Əzizim Məmmədli! (1911)	312
Əzizim Məmmədli!	312
Həmidə! (1911)	312
Mənim əzizim Həmidə!	313
Əzizim Məmmədli! (1911)	314
Həmidə! (14 iyul 1911)	315
Məmmədli! (23 avqust 1911)	315
Əzizim Məmmədli! (1911)	315
Əzizim Həmidə! (1 fevral 1912)	316
Həmidə! (14 fevral 1912)	317
Əzizim Məmmədli! (7 mart 1912)	317
Həmidə! (27 noyabr 1913)	318
Əziz Həmidə! (1913)	319
Həmidə! (1 aprel 1914)	319
Məmmədli! (1913, ya 1914)	320
Əzizim Həmidə! (7 iyul 1914)	320
Əzizim Məmmədli! (11 yanvar 1915)	321
Həmidə! (30 mart 1916)	322
Həmidə! (14 aprel 1916).	322
Hindarx, Həmidə xanım Cavanşirə (30. 04. 1916)	323
İzhari təşəkkür. ("Son xəbər" qəz., 13 may 1916)	323
Həmidə! (12 iyul 1916)	323
Əzizim Məmmədli! (10 fevral 1917)	324
Məmmədli! (23 ya 24 fevral 1917)	324
Həmidə! (11 iyun 1917)	324
Məmmədli! (14 iyul 1917)	325
Əzizim Həmidə! (14 sentyabr 1917)	325
Məmmədli! (17 sentyabr 1917)	326
"Doroqoy Djalil"	326
Həmidə! (24 fevral 1919)	327
Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri Qədimova	327
Müzəffər! (6 sentyabr 1922)	328
Həmidə! (7 noyabr 1922)	328
Əzizim Həmidə! (15 noyabr 1922)	328
Fəzilətli Fərəculla Pişnamazzadəyə (21 noyabr 1922)	329
Həmidə! (1 fevral 1923)	330

Müzəffər! (6 fevral 1923)	331
Həmidə! (18 mart 1923)	331
Cəlil (22 mart 1923)	332
Misli bərabəri az olan fazili-həqiqi axund Fərəculla Pişnamazzadə	
həzrətlərinə (Bakı, 12 aprel 1923)	333
Əzizim Həmidə! (7 iyun 1923)	334
Əzizim Həmidə! (26 iyun 1923)	334
Əzizim Həmidə! (14 iyul 1923)	335
Əzizim Həmidə! (30 iyul 1923)	336
Əzizim Həmidə! (12 avqust 1923)	337
Əzizim Həmidə! (25 avqust 1923)	337
Əzizim Həmidə! (28 avqust 1923)	338
Əziz oğlum Mıdhət! (28 avqust 1923)	338
Həmidə! (30 avqust 1923)	339
Həmidə! (16 oktyabr 1923)	339
Həmidə! (28 noyabr 1923)	340
Əzizim Həmidə! (18 dekabr 1923)	341
“Kommunist” qəzetəsi idarəsinə.	
(“Kommunist” qəz., dekabr 1923, № 296)	341
Əzizim Həmidə! (2 fevral 1924)	342
Əzizim Münəvvər! (7 fevral 1924)	343
Həmidə! (6 mart 1924)	343
Əzizim Həmidə! (2 iyul 1924)	344
Həmidə! (23 avqust 1924)	344
Əzizim Həmidə! (2 sentyabr 1924)	345
Həmidə! (8 sentyabr 1924)	346
Əziz oğlum Mıdhət! (Ufa, 1 oktyabr 1924)	347
Mıdhət! (Orenburq, 9 oktyabr 1924)	348
Əzizim Həmidə! (Moskva, 9 oktyabr 1924)	348
Əzizim Həmidə! (1924)	349
Əzizim Münəvvər! (1924)	350
Əzizim Mıdhət! (1924)	350
Əzizim Həmidə! (24 yanvar 1925)	350
Məmməd Səid! (31 yanvar, 1925)	351
Məmmədəli! (2 fevral 1925)	352
Müzəffər! (1925)	412
Əzizim Eynəli Sultan! (13 iyul 1925)	413

Həmidə! (22 avqust 1925)	413
Əziz ana!	414
Midhət!.	414
Məmmədəliyev yoldaşa. (18 yanvar 1926)	414
Möhtərəm yoldaş! (27 yanvar 1926)	415
Müzəffər! (31 may 1926)	415
Həmidə! (10 iyun 1926)	416
Həmidə! (13 iyul 1926)	416
Həmidə! (Borjom, 20 iyul 1926)	417
Xalq rəssamı və əziz yoldaş möhtərəm Əzimzadəyə	418
Məktub. Kitab mağazasına (24 oktyabr 1927)	418
Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinə	419
Həmidə! (8 fevral 1928)	419
Möhtərəm Vahab yoldaş! (2 sentyabr 1928)	420
Səfərəli Qənbərli Yoldaşa	420
Həmidə! (28 dekabr 1928)	421
Yoldaş Əliyev (2 fevral 1929)	422
Həmidə! (28 fevral 1929)	422
Həmidə! (19 aprel 1929)	422
Həmidə! (8 iyun 1929)	423
Məmmədəli! (9 iyun 1929)	424
Münəvvər! (14 iyul 1929)	425
Teymur! (25 avqust 1929, Kislovodsk)	425
Mənim əziz qızım Münəvvər! (Bakı, 28 fevral 1929)	426
Həmidə! (1929)	426
Münəvvər! (23 mart 1929)	427
Əli Həsən! (26 noyabr 1929)	428
Əli Məhzun yoldaşa!	428
Həmidə! (1 aprel 1930).	428
Əzizim Əlişdan dayı! (Bakı, 30 aprel 1930)	429
Əzizim Baba!	430
Əziz oğlum Midhət! (Bakı, 23 may 1930)	430
Doroqoy Edya! (4 iyun)	431
Mənim əziz oğlum Midhət! (12 iyul 1930)	431
Nəsrulla Qənbərli yoldaşa!	433
Əziz oğlum Midhət! (27 iyul 1930)	371
Həmidə! (27 avqust 1930).	371

Ən istəkli cavan yoldaşımdan hesab etdiyim Nəsrulla	
Qənbərli yoldaş!	373
Həmidə! (10 noyabr 1930)	373
Uzaq Kislovodskdən mehriban Həmidəyə! (Kislovodsk, 10.12.1930)	374
Doroqoy Edya! (7 dekabr)	374
Edya! (16 dekabr)	374
Doroqoy moy Midxat!	375
Mənim əzizlərim Həmidə, Münəvvər və Müzəffər! (Kislovodsk, 20 dekabr 1930)	375
Midhət! (26 dekabr 1930)	376
Həmidə xanıma, Münəvvərə və Müzəffərə!	376
Həmidə! (23 mart 1931)	376
Əzizim Kərbəlayı Cabbar!	377
Əzizim Baba! (15 aprel 1931)	377
Həmidə! (Şuşa, 7 iyul 1931)	378
Əziz oğlum Midhət! (Şuşa şəhəri, 13 avqust 1931)	379
Həmidə! (12 yanvar)	380
Həmidə! (2 fevral)	380
Həmidə! (Bakı, 17 sentyabr)	380
Münəvvər! (20 iyun)	381
Əzizim Midhət! (4 iyul)	381
Əzizim Məmmədəli! (9 oktyabr)	382
Mənim möhtərəm Kislovodsk tanışlarım – Vladimir Pavloviç və Valentina Pavlovna Aqapıyevlər!	383
Əzizim Baba! (Bakı, 7 iyun)	383
Həmidə!	384
Əzizim Məmmədəli!	384
Əzizim Məmmədəli!	385
Azərbaycan KP MK-nın Bakı Komitəsinin mətbuat şöbəsinə	386
Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti Komissarlar Şurasına	386

II. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏYƏ YAZILMIŞ MƏKTUBLAR

Mirzə Cəlil, nuri-çəşmim, ümidim, yavərim, köməyim! (Mart 1904-cü il)	387
“Molla Nəsrəddin” baba!	387

Poçtenny kolleqa! (29 dekabr 1907 q.)	388
Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” dayı!	388
Möhtərəm əfəndi!	389
Cənab Məmmədquluzadəyə	389
Molla dayı!	391
“Molla Nəsrəddin” qəzeti idarəsinə	392
“Molla Nəsrəddin” qəzeti idarəsinə	392
Möhtərəm Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə həzrətlərinə	392
Mirzə! (20 yanvar)	393
Mnoqouvajaemiy Djalil Mamedkuluzade (9/V/ 1921)	394
Mnoqouvajemiy Djalil Mamedkuluzade	395
Ədibi-möhtərəm, etimadlı qardaşım	
Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə hüzuruna	395
Möhtərəm Mirzə! (15 oktyabr 1919)	396
Bəradərim Mirzə Cəlil!	396
Mirza!	397
“Molla Nəsrəddin” idarəsinə!	397
V kontoru jurnalə “Molla Nasreddin” (23 marta 1922)	398
V kontoru jurnalə “Molla Nasreddin” (23 mart)	398
Möhtərəm Cəlil Məmmədquluzadə!	398
Xalq Komissarları Şurası, Ümiri-idarə müdiri	
möhtərəm Mirzə Cəlil!	399
Sevgili Molla əmi!	399
Əziz köhnə dostum Cəlil!	400
Əziz Cəlil!	402
Əziz Mirzə Cəlil!	402
Əziz Cəlil!	404
Əziz yoldaş Cəlil Məmmədquluzadə!	404
Əziz və hörmətli Cəlil Məmmədquluzadə yoldaş!	405
“Molla Nəsrəddin” idarəsinə!	406
Yoldaş Mirzə Cəlil!	406
Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi idarəsinə!	407
Sevgili, möhtərəm “Molla Nəsrəddin” idarəsinə!	407
Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə!	407
Abunə cədvəli	408
Möhtərəm Mirzə!	408
Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” idarəsinə!	409

Hörmətli Mirzə Cəlil və ya Əli Nəzmi yoldaşlar!	410
Əziz və hörmətli Mirzə!	410
Möhtərəm Mirzə!	411
“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə, yoldaş Cəlil Məmmədquluzadəyə ...	411
Möhtərəm “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdirinə	412
Bacı oğlu!	412
“Molla Nəsrəddin” idarəsinə! Yoldaş Cəlil Məmmədquluzadə	412
Möhtərəm Cəlil Məmmədquluzadə	413
“Molla Nəsrəddin” idarəsinə!	413
“Molla Nəsrəddin” jurnalı idarəsinə!	414
“Molla Nəsrəddin” məcmuəsi idarəsinə	414
Möhtərəm dayı!	415
Mirzə!	415
Əzizim əmi!	416
İzahlar	417

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*
Kompyuter səhifələyicisi: *Alianna Duxanina*
Korrektor: *Ceyran Abbasova*

Yığılmağa verilmişdir 01.08.2004. Çapa imzalanmışdır 30.11.2004.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 29,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 170.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.